ИБРАХИМ ЯЛЪМОВ

ИСТОРИЯ НА ТУРСКАТА ОБЩНОСТ В БЪЛГАРИЯ

СОФИЯ, 2002

Ибрахим Ялъмов

ИСТОРИЯ НА ТУРСКАТА ОБЩНОСТ В БЪЛГАРИЯ

IMIR

Изданието е осъществено с любезното съдействие
на Международния център по проблемите
на малцинствата и културните взаимоотношения

Ибрахим Ялъмов

ИСТОРИЯ НА ТУРСКАТА ОБЩНОСТ В БЪЛГАРИЯ

София, 2002 г.

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР

Турската етническа общност в България е една историческа даденост, която се е формирала в резултат на протеклите сложни етнически, социални и културни процеси и се развива в конкретните български условия. Като етническо малцинство тя се оформя след Руско-турската война (1877 – 1878 г.). Тази общност притежава турско етническо съзнание и се отличава от българската националност и от останалата част на българския народ по своя език, религия, култура, обичаи и традиции.

Като част от българската реалност турската етническа общност заема специфично място и играе определена роля в новата и най-новата история на България. Безспорен е нейният принос в развитието на определени клонове на българското стопанство. Поради значителната си численост тя привлича вниманието на различните политически партии, които се нуждаят от широка социална подкрепа, за да завладеят управленските структури и изобщо властта. Това осезаемо присъствие в стопанския и обществено-политическия живот на страната предизвиква известно безпокойство в определени български политически кръгове. Интерес и загриженост за бъдещето на турската общност проявяват нейните представители.

Въпросът за бъдещото място и роля на тази общност в живота на България придоби изключителна актуалност през последните две-три десетилетия. През 60-те години на XX в. тоталитарният режим се ориентира към търсене на възможности да се освободи от присъствието й в България. След като се убеди, че чрез изселничеството този въпрос не може да се реши радикално, режимът започна да провежда политика на асимилиране, чиято кулминационна точка беше т. нар. възродителен процес. Този процес, същността на който беше насилствена промяна на етническата идентичност, постави пред турското малцинство като главен проблем собственото му оцеляване и бъдеще.

Бъдещето на това малцинство, мястото и ролята му в

развитието на България и на българския народ като цяло не може да се осветли пълно без изучаването на историческото му минало. Неговата история обаче досега не е била обект на всестранно и обективно изследване. Публикациите на тази тема са посветени на отделни въпроси от миналото на турското малцинство. Сред тях определено внимание заслужават монографичните и други изследвания на местни автори, в които се разглежда политиката на Българската комунистическа партия (БКП) сред турското население.[1] Те съдържат значителен фактологически материал, свързан с периода на тоталитарния социализъм. Като цяло обаче на всички тях са присъщи характерните недостатъци на партийната историография. Авторите им свеждат цялата гражданска история до партийната, абсолютизират отделни положителни моменти в политиката на БКП сред турското население, игнорират опитите й да асимилира етническите малцинства. През годините на т.нар. възродителен процес, а и след това са публикувани някои колективни и индивидуални монографии, много "научни" и "научнопопулярни" статии, чиито автори се опитват да докажат "българския произход" на турското население. В тях се поставя под съмнение или открито се отрича съществуването на такава общност в България.[2]

В Турция и в някои западни страни също се появи определена научна и мемоарна литература.[3] Изследванията на Ю. Туран, Б. Шимшир, Х. Мемишоглу и някои други автори представляват сериозен принос в осветляването на историческото минало на турското малцинство в нашата страна. По-голямата част от тях обаче са посветени на отделни периоди от историята на турското малцинство. Авторите им проявяват повече интерес към тоталитарния период и към културната история. Историческото развитие на турското население не се разглежда в контекста на българската история. В някои публикации все още научната аргументация се подменя с емоционални разсъждения и твърдения.

Нарасналото значение на етническите проблеми в България и в света, необходимостта от възстановяване и поддържане на традицията на мирно съжителство между българи и турци в

страната налагат всестранно и обективно изследване на историческото минало на турското малцинство. В това отношение са предприети първите стъпки.[4] Въпреки своите достойнства досегашните публикации не са в състояние да осветлят цялата история на турското малцинство, да разкрият обективно същността на някои процеси.

Историята на турското малцинство в България обхваща доста дълъг период и е наситена с много, в редица случаи и с противоречиви събития. Хронологическото им разглеждане изисква открояването на отделни периоди и подпериоди. Въз основа на развитието на историческия процес в България и на опитите на В. Стоянов и Ал. Попович историята на турското малцинство може да се раздели на следните четири периода:

Османски;

Следосвобожденски (1878-1918);

Период между двете световни войни (1918-1939);

Период на тоталитарния социализъм (1944-1990).

Всеки период се характеризира с политически и културни събития, които се различават доста помежду си. За по-доброто им осветляване се налага всеки от тях да бъде разделен на няколко подпериода. Турската общност има всъщност и предистория в доосманския период.

В настоящото монографично изследване се проследява историческото развитие на турското малцинство от появяването на тюркски племена по българските земи до 1990 г. Предприемането на такъв опит крие и някои рискове, тъй като отделните периоди от историческото развитие на турското малцинство не са изследвани задълбочено и кръгът на досегашните публикации все още е ограничен. В централния и в редица окръжни исторически архиви се намират многобройни документи, отразяващи положението на турското малцинство, участието му в обществения и стопанския живот на страната, политиката на отделни правителства спрямо него и културно-просветната дейност на турските организации и дружества. Ценен източник представляват вестниците, издавани на турски език в България в различните периоди. При подготовката на предлаганата монография е проучена и използвана по-важната

част от този изворов материал. Тази проучвателна работа представлява важна предпоставка за един обективен подход към отделните събития и явления от историята на турското малцинство в България. Не е по силите на един автор обаче да обхване цялата документация. Проучването на допълнителни източници, особено тези в окръжните държавни исторически архиви, несъмнено ще разкрие нови детайли от историческото ни минало. В резултат на това не е изключено предлаганите в тази публикация изводи и оценки да претърпят определена корекция.

Ето защо настоящата монография трябва да се разглежда като един от първите опити за цялостен и системен поглед върху историята на турското малцинство в България въз основа на оригинални източници.

Една от важните особености на историческото развитие на турското малцинство се състои във факта, че то протича в тясна връзка с развитието на българската националност и на целия български народ. В този смисъл историята на турското малцинство представлява съставна част от историята на България. Разбира се, поради редица обективни обстоятелства историята на това малцинство е свързана и с историята на Турция. Важни исторически събития като Младотурската и Кемалистката революция, реформите в културата и бита на турската нация оказват сериозно влияние върху развитието на турското малцинство. При осветляването на отделни периоди авторът е имал предвид това двупосочно влияние. Обективно обаче решаващо е влиянието на историческия процес в България. Затова на него се отделя специално внимание.

Авторът не претендира за изчерпателен и окончателен отговор на всички въпроси, свързани с историческото минало на турското малцинство в България. В предлаганата монография се прави опит за по-цялостно, системно и обективно осветляване на това историческо минало с надеждата, че тя ще представлява важна стъпка по пътя към всестранното изследване на нашата история.

ГЛАВА ПЪРВА

Възникване на турската общност в България

По време на великото преселение на народите някои етноси се насочили на запад. Сред тях важно място заемали тюркските племена.

Географското разположение на Балканите, плодородните им земи привлекли вниманието на редица етноси, в това число и на тюркските племена. Преселването им на полуострова продължило цели векове, като в определени периоди придобивало по-интензивен характер. Процесът на миграция на тюркски племена в нашия район може да се раздели на следните по-главни етапи:

Начален етап, който започва през IV в. и придобива по-масов характер в навечерието на възникването на българската държава. Този етап продължава до приобщаването на българите към християнството.

Византийски период, обхващащ годините на византийското владичество, когато печенези, узи и кумани масово проникват по българските земи.

Османски период, който започва от края на XIV в. и продължава до XIX в., когато се консолидира значителен турско-ислямски масив.[1]

През тези векове тюркски общности постепенно се настанили по българските земи. Дълбока диря върху етническата карта на България оставили особено онези тюркски племена, които навлезли на нейна територия във византийския и османския период. Те изиграли решаваща роля във формирането на турското малцинство в България.

1. Преселване на тюркски племена на Балканите

Тюркски племена започнали да проникват на Балканския полуостров и в Мала Азия през III-IV в. Преди това те обитавали ареала Алтай, Тува и Западна Монголия, включени в

състава на хунския съюз. От етническа гледна точка хунският съюз бил нееднороден. Той включвал в себе си тюрки, монголи, угри (т.е. предците на маджарите), ханти и манси, а също и палеоазиатци. Лингвистите намират редица общи черти в техните езици. Тюркският, монголският и тунгусо-манджурският език се включват в алтайското езиково семейство.

Хунският съюз се е образувал през III в. пр.н.е. Много изследователи смятат, че този съюз в основната си маса е бил тюркоезичен. Хунската държава се е разпростирала от Забайкалието до Тибет и от Средна Азия до Хуанхъ.[2] Към средата на I в. пр.н.е. хунската държава се разпаднала на западна и източна. Западните хуни поели към Средна Азия, а през III в. от н.е. се появили и в Източна Европа. През втората половина на V в. обаче тази империя загинала.

След залеза й на историческата арена започнали да излизат множество тюркски народности със собствено самосъзнание. В летописите се съобщава за авари, хазари, българи, сувари и др. От IV в. от н.е. насетне в източниците се среща името на тюрките. Именно тогава китайските източници за първи път споменават за племето T'u-küe – наименование, което в средните векове придобило формата Türküt, т.е. тюркски, както вече се назовавали всички народи, говорещи тюркски език – турци, азербайджанци, узбеки, казахи, татари и др.[3] Така нетурските тюркски племена се разграничават от сегашната турска нация. Това разделение обаче не е познато в немски, френски, турски и много други езици. Самите тюрки също започнали да наричат себе си така. В Северна Монголия, край р. Орхон, в Южен Сибир, по бреговете на Енисей и притоците му те изсекли в скалите рунически писмена в памет на най-важните събития, случили се по тези места през VII-VIII столетие. По тези паметници се среща често и името "тюрк".

С етнонима "тюрки", което означава "силен", "здрав", отначало се назовавало едно отделно племе – ашина. Към VI в. той се превърнал в етноним и на други племена, говорещи тюркски език.[4]

Тюрките създали своя държава – Великия тюркски хаганат,

който просъществувал през VI-VII в. и се разпрострял върху голяма територия – от Хуанхъ до Каспийско море, от Тибет до Приморието.

В началото на VII в. Великият тюркски хаганат се разпаднал на Източен с център Монголия и Западен с център Седморечието.[5] Източният хаганат се оказал нежизнеспособен и през 630 г. попаднал под китайско владичество. След около три десетилетия китайците успели да разпрострат своето влияние и върху Западния хаганат. Но неговата автономност била запазена в продължение на няколко десетилетия. През 679 г. тюрките въстанали и принудили Китай да подпише мир с тях. При Билге-хан постигнали териториално разширение и установили своето господство върху целия степен район. Те подчинили тюркските племена – уйгурите, басманите и карлуките, които говорели тюркски език. След Билге-хан започнали вътрешнодинастически борби, които отслабили формиращата се държава. От това се възползвали уйгурите.

Уйгурите, едни от най-развитите тюркски племена, съкрушили през 745 г. тюркския хаганат, разбили бившите си съюзници басманите и карлуките и в 747 г. създали собствен хаганат.6 Границите му съвпадали с тези на тюркския хаганат. Държавната им система съществено се отличавала от предишните държавни обединения на тюркските племена. Уйгурският хаганат представлявал конфедерация на племенните съюзи. Деветте огузки рода (докуз огузлар) играели водеща роля, но не били господстващи. Държавната религия била манихейството.

Уйгурите били принудени често да водят битки с китайците, киданите и други племенни съюзи. Вследствие на тези битки през 847 г. уйгурският хаганат бил разрушен.

Уйгурите и тюрките, т.нар. гьоктюрклер, създали доста висока култура на базата на тюркския език. Ярко свидетелство за това са орхонските надписи (орхон китабелери). В уйгурската епоха тюркската култура постигнала най-високо развитие. Езикът и културата на тюрките е база за развитието на съвременния турски език и култура.

Основен ареал на азиатските тюрки през VII в. станала обширна област в Средна Азия. През VIII в. обаче по-голямата

част от този район била завоювана от Арабския халифат. Средноазиатските тюрки признали властта на халифа, станали негови съюзници и сред тях се утвърдила ислямската религия. Те обаче не търпели дълго арабското владичество. Още през XI в. създали своя държава начело с Огуз, вожд на огузките племена. Когато след два века огузката държава навлязла в период на криза, в южните области на владенията й набирал сили родът на Селджуките, многочислен клан от огузко племе. През XI в. част от мощната племенна конфедерация начело с предводители от рода на Селджуките потеглила от Средна Азия на юг. За кратко време в Предна Азия било създадено огромно царство на "Великите селджуки", включващо целия Иран, Месопотамия и част от Закавказието. След като нанесли удар на Византия на 19 август 1071 г., селджуките навлезли навътре в Анадола.

Друга част от тюркските племена започнали да проникват на Балканите откъм североизток през Дунава. Това преселение придобило по-интензивен характер през VII в.

Византийските хроники от този период често споменават за българите. За тях се говори и в предишния период, тъй като заедно с хуните и аварите те участвали в придвижването на запад. Така създали активна връзка с Византия – действали в съюз с нея, установили се на нейна територия.

Според редица изследователи етнонимът "българи" произхожда от думата "булгамак", "булгар", която означава смесване, обединяване. Основание за това дава и обстоятелството, че етнонимът "българи" бил общо родово название на огури, утигури, кутигури, оногури и т.н.

Съществуват различни хипотези, свързани с етногенезиса на древните българи или на прабългарите, както започват да ги именуват след Втората световна война. Почти е преодоляна хипотезата за славянския, татарския и фино-чудския произход на прабългарите. Сериозни и аргументирани възражения среща и хипотезата за хунската им принадлежност.

В края на XX – началото на XXI в. някои български историци започват да лансират хипотезата за памирски народ, който не бил свързан нито с тюрките, нито със славяните, тоест

за самостоятелна българска общност.[7]

Въз основа на анализа на наличния изворов материал, на археологическите и антропологическите изследвания и на лингвистичните данни, преобладаващата част от съвременните български историци възприемат тезата за принадлежността на древните българи към алтайските или хуно-тюркските народи. Най-напред тази теза е лансирана от А. Ламбери. Българският професор Иван Шишманов също я възприема. Тя получава по-голяма популярност след публикуване на изследванията на известните унгарски тюрколози и по-специално след археологическите разкопки на Г. Фехер и лингвистичните изследвания на Г. Немет.[8] Наистина известните български историци В. Златарски, П. Мутафчиев и някои други определят прабългарите като "хуно-българи". Но тезата за алтайско-тюркския произход на прабългарите господства в официалната историография. "Може да се твърди, – пише Ив. Божилов – че българите са част от тюркско-алтайската езикова племенна общност, към която принадлежат още хуни, авари, хазари, огузи, печенези, кумани."[9] Езикът на прабългарите, който е основен белег за етническата им принадлежност, се числял към западнохунската езикова група. От съвременните езици негов наследник е чувашкият.

Първите сведения за прабългарите, назовавани тогава "vulgares", се срещат у анонимен римски хронист от 354 г. Тук те се споменават между племената и народите, обитаващи земите на север от Кавказ. През втората половина на IV в. под хунския натиск основната част от тях се преместила в степните области на Прикавказието, Приазовието и поречието на Дон и Донец. От последната четвърт на IV в. до средата на V в. в историческите извори не се споменава за прабългарите. През този период те били включени в хунската държава. Етнонимът хуни станал събирателно име. В началото на V в. прабългарите заедно с хуните се придвижили на запад. След смъртта на Атила (453 г.) и разпадането на хунския племенен съюз на историческата сцена се появили нови племена, сред които и прабългарите.

В средата на VI в. Тюркският хаганат се превърнал в

значителен политически фактор и успял да обедини различни племена от Алтай и някои източни области на Средна Азия. През 60-те години на VI в. тюрките проникнали в приазовските и прикавказките степи и покорили прабългарите. Впоследствие, когато Тюркският хаганат се разпаднал на Източен и Западен, прабългарите останали в пределите на Западния. В началото на 30-те години на VII в. в Западнотюркския хаганат възникнали вътрешни борби за надмощие между отделните племена. В тези условия прабългарите и сродните им племена от областта на Азовско и Каспийско море успели да се обединят около вожда на уногундурите Кубрат (Курт) от рода Дуло, освободили се от владичеството на тюрките (632 г.) и създали своя обширна държава – Велика България. В нейните предели живеели племена от различни групи – уногундури, утигури, оногури, котраги и др. Между тяхната материална и духовна култура съществували известни различия. Обединявал ги обаче общият тюркски език. Те били обозначавани със събирателното име българи.[10]

Велика България просъществувала около три десетилетия. След смъртта на Кубрат (663 г.) тя се разпаднала под ударите на Хазарския хаганат, който възникнал върху развалините на Западнотюркския хаганат. На територията на Велика България останали само отделни български племена начело с големия син на Кубрат, Батбаян. Неговият брат Котраг с част от българите се упътил на север и се спрял в областта, където р. Кама се слива с Волга. По-късно там е основана волжкобългарската държава, която просъществувала до XIII в. По сведение на арабския пътешественик Ибн Фадлан, през първата половина на X в., при управлението на Ал-Муш, волжките българи приели исляма. Те запазили тюркския си език.

Останалите трима братя – Аспарух (Исперих или Ешберюх), Кубер и Алцек тръгнали със своите орди на запад. Алцек стигнал чак до Италия, а Кубер към 670-675 г. събрал около 100 000 души, напуснал Аварския хаганат и се заселил с хората си в Средна Македония.

Аспарух, според едни с около 100 000, а според други с около 800 000 души се установил при делтата на Дунав.

Българите често преминавали Дунава и нападали Византия. Към края на 70-те години на VII в. византийският император Константин IV, след като отстранил арабската опасност от изток, се опитал да изтласка аспаруховите българи далеч от границите на своята империя. Но бил принуден да приеме поражението си и да подпише през 681 г. мирен договор с Аспарух. Така границите на българската държава били отместени на юг от Дунав, чак до Стара планина, а столица станала Плиска (Абаба). В продължение на около две столетия в борба с византийската империя се утвърждавала българската държавност. Към средата на IX в. тя вече била завършена средновековна държава, която се превърнала във важен фактор в Югоизточна Европа.

През този период постепенно се формирала и българската народност. От VII в. до средата на IX в. българското общество се състояло от две етнически общности – българи и славяни. Отношенията между тях се характеризирали като отношения между "победители и покорени". Държавата имала федеративен характер. Държавните органи и административните служби се ръководели от българи. Двете общности обитавали отделни територии. Все още не съществувала единна правна и религиозна система. Сред българите и сред славяните в сила било обичайното право. Българите се кланяли на своя върховен бог Тенгри (Тангра), а славяните – на Перун. Първите практикували трупополагането, а вторите – трупоизгарянето.

Разделение съществувало и в езиковата област. В българската държава писмен език бил гръцкият, а говорими – българският и славянският. Използването на два говорими езика обаче не означавало билингвизъм, тъй като всяка общност говорела само на своя език.

В процеса на продължителния съвместен живот тези различия постепенно изчезвали, двете общности – славяни и българи се сближавали и в крайна сметка се сляли. За обединяването им спомогнали редица социално-икономически, политически и културни фактори. Чрез законодателството на хан Крум (803-814 г.) обичайното право на българите и на славяните било заменено със "закони за всички", а новото

административно устройство на хан Омуртаг (Муртаг) (815-831 г.) преустановило действието на федералния принцип.

Решаваща роля в сближаването на българи и славяни изиграли въвеждането на християнството и славянската писменост. След покръстването (864 г.) значително укрепнали позициите на централната власт, създадени били обективни предпоставки за преодоляване на съществените различия в материалната и духовната култура, тъй като били въведени единни задължителни догми и обреди. Така възникнали предпоставки за формиране на нов светоглед и начин на живот, при което етническите различия започнали да отстъпват на заден план.

Решаващ тласък на обединителните тенденции дало въвеждането на славянската писменост и просвета в края на IX в. Новата писменост била въведена с помощта на учениците на Кирил и Методий, по-специално на Наум и Климент. Благодарение на тяхната дейност и с участието на цар Симеон (893-927 г.) била създадена богата книжнина на кирило-методиевския език, който станал говорим и писмен език в държавата. След събора в Преслав (893 г.) гръцкият език бил "отстранен" окончателно. Така постепенно се формирала специфична материална и духовна култура. В резултат на това възникнало чувството за принадлежност към българския народ, за съпричастност към една духовна и материална култура, т.е. формирало се народностното съзнание. Постепенно се утвърдило общото народностно име – българи. Към средата на IX в. това име, с което първоначално били назовавани само прабългарите, получило по-широк смисъл и започнало да се употребява за цялото население.[11]

В резултат на тези процеси в края на IX и началото на X в. българската народност в основни линии била изградена. Наистина този процес не протекъл гладко. Покръстването предизвикало конфликт между славянската и прабългарската общност. Борбата между прабългарските и славянските първенци възникнала още при Омуртаг, който подложил на гонение християните, принадлежащи основно към славяните. Борис (852-889 г.) пък решил да се опре главно на тях.

Обстоятелствата го заставили да ускори процеса на християнизация. След като сам приел новата вяра, той се опитал да я наложи на всички свои поданици за две-три години. Опитът за тотална промяна на вярата и обичаите обаче предизвикал сериозно недоволство, което прераснало в открит бунт в столицата Плиска и в околностите й. Наложило се Борис да прибегне до жестока разправа с бунтовниците и да избие 52 боляри със семействата им.

Бунтът на болярите бил не само реакция срещу насилствената промяна на вярата, но и проява на съперничеството между българи и славяни. Приемането на християнството, към което повечето от славяните вече се били приобщили, за българските боляри означавало да загубят етническия си облик и доминиращата си роля в политическото управление на страната. Християнството, по убеждение на В. Златарски, било най-мощното оръжие на славяните в борбата срещу българите.[12] След утихването на този конфликт християнството се превърнало в обединителна идеология. Процесът на сливане на славянската и прабългарската общност се ускорил.

По въпроса за характера на процеса на единение изследователите са на различни позиции. Някои от тях, като чешкия историк Шафарик, унгарския тюрколог Ферер, българските историци М. Дринов, В. Златарски, Д. Ангелов и др., разглеждат този процес като асимилационен, в резултат на което прабългарите се претопили окончателно в славянската маса, а българският език постепенно отмрял. До неотдавна тази теза беше господстваща в официалната историография. Считаше се, че в резултат на християнизацията на българската държава етническите различия между славяни и прабългари изчезнали напълно, а българският език постепенно отмрял.[13]

В миналото срещу тази теза възразявал Г. С. Раковски. Някои съвременни български историци смятат, че в резултат на сливането на различни етнически компоненти – прабългари, славяни и траки – се формира единна народност с доста специфични черти. Според тях силното влияние на прабългарите личи в езика, в бита и по-специално в облеклото, жилищата, семейните и сватбените обряди. В лексикалния фонд

на българския език са останали следи от прабългарския. Това е характерно особено за държавно-правната терминология.

Дори някои от изследователите, споделящи извода за пълното сливане на аспаруховите българи със славяните от долнодунавските земи, допускат, че една неголяма част от тях са съхранили своята тюркска идентичност. Търсейки отговор на въпроса какво е станало с дунавските българи, братята Шкорпил в края на XIX в. предполагат, че днешното мохамеданско население на Делиормана – турци, а може би и християните-гагаузи в Източна България са останки от старите неславянски българи[14]. Подобно предположение изказват български и руски специалисти като Д. Е. Еремеев и др. След като констатира съхраняването на определени черти на българския език в съвременния чувашки и гагаузки езици, Еремеев подчертава, че не всички българи, преселили се край Дунава, са се славянизирали и че "някаква част от тях дълго съществувала като тюркска етническа група, предала някои свои елементи на други по-късни тюркски пришълци (печенези, узи, поволци), вземащи участие във формирането на гагаузката етническа общност."[15]

Хронистите споменават за наличие на определен тюркски елемент в България при нейното завладяване от Византия. Някои автори приемат за техни потомци гагаузите. Това убеждение, а и изобщо предположението за тюркски остатъци от прабългарите, не е потвърдено въз основа на проучването на конкретен изворов материал. Петър Мутафчиев приема за близко до истината твърдението, че у турски говорещото население в България има остатъци от печенези, узи и кумани.[16] Затова заслужава да им се отдели специално внимание.

Трите етноса живеели в съседство. Печенезите били поданици на държавата Кангюй, която се намирала на юг от Балхаш и Арал. Отначало били известни като кангери, но през VIII в. започнали да ги наричат радзенак, а на гръцки – печене. Последните не живеели добре със своите съседи узи и кумани, които обитавали склоновете на Алтай и Барабинската степ.[17] Към IX в. и трите етноса започнали активно да се намесват в събитията, които се развивали в Средна Азия и северните

причерноморски низини.

Поради настъпилата суша част от печенезите се настанили в Хорезм и приели исляма, а друга част през 889 г. се преселили в Причерноморието и започнали да навлизат в територията на Византийската империя, като впоследствие трайно се настанили там.

След разполагането им в Северното Причерноморие печенежките племена достигнали върха на своето могъщество. Към средата на XI в. те изградили племенен съюз начело с хан Тирах.[18] Скоро обаче започнали вътрешни размирици, при което две племена начело с Кеген се обявили против господството на Тирах. С разрешението на императора, Кеген преминал на византийска територия с около 20 000 свои привърженици. Били им отстъпени три крепости покрай Дунава и обработваема земя. Те от своя страна поели ангажимента да охраняват границата. Това е първото масово преселение на печенези на Балканите.

Кеген често нападал Тирах. След като предупредил императора, през 1048 г. Тирах преминал замръзналия Дунав. С помощта на Кеген византийската армия разбила печенезите, сред които се появила епидемия. Тирах бил пленен заедно с много свои привърженици. Пленниците били заселени около Средец, Ниш и Овче поле, където имало пустеещи земи.

Когато възникнала опасност от селджукски нападения, Византия се опитала да използва печенежки заселници. По нареждане на императора били набрани 15 000 печенези, за да бъдат прехвърлени в Мала Азия. Сред тях обаче настъпило колебание и те тръгнали на север, настанили се в местността Сто могили в околностите на днешния Нови пазар. След едно поражение (1053 г.) Византия била принудена да сключи тридесетгодишен договор с печенезите. По силата на този договор на печенезите били предоставени земи за заселване при условие, че няма да преминават Стара планина.

Безсилна да се справи с тези пришълци, централната имперска власт била принудена да им отстъпи почти цяла Североизточна България. Така през 1074 г., след като предприели няколко опустошителни нападения, печенезите

основали своя държава, която обхващала едва ли не цяла Северна България. Византийският император Алексий I Комнин отвоювал тази част едва през 1091 г.

Узите, наричани в руските извори торки, следвайки печенезите, също тръгнали на запад. Сушата не само ги затруднила в осигуряване на прехраната, но ги и разединила. Оказвайки се в съседство с Хорезм, част от тях приели исляма и започнали да се вливат в туркменската общност. Между тях и узите, които не приели исляма, възникнала вражда. Мюсюлманите взели връх в съперничеството и изгонили останалите от Хорезм. Тази част от узите към средата на XI в. се придвижила към долното течение на Днепър. Тук обаче срещнали отпор от руските князе и започнали да пресичат Дунава. Една голяма група узи, която според византийския историк Атталеиатес се състояла от 600 000 души, през 1064 г. преминала Дунава, сломила слабата съпротива на Византия и навлязла в Северна България.[19] Набезите й засегнали главно българските земи между Дунав и Стара планина. Уморени от продължителни битки и поразени от чума, узите се оттеглили на север от Дунава. Отделни групи обаче останали на Балканския полуостров. Нещо повече, в началото на 80-те години на XI в. част от преминалите отвъд Дунава започнали отново да се връщат в България. Преселването на узите придобило по-масов характер след нападението на монголците над куманите и русите.

Куманите проникнали на територията на Балканите след печенезите и узите. Във византийските източници този етнос се нарича "куман", в унгарските – "кун", в руските – "поволци", а в турските и мюсюлманските – "къпчак". Думата къпчак според Немет означава настървен, а на турски – избухлив. Според други с нея се отбелязват предимно някои антропологически черти на въпросния етнос, а именно, че са русокоси и синеоки.

Дискусията около етногенезиса на куманите продължава и днес. Едни изследователи, като украинския учен Голубаковски, българския изследовател Младенов и някои турски автори, ги разглеждат като част от тюркския племенен съюз кимак.[20] Други обаче, в това число и В. Бартхолд и Л. Г. Гумилев, ги

приемат за типични европеиди, които, намирайки се в племенния съюз на кимаките, клон на хуните, приели от външността на последните много елементи[21]. А куманските групи, които се заселили в България и Унгария, били подложени в най-голяма степен на огуризация.[22]

Към средата на XI в. куманите се отделили от живеещите по бреговете на Иртиш кимаки и тръгнали на запад, преминали земите, завладени от узите, и се установили по долините на реките Дон, Днепър и Днестър. Достигайки до устието на Дунава, те влезли в съприкосновение с Византия. Често напускали своите селища и прониквали на Балканския полуостров. От 1078 г. до средата на XIII в. куманите най-малко девет пъти се заселвали по българските земи. Особено през втората половина на XIII в. те организирали редица походи и към южните части на Балканите. Появили се в Тракия, Македония и др. райони. За известно време създали куманско-печенежка федерация с център гр. Куманово, намиращ се в днешна Република Македония. От историческите извори става ясно, че куманите се разпрострели широко из българските земи – в Софийско, Търновско, Силистренско, около Враца, Видин, Котел и др. райони. Съюзническите отношения, които те установили с българите, създавали благоприятни предпоставки за преселването им по българските земи. Куманите активно подкрепили въстанието на Асен и Петър срещу византийската власт. Заедно с българите се противопоставили на западните рицари, участвали в първия кръстоносен поход (1096 – 1099). Така се превърнали в съюзници на България. Кумански части участвали в редица войни на страната на българите и по-специално в битките на Калоян (1205, 1206 и 1230 г.). Само в сраженията на Калоян с войските на латинския император Балдуин взели участие 14 000 съюзници-кумани[23].

Съюзническите отношения през XIII в. проправили пътя за масово преселване на куманите в България. Особено многобройни маси прекосили Дунава през 1237 г., когато били подложени на нападението на татарите. Притиснати от татарите, куманите потърсили убежище в България и Унгария. През март 1241 г. 40 000 кумани, които се настанили в Унгария,

въстанали и след като получили убежище от Иван Асен II (1218 – 1241), тръгнали за България.[24] Последната миграционна вълна, според Г. Тахимер, е свързана с разпадането (1300 г.) на държавата на татарския хан Ногай.

Участието във военни действия на българите дала възможност на много боляри от кумански произход да заемат ключови позиции в политическото управление на България. Безспорен е фактът, че с Георги Тертер започнало управлението на куманската династия. През втората половина на XIV в. в североизточните предели на България, между долното течение на Дунав и Черно море, се установил като самостоятелен владетел Балик, далечен роднина на Тертер, с център гр. Балчик. Впоследствие го наследили Добротица и Иванко.

Проследяването на преселението на куманите потвърждава извода, че те са се заселили главно в Североизточна България – там, където преди тях се установили узи и печенези. Те принадлежали към тюркската племенно-езикова общност. И трите племенни общности говорели на тюркски език. Съставеният през 1330 г. "Codex cumanicus", който съдържа около 2500 думи, не оставя никакво съмнение, че куманският език е принадлежал към тюркските езици.

Византийските хроники дават еднакви сведения за бита на печенези, узи и кумани. И трите народа са били номадски и войнствени. Прехраната си осигурявали чрез военни плячки и скотовъдство. В историческите източници се срещат доста подробни описания на физическите характеристики, особено на куманите. Те са описани като добре сложени, с бял цвят на лицето, светли коси и сини очи.

По пътя си на запад, към Балканския полуостров, някои от тези племена изоставили традиционната си религия – шаманизма и приели християнството. Съществува мнение, според което islямът бил разпространен сред някои печенежки племена още в отвъддунавските земи. Арабският автор Ал-Бекри съобщава, че към 1009-1010 г. един мюсюлмански проповедник спечелил за исляма 12 000 печенези. Поради това между тях и останалите им съплеменници започнала война. Мюсюлманите победили, в резултат на което противниците им

също приели исляма.[25] Наистина във византийските извори не се срещат сведения за принадлежността на печенезите към исляма. Но добре известно е, че ислямските мисионери през тази епоха обикаляли земите около Каспийско и Черно море. От тяхната успешна дейност е възможно да са се повлияли и част от печенежките племена. По мнение на някои автори, приобщаването на куманите към исляма започнало по времето на татарския хан Ногай, който към 1282 г. наложил върховенството си над България. Номадите на север от България, особено от Карпатския район, също били обект на ислямското влияние.

И така през XI до XII в. по българските земи и по-специално в Североизточна България се установила определена маса тюркско население – печенези, узи, кумани и др. Тяхната историческа съдба представлява научен интерес за изследователите. През последните десетилетия сред българските историци и някои чуждестранни изследователи доминира схващането, че тези пришълци били абсорбирани, погълнати от българската народност, която се консолидирала още през IX-X в. Местното население ги асимилирало и ги превърнало в българи, в хора с българско народностно съзнание. Според тях след XIII в. вече не може да се говори за тюрки като отделна етническа група.[26]

Съществува и друга хипотеза, според която тези тюркски общности, или част от тях, съхранили своята етническа идентичност и по-късно се влели в османските турци, които се преселили по българските земи. Вече беше споменато за хипотезата на руския тюрколог Еремеев. Тя се споделя от някои български и чуждестранни изследователи като В. Москов, Romanски, П. Мутафчиев и др. специалисти.[27] "Предположението, че у това турски говорящо население – пише П. Мутафчиев, – трябва да се търсят остатъци от някогашните печенези, узи и кумани, е по-близко до истината."[28] П. Мутафчиев изхожда от тогавашните конкретни исторически условия. Притокът на тюркски групи продължил няколко столетия. През този период България се намирала под византийско владичество. Войните, които водела империята

изобщо, и по-специално срещу пришълците от североизток, довели до унищожаване на немалка част от местното население. Северните райони били разорени от войни, епидемии и постоянното привличане на мъжете във византийската армия. Немалка част от населението се принудило да напусне своите родни места. Вследствие на тези и други събития българският народ загубил немалко от активното си население. Именно в тези разорени земи с разредено население се настанили тюркските групи. При това трябва да се има предвид, че те се заселвали родово, стопанството в този период имало затворен характер, а комуникациите още не били достатъчно развити. В подобни условия съвсем естествено е определени слоеве от тюрките в районите с компактно еднородно население да запазят своята етническа самобитност. По-голямата част от преселилите се през XI-XII в. тюркски племена, обаче, вследствие на продължителното културно общуване, на съвместния политически и икономически живот се приобщила към българската народност. В някои случаи славяноезичната среда допринесла за превръщането на отделни нейни елементи в обособени етнографски групи. Така например някои учени свързват шопите с печенезите[29]. Друга етнографска група, за която се предполага, че е от печенежки произход, са капанците, живеещи в сегашната Разградска област.

Относително са съхранили своята самобитност и гагаузите, които някои изследователи също свързват с печенези, узи и кумани. Под въздействието на цариградската патриаршия те приели източното православие. Но езикът им се определя като балкано-турски диалект. Затова сред учените се оформят различни схващания за техния произход. Редица български и някои чуждестранни изследователи разглеждат гагаузите като неразделна част от българската народност.[30] Други пък приемат гагаузите за тюркоезична група.[31] А самите гагаузи се считат за "стари българи", т.е. останки от прабългарите. Доколкото езикът е един от основните белези на националността, те могат да бъдат приети за потомци на някоя от тюркските групи. К. Иречек, обобщавайки своите впечатления и

проучвания от 80-те години на XIX в., отбелязва, че езикът на гагаузите не се различава съществено от османотурския език. По своя тип те се отличават от българите и гърците. Според Иречек гагаузите са мургави и тъмнокоси, а нравите им наподобяват турските – мъжете се хранят отделно, жените не се показват пред гостите и т.н.[32]

Гагаузите, особено онази група, която се преселила през XIX в. в Бесарабия, и досега съхраняват своята етническа идентичност, което обуслови тяхното обособяване в автономна държавна формация. Останалите в пределите на българската държава, вследствие на общността на религията и социално-политическия живот, постепенно се претопили в българската народност.

През периода между XIII в. и XIV в. по българските земи шетали и други тюркски племена, някои от тях се установили тук за по-дълго време, а дори завинаги. Според някои исторически извори в Добруджа се преселили т.нар. "черноклобуки" (каракалпаклар). За тях се споменава в руските летописи от периода XI-XII в. Те били на служба при руските князе. След монголското нашествие през XIII в. заедно с куманите се преселили на Балканския полуостров и се установили в Добруджа. Изследователи споменават дори за преселението на някои селджукски групи по българските земи.[33]

За една селджукска група споменава в своята "Алексиада" византийската писателка Анна Комнина, дъщеря на императора. В "Алексиада", където много често се говори за тюрките, при описанието на събитията от XI-XII в. се съобщава за пребиваването на един корпус "туркои" по долината на р. Арда, в района на днешния Кърджалийски край.[34]

През втората половина на XIII в. започнало татарското нашествие в българските земи. Татарите се възползвали от гражданската война, избухнала в България през 70-те години на XIII в. Въстаналият срещу царя Ивайло дал отпор и на татарските нашественици. Пет години след първия си опустошителен набег, през 1285 г. те отново нахлули в Северна България. Г. Тертер бил заставен да се признае за татарски васал и да изпрати дъщеря си в харема на Чака, син на Ногай.

При управлението на Смилец (1292-1298) се установила пълна татарска хегемония над България. А след неговата смърт на престола се възкачил един чужденец – Чака.

По това време в България се настанила по всяка вероятност неголяма маса татари. По-масово те се заселили в края на XIV в., когато ордите на Тамерланд разпилели татарите, живеещи в Крим. Голяма група от тях отстъпили към Бесарабия и Северна Добруджа. През XVI в. султанската власт заселила с татари около 40 села в Северна Добруджа. Те били освободени от данъци срещу задължението да изпращат войници-конници. В района мнозинството от населението били татари. Център на тази татарска колония била областта около гр. Бабадаг, която в географските карти от XVI – XVII в. се означавала като "Добруджанска Татария"[35]

Така че османците заварили в България, особено в североизточната ѝ част, определена тюркска маса. Подобен извод се потвърждава от редица исторически факти. Във византийските извори се споменава за наличието на турски, а в арабските – за турско-ислямски елементи в Добруджа преди османската инвазия. Лингвистичните изследвания от по-новата епоха също водят до този извод. Обобщавайки своите изследвания върху езика на делиорманските турци, полският учен Т. Ковалски потвърждава наличието на остатъци от севернотюркски народ в Североизточна България преди идването на османските турци[36]. Тези негови изводи на базата на лингвистичен материал се потвърждават и от археологически, антропологически и други проучвания. Въз основа на такива "чисто исторически данни" П. Мутафчиев допуска със сигурност, че османците заварили много севернотюркски елементи в България.[37] В случая се имат предвид преди всичко гагаузите и делиорманските турци. Досегашните проучвания обаче не позволяват да се уточни конкретно от кои севернотюркски племена (прабългари, печенези, узи и кумани) произлизат делиорманските турци. Ако се приеме, че това население води началото си от севернотюркските племена, трябва да се има предвид, че техните остатъци представляват само субстрата, върху който впоследствие се формира турската

общност в България. Подобна теза се споделя и от някои български историци като Ст. Димитров, които работят в по-ново време[38]

Тези констатации обаче не ни дават основание да приемем цялото турско население за "предосманско". Предишните преселници представляват само един първи слой, върху който са се наслагвали нови слоеве в османския период.

2. Формиране на турско-ислямски масив по българските земи

В османския период мюсюлманското и турското население непрекъснато нараствало. Особено бързи промени в структурата на населението настъпили през първите векове след османската инвазия.

Тези демографски промени отдавна са обект на изследване от специалистите. Въз основа на данъчните дефтери (тетрадки) и частични статистически данни от XIX в. изследователите се опитват да разкрият факторите, спомогнали за нарастване на масата на мюсюлманите. По този въпрос се изказват различни мнения, лансират се различни хипотези. Едни приемат за основен фактор ислямизацията, други – колонизацията.

През последните години започва да доминира схващането, че двата фактора се съчетават. Спорът около въпроса кой от двата фактора е имал решаващо значение обаче продължава. Обективният анализ на историческите факти налага извода, че решаваща роля е изиграла колонизацията. Много изследователи, в това число К. Иречек и др., отбелязват наличието на продължителен процес на преселване на тюркски и турски елемент от Анадола в Румелия. Според турския историк Юмер Баркан формирането на Османската империя е свързано не само с военни завоевания, но и с миграция. Той обяснява промените в етническия състав на населението в Румелия главно с колонизацията.[39] Тезата за масова колонизация господства и в българската историография до 70-те години на XX в.[40] След това обаче започва подценяване на нейната роля. Наистина отделни изследователи продължават да приемат тезата за наличието на колонизация. Според тях обаче тя не е

била масова.[41]

В действителност, както потвърждават историческите източници, още в хода на своята инвазия османската централна власт започнала да прехвърля турско-мюсюлманско население на Балканите. През първите два века след инвазията продължило целенасоченото заселване и естествената миграция на номадски и полуномадски племена. От османските хроники от XV в. става ясно, че Мурад I (1362-1389г.) и Баязид I (1389-1401г.) прехвърлили в Румелия отделни размирни номадски групи от Анадола и по-специално от района на Балъкесир и Маниса. В историята на Ашъкпашазаде се отбелязва преместването на едно непокорно номадско племе по нареждане на Баязид I от района на Саруxан в района на Пловдив.[42]

Ясно е, че централната власт се стремяла чрез колонизацията да разреши няколко проблема. Несъмнено един от тях, както личи и от историята на Ашъкпашазаде, бил разселването на непокорните племена по новозавладените земи. Първоначалната колонизация имала преди всичко военно-стратегическа цел, а именно – да осигури военен потенциал близо до района на военните действия. Паралелно с това важно значение имало възстановяването на стопанския живот. В новозавладените райони османската държава провеждала специална демографска политика. Системното й прокарване започнало от Мурад I и Ялдъръм Баязид. Така заселването на турско-мюсюлмански контингенти се превърнало в постоянна политика, макар в различните периоди да се провеждало с различна интензивност. Конкретните пътища и измерения на колонизацията са изяснени в трудовете на турските историци Ю. Баркан, М.Т. Гьокбилгин и някои историци от балканските страни.

Една от основните форми била заселването на юруците. Името си, според К. Иречек, те получили от глагола юрюмек (вървя), което съответства на чергар или номад. По сведение на византийски хронисти тези турски номади били пастири, които летували в планините и зимували в равнините.[43]

Първите сведения за заселването на номадски племена в

Румелия са от времето на Мурад I. Споменава се за прехвърлянето на конялии и юруци в отделни райони на Балканите. През XIV в. определени групи от Менеменското поле били заселени в Пловдивско, от Гелиболу – в Тракия и от Сарухан – в Серес. Когато числото на юруците нараснало, техният статут бил регламентиран юридически с "Канун-наме" на Фатих султан Мехмед II (1451 – 1481). Към средата на XV в. те изпълнявали предимно военни, а от средата на XVI в. – военни и административни задачи. В Румелия били ангажирани главно с инженерноспомагателна и тилова дейност. По силата на "Кануннаме" юруците били разпределени по оджаци, които отначало се състояли от 24, а от средата на XV в. – от 30 войника. Всички юруци били групирани в шест корпуса, носещи името на съответния район, от който са дошли, или пък името на племенния ръководител. Тази организация в основни линии се съхранила до края на XVII в.

Въз основа на наличните дефтери за периода от 1543 до 1666 г. турският историк М. Гьокбилгин в своето монографично изследване за ролята, организацията и движението на юруците констатира, че тяхната численост през XV в. се увеличавала, а от началото на XVII в. започнала да намалява.[44] Тенденцията към намаление може да се обясни с разширяването на османската държава, постепенното разложение на военноленната система и др. причини.

На юруците били възложени специални задачи и по българските земи. Тук били заселени преди всичко части от корпуса на т.нар. юруци налдьокен. Този корпус се състоял от 196 оджака през 1543 г., 243 през 1602 г. и от 112 през 1609 г. По изчисления на Гьокбилгин заедно със семействата си юруците от корпуса налдьокен съставлявали около 50 000 души. Мнозинството от тях били настанени в Старозагорско, Ямболско и Казанлъшко, където имало 92 оджака, а в Пловдивско и Пазарджишко (Татар Пазарджик) – 65. Една немалка част от корпуса (55 оджака) се намирала в Североизточна България. Такива оджаци имало почти в цялата страна. Не във всички райони обаче те били многочислени. В района на Велико Търново, Хасково и др. броят на оджаците се движел

между 4-5.

Танръдагските юруци били значително по-многочислени. През 1543 г. оджаците на този корпус били 328, а през 1591 г. – 420. По сведения на Гьокбилгин, заедно с членовете на своите семейства корпусът обединявал около 100 000 души. Те били настанени главно в Беломорието и Североизточна България. Към 1642 г. в Добруджа, която била включена последователно в Никополска и Силистренска област, броят на оджаците достигнал 220.

По българските земи се намирала значителна част от коджаджикските юруци, обединени в 12 оджака през 1543 г. и в 180 оджака – през 1581 г. В Ямболско имало 30 техни оджака, а във Варненско и Шуменско – по 14 оджака.

Най-многочислени били Солунските (селяник) юруци – 550 оджака през 1543 г. От тях обаче само около 78 оджака се намирали по българските земи. По-значително било присъствието им в Силистренско (26 оджака), в Пловдивско (10) и в Пазарджишко (7). Овчеполските и визенските юруци се срещали по-рядко по българските земи.

През 1691 г. със специален Хатихумаюн на султана юрушките корпуси били реорганизирани. Самите юруци били обявени за евляд-и фатихан, което означавало, че оджаците вече ще се попълват от средата на техните потомци. По време на Танзимата корпусите били разпуснати окончателно. Членовете им се превърнали в обикновени поданици, които били задължени да служат в армията и да плащат съответните данъци.

Заедно с юруците по българските земи били заселени много татари. Те имали същия статут, затова в някои райони ги приемали за юруци. Според византийски, арабски и турски източници първата вълна татари били преселени по указания на Баязид I. Те били настанени главно в Провадия, Пловдив и Стара Загора. В Провадийска нахия, според преписите от 1543 г., имало 21 оджака.

Второто значително заселване на татарите било осъществено през 1418 г., главно в Пловдив, в околностите на Асеновград и други райони. Най-многочислени били “ямбол-

ските татари", които били обхванати в 34 оджака.

Третата вълна на татарското преселване била през 1515 г. Именно тогава в цяла Северна България – от Черно море до Видин се заселили значителен брой татари.[45]

Немалко татари дошли по българските земи от Крим и Южна Русия. Заселването на татарите продължило и през следващите векове. През XVII в. многобройни групи пристигнали в Североизточна България и по-специално в Шуменско. Потомци на напусналия през 1784 г. Кримското ханство Шахин Герай, след като живели заедно с него известно време в Истанбул, се преселили във Върбица – Шуменска област. До средата на XX в. техните внуци живели тук в специално построения дворец.[46] Дори през XIX в. по българските земи били създавани татарски и черкезки села. Десетки хиляди татари и черкези, изгонени от Русия след Кримската война, били заселени в Тракия и Северна България, по-специално в Добруджа.

Татарите, в това число тези, които били включени във военната организация на юруците, дълго време живели обособено. Впоследствие обаче повечето се слели с турците.

Наличието сред юруците на татари и други тюркски представители, както и хора от местното население, се използва от някои изследователи, за да оспорват тюркския им характер като цяло и да омаловажат тяхната роля във формирането на турската общност в България. Твърди се по-специално, че поне една пета от юруците не са от тюркски произход, тъй като са регистрирани като синове на Абдуллах.[47] Тази хипотеза обаче е трудно доказуема. Ползването на името Абдуллах (раб Божий) не е достатъчно показателно, тъй като това е широкоразпространено мюсюлманско име. Нещо повече, дори тези автори са принудени да приемат, че мнозинството от юруците са от тюркски произход. Османският историк Оруч бей още през XV в. ги окачествява като огузко скитническо племе.[48] Лингвистични, етнографски и фолклорни източници потвърждават тюркския им етногенезис. За В. Мутафчиева те "безусловно са тюрки по етническа принадлежност".[49]

Следователно под името юруци на Балканите са били

заселени доста голям контингент от тюркско и турско население. По изчисления на Гьокбилгин те наброявали между 100 и 160 хиляди души.[50]

Заселването на юруците било само една от формите на колонизация. Колонизацията се осъществявала и чрез изпращане на военни гарнизони, административни и религиозни служители и други военнофеодални представители. Централизираната административна и стопанска система, военната организация разкривали немалки възможности в това отношение. По начало земята се считала държавна собственост и се раздавала като тимар, зеамет и хас за изплащане на определени административни и военни служби. Новозавладените земи на Балканите също се раздавали на спахии и висши чиновници за служебно владение. Представителите на спахийството се преселвали по българските земи, за да се възползват от тази система. Така и в този район възникнали ленове. Притежателите им се настанявали заедно със семействата си в някое от принадлежащите им села. Стопаните на едрите ленове, хасове и зеамети се установявали в близките до своите владения градове.

Другите форми на земевладение – мюлк и вакъфи също допринесли за разширяване на колонизацията. Притежателите на мюлк, които били действителни собственици на съответната земя, били заитересувани от разширяването на своите владения и по-доброто им обработване. Главен източник за увеличаване на доходите им било ангажирането на повече работна ръка. Затова собствениците на мюлкове заселвали стотици пленници, които се превръщали в обикновени селяни веднага след като приемали исляма.

Друга форма на колонизация била създаването на военни гарнизони в новозавладените земи. Гарнизоните били разпределени по цялата територия на България. Настанявали се главно в основните и стратегически градове и осигурявали охраната на крепостите и подстъпите към центъра на империята и към нейните граници. В процеса на тяхното комплектуване също се прехвърляли значителни турски маси по българските земи. Особено в по-късната епоха военните и

административните служби се заемали само от турци-мюсюлмани.

Преселването било привлекателно и за хора, незаемащи военни и административни служби, като занаятчии и земеделци. Преместването на по-плодородни земи им осигурявало възможност да се замогнат и да преминат в друга социална категория. Трябва да се има предвид обстоятелството, че в резултат на завоевателните походи на Чингиз хан през XIII в. многочислено тюркоезично население се преселило в Анадола. Тук то се озовало в доста гъсто населен район. Миграцията помогнала на част от това население да се измъкне от сложната социално-икономическа обстановка.

По това време започнало пътуването на къзълбащите към Североизточна България. Това тюркско номадско племе населявало Северозападен Иран, по-точно областта, известна с името Хорасан. Тук къзълбашите попаднали под влиянието на исляма, изповядван от иранците, както и на тяхната култура. Заплашени от настъпващите монголци, през XIII в. част от тези тюркски племена тръгнали на запад. Настанили се в граничните райони на Иран с Османската империя. Немалко алевити живеели на територията на самата империя. Доктрината им се отличавала от официалния ислям на османците. Османската империя от своя страна била в постоянен конфликт с шиитски Иран. Затова през XVI в. по време на войните на Селим I и Сюлейман I с иранския шах Исмаил, от Анадола към Румелия, в това число и в Добруджа и Делиормана, било прехвърлено размирно население къзълбаши. Техните проповедници-дервиши се заселвали предимно в селата и в запустели горски местности, където основали своите текета.[51]

Така в османския период но българските земи се установил значителен турски народностен елемент. Това били военни контингенти, административни и религиозни служители, номадско-пастирско селско население, които намерили тук своята нова родина. Преселниците се установили както в градовете, така и в селата. Вследствие на тази миграция народностният облик на градовете се изменил. Възникнали и някои нови градове като (Татар) Пазарджик, Севлиево, Крива

паланка, Момчилград и др. Новите градове възникнали или по султанска воля, или пък стихийно. Севлиево, както личи от специалните изследвания на холандския историк М. Кил, възникнал стихийно през последното десетилетие на XVI в. в средата на равно открито поле, в което се преселили турски колонисти.[52] Първите сведения за града с турското име Селви са от 1516 г. В регистъра са записани 18 домакинства, всички с турско-мюсюлмански имена. По всяка вероятност градът е бил създаден малко преди това. Темпът на нарастване на неговото население потвърждава съчетаването на двете форми – колонизация отвън и приобщаване на част от местното население към исляма. Изменението на съотношението между мюсюлманското и християнското население през XV и XVI в. е неопровержимо доказателство за наличие на приток отвън.

Според географа Ив. Батаклиев Момчилград възникнал през последните десетилетия на XVII в. или в първите десетилетия на XVIII в. по инициатива на представителите на султанската власт. Според легендата градът започнал да се формира, след като пристигналият от Мала Азия Местан Али управител на областта построил резиденцията си в местността Дутлука.

Вследствие на възникването на нови градове и нови махали в съществуващите вече селища, през XVII в. мюсюлманското население в тях започнало да преобладава. Колонизацията постепенно обхванала и селата. Новодошлите селяни се настанявали предимно в обезлюдени райони, около имениятa на някои ленни владетели. Така възникнали стотици нови села.

Колонизацията била по-силна в Североизточна България и изобщо в цяла Северна България от Шуменско до Врачанско, като постепенно намалявала в посока запад. Била доста чувствителна в Северна Тракия от Ихтиман до морето, в Югоизточна Тракия и Солунско. Средногорието също било засегнато. С други думи, колонизационният процес обхванал почти цяла България и довел до значителни промени в структурата на населението.

Разпространението на исляма също водело до промени, но не толкова в етническата, колкото в религиозната структура.

Макар и ограничени, статистическите данни не оставят съмнение, че броят на мюсюлманите в абсолютни и относителни стойности нараствал непрекъснато. Съществуват различни обяснения за причините на това нарастване. Немалко изследователи от България и други балкански страни обясняваха, а някои и сега продължават да обясняват това явление с насилствената ислямизация.[53] Тази хипотеза се превърна в господстваща в периода на т.нар. възродителен процес, защото политиката на Българската комунистическа партия (БКП) в областта на историографията изискваше с всички средства да бъде подчертано насилственото налагане на исляма. За утвърждаването на тази хипотеза допринесе и ограничеността на изворовия материал.

Липсата на преки свидетелства за масово насилствено налагане на исляма като предварително подготвена целенасочена акция и по-рано е довеждала редица автори до извода, че разпространението на мюсюлманската вяра е ставало доброволно и в продължителен период. Това схващане се превърна в доминиращо към последното десетилетие на XX в. Редица български и чуждестранни изследователи, на базата на нов изворов материал, обосноваха тезата за приемане на исляма от населението по различни съображения, по личен избор, индивидуално, семейно или колективно в дадено село или град.[54] Въпросът за причините, мотивиращи личния и доброволен избор, обаче, все още остава дискусионен. Немалко историци обясняват смяната на религията единствено с икономическите интереси на отделната личност или социална прослойка, с привилегиите, които имали мюсюлманите в османското общество.[55] Други пък смятат за погрешно абсолютизирането на икономическите фактори. Както подчертава Майкъл Кил, трябва да се има предвид, че през XV и XVI в. ислямът бил модерна религия, а престижът на Османската империя бил доста висок.[56] Мнозина вероятно са мислели, че ислямът е последното послание на Господ и затова предпочели него.

Ислямът най-бързо и ефективно се разпространил сред тюркското население. Османците заварили по българските

земи, особено в Североизточна България, значително тюркско население. Общността на произхода и езика ги свързвала с османските турци и с тяхната религия. Изхождайки от това, българският османовед Валери Стоянов пише: "Почти навсякъде, където може да се говори за помюсюлманчвания и потурчвания, има следи всъщност и от предосмански тюрки."57

Населението на България по време на османската инвазия не било достатъчно сплотено не само в етническо, но и в религиозно отношение. Както отбелязват Спирдон Палаузов и Марин Дринов, покръстването не е било всеобхватно, били са съхранени много остатъци от езичеството. В навечерието на османската инвазия в България, както и в други балкански страни, доста разпространени били ересите павликянство, исихазъм и богомилство.

Както еретиците, така и езичниците от религиозно-психологическа и политическа гледна точка били податливи към исляма. Всички ереси се били отклонили силно от официалната християнска догматика. Според богомилите видимият свят бил сътворен от силите на злото и затова бил несъвършен. Те отхвърляли такива религиозни институции като църквите и храмовете, кръста, свещеничеството и редица обреди. В учението им се съдържали елементи от манихейството като дуализмът, което ги сближавало с близкоизточните религии. Затова богомилството било преследвано от официалната власт и църквата. Неговите привърженици били лишени от възможността свободно да изповядват своята вяра. Несъмнено в тази обстановка населението, изповядващо богомилството, посрещнало установяването на османската власт като избавление. Мнозинството от това население приело исляма и бързо усвоило мюсюлманската обредна система. В османските регистри се отбелязва, че именно привържениците на ересите първи от местните жители приели исляма. Новата религия имала успех и сред онези, които все още се намирали под силното влияние на езичеството.

Икономическите подбуди също играели определена роля. Но през първия период те оказвали влияние главно върху местната господстваща класа. Немалко от българските боляри,

приемайки исляма, запазили своите имения и се влели в управляващата класа на Османската империя. Сред тях бил и синът на последния български цар Иван Шишман – Александър Шишман, който под името Сюлейман паша бил назначен за валия на Айдънската област. Много служби и изгодни места в държавната йерархия по неписано правило се предоставяли на аристократи, приели исляма. През 638-годишното османско управление на власт са били 215 велики везири (министър-председатели). От тях само 78 били турци, а останалите 137 – инородци, приели исляма.[58]

През втория период обаче все повече поданици приемали исляма поради социално-икономически подбуди. Между мюсюлманите и немюсюлманите съществувало неравенство. Както отбелязва Зия Карал, едните представлявали, така да се каже, първа, а другите – втора категория поданици.[59] Участието на немюсюлманите в управлението било силно ограничено. Те плащали допълнителния поголовен данък джизие, а в определен период – и кръвния данък девширме. След приемането на исляма не само се освобождавали от допълнителни тегоби, но пред тях се откривала възможност за преминаване към по-висока социална категория и за укрепване на собствените икономически позиции. Стремежът към по-добър живот мотивирал немалко местни хора да се насочат към исляма. Османските дефтери от 1679-1680 г. свидетелстват, че в района на Одрин само за една година 379 души приели исляма.60 В голяма част от молбите преминаването към исляма е мотивирано с желанието за получаване на служби или приемане в османската армия. В османската архивна сбирка на Народната библиотека Св. св. "Кирил и Методий" се намират много такива лични молби от първата половина на XIX в. Централната власт от своя страна косвено насърчавала този процес. Особено през периода XIV – XVII в. тя не водела целенасочена и системна политика на ислямизация.[61] От стопанска гледна точка нямала интерес от масово налагане на исляма.

Безспорно някои форми на разпространение на исляма били свързани с дейността на държавата. Такава админи-

стративна форма била еничарството. Както отбелязва Ашъкпашазаде, еничарската система възникнала по време на управлението на Мурад I (1359 – 1389). Тогава една пета от пленниците-християни били превръщани в "аджеми оглан" и възпитавани в турски семейства или в специални училища. По-късно бил наложен т. нар. кръвен данък (девширме), което на практика означавало вземане на момчета от немюсюлмански семейства, които имали повече от едно дете. През XV и XVI в. тази политика се прилагала доста интензивно. Към края на XVI в. системата на попълване на еничарския корпус била променена – той започнал да се набира от синовете на самите еничари и други мюсюлмани. След отмяната на забраната през 20-те години на XVI в. еничарите започнали да създават свои семейства и потомство. Семействата на обикновените мюсюлмани се отзовавали доброволно на поканата за попълване на детските набори, защото по този начин осигурявали по-добро бъдеще на своите потомци в редовете на османската армия. Постепенно еничарството се превърнало в привилегировано съсловие, разполагащо с редица облаги.

Според османските източници броят на еничарите през XV в. бил 10 000, през XVI в. – 13 000, а през XVII в. – 53 000 души.[62] Към края на XVII в. корпусът започнал постепенно да се свива, а в средата на 1826 г. бил окончателно разпуснат. Членовете му се влели сред останалите поданици на османската държава.

Робската институция също се явявала една от формите за разпространение на исляма. Ислямската етика обявява за благочестиво дело освобождаването на роби, след като те приемат исляма. Заключителната фраза на документите за освобождаване на робите гласи: "Отсега нататък нека бъде свободен, както и другите свободни мюсюлмани." По този начин през XVII в. в мюсюлманските общности се влели доста нови групи. Тази форма обаче имала характер повече на доброволност, отколкото на принуда.

Случаи на насилие, както проличава от публикациите, изглежда имало. Те обаче не били тъй масови.[63] Административно-насилствени мерки се прилагали по конкретни поводи – потушаване на бунтовете на немюсюлманското население, по

време на войни, особено при сблъсъка между военните сили на Османската и Руската империя. Не е изключено отделни султани като Мурад IV и някои други да са замисляли масово насилствено ислямизиране. Висшите религиозни кръгове (улема), в това число и Шейх-юл ислям, обаче се противопоставили на подобни намерения, тъй като те противоречат на шериата. Въпреки наличието на подобни факти определени български автори като П. Петров, Н. Мизов и др. продължават да отстояват хипотезата за масова насилствена промяна на религията. Разпространението на исляма в България, и особено в Родопите, се обяснява изключително с прилагането на насилие. Тази теза се базира на твърде ограничен кръг и недотам надежден източников материал – летописа на поп Методи Драгинов, разказа на руския учен Ламански "Второто разорение на България", Дряновския препис на "История славянобългарская" на Паисий Хилендарски и т. нар. "Исторически бележник".[64] Редица известни български историци като Васил Кънчов, Марин Дринов и Петър Мутафчиев са считали тези извори за автентични и са ги използвали в трудовете си.

В светлината на новите проучвания обаче те изглеждат доста съмнителни. С изключение на Дряновския препис изследователите не разполагат с оригинала на останалите извори. Така например никой освен издателя (от 1870 г.) не е видял оригинала на двете странички, съдържащи разказа на поп Методи Драгинов, считан за най-важния от всички извори за насилственото разпространяване на исляма. След като установява, че документът е съчинен в началото на XIX в., а в него се разказва за събития от XVII в., езиковедът Илия Тодоров отхвърля тезата той да е оригинален.[65] От своя страна Вера Мутафчиева, изхождайки от факта, че Чепинско по това време е част от вакъф, основан от султан Сюлейман (1510 – 1566), стига до извода, че този район не може да е помохамеданчван чрез люто насилие.[66] Неутрални архивни източници, както и османските регистри, опровергават твърдението за разпространението на исляма чрез масова насилствена акция.

Ненадежден източник е и "Второто разорение на България"

на Ламански, където се разказва за насилственото ислямизиране на всички земи от егейското крайбрежие до Неврокоп (Гоце Делчев) както и на голяма част от Дунавска България по времето на султан Селим I. В кратките византийски хроники обаче Селим I е представен като управник, който се отнася с уважение към християните. С всеобща заповед той разрешил възстановяването на всички стари църкви.[67] В Крупник, който според Ламански бил насилствено ислямизиран, през XVI в. и дори към средата на XVII в. все още живеели християни. Никъде в османските източници не се споменава, че Селим I е предприел масова акция за разпространението на исляма в България.[68]

Колкото до "Исторически бележник", в който се описват твърде жестоки и фантастични ужаси, този източник се подлага на съмнение отдавна. Имена на владетели, дати и т.н., които са посочени там, не съответстват на историческите факти. В него се говори за епископ Висарион, управлявал епископията Кръстогорие, която никога не е съществувала. Наличието на такива нереални факти дава основание на П. Маринов още през 1977 г. да оспори автентичността на "Исторически бележник".[69] До същото заключение стига и М. Кил. Според него тези факти и събития са продукт на въображението от началото на XX в. и са писани с политическа цел.[70]

Анализът на османските регистри, отнасящи се до отделни години от XVI до средата на XIX в., потвърждава, че разпространението на исляма в Чепинско не е резултат на еднократна акция, а на процес, продължил близо два века и половина. В два периода той протичал с ускорени темпове: около 1540-1560 г. – период, съвпадащ с времето на големи военни победи на империята, и около 1640 г. – период на дълбока криза в османската държава[71]. Причините, които обуславят разпространението на исляма, са различни. По всяка вероятност в първия период военните успехи на Османската империя респектирали местното население. През втория период на предна линия излезли икономическите подбуди. За разпространяването на исляма в Родопите, според някои изследователи, важна роля изиграло съвместното съжителство

с юруците.

За разпространението на исляма значително допринесли вакъфите и дервишите. Османската държава им предоставяла пустеещи земи. Дарения правели и частни лица. Така възникнали доста вакъфи. Формално те били независими от държавната власт и неотчуждаеми. Притежаваната собственост им давала възможност да създават материални предпоставки за разпространяването на исляма в съответните райони. Вакъфите се превърнали в центрове за утвърждаване на ислямския начин на живот и за привличане на нови последователи на исляма.

В редица случаи владетели на вакъфите били дервиши-мисионери. Те започнали да пристигат по българските земи заедно с османската армия. Създадените от тях селища се превърнали в центрове, популяризиращи ислямското послание. Постепенно дервишите създали религиозни средища в почти всички райони на Балканите.

Изводите за причините и формите на разпространение на исляма, които се правят въз основа на нов източников материал, коренно променят и схващането за същността на т. нар. ислямизация. Тя е била не резултат на еднократна масова и насилствена акция, а бавен и продължителен процес, който в повечето случаи не се е направлявал пряко от държавната власт. Истинското съдържание и историческото значение на този процес, както подчертават някои изследователи, е много по-сложно и многостранно, отколкото обикновено се влага в понятието "потурчване".[72] Ислямизацията не винаги и навсякъде води до турцизация. Такива случаи, както подчертават К. Иречек и Л. Милетич например, е имало. Но те не бива да се абсолютизират. Ислямизацията създавала определени предпоставки за турцизация. Новоприелите исляма губели белезите на предишния си етнос след няколко поколения и се сливали напълно с турците-мюсюлмани, само ако попаднели в необходимата турска езикова среда. Историята на разпространението на исляма както по българските земи, така и на Балканите подкрепя това твърдение. Албанците, босненците и други народности след приемането на исляма запазили своята национална идентичност.

Османската власт била заинтересована не толкова от етническа асимилация, колкото от религиозно приобщаване. Islямът, както и останалите световни религии, е вяра не на определена народност и затова е отворен за всички етноси. Неговите идеолози докъм края на XIX и началото на XX в., а някои и сега, не разглеждат процеса на формиране на национални общности като закономерен продукт на историческото развитие. Затова при осветляване на етногенезиса на турското малцинство в България не бива да се абсолютизира ролята на ислямизацията.

Върху процеса на формиране на турско-ислямския масив в България през османския период оказали влияние редица фактори, сред които решаващо значение има колонизацията. Периодът на османското владичество се характеризирал с постепенното увеличаване на броя и относителния дял на турското и мюсюлманското население, съответно намаляване на християните, особено в такива райони като Североизточна България. Причините, обусловили този процес, били комплексни – колонизация, преселване, смяна на религията, вътрешна миграция и т.н. В определени исторически периоди решаваща роля играела една от тях. В първите десетилетия след установяването на османската власт част от българите се оттеглили в планините. Войните, които избухвали между Османската империя и други държави, се превърнали в катализатори на миграционните процеси. Особено след руско-турските войни, водени през XVIII и XIX в., много българи се преселили в Бесарабия, Русия и в други страни. Само след Руско-турската война през 1829-1930 г. страната напуснали над 100 000 души. Руската империя поощрявала тази миграция.

След войните, съпътствали стесняването на границите на Османската империя, започнал обратен процес. Значителна маса турци и мюсюлмани напуснали Унгария, Сърбия и други освободени страни и се преселили по българските земи и Мала Азия. Вследствие на това тюркско-ислямският масив значително нараснал. Представа за това дава първото преброяване в Османската империя през 1831 г., което обхванало само мъжкото население. Според данните от това непълно преброя-

ване християнското мъжко население представлявало 61,54 на сто, а мюсюлманското – 38, 46 на сто. В райони като Пловдивско, Старозагорско и др. преобладавали християните, в някои други като Русенска и Новопазарска околия – мюсюлманите. Изчисленията на Н. Тодоров във връзка с градското население в Северна България въз основа на данните от преброяването през 1866 г. в основни линии потвърждават това състояние. Според него българите в Северозападния район били 50,5 %, в Северноцентралния – 64,1%, а в Североизточния – 32 %. Мюсюлманите в съответните райони били 40,5%, 31,4% и 53,3%. През втората половина на XIX в. започнало намаляване на процента на мюсюлманското население.[73]

Чувствителни промени в демографската структура на населението настъпили по време на Руско-турската война през 1877-1878 г. и първите десетилетия след нея. Независимо от това, че тя имала освободителен характер за българския народ и обективно спомогнала за създаването на редица национални държави и преди всичко на българската национална държава, войната била кръвопролитна и опустошителна в определени райони. Тя продължила седем месеца – много повече от предвижданото. Някои битки придобили ожесточен характер. В сраженията около Стара Загора, на Шипка и при Плевен и двете страни понесли много човешки загуби.

Войната засегнала и цялото цивилно население. За турското население тя била тежко изпитание. В създалата се военна обстановка и психоза то трябвало да понесе несгодите от факта, че принадлежи към противникова победена страна. Наистина на отделни места при настъплението и отстъплението съответно на османската или руската армия българското и турското население взаимно си оказвали помощ и закрила. Съществуват исторически документи, спомени на участници във войната, които свидетелстват за оказвана помощ от българи на техните съседи турци. Българи защитавали свои невинни съселяни-турци пред руски войници или военни съдилища, опазвали имуществото на избягалите в планините свои съседи.[74] Примерите на взаимопомощ, на добросъседство, колкото и да са показателни, не били доминиращи. В обста-

новка на война турското население се третирало като опора на османската армия. Споменът за потушаването на Априлското въстание (1876 г.), за безчинствата на башибозука и др. подклаждали антитурски настроения, а на много места провокирали насилие и терор. "Изключително сериозни са насилията, грабежите, кланетата в 1877-1878 г. – пише Б. Димитров, – по някои оценки тогава загинали 400-500 хиляди турци, черкези, татари, българомохамедани."[75]

По време на войната сериозно пострадало имуществото на мирното население. Редица села били опожарени и разрушени, а в други били засегнати много обществени и частни сгради. Само в (Татар) Пазарджик били разрушени 938 частни домове, джамии и училища.

Тежката участ на турското население била отразена от много чуждестранни журналисти. В телеграма на кореспондента на лондонския вестник "Дейли телеграф" се казва: "Вчера около Ветово видях села, които бяха в пламъци...

В Чайърлъ – Разградско бяха убити 200 души, бягащи от Свищов...

В Остранджа и Кослово, които се намират на четири часа от Русе, бяха унищожени всички мюсюлмани, сред които имаше 31 деца."[76]

Подобни информации били поместени във вестниците "Гардиан", "Норма", "Кореспондан" и др. Такива събития намерили място и в докладните на чуждестранните дипломати. В обширния доклад на сър А. Леярд до Английския парламент се подчертава, че през войната са загинали много мирни турци.[77] В доклада на английския представител в комисията, създадена по решение на Берлинския конгрес за проучване положението на бежанците, се отбелязва, че около 150 000 мюсюлмани, ужасени от настъпващата руска армия, потърсили убежище в южните райони на Балканския полуостров. Немалко от бежанците се удавили в Марица, случвало се дори майки да изхвърлят децата си в реката – така около 2000 деца намерили смъртта си. Членовете на комисията открили много трупове около реката.[78]

Разрушенията и пожарите, предизвикани от артилерията,

грабежите и насилията, към които прибягвали на редица места руските войници, създали атмосфера на несигурност и паника. Затова много турци и мюсюлмани панически се отправили към Анадола. Според различните източници броят на бежанците варирал от 600 хиляди до 1 млн. души.[79] Наистина част от бежанците по-късно се върнали по родните места. Но се оказали в атмосфера на враждебност и несигурност, която се създавала от временното руско управление и разбойнически групи. Затова голяма част от тях се изселили окончателно в Турция. Миграционният поток продължил и след войната.

Въпреки това в Княжество България и Източна Румелия останало значително турско население. Според данните от преброяването на 19 януари 1881 г. в Княжество България имало над 900 000 турци.[80] В Северозападната част на Княжеството, т.е. от река Янтра на изток, включително Търновско и Севлиевско, турците представлявали 49,4 на сто, в Западната част на Княжеството те били 7,3 на сто.[81] В Източна Румелия турците представлявали 34,5 на сто от населението.[82]

Подобно положение заварил К. Иречек в Родопите при пътуването си из страната в началото на 80-те години на XIX в. Според него в етническо отношение няма такъв чист османски район като Кърджали и долината на река Арда.[83]

Анализът на източниковия материал потвърждава, че в османския период по българските земи се оформила значителна мюсюлманска общност, мнозинството от която представлявало турско население. Част от тази общност била заварена от османците тук. По време на османското управление в Тракия, Родопите и Северна България се заселили доста колонисти от турски и тюркски произход. Както личи от историческите източници, към тях в течение на няколко века се присъединили определени групи от местното население, които приели исляма главно по собствен избор. Процесът на сливането на тези три компонента бил продължителен и в различните райони протичал с различна интензивност. Така възникналата общност до Руско-турската война (1877-1878) представлявала част от турската народност, населяваща Османската империя.

3. Пробуждане на етническото съзнание

В процеса на консолидирането на турската общност по българските земи започнало да се формира нейното етническо съзнание. Турското население постепенно осъзнало своето място сред народностите, населяващи Османската империя. Чувството за род, език и етническа култура придобило отчетлив характер. У него се оформило съзнание за принадлежност към турската народност, тъй като участвало в процеса на нейното консолидиране.

Турската народност се формирала в периода от края на XIV до средата на XVI в. в Анадола и в определени райони на Балканския полуостров. След включването на Румелия в пределите на Османската империя и превръщането на Константинопол в нейна столица между двата региона възникнали известни политически, икономически и културни връзки. Единната държава създавала необходимите предпоставки за сближаването на различните турски и тюркски племенни общности и определени елементи от местното население. Според турския изследовател Х. Иналджък около 70 на сто от турската народност представлявали общности от тюркско потекло, а 30 на сто – местното малоазийско и румелийско население.[84] Поради недостатъчната интензивност на социално-икономическите и културни връзки между отделните райони на империята етническите групи доста дълго време съхранили някои свои особености в бита и културата. Като цяло обаче те говорели един и същ език, принадлежали към една култура, основаваща се главно на ислямско-турските ценности и традиции.

През този период започнал да придобива популярност древният етноним "турк" или "тюрк". Той се среща в редица дипломатически документи още от XIII в. В определен период обаче бил засенчен от името на османската династия, която установила своето господство над всички турски бейлици. Възраждането му се дължало на факта, че всички тюркски племенни общности, дошли в Анадола и на Балканите, носели това наименование. Освен това в процеса на смесването им помежду си и с определена част от местното население

надделял турският език. Затова хората от новообразувалата се народност се считали за турци. Този етноним обаче станал популярен главно сред широките народни маси и по-специално сред селячеството. В съзнанието на господстващата класа доминирало религиозното и османското. Принадлежащите към тази класа се самоопределяли като мюсюлмани и османци. Наличието на такова самосъзнание е естествено, тъй като господстващата османска класа се рекрутирала от елементи, произхождащи от различни народности. Чрез понятието "мюсюлмани" тя се стремяла да неутрализира духовно-идеологически етническото многообразие на османското общество. Поради това в продължение на няколко века турското етническо съзнание било изтласкано от ислямското (юмметското) съзнание на втори план.

От тази народност на по-късен етап върху доста обширен анадолски и румелийски регион започнала да се формира турската нация. За това помогнали до известна степен танзиматските реформи в социално-икономическата, военната и културната област. Реформите, заедно с някои други фактори, дали известен тласък на търговията и на индустриалното производство. Османската икономика започнала да се включва в световното стопанство. Зараждащите се нови обществени отношения породили и нови идеи. Те се популяризирали от онази интелигенция, която се възпитавала в светските училища в страната и в чужбина. Създадените през 30-те – 50-те години на XIX в. военни, военно-медицински и военно-инженерни училища имали повече светски характер. След танзимата бързо нараснал броят на служителите и интелигенцията. Последната разполагала с известни възможности да се запознае с научно-техническите и социално-икономическите постижения в западните страни. Някои интелигентски среди били повлияни от национализма, който господствал в западната обществена мисъл.

Идеята за национална държава и социален прогрес придобила актуалност и поради обстоятелството, че сред балканските народи, намиращи се в пределите на Османската империя, започнало да се засилва движението за национален

суверенитет и национална държавност. Постепенно идеята за национална държава и независимо развитие придобила популярност и сред нетурските мюсюлмански народи. Появата на арабския национализъм била особено предизвикателство за турската интелигенция и определени политически среди.

Под въздействието на посочените социални и идейни фактори към средата на XIX в. започнала да се зарежда турската национална идея, да се формира турското национално съзнание. Първите прояви на националната идея или на позитивния турски национализъм се забелязват към средата на 60-те години на XIX в. В зачатъчна форма тази идея се прокрадва в идеологията на османските либерали, обединени в движението на "новите османци". Лидерите на това движение Мидхат паша, поетите Намък Кемал, Зия Паша и Ибрахим Шинаси се стремели да наложат известни социални и политически реформи, които да доведат до ликвидирането на абсолютистко-султанската система. Ключови елементи в тяхната идейно-политическа платформа били идеята за конституционна монархия, "османско отечество" и "османска нация".[85]

Идеята за национална държава и турска нация през това време все още не била ясно изкристализирала. Тя се сливала с концепцията за единно османско отечество и османска нация. На турците обаче вече се гледало като на фактор, който ще сплоти "османската нация". Самият този факт обективно подхранвал турския национализъм и пораждал стремеж към национално обособяване.

През 60-те – 70-те години на XIX в. турският национализъм намирал проявления в културно-просветната област. Видни поети и писатели като Ибрахим Шинаси (1840-1871), Зия Паша (1825-1881), Намък Кемал (1840-1888) и др. чрез своето творчество фактически извършили радикална реформа в турския език, като го направили разбираем за народа. Новата литература, основите на която поставили те, била проникната от свободолюбиви и патриотични идеи и чувства. Процесът на утвърждаване на един разбираем за народа език имал значими родолюбиви измерения.

По такъв начин възникнало цяло движение тюркчеджилик (привърженици на турския език), целта на което била изчистване на турския език от арабската и персийската лексика и сближаването му с говоримия език. "Лехче-и османи" ("Османският диалект") на Ахмед Вефик паша (1823-1891) се превърнал в пътеводител на това направление. Вефик паша бил представител на онази част от танзиматската интелигенция, която се стремяла към пробуждане на националната идентичност. Цялата му научна и литературна дейност била подчинена на тази идея. Той отделял голямо внимание на усъвършенстването на литературния турски език и превръщането му в език, разбираем за народа. Други учени се опитвали да осветлят историческите и теоретични аспекти на турския национализъм. Сюлейман паша отделил специално място за историята на турците в рамките на "Великата история".

Онази част от либералната османска интелигенция, която прегърнала идеите на Западноевропейското просветителство, много по-последователно отстоявала тюркчюлюк (тюркизма), т.е. идеите на турския национализъм. Сред тях ярко се открoявал Али Суави (1839 – 1878). В своите публикации, особено на страниците на в. "Мухбир", той непрекъснато разисквал въпроса за необходимостта от развитие на турското съзнание и език. Видният публицист противопоставял тюркизма на османизма и турското съзнание на османското. За пръв път в историята на османската обществена мисъл А. Суави направил опит да съчетае тюркизма с ислямизма и европеизма. Според него между тях не само няма никакво противоречие, но те взаимно се допълват.[86] По такъв начин се създали предпоставки за съществуване и развитие на националното съзнание паралелно с религиозното и по-специално на юмметското съзнание. Подобно схващане било подкрепено малко по-късно и от един от идеолозите на ислямския модернизъм Джемаледдин Афгани. По негово убеждение, за да се осъществи обединението на мюсюлманските народи, първо трябва да се пробуди националното съзнание. Появата на такива идеи спомогнала за преодоляване на съпротивата на консервативното крило на

ислямистите, които твърдели, че национализмът е несъвместим с исляма.

Към края на XIX в., особено след Турско-гръцката война (1897-1900) тюркизмът се активизирал и се обособил като едно от основните идейно-политически течения в тур-ската обществена мисъл. През този период България формално все още се намирала под върховната власт на султана, а Родопският край продължавал да е в пределите на Османската империя.

Тюркизмът като ново направление в обществената мисъл възникнал на базата на халкчълък (народничество) и тюркчеджилик. През последните десетилетия на XIX в. идеите на народничеството проникнали и сред турската интелигенция. Журналисти, писатели, социолози и т.н., обединили се около сп. "Сервет-и фюнун" и Обществото за национално образование и възпитание, издигнали лозунга "Към народа". Те си поставили като главна цел просвещаването на турския народ и пробуждането на националното му самосъзнание. Организирали движение за опростяване и турцизиране на литературния език, за да го приближат до народа. Това движение значително се активизирало след Младотурската революция (1908). За неговото укрепване важна роля изиграли в. "Танин", в който водещи фигури били Риза Тефик и Тефик Фикрет – поет и философ, сп. "Тюрк дернеги", "Тюрк юрду" и др. В тези печатни издания се отстоявала необходимостта от икономически и културен прогрес. По такъв начин народничеството прераснало в стремеж за национална държавност и независимо развитие.

Тюркизмът бил първата по-определена форма на турския национализъм. В него намира теоретическо отражение стремежът към историческо, икономическо, политическо и културно обособяване на турската нация. Неговата идейно-политическа платформа включвала такива демократични задачи като ликвидиране на средновековните отживелици в бита и на зависимостта от външните колониални сили, замяна на абсолютната монархия с по-демократична форма на политическо управление и т.н.

В тюркизма обаче се съдържали и някои консервативни елементи. В първите десетилетия на XX в. възникнала

реакционно-утопичната концепция за обединяване на всички тюркски народи в една държава и нация, която противоречала на идеята за консолидиране на турската нация и за национална държава. Тази изопачена форма на тюркизма станала популярна под името пантуранизъм или пантюркизъм. Както между тези две форми, така и между тюркизма, османизма и ислямизма се водела остра идейна борба. Едва с появата на кемализма през 20-те години на XX в. позитивният национализъм се превърнал в господстващо направление. В същото време били ясно очертани границите на турската нация, които съвпадали с държавните граници на Турската република. За пръв път в историята била създадена турска национална държава.

Новите процеси, които се развивали в идейната и културната област на османското общество през последните десетилетия на XIX в. и началото на XX в. до голяма степен рефлектирали върху духовния живот на турското население в България не само до Руско-турската война (1877-1878), но и след нея. По силата на двустранните споразумения османската държава се считала за духовен закрилник на българските мюсюлмани. Културните връзки в една или друга форма продължили чак до средата на 30-те години на XX в.

Относителната географска отдалеченост и недостатъчната развитост на икономическите връзки между Румелия и Анадола не били в състояние изцяло да откъснат турското население, живеещо по българските земи, от идейните и културните процеси, които се развивали в османското общество. Съществували други значителни фактори, които обусловили появата и утвърждаването на много общи моменти в културния живот на турското население от двата региона. Сред тях особено важно значение имала общността на религията и езика. Ислямските религиозни възгледи и ценности пронизвали отначало докрай културата на цялото турско население, независимо дали то живеело в Мала Азия или на Балканите.

Въпреки някои различия между диалектите, езикът бил единен. Тази особеност се подчертава и от К. Иречек, който отбелязва, че делиорманският турски език не се отличава от

османския, макар да се употребяват и някои доосмански думи.[87] Наистина в делиорманския турски език определени думи се произнасяли по особен начин (а и сега в него битуват някои местни изрази). Но граматическият строеж, а в основата си и речниковият фонд, били едни и същи. Затова Т. Ковалски го определя като един от многото диалекти на османо-турския език.[88] Румелийският диалект оказал силно влияние върху формиращия се литературен турски език. Следователно налице било важно средство за комуникация.

През втората половина на XIX в. значително нараснала ролята на образователната система, печата и обществените библиотеки. В Румелия в епохата на Танзимата била разширена училищната мрежа и започнало осъвременяването на образователната система. През 1875 г. в Дунавския вилает имало 2700 начални училища, 150 медресета и 40 прогимназии.[89] В последните по-широко били застъпени светските учебни дисциплини и затова тези училища имали по-светски характер. Техният брой значително се увеличил след възстановяването на българската държава. Учебните планове и методите на обучение в тях се основавали на онези принципи, които се прилагали в турската образователна система не само до освобождението на България, но и в първите десетилетия след него. Учителските кадри се готвели главно в истанбулските и други учебни заведения на османската държава. Сред учителите имало много политемигранти, които били принудени да напуснат Турция поради участие в младотурското движение.

Когато лидерът на новите османци Мидхат паша станал управител на Русенска област, в този район били проведени редица реформи в социално-икономическата и културната област. Именно тогава била построена железопътната линия Русе – Каспичан, били създадени банки, както и първото образцово земеделско стопанство. През 1864 г. в Русе била открита областна печатница, в която се печатали книги, няколко вестника и списания. Сред тях се откроявал в-к "Туна", който популяризирал на разбираем народен език политическите възгледи на новите османци. През 80-те години на XIX в. в България се издавали около 12 вестника на турски език. Тогава

започнало да расте влиянието на младотурския печат. От 44 вестника, които излизали на турски език от 1878 г. до 1908 г., 25 пропагандирали идейно-политическите възгледи на младотурците.[90] Техният орган "Иттифак" ("Съгласие"), който започнал да излиза през 1899 г., водел борба срещу султана и обкръжението му.

В по-големите градове били създадени обществени библиотеки със значително количество религиозна, художествена и научна литература на турски език. Особено важни книжовни центрове били библиотеките "Мурад II" и "Шахабеддин паша" в Пловдив, "Халил Шериф паша" в Шумен, "Сейфулла ефенди" в София, "Вали пазвантоглу Осман" във Видин. Големи библиотеки имало и в Русе, Разград, Самоков, Варна, Провадия, Никопол и др. През втората половина на XIX в. някои от тези градове се оформили като важни културни средища. Там живеели и работели писатели, поети и богослови, чиито творби придобили известност в цяла Румелия. Известният османски теолог и астроном Али Кушчу например бил преподавател в Пловдив. Голяма популярност през XVI в. придобил теологът суфи Бали Ефенди от софийското село Княжево. Неговите трудове, особено коментарът му върху основното съчинение на арабския философ-суфи Ибн Араби "Печатите на мъдростта", оказали значително влияние върху ислямската мисъл в Османската империя.

В новата епоха, когато започнал процесът на формиране на турското национално съзнание по българските земи, активна литературна и просветна дейност развивали някои от повидните представители на закъснялото турско просвещение и младотурците. Али Суави, един от последователните защитници на тюркизма, известно време работел в Пловдив като учител и председател на Търговския съд. Той полагал усилия за популяризиране на турската национална идея. Друг привърженик на тюркизма Ахмед Мидхат (1844 – 1912) учил в турската прогимназия в Ниш, живял във Видин и работил в Русе като държавен служител и главен редактор на първия турски вестник на Балканския полуостров – "Туна". Най-характерната особеност на този вестник е, че той се списвал на разбираем

народен език. На неговите страници често се появявали статии, популяризиращи както европеизма, така и тюркизма.

Активна просветна дейност развил и зетят на А. Мидхат, поетът Муаллим Наджи. Той водел литературната рубрика на издавания от А. Мидхат в. "Терджуман". Муаллим Наджи бил директор на турската прогимназия във Варна. Живелият през втората половина на XIX в. поет в прозаичните си творби бил толкова прогресивен, че изпреварил своето време.

Чрез творбите на такива културни дейци, чрез образователната система и печата, сред просветените турци в този регион широко се разпространявали както традиционните ислямски възгледи, така и идеите на новите османци и на младотурците. С помощта на художествената литература и печата до турското население достигнали идеите и на тюркизма, който бил първата проява на турския национализъм.

Под неговото въздействие у турското население по българските земи, особено у неговата интелигенция, започнало постепенно да се формира етническо самосъзнание, без което е немислимо съществуването на нито една етническа общност. То е присъщо на всяка народност и представлява субективен израз на една обективна действителност, каквато е етническата общност с всички свои разнообразни черти и изяви. Съзнанието на турската общност, макар да носи отпечатъка на исляма, притежава и народностни черти. Наистина религиозното съзнание в средните векове, включително до втората половина на XIX в., до голяма степен засенчвало и измествало народностното на втори план. Религията била главен диференциращ белег. Почти до края на XIX в. ислямистите не признавали правото на съществуване на националните общности в ислямския свят. Но още през този период религиозното съзнание на хората от различните конфесии било етнически натоварено. Обикновено у нас ислямът се окачествявал като "турска вяра", а християнството – като "българска вяра". Постепенно народностният елемент се укрепил и в съзнанието на турската народност.

През първите десетилетия на XX в. турското население започнало да се самоопределя не само като мюсюлманско, но и

като турско. Другите също го определяли като турско. У него постепенно се утвърдило съзнанието за общо историческо минало, общ език и култура, общи традиции и обичаи, към които упорито се придържало и след откъсването му от турската националност. То се считало за част от турския етнос.

В новата социално-политическа и етно-културна среда, оформила се след Руско-турската война (1877-1878) и възстановяването на българската държава, започнали постепенно да се променят мисленето, културата и начинът на живот на турското население. Върху неговата култура, която дотогава представлявала част от османската култура, започнала да оказва определено влияние българската културна среда. Вследствие на това в духовната и материалната култура на местното турско население някои особености започнали да придобиват по-отчетлив характер. Специфични елементи се забелязвали в неговия език. В Североизточна България се оформил делиорманският диалект. Румелийският диалект поначало бил доста близък до истанбулския, т.е. до литературния турски език.

Социо- и биосферата, които се отличавали от тези в Анадола, сложили своя отпечатък върху цялостния, в това число и върху психическия облик на формиращото се турско малцинство в България. Най-важната особеност на психическия му облик се състояла в органическото съчетаване на етническото с гражданското самосъзнание. Турското население притежавало силно развито самосъзнание за етническа идентичност и постоянно се стремяло да го съхранява и развива. Паралелно с това у хората, принадлежащи към турското малцинство, постепенно се формирало и българско гражданско съзнание. Действително, при преброяването на населението на 27 декември 1880 г. в графата "гражданство" повечето написали "османски поданици". Но с течение на времето турците започнали да приемат България за своя родина, да се чувстват като нейни граждани и да се отнасят с уважение към нейната култура, ценности и традиции.

Така в етническото съзнание на турското население се формирали главно два пласта – етническо и гражданско само-

съзнание. В процеса на историческото развитие между турското етническо и българското гражданско съзнание се установила органическа връзка. Пълно съвпадение обаче не било постигнато, а и едва ли може да се постигне. Отвреме-навреме, под влиянието на екстремни ситуации между тях се появява и противоречие. Тази особеност на психическия облик на турското население се отразила върху културата, гражданското поведение и изобщо върху цялостното му историческо развитие.

***

Консолидацията на турското етническо малцинство в България е сложен и продължителен процес. Неговото начало е поставено в доосманския период с преселването на редица тюркски групи по българските земи. Някои изследователи допускат, че част от тях са съхранили своята тюркска идентичност и са се влели в масата на пристигналите тук османски турци. Изглежда, към последните са се присъединили и някои части от местното население. Процесът на присъединяване на известни етнически групи към османските турци бил по-характерен за определени райони като Североизточна България. Описвайки своите впечатления от Силистра, известният османски пътешественик Евлия Челеби отбелязва в пътеписите си, че хората в този район са смесица от анадолски войници, татари, българи и власи.[91]

Някои специалисти от по-ново време, които изследват етногенезиса на турското население, живеещо в България, също отбелязват тази особеност. Полският тюрколог проф. Тадеуш Ковалски през 30-те години на XX в. стига до извода, че турски говорещото население в Североизточна България е възникнало от последователното сливане на три слоя: първият е от остатъците на една севернотюркска прослойка; вторият – от силна южна група, дошла тук преди пристигането на османците в Румелия; третият слой е образуван от турски колонисти или турцизирани елементи от османската епоха.[92]

Изводите на Т. Ковалски се основават преди всичко на лингвистични данни. Но те се подкрепят и от някои антропо-

логически, етнографски и исторически изследвания. Затова в основни линии тази теза се споделя от отделни български историци. За разлика от полския учен обаче те игнорират дошлата преди османците южна група и наблягат изключително много на ролята на ислямизираните и турцизирани местни елементи.[93]

Участието на различни компоненти във формирането на турската етническа общност в България създава предпоставки за някои научни спорове. Абсолютизирайки ролята на един или друг от трите компонента, изследователите формулират различни хипотези. Допреди няколко десетилетия доминираше тезата за изцяло анадолския произход на турската етническа общност в България. Според нейните автори тя е възникнала вследствие преселването на определени маси от Анадола.[94] При това те напълно игнорират ролята на останалите два компонента.

Идеолозите на т.нар. възродителен процес пък, игнорирайки изцяло ролята на колонизацията и тюркските преселници, обосноваха хипотезата за чисто българския корен на турското население. Според тях това население не можело да се разглежда като "етнически турци", тъй като предшествениците му не били турци по произход.[95] Наличието на определен процент турци в състава на тази общност не променял характера на нейния етногенезис.

Обстоятелството, че турското малцинство в България се консолидирало в резултат на обединяване на определени тюркски и местни групи с османските турци, не може да представлява сериозно основание за оспорване на неговия особен етнически характер и изобщо на съществуването му. По този път са се формирали българският, руският и много други етноси. По начало етносът е сложно явление и не може да се сведе само до биологическо ниво и да се разглежда като разширяване на кръвното родство. Според редица изследователи етносът е повече социално-историческа, отколкото биологическа категория. Докато при възникването му решаващо значение имат общността на територията, ландшафтът, впоследствие определящ белег става етническото съзнание.

Етническото самосъзнание в някои случаи може да не съвпада с историческия произход. Според М. Вебер важна е субективната вяра в общия произход, независимо дали той е реален или въображаем.[96] Един етнос може да живее в различни държави или няколко етноса – в една държава.[97]

Следователно турското етническо малцинство в България възниква от онази общност, която се консолидира в османския период. До Руско-турската война (1877-1878) тя представлява съставна част от турската народност, а след това започва да се обособява в самостоятелно етническо малцинство. В продължение на няколко десетилетия то изгражда и усъвършенства своите религиозни и културни институции, стреми се да завоюва и разшири религиозните и етническите си права. Обхватът им в различните периоди до голяма степен зависи от характера на установената политическа система и от идейно-политическите схващания на съответните управляващи среди.

БЕЛЕЖКИ

ПРЕДГОВОР

1 Мемишев, Ю. Участието на българските турци в борбата против капитализма и фашизма (1919 – 1944). С.1977; Задружни в социалистическото строителство на родината (приобщаването на българските турци към изграждането на социализма), С., 1984, с.36.

Тахиров, Ш. Българските турци по пътя на социализма, С., 1978.

Бейтуллов, М. Животът на населението от турски произход в НРБ, С., 1975.

Татарлиев, И. Културната революция сред турското население. В: Сб. НРБ наша родина, С., 1964.

Марков, Ю. Развитието на образованието сред турското население в България (1944-1951)- Сп. Исторически преглед, 1971, №1 и т.н.

2 Проблеми на развитие на българската народност и нация. Изд. на БАН; С., 1988, Страници от българската история; С., 1989; Петров, П. Историческата основа на възродителния процес, С.,1988; Загоров, О. Истината, С., 1987; Възродителният процес, С., 1993; Михайлов, Ст. Възрожденският процес в България, С., 1992; Асенов, Б. Възродителният процес и Държавна сигурност. С, 1996; Стоянов, Д. Заплахата, С., 1997.

3 Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri. İstanbul, 1988; Bulgaristan'da Türk Varlığı. Bildiriler . Ankara, 1992; Bulgaristan'da Türk - İslâm ve Kültür Müesseseleri ve

Mendresetün Nüvvab. İstanbul, 1993; Kesikoğlu , O. Bulgaristan'da Türkler. Ankara, 1985; Bulgaristan'da Müslümanlar ve İslami Eserler. İstanbul, 1986; Tacemen, A. Bulgaristan Türkleri (1878-1990). Adana, 1991; Turan, Ö. The Turkish Minorety in Bulgaria (1878-1908). Ankara, 1998; A. Turkish and other muslim minorities in Bulgaria. Hurst and Company, London, 1997; Karpat, K. The Turkish of Bulgaria: The struggle for National Religions of a Muslim Minority - Nationalities Papers, 23. Popovic, A. Balkanlarda İslam. İstanbul, 1995; Kılıç, O. Kader Kurbanı. Ankara, 1989; Davutoğlu, A. Ölüm Daha Güzeldi. İstanbul, 1979; Şerif, A. Türk Doğduk, Türk Öldük. Ankara, 1990. Memişoğlu, H. Bulgaristan'da Türk Kültürü. Ankara, 1995.

4 Стоянов, В. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С., 1998.

Иванов, М - Ялъмов, И. Турците в България и техният периодичен печат (1878-1997)- Българско медиознание. С., 1998, II.

Ялъмов, И. Турският периодичен печат в България (1878-1996) – сб: Периодичният печат на малцинствата в България (1878-1997), С., 1998.

Бюкеншютц, У. Малцинствената политика в България (1944-1989). С., 2000.

Назърска, Ж. Българската държава и нейните малцинства (1879-1885). С., 1999.

Алиев, А. Национализмът и "възродителният процес". 2001.

ГЛАВА ПЪРВА

1 Стоянов, В. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С., 1998 .

2 Еремеев Д., с.32. М. Майер. История на Турция в средните векове и ново време. С., 1998.

3 Стоянов, В. Турското население..., с. 28.

4 Гумилев, Л.Н. Древние тюрки. Москва 1993, с.22.

5 Гумилев, Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. Москва, 1993, с. 181.

6 Гумилев, Л.Н. Тысячелетие..., с.181.

7 Добрев П. Езикът на Аспаруховите и Куберови българи. Речник и граматика. С., 1995г.

8 Шишманов Ив. Критичен преглед за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимологията на името "българин", Сб. НУНК, 1900, с. 16-17, 505-753.

Feher, Geza. Bulgar Türkleri Tarihi. Ankara, 1985.

9 История на България. С., 1993, С.22.

10 История на България. С., 1981, т. II, с. 70.

11 История на България, С. 1993 г., с.38,39.

12 Златарски, В. Образуването на българската народност. Сп. Българска историческа библиотека, 1928 г., т.I, с. 84-88.

13 История на България, С. , 1981, Т. 2, с.264, 266.

14 Годишник на Варненската държавна гимназия, 1898, с.6.

15 Еремеев, Д. Е. Этногенез турок. М., 1971, с. 57.

16 Мутафчиев П. Изток и Запад в европейското средновековие С., 1993, с. 285-286.

17 Гумилев, Л. Тысячелетие..., с. 214.

18 История на България. С. 1982, т. 3, с. 65.

19 Rasonyi, L. Tuna köprüleri. (Çev. H. Akın), Ankara 1984, Á. 80.

20 Avcıoğlu, D. Türklerin Tarihi. İkinci kitap. İstanbul, 1948, s.946; Голубаковский. Печенѣги, тюрки и поволцы до нашествія татар. Кіев, 1884.

21 Гумилев, Л. Тысячелетие..., с.219.

22 Стоянов, В. Турското население..., с. 47.

23 История на България. С., 1993, с.85.

24 Павлов, Пл. По въпроса за заселенията на кумани в България през XIIIв. В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т6. С., 1987, с. 629-637.

25 Мутафчиев, П. Изток и Запад в европейското средновековие. С. 1993, с.300.

26 История на България. С., 1954, т.I, с.158; Страници от българската история. С., 1989, с.16; Проблеми на развитието на българската народност и нация. С., 1988, с.37.

27 Москов, В. Турецкія племена на Балканскамь полуостровь. Извѣстія имп.русск. общ. XL (1904) с. 406-417; Romansky, Cart etnographique de la Nouvelle Dobrudja Romaine. Sofia, 1915, с. 16.

28 Мутафчиев, П. Изток и Запад..., с. 289.

29 Добруский, В. Няколко историко-археологически бележки – Сб. НЦНК, кн.з, с. 41- 47.

30 Градишлиев, Ив. Гагаузите. С. 1994.

31 Иречек, К. Пътуване по България, С., 1974; Димитров, Г. Гагаузи. Потеклото им и произхождението на думата. ИВАД, 1909; Вакария, Н. Произходът на гагаузите. ЦИЕА, 1938; Le jean, G. Etnographi de la Turqie d'Europe. Gotha, 1961.

32 Иречек, К. Пътуване по България..., с. 890, 891.

33 Според една легенда, предадена в преработения от Саид Локман вариант на "Огузнаме", група селджукски турци се установила в Добруджа. Византийският император Михаил VIII Палеолог, който се опитвал да спре наплива на българите, разрешил на избягалия от монголците селджукски султан Изздин II Кейкавус да се настани с дружината си в Добруджа. Тогава около 20 000 селджуци, водени от Саръ Салтук се заселили в Добруджа.

П. Мутафчиев, проучвайки наличните източници, стига до извода, че тази история е измислица. Вж. Мутафчиев, П. Изток и Запад ..., с. 326.

34 Стоянов, В. Турското население..., с.48.

35 Мутафчиев, П. Изток и Запад ..., с.330.

36 Kovalski, T. Les Turcs et la langue turque de la Bulgarie du Nord-est. Krakowie, 1933, p.16.

37 Мутафчиев, П. Изток и Запад..., с. 291.

38 Проблемите на развитието на българската народност и нация. С. 1988, с. 37.

39 Barkan, Ö, L. Türkiye'de Toprak Meselesi. İst. 1980, s. 393, 394

40 Косев, Д., Христов, Х., Ангелов, Д. Кратка история на България, С. 1966, с. 183; Кратка българска енциклопедия, т. 5, С., 1969, с. 197.

41 Димитров, Ст. Асимилационните процеси в българските земи през XV-XVIIв. – В.: Проблеми на развитието на българската народност и нация. С. 1988, с. 50.

42 Aşıkpaşa Tarihi. İstanbul, 1970, s.79.

43 Иречек, К. Пътуване по България..., с. 463.

44 Gökbilgin, M. Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan. İst. 1957, s. 55

45 Османская империя. Государственная власт и социально-политическая структура. М. , 1990, с. 149-150.

46 За Тераите. В. "Права и свободи", бр. 46, 12.XI.1993 г.

47 "Бюлетин", № 14, 1986 г., на отдел ПА на ЦК на БКП, с.24.

48 Цит. по Гьокбилгин. цит. съч., с.7.

49 Мутафчиева, В. Българските земи в Османската държава (XV-XVIII в.) В: История на България. С.,1993, с.169

50 Gökbilgin, M. Rumeli'de... , s.18.

51 Мюсюлманската култура по българските земи, т. 2, С., 1998 г., с.172, 401-403

52 Кил, М. Разпространение на исляма в българското село през османската епоха (XV – XVIIIв.), колонизация и ислямизация в мюсюлманската култура по българските земи. С. 1998, с. 56-126.

53 Петров, П. Разпространение на исляма в Родопите. С., 1974; Петров, П. Съдбоносни векове за българската народност (кр. на XIV в.-1912 г.). С. 1975.

54 Мюсюлмански общности, т. I, с.81; Popoviç, Al. Balkanlarda Islâm. İstanbul, 1995, s.69.

55 Мюсюл. общност, Кил, М., т. I, С.81; Мюсюлманска култура, т. II с.18.

56 Кил, М. Разпространение..., с. 76.

57 Стоянов, В. Турското население..., с. 53.

58 Sevinç, N. Osmanlılarda Sosyoekonomik Yapı. Ist. 1878, s.35.

59 Karal, E.Z. Osmanlı Tarihi. c. VII, Ankara, 1988, s. 576.

60 Желязкова, А. Разпространението на исляма в западнобалканските земи под османската власт (XV-XVIII в.) С. 1990 г., с. 184.

61Бартольд, В. Соч. Т. VI, Москва, 1966, с. 427.

62 Uzunçarşılı, H. Osmanlı Tarihi. cilt I, Ankara, 1988, s. 508-510.

63 Желязкова, А. Разпространението на исляма..., с. 63.

64 По-подробно: Кил, М. Разпространение на исляма ..В: Мюсюлманска култура т. 2, с. 57-

65 Тодоров, И. Летописният разказ на поп Методи Драгинов – В: Стара българска литература, 16, 1984, 62-75.

66 Мутафчиева, В. Българските земи..., с. 199.

67 Scherine, P. Die byzantinischen Klein koniken. Wien, Östreiche Akademie der Wissenschaften, 3 vols, 1975-1979.

68 Кил, М. Разпространение..., с. 64.

69 Маринов, П. Истини и заблуди – В: Родопи, 1977, 11, 30-32.

70 Кил, М. Разпространение..., С., 63.

71 Пак там., с. 80.

.72 Мюсюлмански общности..., с.38

73 Тодоров, Н. Балканският град (XV-XIX в.) С. 1979, с. 333-334.

74 Дружни и единни през вековете...С. 1966, стр. 93-111.

75 Димитров, Б. Има ли такъв проблем? Сп. "Отечество", година XV, F346, 13 III.1990, с.15.

76 Öèö. ïî Z. Kerman. Ruslarım Asya'da ve Rumeli'de Yaptıkları Mezalim. İstanbul, 1987, s.80.

77 Bıyıkoğlu, T. Milli Mücadele. Cilt I, Ankara, 1955, s. 20-30.

78 Turan, Rodop Türklerinin 1878 Direnişi. Ankara, s. 27-28.

79 Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri. Ankara, 1986, s.18.

80 Popîvic, Al. Balkanlarda..., s.73.

81 Милетич, Л. Старото българско население в Североизточна България. С. 1902, с.3.

82 Каменов, П. Из политическия архив на Б. Калай 1878-1979 г. В: – ИДА 1989, т.57, с.376.

83 Иречек, К. Пътуване... , с. 462-3.

84 Еремеев Д., Этногенез... , с. 149.

85 Ülken, H.Z. Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi. İstanbul 1979, s. 53-61.

86 Ülken, H. Z. Türkiye'de..., s. 61- 88.

87 Иречек, К. Пътувания... , стр. 890.

88 Kowalski, T. Les Turks et la langue turque de la Bulgarie du Nord-Est. Krakowie, 1933, p. 26.

89 Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri. İstanbul, 1986, s. 23.

90 Keskioğlu, O. Bulgsristan'da Türkler..., 1985, s. 149 - 152.

91 Пътуването на Евлия Челеби из българските земи. Превод на Д. Г. Гаджаков. В: Периодическо списание на българското държавно дружество. 1909 г., кн. 70, с. 666 – 675.

92 Kovalski, T. Les turks et la langue turque de la Bulgarie du Nord-est. 5. Krakowie , 1933; Köprülü zade M.F. Şimal şark Bulgaristan'da Türkler ve Türk Dili. Karadeniz, No54. 5.V.1933.

93 Мутафчиев, П. Изток и запад..., с.310; Стоянов, В. Турското население..., с. 55-56; Димитров, Ст. Някои проблеми на етническите и ислямизационно-асимилационните процеси в българските земи през XV-XVIIв. В: Проблеми на развитието на българската народност и нация. С. 1988г. с.37

94 Keskioğlu, O. Bulgaristanda Müslüman ve İslam Eserleri, İst. 1986, s.9.

95 Грозданова, Е. Пареща болка за бащите. Сп. "Отечество", година XV, 22.V.1990 г., с.28; Грозданова. България е родина на всички ни. В. "Дума", 15 юни 1991 г.

96 Кръстева, А. , Куцарски, Ив. и др. Идентичност. С., 1995 г., с. 117

97 Гумилев, Л. Этногенез и биосфера земли. М. 1979, с. 106.

ГЛАВА ВТОРА

Консолидация на турското малцинство

След Руско-турската война (1877-1878 г.) започва напълно нов етап в развитието на турската общност, останала да живее в пределите на българската държава. Характерът на този етап се определя от процесите, които се развиват в Третата българска държава. По силата на Търновската конституция започва възстановяването на държавните институции и изграждането на относително демократична политическа система, която въпреки някои трудности и паузи функционира успешно. Въпреки това немалка част от народа продължава да изпитва материални затруднения.

В новата обстановка турското население е изправено пред историческата необходимост да се консолидира като етническо малцинство и да се адаптира към променилите се условия.

Процесът на консолидация обхваща доста дълъг период и е коригиран периодически от важни исторически събития. Съединението на Източна Румелия с Княжество България, Балканските войни от 1912 и 1913 г. предизвикват значителни териториално-демографски промени на Балканите, които засягат положението на българската държава и процеса на консолидиране на турското малцинство. Върху неговия статут слага отпечатък актът на обявяване на независимостта на България (1908 г.) и двустранното споразумение между България и Турция след Междусъюзническата война (1913 г.).

Стремежът към модернизация и демократизация, кризите, които възниквали в развитието на този процес, войните, които избухнали през второто десетилетие на XX в., формирали онази обстановка, към която трябвало да се приспособи турската общност. Тя била принудена да се обособи и да създаде свои институции, за да заеме място в стопанския, политическия и културния живот на страната. Вътрешните условия общо взето съдействали за решаването на тези задачи. Външните фактори обаче не винаги били благоприятни. Балканските войни и

участието на България в Първата световна война разстроили нормалния живот на целия български народ, включително и на турското малцинство.

Като цяло първите четири десетилетия за турската общност се характеризират с търсене на реалистичен път за съхраняване и развитие на своята етническа идентичност.

1. Юридическо закрепване и реално ползване на гражданските права.

След Руско-турската война (1877-1878 г.) възникнал нов етнически проблем, който трябвало да се реши и юридически, и практически. В резултат на войната се появила българска национална държава. В нейните предели, т.е. в Княжество България и в Източна Румелия останали да живеят етнически общности, сред които най-многочислено било турското малцинство. От направеното през 1881 г. преброяване на населението в Княжество България от общо 2 007 919 души 26,96 на сто били турци.[1] А в Източна Румелия според британската статистика имало 240 053 турци, което представлявало 34,5 на сто от населението на областта.[2] По-компактно било това турско население в Североизточна България и в Родопите. В Куртбунарско (Кубрат) и Османпазарско (Омуртаг) то представлявало 94 на сто, в Тутраканско – 74 на сто, в Разградско – 65 на сто, в Шуменско – 69 на сто, в Айтоско – 63 на сто, а в Кърджалийско – 98,8 на сто и в Рупчоско – 51 на сто.[3]

Още при възникването си Третата българска държава се сблъскала с турския малцинствен проблем, който намерил израз в бежанския въпрос, в съпротивата на част от мюсюлманското население и в необходимостта да се поеме ангажимент във връзка с гарантиране на малцинствените права на турското население.

Войната и нейните последици трудно биха могли да се окачествят еднозначно от позициите на турското население, живеещо по българските земи. Обективно тя освободила България и сложила край на феодално-султанската система, като по такъв начин открила пътя за относително по-бързо социално-икономическо и културно развитие. В същото време, възстано-

вявайки българската държава, тя станала причина за откъсването на това население от собствената му народност и за превръщането му в етническо малцинство. Новите реалности засегнали дълбоко неговия начин на живот и го изправили пред необходимостта от приспособяване към променящата се обществена, политическа и културна среда. Част от турците предпочели да емигрират в Турция, други за дълго се самоизолирали в своята етническа общност, а някои поели пътя на открито противопоставяне на новите политически реалности.

По време на войната немалко турци се оказали на противоположната воюваща страна и заедно с османската армия напуснали родните си места. За това допринесли до известна степен заповедите на османската власт и военното командване, особено в началото на войната, за оттегляне на мирното население.[4] Главната причина за бежанската вълна обаче бил страхът от настъпващата руска армия. В редица райони казаците и други части от руската армия прибягвали към насилие над местното мюсюлманско население. Те ограбвали, дори опожарявали неговите села. Само в Пловдивско били подпалени 12 села.[5] Имало случаи на посегателство над мирното население, нападение над бежанските колони. Най-драстичните примери за това са безчинствата по време на боевете за Стара Загора[6] и изтребването на бежанците в гората край Бяла[7]. Страх сеели и набезите на българските и черкезките разбойнически групи.

Вследствие на това се създала обстановка на несигурност. А самото руско командване по време на войната и в първите години след нея провеждало политика на етническо прочистване. Целта му била всички турци да се изселят, а на бежанците да не се разреши да се върнат. На предварителните преговори за мир руският делегат заявил, че пребиваването на турците вече е условно, временно, въпросът трябва да се реши коренно. [8]

В създалата се обстановка много турци, татари и други мюсюлмани от мирното население напуснали родните си села. Една голяма част от тях се съсредоточила в Шумен и околностите му. Други мюсюлмани се спасили в Цариградско, Анадола и Солунско. Според някои източници техният брой

достигнал 198 000 души. Мнозинството от тях били принудени в продължение на месеци да живеят в стихийно възникнали бежански гета при твърде тежки условия. Бежанците не разполагали с необходимите жилища, храна и хигиенни условия. Хиляди измрели от глад и студ.

Бежанският въпрос се превърнал в един от тежките проблеми, породени от войната. С него се занимал дори Берлинският конгрес, свикан на 13 юни 1878 г., за да промени Санстефанския мирен договор. Конгресът решил да се създаде специална комисия с участието на представителите на дипломатическите мисии в Истанбул на Англия, Франция, Германия, Австрия и Русия. Основната задача, възложена на комисията, била да проучи положението и проблемите на бежанците в Южните Родопи и да предложи мерки за решаване на тези проблеми, както и да осигури връщането на бежанците по родните им места. През юли 1878 г. членовете на комисията последователно посетили Искеч, Гюмюрджина, Кърджали, Габрово, Хасково и Ортакьой (Ивайловград) и около 20 от 80-те изгорели села след сключването на примирието. Те станали свидетели на ужасяващи картини. Констатациите на комисията обаче не били споделени от някои нейни членове. Поради възраженията на руския представител комисията не успяла да състави общ доклад. Положението на бежанците обаче е описано в доклада на английския представител.[9] Според автора на доклада главната причина за бягството на над 150 000 души се крие в разрушителните военни действия като опожаряване на селата, в които загиват много мирни хора, и целенасочено прогонване на мирното население от руските военни части. При паническото бягство много хора загинали или се удавили в р. Марица.

По-голямата част от бежанците, които се намирали в твърде тежко положение, проявили готовност да се върнат по родните си места. След подписването на Берлинския договор, който намалил престоя на временното руско управление до април 1879 г. и поставил под дипломатическа закрила частната собственост на турците, в Княжество България и в Източна Румелия се завърнали над 30 000 бежанци. Временното руско

управление обаче не положило необходимите грижи за възвращенците. Имуществото им не се охранявало и не се превозвало безплатно по железниците, те не получавали дори помощите, изпратени от благотворителните комитети. По родните си места бежанците не намерили къщите си, тъй като те били разрушени, а нивите им били минали в чуждо владение. Руските власти забавяли връщането на бежанците чрез умишлено създадени бюрократични спънки. Със специално прието журнално постановление (от 2 август 1878 г.) се забранявало връщането на черкези и на въоръжени или провинили се турци, поставяло се изискването османската власт да снабдява бежанците с пари и продукти и т.н. Руската пропаганда агитирала одринските българи и гърци да се преселват на север под предлог да се гарантира сигурността им и за да получат земя. От есента на 1878 г. до пролетта на 1879 г. от Източна Тракия в Шуменско били преселени 35 200, а във Варненско – 14 000 българи.[10]

След поемането на властта от българските държавни органи положението не се променило съществено. Княжеството продължило твърдата политика на временното руско управление. В сила останало журналното постановление. Пред Портата било поставено условието да изпраща бежанци само през лятото, да ги снабдява с жито, да обезщети българското правителство, което ги подпомага. През ноември 1879 г. правителството на княжеството отказало да приеме върналите се 18 000 души. Много от жалбите на бежанците във връзка с недвижимите имоти оставали без последствия.

Източна Румелия, която формално продължила да е автономна област на османската държава, се ориентирала към по-гъвкава политика, но действала целенасочено с оглед намаляване относителния дял на турското малцинство в структурата на населението в областта.[11] От една страна се демонстрирала загриженост за завърналите се бежанци. На отделни места в съответствие с Берлинския договор били предприемани опити за връщане на недвижимите им имоти, полицията поела защитата на върналите се турци, те били разквартировани. Тези грижи обаче не се полагали навсякъде.

На много места върналите се бежанци се озовавали в тежко положение. Според западните дипломатически представителства те били обречени на глад, мизерия и болести. Затова тези представителства често предизвиквали комисии и анкети и запознавали европейската общественост с резултатите от тях. За тежкото положение на бежанците дипломатите обвинявали администрацията на областта.

Под напора на тези проблеми бежанците и част от останалото турско население продавали недвижимите си имоти и се изселвали в Турция. През 1882 г. се вдигнала поредната изселническа вълна в двете части на България. От Шуменско отпътували 67 000 турци.[12] От Сърногорска и Стремска околия се изселили по 150 семейства.[13] Главната причина за изселничеството била политиката на българската администрация в двете части на държавата. Както отбелязва в. "Таймс", българите желаели да се освободят от малцинствата, а с това и от възможността за външна намеса.[14]

Турското население често било притеснявано и от разбойническите чети, които действали както в Източна Румелия, така и в Княжество България. През 80-те години на XIX в. те нападали турските села, ограбвали и малтретирали селяните, създавали обстановка на несигурност. Правото на турското население на живот и собственост било поставено под заплаха. Не били редки случаите на насилие. Френският вицеконсул във Варна Анри Мюте в своя доклад до външното си министерство от 12 октомври 1880 г. отбелязва, че само в района на консулството през периода от март 1879 г. до март 1880 г. имало 82 нападения, грабежи и други насилствени актове.[15] Зачестилите разбойнически нападения принудили местните власти в някои райони да предприемат извънредни мерки. На 23 август 1878 г. новата българска администрация в Шумен, със съгласието на руския окръжен началник, издала специална наредба, която изисквала от органите на местната власт да заловят и накажат всички българи, обезпокояващи мирните турски граждани.

Тези законови изисквания невинаги се спазвали. Затова безчинствата на разбойническите групи продължили години наред. Определени проблеми в Източна Румелия създавали и

гимнастическите дружества, които действали съвместно с български организации, въоръжени и финансирани от Русия. Гимнастическите дружества решително се противопоставили на Берлинския договор, а в Сливен дори обявили гражданско неподчинение. Често предизвиквали инциденти с малцинствата.

Политиката на етническо прочистване и особено безчинствата на разбойническите чети провокирали на отделни места сблъсъци, които затруднили установяването на българската власт. През февруари 1880 г. в Кърджалийска околия избухнал бунт на турското население. Главната причина за бунта било искането за административна и финансова независимост от областното правителство. С подкрепата на военните дружини от Хасково и Харманли местната жандармерия потушила бунта, след което селата, където станал сблъсъкът, били подложени на грабеж и опожарени. Анкетните комисии, съставени от администрацията на Източна Румелия, установили, че разрушенията и загубите възлизат на 5000 турски лири. Според доклада на двете комисии отговорност за жестокото потушаване на бунта носели офицери, войници и цивилни лица.[16]

След известно време подобен инцидент избухнал в Айтоско. Конфликтът бил предизвикан от действията на българската войска от Княжеството. Опитвайки се да присъедини определени погранични села към Княжеството, тя влязла в сражение с местното турско население от Източна Румелия и с четата на Чобан Хасан, която се противопоставяла на въвеждането на българска администрация в околията. В хода на военните действия били опожарени осем села, а населението им било малтретирано.[17]

Чуждите дипломати търсели причините за тези инциденти в политиката на българското и областното румелийско правителства. Несъмнено политиката на етническо прочистване създавала предпоставки за възникване на конфликтни ситуации. Самото турско малцинство отначало също се отнасяло недружелюбно към българската власт. Опитите за противопоставяне и за открита борба се срещали особено често през първите години след възстановяването на българската

държава. Още през април 1878 г. в Родопите възникнало съпротивително движение срещу Санстефанския мирен договор. В този случай важна роля изиграли британските военни и дипломати и по-специално бившият консул във Варна и Бургас Д.Б. Сентклер (Хидает Паша). От октомври 1878 г. обаче сериозно участие в съпротивата взели Ахмед ага Тъмръшлията, неговият брат Исмаил ага, Юсуф ага, Ибрахим ага и др. В движението се включили както войници от разбитата османска армия, така и определени групи от местното мюсюлманско и турско население. Целта на участниците в съпротивата била да се предотврати включването на Тракия и Кърджалийския край в Санстефанска България, а след подписването на Берлинския договор – в пределите на Източна Румелия. Населението от т.нар. "непокорни села", които включвали 21 родопски села, отцепило долината на р. Въча от Източна Румелия.

Конфронтацията с руските военни части, според британските източници, започнала още на 14 април 1878 г. около Чирмен. Сблъсък с руски военни части имало и около Ортакьой (Ивайловград), Гюмюрджина, а по-късно и в района между Одрин и Черно море.

Населението от "непокорните села" не признало областната власт на Източна Румелия, към която било включено официално по силата на мирните договори след Руско-турската война. Било създадено "временно правителство", а в Кърджали и Рупчос то имало свои съдилища и полиция. Това фактически означавало установяване на своего рода автономно управление. Разтревожена от усложняването на отношенията с Русия и някои други страни, Портата се опитала да накара бунтовниците да се подчинят на Султана и да сложат оръжие. Опитите на представителите на османската власт обаче не дали положителни резултати.[18] Представителите на бунтовниците се обявили против Съединението на Източна Румелия и Княжество България (1885). Поради това по Топханейския акт, подписан на 5 април 1886 г. между България и Турция, Кърджали и Рупчос били включени в пределите на османската държава.

Съпротивителното движение през юни 1878 обхванало и някои райони на Северна България. В Плевенско, Севлиевско, Ловешко, Търновско и Североизточна България също имало етническо противопоставяне. Наложило се в помощ на местните гарнизони да бъдат прехвърлени войски от Западна България, за да преодолеят съпротивата.[19] На нея бил сложен окончателен край едва през 1903 г.

Постепенно турското население започнало да се приспособява към новата политическа, социално-икономическа и културна обстановка, в която се оказало след създаването на Третата българска държава. С течение на времето то се примирило с мисълта, че трябва да живее извън пределите на турската държава.

Турското население започнало постепенно да придобива характер на етническо малцинство. Още в Санстефанския договор (3 март 1878 г.), с който бил сложен край на Руско-турската война, били взети под внимание специфичните права на това население. В него се подчертавало, че в бъдеще при определяне конституционното устройство на България ще се гарантират правата на турското население (чл. 7). Наистина този договор бил обезсилен от Берлинския конгрес през 1878 г. За да укрепят своето влияние на Балканите, на мястото на Санстефанска България западните държави създали едно самоуправляващо се трибутарно княжество между Дунав и Стара планина и автономна област Източна Румелия, която се намирала под политическата и военна власт на османската държава. И в двете части на България останало да живее значително турско, гръцко и друго население. Великите сили, които изготвили Берлинския договор, се съобразили с разнообразния етнически и религиозен състав на населението в Княжеството и в Източна Румелия. При формирането на принципите на държавна уредба и институционално устройство на България авторите на договора отчели наличието на различни етнически и религиозни общности. В чл. 2 на Берлинския договор се казва: “В онези места, гдето българите са смесени с турско, гръцко, румънско и друго население, ще се вземат във внимание правата и интересите на тия народности,

колкото се отнася до изборите и изработването на Органическия устав."[20] В член 5 били определени основните параметри на правата на гражданите, които принадлежат към религиозните и етническите малцинствени общности. С него било постановено, че разликата във вярата и вероизповеданията не може да служи като причина за неравноправие при използването на гражданските, политическите, икономическите и религиозните права.[21] По смисъла на чл. 5 на хората, принадлежащи към малцинствените общности, се осигурявала възможност да заемат публични служби, да упражняват различни занаяти, самостоятелно да организират и ръководят своите вероизповедания.

По такъв начин с Берлинския договор били поставени основите на гражданските права на лицата, принадлежащи към турското малцинство. Включените в него принципи и основни права били съблюдавани само частично при изработването на Търновската конституция и на Органическия устав на Източна Румелия, който останал в сила до Съединението през 1885 г.

При изработването на Търновската конституция (1879 г.) били привлечени представителите на някои малцинствени общности. Сред народните депутати, които обсъдили и приели проектоконституцията, имало 11 представители на турското население, назначени от руския комисар. Вместо пет мюфтии обаче, както било предвидено, участвал само един – от Врачанско. Другите четирима междувременно се изселили в Турция. Затова в Народното събрание не били представени мюсюлманите от Софийски, Русенски, Търновски и Варненски регион.

Под въздействието на Либералната партия конституционният текст придобил доста демократичен характер. Законодателната власт била предоставена на Народното събрание, но неговите актове трябвало да се одобряват от княза, който нямал право на законодателна инициатива. Изпълнението на постановленията било възложено на Министерския съвет. По такъв начин се конструирал един модел на разделение на властите.

С конституцията били предоставени определен кръг

граждански и личностни права. Член 57 гласял, че "всички български граждани са равни пред закона..." Специално внимание било отделено на религиозните права. С чл. 40 била дадена свобода на вероизповеданията и на друговерците, стига изпълнението на техните обряди да не нарушава съществуващите закони. На религиозните изповедания били предоставени известни права при управлението на техните дела. Според чл. 42 "религиозните работи на друговерците се управляват от техните духовни власти, но под върховния надзор на надлежний министър..."[22] По такъв начин тази конституционна постановка от една страна предоставя известно самоуправление на вероизповеданията, но от друга страна ги поставя под надзора на министъра на външните работи, който често пряко ги управлявал. Принципът за равнопоставеност на религиите не бил приет. Според Търновската конституция в Княжеството господстваща религия е източното православие (чл. 37).

Органическият устав, който действал в Източна Румелия до Съединението, също имал относително демократичен и либерален характер. В него бил включен принципът за гражданското равенство пред закона и такива права и свободи като лична неприкосновеност, защита на собствеността, свобода на професията, на вероизповеданията, на сдруженията и събранията, на словото и т.н.

Независимо от ограничеността на конституционно предоставените политически права, някои представители на турското население били включени в централните и местните органи на властта. Негови представители участвали в работата на Народното събрание в Княжеството и в Областното събрание в Източна Румелия. Наистина в централните изпълнителни органи не се срещали негови представители. В управлението на околиите обаче те били нужни. През 1883 г. по предложение на правителството на Драган Цанков князът назначил в районите с компактно турско население турци за заместник-околийски управители. В Източна Румелия околийски управители в Кърджали последователно били Халил бей и Мехмед Ефенди, в Рупчос – Мехмед бей и Ибрахим Хаккъ, а в Айтос – Хюсеинзаде Селим ефенди. Представителите на турското население

присъствали и в местното управление. В повечето села с компактно мюсюлманско население кметовете били турци. На турците бил предоставен определен контингент сред офицерите в армията и полицията в Източна Румелия.

Всичко това обаче не било достатъчно за ефективното приобщаване на турското население към властта. Конституционните изисквания не се прилагали последователно. Още през първите десетилетия управляващите политически партии показали различно отношение към турското малцинство. В зависимост от политическата конюнктура те разширявали или ограничавали неговите възможности за включване в обществения и стопанския живот. Често върху него се оказвал политически и икономически натиск.

Берлинският договор поставил собствеността на турците под закрилата на българската държава. Чл.12 на договора гласи: "Турските стопани или други, които се преселят вън от Княжеството, могат да си запазят недвижимите имоти в Княжеството, като ги дадат под наем или под управлението на други лица..." На специална комисия било възложено да определи начина на експлоатация и употреба на държавните и вакъфските имоти.[23]

При практическото приложение на тези постановки обаче се срещали сериозни затруднения, тъй като не били включени в Търновската конституция. Създаденото по време на войната недоверие между българи и турци не било преодоляно. Стремежът на българските селяни и бежанците от Тракия и Македония да се сдобият със земя оказвал силно влияние върху политиката както на руското временно управление, така и на българските правителства. "В интерес на обществения мир" те се ориентирали към спиране на потока от връщащите се бежанци и узаконяване на собствеността върху завзетите земи. Случаи на завземане на турски земи имало още през войната. Българските селяни се настанявали в стопанствата на избягалите турци и започвали да обработват техните земи. След войната тези случаи придобили такива масови мащаби, че вече се говорело за аграрно движение. Запазените архивни материали и съдебни дела от периода непосредствено след войната

потвърждават, че масово се завземали земите на турските земевладелци в най-различни райони на България. В Северна България били завзети земите на Мехмед бей, чифлиците на Махзар паша в някои села от Разградско, на Нахид ефенди в с. Ново село, Русенско, на Мухсин Садък в с. Алфатар, Силистренско и др. Особено масово било завземането на земи в Южна България. В Пловдивски окръг били засегнати земите на Вели ага, на Исмаил ефенди и т.н. Движението за завземане на турски земи обхванало и другите райони на Южна България – Сливенски, Бургаски, Хасковски и Пазарджишки окръг.[24]

Земите на едрите турски земевладелци не били достатъчно, за да задоволят всички български селяни. Землищата на някои чифлици не надхвърляли 200-250 дка. Затова били засегнати и земите на средните и дребни турски селяни. Не били редки случаите на завземане на цели села. Обект на аграрното движение били особено черкезките и татарските села, основани предимно в средата на XIX в. Най-много турски села били завзети в районите, където башибозукът потушил насилствено Априлското въстание. Така че, както подчертава Л. Беров, аграрното движение засегнало не само едрото турско помешчическо земевладение, но и земите на турското селячество, които били изоставени по време на масовото бягство през 1878 г.[25] Освен тях българските селяни завзели и държавни и вакъфски земи, които обработвали като арендатори.

Понеже по силата на Берлинския договор правото на собственост на турските селяни се запазвало, временното руско управление и българските правителства взели конкретни мерки, за да спрат потока на връщащите се бежанци. Руският имперски комисар княз А.М. Дондуков издал на 2 (14) август 1878 г. постановление за регулиране процеса на завръщането на бежанци. По силата на това постановление всички бежанци, без черкезите, можели да се върнат, ако не са уличени в репресии срещу християнското население. На практика руският комисар възпрепятствал завръщането на повечето земевладелци и помогнал за преминаването на техните земи в ръцете на българските селяни.

Объркaната обстановка, затрудненията при доказване на

правото на собственост, тъй като често липсвали необходимите документи, също убивали желанието на турските бежанци да се върнат и да останат по родните си места. От около 100 хиляди турци, завърнали се в България до 1 февруари 1879 г., по-голямата част предпочели завинаги да я напуснат, като продадат своята земя и другите си недвижими имоти. Масова покупко-продажба се разгърнала след подписването на Берлинския договор. По повод спора между селяните и завърналите се бейове в Кюстендилско през 1880 г. Народното събрание приело "Закон за подобряване състоянието на земеделческото население по господарските и чифлишки земи." По силата на този закон всички селяни, които са обработвали в продължение на 10 години "господарски " или "чифлишки" земи, ставали техни собственици, като се задължавали да платят известна парична сума. Но нейният размер бил определен едва през 1885 г. Селяните купували земята от турците на твърде ниски цени. Купуването на земя на високи цени в някои околии било изключение.[26] През първите едно-две десетилетия след Освобождението българските селяни закупили турски земи, възлизащи на около една четвърт от посевните площи на България.[27]

Следователно аграрното движение в България придобило не само антифеодален, но и национален характер. Турското селячество, което останало в България, не получило нищо от чифлишките земи. Затова процесът на социално разслоение и обедняване го засегнал много по-чувствително. Над 80 % от селяните-турци се влели в прослойката на дребните селски стопани.

Новите процеси, които се развили в града, също се отразили неблагоприятно върху турското население. Поради поемането на администрацията от българите много служащи-турци останали без работа. Упадъкът на традиционните занаяти, който започнал след Кримската война, се засилил. Старата еснафска организация се разпаднала. Затова много турски занаятчии се принудили да търсят работа в други сфери. Влошаването на икономическото положение и изобщо на условията за живот, масовото обедняване се съпровождало и от

други проблеми. Турското население срещало сериозни трудности в процеса на адаптиране към променената обстановка и особено към европеизацията, която придобила по-интензивен характер след войната.

Съвкупността от подобни проблеми засилила изселническите настроения. След разговорите си с изселниците френският консул в Одрин в доклада си до Париж отбелязал, че почти цялото мюсюлманско население от Княжество България и от Източна Румелия е решено да емигрира в Анадола.28 Действително изселническият поток след Освобождението на България не спрял. По изчисление на специалисти през периода от 1886 до 1890 г. се изселили 74 753 души, а от 1893 до 1902 г. 70 603 турци.[29] Вследствие на непрекъснатия поток на юг броят на турското население в България към 1910 г. спаднал на 603 084 души.[30] Бежанската вълна увлякла и служители, заети в управленските структури на османската администрация и армия. Чувствително били засегнати градските слоеве – интелигенцията и занаятчиите. Това се отразило крайно негативно върху качествения състав на турското население. Дълго време то съхранявало селската си култура и манталитет. Недостигът от просветни кадри забавил културното му развитие. То започнало сериозно да изостава от българския народ в социално-икономическата и културната област.

2. Възникване на религиозни и културни институции

Променените условия след трансформирането на турското население в етническо малцинство, обективната потребност от съхраняване и развитие на собствената идентичност подтикнали тази общност към обособяване и създаване на свои организации, религиозни и културни институции. Политиката на българските правителства в повечето случаи пряко или косвено спомагала за подобно развитие.

Основната задача на специфичните организации и институции била възстановяването на културното наследство и неговото по-нататъшно развитие съобразно потребностите на епохата. Успешното решаване на такъв сложен проблем

изисквало поддържане на регулярни връзки както с турската култура, която се развивала в Анадола, така и с новата българска култура. След Освобождението нова България започнала да се адаптира към европейската цивилизация. При формирането на културните си институции и изграждането на образователната си система тя изпитвала влиянието не само на Русия, но и на Европа. Съществено се променил градският живот. Въведени били нов календар и европейската часова система, която не съвпадала с турската. По законов ред била определена долната възрастова граница за встъпване в брак и по такъв начин била нарушена мюсюлманската традиция.

Приспособяването на турското население към новата политическа, икономическа и културна среда до голяма степен зависело от изграждането на подходящи институции и от тяхната дейност.

Една от основните форми на самоорганизирането на турското малцинство била осъществена на базата на мюсюлманското изповедание. То, както и неговата институционална система, обхващало не само турското население, а и останалите мюсюлмани в страната. Повечето от институциите на мюсюлманското изповедание възникнали още в османския период. Според проучванията на Екрем Х. Айверди от османския период останали 2 356 джамии и месчиди, 174 теккета и завиета, 142 медресета, 400 вакъфа и др.[31] В населените места, където живеели мюсюлмани, обособено или заедно с друго население, съществували религиозни изповедни общини (джемат-и ислямие), които избирали свои настоятелства. В околийски и окръжни центрове функционирали мюфтийства. Наистина по време на войната тази система до голяма степен била разрушена и дезорганизирана. Много култови сгради се използвали от властите не по предназначение, а били превърнати в складове, казарми и др. В следвоенните години обаче част от тях били възстановени и приспособени към новите потребности.

Мюсюлманските религиозни институции функционирали в Княжеството вече на базата на Търновската конституция, а в Източна Румелия – на Органическия устав. Те започнали да се

превръщат в що-годе стройна система след утвърждаването на 15 септември 1895 г. с Княжески указ на "Временни правила за духовно управление на мюсюлманите."[32]

Преди това, в продължение на 15 години религиозните институции се ръководели от "Временни правила за духовно управление на християните, на мюсюлманите и на евреите."[33] Те обаче имали ограничен характер. В тях били определени районите на мюфтийствата, въвеждал се принципът на изборност на настоятелствата и на мюфтиите, определяли се източниците на приходите и начинът на тяхното изразходване. Въз основа на този документ през август 1880 г. мюсюлманите избрали мюфтии в десетте района на страната. Българските правителства, по-специално кабинетът, оглавяван от Д. Цанков, обаче уволнил по политически съображения мюфтиите в Русе, Шумен и Силистра, а районното мюфтийство в Севлиево изобщо било закрито. Правителството се опитало да закрие дори Софийското мюфтийство.[34]

С "Временните правила за духовно управление на мюсюлманите" от 1895 г. се регламентирала по-цялостно дейността на мюсюлманското изповедание и се очертавала организационната му структура. Последната включвала в себе си изповедните общински настоятелства, окръжни мюфтийства и мюфтийски наместничества, както и Главното мюфтийство. Това бил първият официален документ, в който се споменавало за Главен мюфтия. В чл. 2 се казва: "В България има един главен мюфтия, който се назначава с княжески указ. Седалището на главния мюфтия е София...." Държавната власт го приемала като "религиозен началник на мюсюлманите в България" (чл. 3).

Практическото формиране на Главното мюфтийство и превръщането му в действителен върховен ръководен орган на мюсюлманското изповедание обхванало доста продължителен период. До 1885 г. представителната роля била възложена на Софийския мюфтия. Дълго време, от 1895 до 1905 г., функциите на Главен мюфтия изпълнявал назначеният на този пост Билал ефенди. Едва през 1905 г. Ходжазаде Мехмед Мухиддин от Шумен бил избран на този пост.[35]

До провъзгласяването на независимостта на България (1908

г.) духовен глава на българските мюсюлмани официално бил Шейх-юл Ислям в Истанбул. Главният мюфтия играел повече ролята на посредник между Шейх-юл Ислям и районните мюфтийства. Той упражнявал надзор над последните, над джамиите и настоятелствата. Главният мюфтия се назначавал с княжески указ, за което бил уведомяван Шейх-юл Ислям. Районните мюфтии се избирали от мюсюлманите, като изборът им се утвърждавал с княжески указ. Заплатите на мюфтиите се осигурявали от държавния бюджет.

Отделно Главно мюфтийство имало и в Източна Румелия. Освен че ръководел духовната дейност, Главният мюфтия активно участвал и в политическото управление на областта. Той бил член на Областното събрание. След Съединението румелийското мюфтийство било включено в системата на Главното мюфтийство в София като едно от районните мюфтийства.

През това време в България съществували 12 мюфтий-ства и 25 мюфтийски наместничества, които се занимавали не само с духовна дейност. След закриването на съдилищата (1880 г.), създадени въз основа на Шериата, мюфтийствата поели и редица от техните функции. Въпросите, свързани със семейното и наследственото право, бракоразводните дела останали в компетенциите на духовниците.

Във "Временните правила..." малко място било отделено на вероизповедните общински настоятелства и на шериатските съдилища, на начина на избирането им и на тяхната дейност. Настоятелствата били упълномощени да стопанисват имотите на джамиите и на други религиозни заведения, да следят за правилното изразходване на приходите, получени от тези имоти.

Възстановяването на вакъфската собственост се оказало един от най-трудните въпроси. Създадената въз основа на решенията на Берлинския конгрес смесена българо-турска комисия провела над 80 заседания, но не успяла да изработи конкретни решения за уреждане на проблемите, свързани с вакъфските имоти. Представителите на българската страна настоявали собствеността върху изоставените джамии и

медресета и на други религиозни и благотворителни учреждения да се прехвърли на българската държава. Турската страна не приела това предложение. Впоследствие обаче турското правителство се съгласило някои от изоставените молитвени и благотворителни домове да се продадат, след като се свалят от тях ислямските символи. Една немалка част от вакъфските имоти била отнета чрез новите градоустройствени планове. Сградите били разрушени, а парцелите им били предоставени за строителство на пътища, площади или нови обществени сгради. По такъв начин само в София от вакъфите били иззети над 174 училища, джамии, дюкяни, парцели и др. Регулационните планове станали претекст за отнемане на стотици вакъфски имоти и в други градове като Пловдив, Шумен, Разград и т.н. От друга страна, поради разногласията между членовете на временните настоятелства в чужди ръце преминали много сгради и парцели, собственост на вакъфите.

Следователно с "Временните правила..." била създадена една своеобразна система за управление на религиозната общност на мюсюлманите. Тя не съответствала напълно на провъзгласения от Берлинския конгрес и от Търновската конституция принцип за самоуправление. На практика изповеданието се направлявало главно от българските държавни органи и отчасти от Шейх-юл Ислям. Намесата на българ-ската държава накърнявала автономията на мюсюлманската общност. Независимо от това обаче мюсюлманските религиозни институции изиграли немалка роля в социалния и културния живот на турското малцинство.

Сред културните институции на турското малцинство важно място заемали учебните заведения. По време на Танзимата и особено през втората половина на XIX в., когато Мидхат паша станал управител на Русенския вилает (област), училищната мрежа била разширена значително.

В османския период съществували главно два вида училища.[36] Началните училища се наричали мектеп, мектепхане или събиен. По българските земи съществували стотици такива училища. По сведения на Евлия Челеби само в Силистра имало 40, а в Никопол – 20 начални училища. По своя характер те

приличали на килийните училища. След приемането на училищния правилник (1869 г.) и специалното окръжно (1875 г.) били предприети опити за преустройство на образователната система в духа на танзиматските реформи. В тези документи се предвиждало въвеждането на класната система, използването на единни учебници, на учебни помагала и нагледни средства.[37] Тази реформа обаче не била доведена докрай. До началото на XX в. не настъпили съществени промени в съдържанието и методите на обучение. Учениците усвоявали четенето на Корана, наизустявали отделни негови части, учели се да извършват ритуалните молитви. Само в отделни училища те получавали и елементарна писмена грамотност.

Следващата степен на образование били медресетата, които имали йерархическа структура. Нивото на всяко медресе личало от размера на заплатите на преподавателите (мюдеррис).[38] Във всички по-големи градове на Османската империя съществували медресета. Най-авторитетните медресета били в столицата Истанбул, особено създадените от Фатих султан Мехмед II, Баязид II и Сюлейман Кануни (Великолепни). Имало два вида медресета: а) универсални, в които се готвели кадии, мюфтии и мюдерриси; б) специализирани, като дар-ул-курра, в които основно се изучавал Коранът и неговото тълкуване (тефсир), дар-ул-хадис, наблягащи на хадисите на Пророка Мохамед; и дар-ут-тъб, представляващи висши медицински училища.

През XVII в. по българските земи функционирали около 98 медресета, 13 от които били специализирани. Както първоначалните училища, така и те били откривани и поддържани от вакъфите. Към края на XV в. Гази Али бей открил чрез своя вакъф медресе в Плевен, Ибрахим паша вакъфъ – в Разград и т.н. Реномирани медресета съществували в Търново, Шумен, Силистра и др. През XIX в. имало над 50 медресета в Източните Родопи, по-известните от които се намирали в Бели Извор (Ардинско), в Смолян, Чепинци, Елховец и т.н. Учебната програма в универсалните медресета предвиждала изучаването на теологически науки – тефсир, хадис, келям и фъкъх; граматика, лексика, както и някои светски науки – математика,

астрономия, география и др.

По българските земи, както и в останалите райони на османската държава, съществували твърде малък брой руждиета (прогимназии), в които на светските учебни дисциплини се отделяло по-широко място. Първата прогимназия била открита през 1834 г.

По време на Руско-турската война образователната система също била дезорганизирана. Част от училищните сгради били разрушени, а други – превърнати в казарми, пощенски станции и складове. Повечето от учителите се изселили в Турция. Към средата на 80-те години на XIX в. много от старите училища били възстановени. Започнали да се откриват и нови, в това число и редица прогимназии. Особено добре се развивало просветното дело в Източна Румелия. В началните училища на областта били обхванати 94 на сто от подлежащите на обучение (между 7 и 13-годишна възраст). Повечето от училищата били смесени, 42 на сто от учениците били момичета. През 1882 г. в Пловдив било открито руждие, където учели 83 ученици под ръководството на 16 учители. През следващата 1883 г. подобно мъжко училище било открито в Хасково. В Княжество България също започнали да се появяват руждиета. Първо било възстановено Шуменското руждие (1883 г.). След 1885 г. такива училища били открити във всички големи градове като Варна, Шумен, Русе, Свищов и др. През учебната 1894-1895 година в България имало 1284 начални училища, в които учели 72 582 ученика, и 16 прогимназии с 554 ученици.[39] За сметка на това броят на медресетата започнал да намалява. През учебната 1900-1901 година в 20 медресета учели 728 ученици.[40] Освен това в големите градове като Русе, Пловдив и др. имало и тригодишни девически училища.

С приемането на "Закона за обществените и частни училища" през 1885 г. образователната система на турското малцинство била юридически регламентирана. Впоследствие основните постановки на този закон били доуточнени и доразвити в законите за народната просвета, приети през 1891 г. при управлението на Ст. Стамболов и през 1909 г. по времето на правителството на Демократическата партия.41 По силата на

тези закони на частни лица, сдружения и общества било разрешено да откриват частни училища от всички степени и видове с предварителното разрешение на Министерството на народното просвещение.

И в трите закона мюсюлманските училища се третирали като частни, разполагащи с известна самостоятелност при организирането и ръководенето на учебната работа. Самоуправлението и самоиздръжката обаче еклектически се съчетавали с държавен контрол. В "Закона за народното просвещение" от 1891 г. се подчертава, че Министерството на просвещението надзирава чрез своите органи всички частни училища (чл. 189). При неспазване на предписанията на закона министерството имало право да накаже и дори да закрие тези училища. Със закона от 1909 г. на частните училища било предоставено правото да водят обучението по програма, еднаква с тази на държавните училища, или различна от нея (чл. 312).

До края на XIX в. обучението в частните турски училища се водело по старата система, която не съответствала на новите потребности.[42] В училищата не била въведена докрай класната форма на организация. Всички деца се обучавали в една стая, в която нямало чинове, черна дъска и други учебни помагала. До 1906 г. не съществували единни учебни програми. Изборът на учебни предмети и на учебници се предоставял на учителите. В повечето случаи рационалните предмети се подценявали. Децата в началните училища обикновено усвоявали четенето на арабица, но не получавали елементарна грамотност по писане, не умеели да смятат. Дори в първите прогимназии не се прилагали последователно изискванията на педагогическата наука.

През първите десетилетия се чувствал голям недостиг от подготвени учителски кадри. За преподаватели се назначавали завършилите медресетата и прогимназиите, които не получавали необходимата педагогическа подготовка и нужната по закона правоспособност и рядко се явявали на изпит, за да я придобият.

В началото на XX в. сред по-будното турско население в градовете започнала да си пробива път идеята за обновяване на образователната система, като се разшири изучаването на

светските учебни предмети. На тази идея обаче се противопоставили по-консервативните учители и ходжи. Така започнала борба между привържениците и противниците на обновлението.[43] Мнозинството от училищните настоятелства, особено в селата, застанали на страната на консерваторите. Процесът на преустройството на образователната система протичал бавно.

Въпреки това новото си пробивало път. В редица градове и села постепенно била въведена класната система – началните училища били с 3 класа, а руждиетата – с 3-4 класа. Учениците вече седели на чинове, а не на рогозки. В някои райони учителите от съседни градове и села предприели опити колективно да съставят учебни програми за началните училища. На втория конгрес на Съюза на учителите-мюсюлмани, състоял се през 1907 г. в Русе, бил обсъден въпросът за единни учебни програми и учебници.[44] При преустройството на образователната система се използвал главно опитът на прогимназиите. Сред самите учители вече имало мнозина завършили руждие.

В повечето начални училища, както в прогимназиите, обучението се провеждало по седмични програми и се използвала урочната форма. Заедно с четмото учениците усвоявали и писмото. В учебните планове се отделяло по-голямо място на светските учебни предмети. В началните училища заедно с Корана и ислямското вероучение се учели аритметика, естествознание, рисуване, пеене и др. В последните класове децата се запознавали с науките история и география. В прогимназиалния курс, особено там, където обучението продължавало 4 години, относителният дял на светските учебни предмети нараствал. Аритметика, цивилизация, български и френски език били застъпени във всички класове. Естествознанието било диференцирано. В отделните класове се преподавали ботаника, зоология и анатомия.[45] В частните училища още през 80-те години на XIX в. бил въведен българският език. А законът за просвещението от 1909 г. превърнал в задължителни учебни предмети българската история и география (чл. 313). Контролът върху изучаването на

религиозните предмети бил предоставен на окръжните мюфтийства, а по отношение на общообразователните предмети – на училищните инспектори.

Финансовата издръжка и непосредственото ръководство на частните турски училища било поверено на настоятелствата, които се избирали от самото население през три години. Те били отговорни пред съответните държавни органи за спазването на Закона за просвещението. Училищата се издържали от мюсюлманските общини, главно като се използвали приходите от вакъфските имоти и чрез събиране на допълнителен данък от турското население. През първите десетилетия след Освобождението българската държава също осигурявала определени средства.

Статутът на учебните заведения, третирането им като частни училища пораждало много сериозни проблеми. Материалните им възможности били силно ограничени. Равнището на обучение било ниско. Децата не получавали достатъчна подготовка, за да посрещат и решават житейските си проблеми.

Частните училища не били равностойни с народните (т.е. държавните). Както учащите се в частните училища, така и учителите били лишени от редица основни права. В чл. 315 на закона от 1909 г. изрично се подчертава: "Учениците, завършили частни училища, не могат да се ползват с правата на учениците от народните училища, ако не положат тук нужния изпит." Това се явявало сериозна пречка пред младежите турци както при постъпването в средните училища, така и при опит да усвоят някакъв занаят.

Учителите от частните училища нямали право да ползват правата, предоставени на техните колеги от народните училища. Те не получавали пенсии, а в повечето случаи и работни заплати от държавата. Вследствие на това към учителската професия в частните училища се насочвали и много хора без необходимата квалификация. В споменатите закони за практикуване на учителската професия били поставени като условия много ниски критерии. Между тях липсвал строго определен образователен ценз. Към 1900 г. от

1404 учители 703 били с начално образование, 550 завършили медресе, а 132 – прогимназия. От тях само 5 души учили по няколко години в средно училище.

Общокултурната изостаналост, ниското общообразователно ниво на турското население се обяснявало до голяма степен с характера и функционирането на тази образователна система. Материалните условия не позволявали да се реализира изискването на закона за задължително начално образование. Към началото на XX в. близо 91 % от мъжете-турци и 97 % от туркините били неграмотни. Училищата не били в състояние да обхванат всички деца в ученическа възраст. През учебната 1910-1911 година, т.е. преди Балканската война, в България имало 1119 начални турски училища, в които учели около 58 хиляди ученици и 26 прогимназии с 843 ученика. В десетте медресета учели 406 младежи.[46]

Проблемите на образованието вълнували цялото турско население. В процеса на търсене на решения на важни проблеми като изработване на учебни планове, изграждане на подходяща материална база, социално осигуряване на просветните дейци и др. възникнала идеята за обединяването на учителите в една професионална организация, която да координира работата на турските училища. Необходимостта от учителска организация започнала да се пропагандира във вестниците от първото десетилетие на XX в. Главни популяризатори на тази идея станали излизащият в Пловдив през периода 1897-1905 г. в. "Мувазене" ("Хармония"), русенските вестници "Ухувет" ("Братство") и "Туна" ("Дунав"), който бил разпространяван от 1905 до 1908 г. По инициатива на Ахмед Ихсан, учител от Шумен, учредителният конгрес бил свикан в този град през юли 1906 г. Училищното настоятелство в Шумен обаче забранило учителите от града да участват в работата на конгреса и той да се проведе в някое турско училище.[47]

Въпреки изкуствено създадените трудности конгресът успешно приключил своята работа и обявил учредяването на "Муаллимин-и-Ислямие джемиети" (Дружество на учителите мюсюлмани) и утвърдил неговия устав. На конгреса били разгледани такива актуални въпроси като повишаване на

квалификацията на учителите и защита на техните професионални и социални права. За председател на формираното централно ръководство на съюза бил избран Тахир Лютфи, а за секретар – Ахмед Хайдар, и двамата от средата на русенските учители.

В работата на първия конгрес участвали едва 25 учители от цялата страна.[48] Ограниченото представителство на конгреса може да се обясни с липсата на единство сред учителите. В края на XIX в. турската интелигенция в България, както и в Турция, била разделена на две – привърженици на султан Абдулхамид II и на младотурците. Те се различавали помежду си главно по въпроса за реформите. Докато младотурците се борели за провеждане на определени политически, икономически и културни реформи, привържениците на султана се обявявали срещу тях.

Основната цел, която си поставило Дружеството на учителите мюсюлмани, била преустройството на образователната система и привеждането й в съответствие с потребностите на епохата. Още с възникването си дружеството се заело с тези въпроси. На втория му конгрес, който се състоял през 1907 г. в Русе, бил обсъден въпросът за реформи в образователното дело, първите проекти за единен учебен план и за учебни програми. А на VII конгрес, свикан през 1912 г. в гр. Търговище, бил приет правилник за устройството и дейността на началните училища.[49]

Учителите-турци ежегодно се събирали и провеждали конгреси, на които разглеждали основните проблеми, свързани с обучението и възпитанието на подрастващите. Дейността на дружеството значително се активизирала след Младотурската революция през юли 1908 г. В резултат на тази дейност то укрепнало и ролята му нараснала. Докато на първия му конгрес присъствали 25 учители, на VI конгрес, състоял се през 1911 г. пак в Шумен, участвали 128 учители. По време на балканските и на Първата световна война обаче дейността на дружеството била фактически преустановена. През периода от 1915 г. до 1919 г. не са свиквани конгреси.

В развитието на културно-просветната дейност важна роля

изиграл печатът на турски език. Неговата история е доста богата. На територията на България печатът на турски език възникнал още в османския период и по-специално през втората половина на XIX в., когато в някои от по-големите градове на империята били създадени печатници. Една от тях се намирала в Русе. По време на губернаторството на Мидхат паша в русенския район били експериментирани някои от реформаторските начинания на лидера на новоосманците. През периода от 1865 до 1877 г. тук се издавал вестник "Туна" ("Дунав"), считан за първия турски вестник на Балканите. Вестникът популяризирал схващанията на новоосманците за конституционна монархия и за умерени социални, административни и културни реформи. През 1867 г. започнал да излиза в. "Меджра-и ефкар"("Поток на мисълта"), а през 1875 г. – в. "Гюнеш-Льо солей"("Слънце") – издание на турски и френски език. След създаването на Третата българска държава турският печат не само не затихнал, но значително се активизирал. Според най-изчерпателната досега библиография на Тюркер Аджароглу за времето от 1865 г. до 1985 г. в България били издавани 173 вестника и списания на турски език.[50] Някои от тях отразявали позициите на определени политически партии. Така например излизащият в Русе през периода от ноември 1894 до края на 1895 г. в. "Себат"("Постоянство") отстоявал политическата линия на Либералната партия и подлагал на критика политическата практика на правителството на Народната партия. Значително по-късно – през 1910 г. Българската работническа социалдемократическа партия (БРСДП /т.с./) започнала да издава и на турски език в-к "Тютюноработник" – "Тютюнджю амале газетеси", чрез който се опитвала да разпространява социалистически идеи сред работниците-турци. Още през 1879 г. започнал да излиза и на турски език "Държавен вестник".

В края на XIX в. и през първото десетилетие на XX в. турските вестници, издавани в България, се групирали главно около две направления, характерни за турския политически живот по онова време: просултанско, т.е. проабдулхамидовско, и младотурско. Подобно разделение се обуславяло от обектив-

ното положение в Турция, където било подето движение за сваляне на абсолютната монархия и деспотичния режим на Абдулхамид. Младотурското движение и печат пледирали за конституционна монархия и се стремели да наложат определени реформи в икономическата и политическата система. Интелигенцията, която се включила в това движение, била подложена на преследвания и затова част от нея се принудила да избяга в България. Тази политическа емиграция, както и представители на местната турска интелигенция, издавали вестници и списания, които поддържали и пропагандирали младотурските идеи. От 44 вестника и списания, излизали през периода от 1878 до 1908 г., 25 били с младотурска ориентация. От тях 12 се издавали в Пловдив, което им осигурявало възможност по-бързо да стигат до Истанбул. От останалите 6 излизат в Русе, 5 в София и по един във Варна и Сливен. Определени младотурски издания като излизащите в Пловдив "Балкан" (1906-1913) и "Мувазене" (1897-1905), както и в. "Туна", който бил издаван в Русе от 1905 до 1910 г., оставили по-трайни следи в културния живот на турците в България. Това се дължало до голяма степен на обстоятелството, че те имали относително по-продължителен живот. Още повече, че в. "Балкан" и в. "Туна" били всекидневници, което им давало възможност по-обстойно да отразяват живота на турското малцинство в нашата страна. Не е маловажно и обстоятелството, че от 1908 г. в. "Туна" се превърнал в орган на Дружеството на учителите мюсюлмани. Важна роля в създаването на учителското дружество изиграл в. "Мувазене".

Останалите вестници, които излизали през този период, нямали толкова дълъг житейски път. В. "Иттифак" ("Съгласие"), който пропагандирал идеята за балканска федерация, излизал от 1894 до 1895 г. и от 1898 до 1899 г., т.е. два пъти по две години. Другите вестници били още по-краткотрайни. Повечето от тях излизали по една година, а някои дори само по няколко месеца. Въпреки това всички вестници с младотурско направление изиграли важна роля в развитието на турския печат и култура в България. Те популяризирали идеята за необходимостта от реформи в религиозните и просветни институции на

турците в България с оглед на тяхното осъвременяване и рационализиране. Обективно младотурският печат се превърнал в основен изразител на потребностите и исканията на турското население. Този печат водел пропаганда срещу султанската абсолютистка система, подкрепял искането за възстановяване на конституцията от 1876 г. и на парламента, за въвеждане на избирателно право и т.н. В идеологическата област паралелно с османизма и младотурският печат застъпвал националната идея – тюркчюлюк (тюркизъм). С оглед укрепване на националното самосъзнание той популяризирал необходимостта от активизиране на културно-просветната дейност сред турското малцинство.

Мнозинството от останалите турски вестници се придържали към просултанска ориентация. Между тях се открояват пловдивските издания "Бедрака-и Селямет" ("Пътеводител на спасението") (1896-1897), "Хилял" ("Полумесец") (1883-1885), "Иттихад-и Ислям" ("Islямско единство") (1908-1909) и др. В своите публикации те защитавали не само теократичната държавна система, но и абсолютната монархия – режима на Абдулхамид. Вестниците от това направление полагали системни усилия, за да държат настрани турското население от широко проникващата в България европейска цивилизация.

Балканските войни се отразили твърде неблагоприятно върху турския печат в България. В навечерието и по време на войните съществували само няколко вестника, между които "Балкан" (1906-1920), който излизал отначало в Пловдив, а след 1913 – в София, и "Акшам хаберлери"("Вечерни новини") (1913). През военните години се издавали двата вестника "Тунджа" (1913-1915) и неговият приемник "Тюрк садасъ"("Турски отзвук"), който просъществувал от 1915 до 1919 г. Редакторът на "Балкан" Етхем Рухи издавал през 1916-1918 г. седмичното списание "Ресимли Балкан"("Илюстрован Балкан"), което било едно от първите илюстровани публицистични издания в историята на турския печат в нашата страна. Етхем Рухи си поставил за задача да предложи списание, което да отразява състоянието и развитието на турската обществена мисъл. Той се изявявал като активен и подготвен журналист и просветен

деец. По-късно за определен период Етхем Рухи сътрудничил в турското издание на БЗНС в. "Чифтчи билгиси" ("Земеделско съзнание"). В продължение на няколко години заемал длъжността инспектор за турските училища в Министерството на просветата. Под неговото ръководство "Балкан" по своето съдържание и оформление достигнал добро равнище и изиграл важна роля в по-нататъшното развитие на турския печат в България.[51]

Турското население не участвало пълноценно в обществено-политическия живот. Направени били отделни опити за създаване на обществени и професионални организации. През 1911 г. в София бил основан Иттифак-ъ Ислямие (Ислямски съюз), който имал характер на обществена организация. Подобно сдружение действало и в Русе. В някои райони съществували групи на съюза, в които членували по 6 души. Основната цел на съюза била съхраняване на материалните и духовни ценности на мюсюлманите, защита на социалните им права. В някои райони турските работници се опитали да организират отделни профсъюзи. В Пловдив през 1907 г. бил основан профсъюз на кожарските работници и на сарачите-турци.[52] В повечето случаи обаче работниците турци се включвали в българските профсъюзи, действащи в съответните предприятия. В Общия работнически синдикален съюз (ОРСС) през 1910 г. членували около 785 работници турци.[53] Повечето от тях се включили в профсъюзите на тютюноработниците и на текстилните работници. Те участвали в някои акции, организирани от професионалните съюзи, които целели извоюване на по-добри условия за работа и живот.

През този период турското малцинство не създало свои политически партии, затова в изборите участвало чрез общобългарските формации. Политическите му предпочитания, особено до Първата световна война, не били мотивирани от идейни съображения или от социална принадлежност. Наистина, либералните и демократичните партии имали относително по-голямо влияние сред турското население. Значителната част от депутатите турци били избрани с листата на Либералната партия и по-специално на каравеловистите, след нейното

разцепление. Например с листата на либералите в I ОНС били избрани 15 народни представители, а в IV ОНС депутати-каравеловисти били 17 души турци. В някои парламенти турци попадали и с листата на консервативната партия. В III ОНС техният брой бил 13.

Политическите партии предпочитали да включат в своите листи кандидати-турци, а в определени избирателни райони дори ги поставяли начело на листите. Чрез тях те лесно манипулирали турските избиратели и си осигурявали повече мандати. Важна роля в ориентацията на турското население обаче играела политиката и предизборните обещания на партиите по отношение на неговите проблеми.

От историческите документи става ясно, че турското население през този период в една или друга степен било представено както в местните, така и в централните органи на управление. В районите, в които то живеело компактно, имало доста членове на общинските управи. По времето, когато Драган Цанков ръководел Министерството на вътрешните работи, 20 турци били помощник-областни управители. В Народното събрание винаги имало народни представители турци.[54] Във II ОНС техният брой бил 17. В следващите ОНС този брой варирал между 9-15 души. В VI ОНС през 1890 г., когато на власт бил Ст. Стамболов, имало 9 народни представители турци, а в X ОНС през 1899 г. – 10; в XII ОНС през 1902 г. – 12; в XV ОНС през 1911 г. – 11. Турското население било представено и във Великите народни събрания (ВНС). В първото ВНС (1879 г.) участвали 27, а в петото – 19 народни представители-мюсюлмани. Подобно представителство не отговаряло на реалния дял на турското малцинство в етническата и религиозната структура на населението. В първите десетилетия след възстановяването на Третата българска държава турците представлявали 26,3 на сто, а в началото на XX в. – 14,2 на сто от населението, докато делът на техните представители в парламента не надминавал 7-8 на сто от всички депутати.

Главна пречка за по-ефективното участие в законодателната власт в първите години била липсата на необходимия ценз –

“грамотност на официалния език”, който през този период владеели само отделни лица от интелигенцията. Освен това в изборите за първото и второто ОНС не било допуснато издигане на кандидатури на духовници за народни представители. Главно поради тази причина били касирани по трима депутати, избрани в първото и третото ОНС. По-късно в парламента попадали и мюфтии, учители и лекари.

Избраните народни представители не се ангажирали активно със защитата на интересите на своите избиратели. Поради партизиране и поради незнанието на езика, както подчертава Иречек, турските депутати били пасивни. Те не проявили никаква инициатива дори при такива събития като сблъсъка между български военни части и турското население в Айтоско. Те предоставяли обикновено на своите съпартийци-българи правото да произнасят речи и да дебатират.

Наистина, в III ОНС (1883 г.) мюсюлманите в парламента се откъснали от партийните си групи и започнали да действат заедно. Някои от тях били включени в комисии за подготовка на правилника за вътрешния ред, за обсъждане на конвенциите за изплащане на окупационния дълг и за строеж на ж.п. отсечка Цариброд-Вакарел, за разглеждане на закона за горите и военните мерки срещу разбойниците и т. н. През този период започнало да се търси мнението на депутатите-турци по основните въпроси както за държавата, така и за техните права.

Подобна активност обаче не била налице в следващите парламенти. В протоколите на IV ОНС например техните имена се споменават единствено като участници в две маловажни комисии. Още на първата извънредна сесия (1884 г.) 16-те народни представители от групата на каравеловистите декларирали, че ще спазват указанията на партийната си централа и ще гласуват за изменение на Търновската конституция. В същото време те гласували за касиране избора на няколко депутати-турци от парламентарната група на цанковистите. С участието на народните представители турци били приети такива закони като тези за господарските и чифлишки земи, за изборите, за просвещението, за военната служба и т. н., които ограничили гражданските права на турското

население.

В следващите парламенти до края на Първата световна война положението не се променило съществено. Гласовете на представителите на турското малцинство обикновено се губели в общата маса депутати. Незадоволителната им дейност може да се обясни както с тяхната недобра обща политическа и езикова подготовка, така и с предубежденията, които продължавали да тегнат над повечето народни представители-българи. Вследствие на това тяхното присъствие във висшия законодателен орган в повечето случаи имало формален характер.

След обявяването на независимостта на България (1908 г.) процесът на консолидирането на турското етническо малцинство навлязъл в последния си етап, което внесло съществени промени в неговия културен, политически и социален живот. От гледна точка на международното право това означавало окончателно отделяне на българската държава от Османската империя. Необходимите обективни условия за това били подготвени от хода на развитието на България след Руско-турската война и от Младотурската революция (1908 г.). Последната, възстановявайки конституцията, нанесла силен удар върху султанския абсолютизъм. Било обявено равенство между поданиците, принадлежащи към различни националности. Поради редица обективни причини обаче революцията не успяла да изпълни докрай историческата си мисия. Тя не решила националния въпрос. Отношенията между България и Високата порта се обтегнали. Възползвайки се от обстоятелството, че българският представител в Цариград не бил поканен на официален прием, на 22. септември 1908 г. Фердинанд обявил независимостта на България.

След този акт турското население се оказало в нова ситуация. То окончателно се откъснало от турската държава. Юридически неговият статут се дооформил с новите споразумения, които били сключени между независимата българска държава и Османската империя. За да легализира независимостта си, България трябвало да получи съгласието както на великите сили, подписали Берлинския договор, така и

на Високата порта. Затова през 1909 г. в Цариград били подписани "Турско-български протокол" и "Съглашение по мюфтийския въпрос". Понеже спорът между двете страни бил сведен главно до искането на Високата порта да й се изплатят обезщетения, с Цариградския протокол били уредени преди всичко финансовите проблеми. Чл. 2 обаче засягал и положението на мюсюлманската общност, на българските граждани мюсюлмани и турци. По-специално в него се декларирало, че "те ще продължават да се ползват със същите граждански и политически права, както жителите, принадлежащи към други изповедания." На мюсюлманите се обещавала свобода и публично упражняване на вярата, заедно с това се разрешавало името на султана като халиф да се споменава в публичните молитви на мюсюлманите.[55] По такъв начин се утвърждавало духовното лидерство на султана над българските мюсюлмани.

Основните принципи на устройство и управление на мюсюлманското изповедание се уреждали със "Съглашението по мюфтийския въпрос", което по силата на споменатия чл. 2 било неделима част от турско-българския протокол. В него били формулирани основните правила на организация и функциониране на ръководните структури на мюсюлманското изповедание. Били определени функциите на Главния мюфтия и уредени неговите взаимоотношения както с Шейх-юл Ислям, така и с българските държавни органи.[56] Параграф I провъзгласявал: "Един Главен мюфтия със седалище в София служи за посредник между мюфтиите в България в отношенията им с Шейх-юл Исляма, по религиозните и гражданските въпроси, зависещи от Шериата, и с Българското Министерство на изповеданията." Както личи, по религиозните и религиозно-правните въпроси Главният мюфтия се ръководел от фетвите (меншуре) – постановления по религиозни въпроси – на Шейх-юл Исляма, а по административните въпроси – от българското Министерство на изповеданията. Той се избирал от районните мюфтии и по предложение на българското Министерство на външните работи и изповеданията получавал специални грамоти (меншуре и мюраселе) от Шейх-юл Исляма, даващи му право да упражнява функциите си.

В параграфите V и VI били посочени основните правомощия на Главния мюфтия. В духа на Шериата той давал наставления на районните мюфтии по въпросите на семейното и наследственото право, контролирал стопанисването на вакъфските имоти и целесъобразното използване на получените от тях доходи. На него и на районните мюфтии било предоставено правото да дават разпореждане за откриване и инспектиране на мюсюлманските училища и техните настоятелства.

Районните мюфтии се подбирали по доста демократичен начин. По силата на параграф II те се избирали от мюсюлманите, имащи избирателни права. При положение, че отговарят на всички изисквания, Главният мюфтия със съгласието на Шейх-юл Исляма ги утвърждавал със специална фетва (меншуре) и им издавал разрешителна грамота (мюраселе), която им осигурявала правото да изпълняват религиозни и съдебни функции сред мюсюлманите.

Българската държава поемала задължението да отдели в своя бюджет достатъчна сума за поддържането и управлението на мюсюлманските училища и да бди за съхраняването на вакъфските недвижими имоти.

Двустранното споразумение, което било подписано между България и Турция след обявяването на независимостта на българската държава, отговаряло на духа на Берлинския договор и на Търновската конституция що се отнася до правата на мюсюлманите. Българската страна, която се стремяла всячески да легализира независимостта на България, се отнесла благосклонно към етническите проблеми. С въпросното споразумение не само били потвърдени още веднъж основните граждански и религиозни права на турско-мюсюлманската общност в България, но те били конкретизирани съобразно новите условия. След неговото подписване започнала практическа работа за доизграждане структурата на мюсюлманското изповедание, разширяване на училищната мрежа и т. н. Тези начинания обаче не били доведени до успешен край. Само след около 3 години отношенията между България и Турция се влошили, избухнала Балканската война.

3. Отражението на Балканските войни върху положението на турското малцинство

През второто десетилетие на XX в. Балканите се превърнали в арена последователно на три ожесточени войни, които оставили за продължително време своя отпечатък върху живота на народите от региона, в това число и на турското малцинство в България.

Първата от поредицата войни била Балканската, избухнала през 1912 г. Главната причина за нейното избухване бил стремежът за освобождаване на християнското население, което продължавало да живее в европейската част на Османската империя. Това налагало османската държава да бъде изтласкана от Европа. За нейните европейски територии обаче освен България претендирали и Гърция и Сърбия. Непримиримите противоречия между тях по въпроса за подялбата на европейските територии на Османската империя дълго време парализирали опитите за единодействие. Но към 1912 г. в обстановката на Балканите настъпили съществени промени. В османската държава се изострили вътрешнополитическите и социалните противоречия. Нейната армия сериозно отслабнала в борбата срещу албанската съпротива и в Триполитанската война.

В новата обстановка междубалканският конфликт отстъпил на идеята за ликвидиране на османското господство на полуострова. България, Гърция и Сърбия успели да притъпят неприязънта си една към друга и да потърсят възможности за единодействие. Вече съществуващата Антанта, която обединявала Англия, Франция и Русия, поощрявала създаването на един Балкански съюз. В лицето на последния Антантата виждала сериозен контрапункт на австро-германската военнополитическа структура, която успяла да замести Англия като крепител на Османската империя. С активната подкрепа на Антантата в първата половина на 1912 г. бил създаден Балканският съюз. Неговите членове обявили обща мобилизация и изпратили съюзническа нота до Високата порта с искане за административна автономия на балканските й провинции. С отхвърлянето на това искане от Портата пътят

към война бил открит. През есента на 1912 г. започнали военните действия. Българската армия настъпила по посока Одрин – Цариград и стигнала на 50 км от Чаталджа. От своя страна гръцката армия предприела военни действия в Западна Тракия и завладяла гр. Солун. Сърбия се насочила към Македония и Албания. За три седмици цяла Европейска Турция преминала в ръцете на съюзниците.

При подялбата на завоюваните земи обаче между тях възникнали сериозни противоречия. За Солун освен България претендирала и Гърция, а за Македония и по-специално за Скопско спорели България и Сърбия. Тези спорове и противоречия станали причина за започването (16 юни 1913 г.) на Междусъюзническата (Втората балканска) война. Срещу България настъпили от юг гръцката и сръбската, от югоизток турската, а от север румънската армия.

По такъв начин войната се превърнала в кръвопролитна братоубийствена война. Тя била разрушителна за всички страни на полуострова. Войната прокопала такава пропаст между страните, която не била преодоляна до Втората световна война.[57] В нея балканските народи дали много жертви. В двете балкански войни България загубила повече от 66 000 души – убити и умрели от болести, десетки хиляди били ранени. Само в Междусъюзническата война загинали 33 000 и били ранени около 60 000 души. Държавните дългове достигнали цифрата 700 000 000 златни лева.[58]

Основната част от тежестите на войната паднала върху широките народни маси. В особено тежко състояние се оказало населението в Тракия и Македония, чиито земи няколко пъти преминавали от едни в други ръце. Те били подложени на етническо прочистване. Армейските части на съответната страна, които завладявали определена територия, подлагали на дискриминация, гонения и изтребване населението от другите националности. В българската историческа литература доста широко са описани изтезанията и гоненията, на които били подложени българите в двете части на Тракия и Македония.[59]

Първата балканска война довела до възникването на независима албанска държава. България значително разширила

своята територия и получила достъп до Бяло море. Вследствие на войната били ликвидирани анахронизмите на феодално-авторитарните отношения и били създадени макар и минимални условия за развитието на модерни обществено-икономически отношения.

В същото време обаче войните имали в истинския смисъл на думата взаимноизтребителен характер. От тях пострадали всички балкански народи, в това число и турците, които представлявали значителната част от населението в Тракия и Македония. В статия, поместена в сп. "Завети" през февруари 1913 г., руският журналист С. Волски отбелязва, че до момента много е написано за издевателствата на турските войници и добавя: "Но нашите читатели много малко знаят за издевателствата на християните... В уязвимите села и градове бяха извършени вандалски престъпления..." За конкретни нападения над турското население, за избиване и грабежи по това време писали италианският вестник "Секулу", украинският "Киевская мисл", белгийският "Льо соар", френският "Матен" и др. Немският вестник "Франкфуртер цайтунг" поместил доклад на френски жандармерийски инспектор, който бил на турска служба. В доклада се съобщавало за нападението на гръцки и български групи над турците в Кавала и Дедеагач: "Мюсюлманското население се принуди да се скрие в една джамия. Българите я обкръжиха и откриха огън, през отворената врата... хвърлиха бомба. Намиращите се вътре загинаха."[60] Немалко хора умрели от болести и от глад. В една статия на излизащия в София в. "Народ" авторът отбелязал: "Днес Одрин представлява ужасяваща картина... На една страна планина от човешки трупове, а на друга лежат ранените... Това положение продължи една седмица след завземането на града. Гледайки всичко това, чудя се дали българите са толкова безмилостни."[61] През военните години от куршуми, глад и студ загинали десетки хиляди от цивилното турско население.

По време на войните била завзета част от Европейска Турция, включително Кърджалийска, Мастанлъшка (Момчилградска), Кошукавашка (Крумовградска) и други околии с преобладаващо турско население. Към него било приложено

неоправдано насилие. Цели турски села били опожарени, къщите – ограбени и разрушени. В едно писмо, поместено през април 1913 г. в италианския в. "Секулу", се съобщавало, че са опожарени хиляди селски къщи. Военни, четници, деградирали елементи нахълтвали в къщи и джамии, ограбвали всичко, каквото намерят. Присвоявали нивите и другите недвижими имоти на мюсюлманите.

От разрушаване и опожаряване не били пощадени и религиозните светини – джамии, гробища и др. Само в Кешан били съборени 14 джамии, както и други молитвени домове. Много джамии, гробници и гробища пострадали в районите на Кърджали, Ивайловград, Кавала, Солун, Крумовград и др. Кореспондентът на в. "Дейли Телеграф" Смей писал: "От близкото до Едирне село Чюрюк до Кошукавак – във всички мюсюлмански села българите са съборили или опожарили сградите на джамиите."[62] Една част от джамиите били разрушени, други превърнати в църкви, а трети се използвали за театрални салони, механи и конюшни.

По време на Балканската война, през есента на 1912 г. започнала кампанията за насилствено покръстване на помаците. Поражението и военната разруха довели до отчаяние мюсюлманското население в Родопите и Тракия. В този район царяли разруха, глад и мизерия. В 33 села в Родопите били опожарени 3970 къщи. Помощта, която оказали помаците на турската войска по време на войната, предизвикала крайната реакция на някои военни, които разрушили редица села. Много хора останали без подслон. Имотите, добитъкът и покъщнината на бежанците били ограбени. Някои хора дори загинали от глад и студ. В много райони, както в Дьовленско, полицейско-административната власт издевателствала над мюсюлманското население.[64]

От друга страна военните победи предизвикали еуфория сред българското общество. Отново придобила актуалност идеята за укрепване на националното единство.

Определени политически и военни среди решили да се възползват от конюнктурата, за да реализират своята мечта да прочистят Родопите и Пирин от мюсюлманството и чрез

административни средства да консолидират българския народ. Покръстването означавало не само насилствена промяна на вероизповеданието, но и на името, традиционното облекло, следователно и на начина на живот. Кампанията протичала при пълно информационно затъмнение, тъй като управляващите не желаели да се дава гласност на един такъв антихуманен акт. За това много допринесла и военната цензура.

Кампанията била подета от военните още през първите месеци на войната. Тя била подкрепена от цар Фердинанд, от правителството на Ив. Ев. Гешов, от Светия Синод, ВМРО и др. Теоретически тя била обоснована от печатния орган на Светия Синод "Църковен вестник". Още в началото Светият Синод поел водещата роля в организирането на кампанията. На свое заседание приел специални решения за организирано включване в нея.[64] По такъв начин Българската православна църква заела важно място в специално създадената организация за осъществяване на покръстването. Светият Синод формирал нарочни мисии, в които били включени духовници, учители и др. от цялата страна. Особена роля в организирането на кампанията изиграла Пловдивската митрополия начело с митрополит Максим, под ведомството на който били поставени Родопите, Западна Тракия и Източна Македония.

Покръстването било осъществено главно чрез административни и насилствени методи. Нежеланието и отказът от покръстване се преодолявали чрез принуда. Мюсюлманите от дадено село групово били вкарвани в джамии, църкви и кметства, където колективно били покръствани. Почти във всички села била изпратена военна охрана, която упражнявала натиск върху онези, които се съпротивявали.

Насилието често се съчетавало с подаяния. Държавни институции и Светият Синод отпускали парични помощи, дрехи, одеяла и храни на бедстващите. За тази цел държавата отделила на Светия синод 150 000 лв. Военнопленниците, които се съгласявали да променят вярата си, били освобождавани и им било разрешавано да се върнат по домовете. От своя страна Светият синод на Руската православна църква подарил книги и принадлежности за обзавеждане на 150 нови църкви и парак-

лиси, което се тълкувало като одобрение и поощрение на извършеното.

В резултат на тази широкообхватна кампания от ноември 1912 г. до септември 1913 г. били покръстени около 150-200 000 мюсюлмани.[65] Освен помаците покръстването засегнало и част от турското население. В Неврокопска митрополия били покръстени три турски села. Такива случаи имало в Гюмюрджинско и в други части на нововключените земи към българската държава.[66]

Естествено всичко това предизвикало реакция вътре и извън България. Английското правителство изпратило меморандум, с който обърнало внимание на българските власти върху случаи на изстъпления срещу мюсюлманите. Главното мюфтийство на мюсюлманското изповедание се обърнало към българското правителство с искане да спре насилието над последователите на исляма.[67]

Самите мюсюлмани, подложени на покръстване, оказали масова съпротива. В началото на кампанията част от тях се оттеглили в планините или побягнали в онези райони, които все още се намирали в пределите на османската държава. Впоследствие прибягнали към пасивна съпротива. Те отбягвали да посещават църквите, да кръщават новородените си деца и да спазват християнския погребален ритуал. В празничните дни мъже и жени отивали на работа в полето и в гората. Особено към август 1913 г., когато станал ясен изходът от Междусъюзническата война, те започнали открито да се връщат към исляма и мюсюлманските обреди. Позволявали си демонстративно да носят фесове, чалми и фереджета, обръщали се един към друг със старите имена, предизвикателно се отнасяли към свещениците.

Помашки делегации посещавали чуждестранни представителства в София и двореца и настоявали да им се върне мюсюлманската вяра. През ноември 1913 г. представители на чепинските помаци посетили София и поставили искането да им се разреши да се върнат към исляма.[68] Възникнало силно движение за изселване в Турция.

След поражението на България в Междусъюзническата

война кампанията била спряна. При подписването на Букурещкия мирен договор на 28 юли 1913 г. и на Цариградския мирен договор на 16 септември с. г. правителството на В. Радославов поело определени ангажименти да съблюдава правата на мюсюлманите от нововключените земи към българската държава. С това започнал процесът на възвръщането на покръстените към мюсюлманството. Той продължил до първите месеци на 1914 г. За да спечели изборите за XVII Обикновено народно събрание, Либералната партия на Радославов имала нужда от подкрепата на мюсюлманското население. Затова коалиционното правителство на Радославов предоставило пълна свобода на покръстените да се върнат към предишната си религия. От даденото право се възползвало огромното мнозинство от помаците. В християнската вяра останали малцина. Опитите на Светия Синод да накара държавните органи да предприемат административни мерки за спиране на процеса останали без резултат. Правителството на либералите спазвало поетите задължения.

Въпреки стотиците хиляди жертви, неимоверните лишения и страдания, Балканските войни не довели до окончателното решаване на национално-териториалния въпрос. Наистина по време на Балканската война 1912 г. българската армия присъединила към своята държава Източна Тракия, Западна Тракия с Родопите и Източна Македония. В тези райони била установена българска военноадминистративна власт. По време на Междусъюзническата война 1913 г. обаче положението отново било променено. По силата на Букурещкия мирен договор, сключен между България от една страна, Сърбия, Гърция, Румъния и Черна гора от друга, на Балканския полуостров били очертани нови граници. Сърбия и Гърция си поделили почти цяла Македония, като България получила само Родопите, Пиринския край и Западна Тракия между реките Струма и Места. Южна Добруджа отново преминала към Румъния. Ето защо Междусъюзническата война за България означавала национална катастрофа. Тя не успяла да приведе държавните си граници в съответствие с етническите.

Териториалните промени в региона съществено се отразили

върху числеността на турското население. В границите на българската държава били включени Кърджалийска, Ардинска, Крумовградска, Девинска, Смолянска и Неврокопска околии, в които живеело значително турско и мюсюлманско население. Според официалните български източници към 1916 г. само в онази част от Западна Тракия, която преминала към България, живеели 209 618 турци.[69] В същото време Южна Добруджа, където живеели около 106 000 турци, преминала към Румъния. Вследствие на тези териториални промени турското население в България се увеличило.

Териториалните промени означавали смяна на гражданството и съответно на социално-политическата и културна среда, а в повечето случаи и откъсване от собствения етнос. Отделянето на Западна Тракия от Турция, преминаването ѝ ту към България, ту към Гърция, предизвикало недоволство сред турското население, тъй като промяната на статута криела в себе си много неизвестности. Възникналото недоволство изкушило командването на османската армия. След възвръщането на Одринска Тракия у османските управляващи среди се появило желание да предприемат опити за възвръщане и на Западна Тракия. Турция обаче вече била поела ангажименти пред великите сили да не преминава на запад от р. Марица. Затова командването на османската армия, както споменава в своите спомени Джелал паша, се ориентирало към използване на полуофициални военни формирования.[70] Две седмици след подписването на Букурещкия мирен договор, т.е. на 15 август 1913 г., група от 116 войници и офицери начело с Ешреф Кушчубашъ по указание на Енвер бей (впоследствие паша), проникнала в района на Ортакьой (Ивайловград). След едно сражение с поделението на Домусчиев близо до Кошукавак (Крумовград) тя успяла да навлезе в града, където бил формиран батальон от около 1200 души. С негова помощ групата завзела Мастанлъ (Момчилград), а след това и Кърджали, където била създадена нова чета от 600 души.[71]

Великите сили, които не одобрявали тези военни действия, започнали да упражняват натиск върху Високата порта. Появила се опасност четата да бъде върната в Одрин. Тогава Е.

Кушчубашъ, не без подкрепата на Енвер паша, обявил създаването на "Временно правителство на Западна Тракия", а след получаването на заповедта за оттегляне на четата – "Независимо правителство на Западна Тракия", начело на което застанал Салих ходжа. По такъв начин в Западна Тракия била създадена т.нар. Гюмюрджинска автономна република. Формално било демонстрирано отделянето на четата от османската армия.

Ръководителите на "автономната република" разполагали с въоръжен контингент, наброяващ 29 170 души. От тях 6000 били войници и офицери, дезертирали от османската армия, 10 000 от местното мъжко население, 8170 бежанци от различни балкански страни и т.н.[72] Тази въоръжена сила под командването на Сюлейман Аскери бей завладяла значителна територия, която обхванала Даръдере (Златоградска), Иридере (Ардинска), Пашмаклъ (Смолянска), Девлен (Девинска), Кърджалийска, Кошукавак (Крумовградска) и други околии. Гърция, която се стремяла да попречи на присъединяването на част от Западна Тракия към България, подкрепила бунтовниците и им отстъпила Дедеагач. Според някои автори, съвременници на събитията, тази територия била обявена за "Западно-Тракийска народна република."[73] "Независимото правителство..." просъществувало до сключването на договора за мир между България и Турция, т.е. около 52 дни. През това време то се опитало да върне отнетото имущество на мюсюлманите. В съответните околии изпратило духовници, за да се изпълняват редовно религиозните обреди.

След Междусъюзническата война дипломатическите отношения между България и Турция били възстановени. През септември 1913 год. в Цариград между двете страни били проведени преговори, в резултат на които били подписани няколко документа. Най-важните от тях били: "Договор за мир между България и Турция", "Протокол, отнасящ се до границата" и "Съглашение по мюфтийския въпрос".

Цариградските преговори се провели в една променена обстановка. България търсела възможности да освободи онези части от Македония, които преминали в гръцко и сръбско

владение. Затова била принудена да подобри отношенията си с Турция, която имала сериозни противоречия с Гърция, особено по въпроса за егейските острови. Важно значение имало обстоятелството, че правителствата и в двете страни били с прогерманска ориентация. В тази обстановка се очертала възможност между тях в близко бъдеще да се установят съюзнически отношения. Следователно, сериозни обстоятелства заставили двете страни да проявят склонност към определени компромиси. Срещу нови териториални придобивки България поела редица ангажименти във връзка с гражданските и религиозни права на турското и мюсюлманското население. Тя получила по-голямата част от Западна Тракия. В пределите на Османската империя останали само Димотика, Караагач и Люлебургас.

По силата на Цариградския мирен договор България се съгласила не само да възстанови и да запази правата на турското и мюсюлманското население, но поела и допълнителни ангажименти в това отношение.[74] Всички лица, родени в земите, отстъпени от Османската империя на България, ставали български поданици (чл. 7). При това им се предоставял четиригодишен срок, за да решат окончателно кое гражданство да приемат. На изселилите си в Турция се запазвало правото на собственост върху имотите. Тази клауза имала важно значение, тъй като по време на Балканските войни според някои твърдения от Тракия и Македония в Анадола се изселили около 440 хиляди турци.[75]

В мирния договор било отделено важно място на гражданските и религиозните права. На българските граждани били гарантирани равноправие и възможност за свободно културно развитие. По силата на чл. 8 на българските поданици-мюсюлмани по цялата територия на България се давала възможност да ползват същите политически и граждански права, както и поданиците от български произход. Дори на онези, които участвали в автономисткото движение, не били ограничени гражданските права. За тях България предвиждала амнистия.

В периода, когато много поданици, по-специално пресел-

ниците, трябвало да уреждат гражданското и имущественото си положение, изключително важно значение имало свободното движение на хора. Чл. 15 гарантирал това право. Гражданите на двете страни имали възможност свободно да пътуват и пребивават съответно в България или в Турция. На изселниците било осигурено правото да се върнат свободно в страната си в срок най-късно до две години и да влязат във владение на имотите си. Едновременно с това била предвидена и една факултативна размяна на българското и турското население от двете страни на границата, както и на имотите им в зона от 15 км в дълбочина по цялата обща граница. Силата на тази клауза обаче останала само на книга, тя не получила практическа реализация.

С мирния договор не само били отново потвърдени, но и значително разширени религиозните права и свободи на мюсюлманите. На последните били гарантирани свобода на съвестта, свободно и публично изпълняване на религиозните обряди и обичаи. "Съглашението по мюфтийския въпрос" било обявено за неразделна част от Мирния договор.[76] По своето съдържание то не се отличавало съществено от Съглашението по този въпрос, подписано през 1909 г. Значително се разширявала обаче неговата сфера на приложение. Изрично се отбелязвало, че то ще се прилага в цяла България. По силата на съглашението се запазвала относителната самостоятелност на мюсюлманското изповедание. Неговото ръководство се предоставяло формално на духовните водачи, които ще се избират от самите мюсюлмани. Изборът на духовните водачи се утвърждавал както от Шейх-юл Исляма, така и от българското правителство. В този период в България имало около 2 300 джамии, 4 000 – 4 500 свещенослужители и 22 шериатски съдилища. Броят на мюфтийствата бил 12, а на мюфтийските наместничества – 25. Мюфтийства имало в градовете Видин, Враца, Плевен, Търново, Шумен, Русе, Варна, Бургас, Сливен, Стара Загора, Пловдив и София.[77] Мюфтиите освен с чисто религиозни дела се занимавали и с ръководенето на частните турски и останалите мюсюлмански училища, както и със стопанска дейност чрез вакъфите. Не на последно място имали

и правораздавателни функции. Шериатските съдилища имали право да решават не само чисто духовни, но и имуществени въпроси на мюсюлманите, като прилагали ислямското религиозно право.

В съглашението от 1913 г. бил включен един допълнителен член, по силата на който формата на устройство и функциониране на системата на Главното мюфтийство трябвало да се уреди чрез специален устав, какъвто бил приет след Първата световна война (1919 г.)

На Главно мюфтийство се разрешавало, както и по-рано, да открива и да финансира начални училища и прогимназии. На завършилите тези училища и на учителите, които преподавали в тях, трябвало да се осигурят същите права както на техните колеги от народните училища. За пръв път на двустранни преговори бил обсъден въпросът за подготовката на турски учители. С тази цел било решено откриването на специално средно училище – Нювваб.[78]

По силата на Цариградските споразумения турската страна накарала "Независимото правителство на Западна Тракия" да преустанови своята дейност. На 16 октомври 1913 г. българските войски заели цяла Западна Тракия. Българското правителство се обърнало с манифест към жителите на новоприсъединените земи, в който съобщавало, че поема управлението в тези райони и обявява пълна и всеобща амнистия за участниците в "неприятелските действия". От друга страна то уверило мюсюлманите, че ще зачита вярата и народността им.[79] Правителството на В. Радославов наистина преустановило кампанията за насилственото християнизиране на помаците и им разрешило да възстановят турско-мюсюлманските си имена. Политиката, насочена към създаване на толерантни отношения между изповядващите различна вяра, осигурила популярност на либералите сред мюсюлманското население. В изборите за XVII ОНС, проведени на 23 февруари 1914 г., Либералната партия на В. Радославов получила най-много гласове в Гюмюрджински окръг. Оттам били избрани 4 народни представители турци и мюсюлмани, от другите беломорски окръзи – 6, а 7 били излъчени от Североизточна

България.

През Първата световна война (1914-1918 г.) отношението между българското и турското население продължило да се нормализира. За това спомогнало много и обстоятелството, че България и Турция се оказали в един и същ военен блок, сред Централните сили. Буквално няколко дена след избухването на войната Турция сключила таен договор с Германия. Тя се надявала с помощта на Централните сили да присъедини към своята територия населените с тюркско население кавказки райони. След включването на Турция във войната значението на българската територия като съединително звено нараснало. Австро-германският блок убедил своя съюзник Турция да отстъпи малка част от своята територия на северния си съсед. С енергичното посредничество на Берлин и Виена била подписана турско-българска конвенция. Портата отстъпила безусловно областта на запад по течението на р. Марица близо до Одрин. Димотика преминала в български ръце. Почти в същото време, на 24 август 1915 г. България сключила военна конвенция с Германия и Австро-Унгария. А през есента България обявила война на Сърбия. Нейната армия настъпила към Македония, по-голямата част от която била разделена между Сърбия и Гърция.

В тези условия през лятото на 1915 г. създаденият две години преди това Турско-български Тракийски комитет активизирал своята дейност и сформирал свое правителство. Въоръжените части на комитета в тясно сътрудничество с българската армия водили успешни сражения с гръцките военни части. Гръбнакът на въоръжените чети на комитета представлявали помаците от Родопите и по-специално от района на Неврокоп, Драма и Серес. В този район комитетът завоювал доминиращи позиции. Господството на "правителството" на комитета продължило чак до края на септември.[80]

Немалко турци участвали и във военните операции на българската армия. До края на Балканските войни гражданите от турски произход били изключени от военната служба. Те обикновено плащали военна повинност. През Първата световна война обаче започнали да служат под българското знаме.

Наистина едни от тях били причислени към интендантски и инженерни части. Но немалко били и онези, които се сражавали на военните фронтове в Македония срещу армейските сили на Антантата и в Добруджа срещу румънската и руската армия. Доста турци получили български военни отличия. По такъв начин те с кръвта си доказали привързаността си към своята родина – България.

Към войната било съпричастно и цивилното население – българи и турци. Икономическите тежести на войната и несгодите понесло главно населението. Войната отнела живота на 88 106 души, от които 9604 били мъже от турски произход.[81] Във военните години пострадало стопанството на страната. Индустриалните предприятия работели непълноценно, тъй като липсвали суровини, а техниката им била износена. Голяма част от селскостопанския инвентар и добитъка били унищожени, което довело да намаляване на посевните площи. През 1917 г. засетите площи представлявали 72 на сто от обработваемата земя. Вследствие на това производството на хранителни продукти намаляло с 25-30 на сто.[82] Неимоверно нараснали техните цени. Спекулата достигнала до огромни размери. Материалният недоимък, мизерията станали причина за масови заболявания и за нарастване на смъртността. Докато през преиода 1904-1907 г. смъртността сред турското население била средно 23 на хиляда, то през 1918 г. тя достигнала до 39 на хиляда.[83]

Материалните несгоди, огромните човешки жертви засилили антивоенните настроения. Много военни и политици предусетили неблагоприятния изход и безсмислеността на войната, затова започнали да настояват България да излезе от нея, а виновниците да бъдат наказани. Недоволството достигнало кулминационната си точка след претърпяното поражение при Добро поле на 18 септември 1918 г. Войниците вдигнали бунт. На 27 септември въстаналите войници достигнали до Радомир. Райко Даскалов, един от водачите на Българския земеделски народен съюз (БЗНС), обявил свалянето на монархията и провъзгласил България за република с временно правителство, оглавявано от Ал. Стамболийски.

Много войници-турци също се включили в антивоенното движение. Отначало те търсели спасение в бягството от фронта и в дезертьорството. Само през август 1918 г. от различните части на Втора българска дивизия избягали 52 войници от турски произход. Подобни случаи имало и в други войскови части. В рапорта си от 25 август 1918 г. до щаба на Дирекцията за социални грижи и обществена предвидливост в София представителят на Извънредната Добруджанска комисия писал, че дезертьорството от фронта постепенно се увеличава, особено сред турското население. Войниците-турци, които били пуснати в отпуск, с малки изключения не се връщали в своите части, а отивали в горите и там образували групи.

В някои случаи антивоенните настроения прераствали в бунтове. Такъв бунт избухнал на 20 февруари 1918 г. в 48-и пехотен полк, разположен в гр. Мачин (Румъния). Сред неговите организатори имало и турци.[84] Когато през септември 1918 г. тези антивоенни бунтове прераснали във войнишко въстание, в него се включили и стотици турци.[85] Участвайки във войната и в антивоенното движение, турското население демонстрирало своята съпричастност към съдбата на родината си.

Поражението при Добро поле и Войнишкото въстание принудили българското правителство да търси пътища за излизане от войната. На 29 септември 1918 г. правителствена делегация, водена от Андрей Ляпчев, сключила в Солун примирие с представителите на Съглашението. Към средата на следващата година министър-председателят Ал. Стамболийски бил принуден да подпише Ньойския договор. По силата на тези договори България се лишавала от Южна Добруджа, Западните покрайнини и Западна Тракия, в които живеело значително турско и мюсюлманско население. Една голяма част от тях по време на войните потърсили убежище в Турция. От жителите само на Западна Тракия и Македония до средата на 1914 г. напуснали родните си места над 200 000 турци. Бежанската вълна продължила и през следващите години. Народните представители турци предприели редица стъпки както в Народното събрание, така и извън него за завръщането на тези бежанци. Но те не били подкрепени и въпросът не получил

задоволително решение. Затова една немалка част от турското население вследствие на войните била принудена да смени не само гражданството, но и родината си.

***

Периодът от Освобождението на България до края на Първата световна война се характеризира с постепенното консолидиране на турското население в етническо малцинство. Известна част от него продължава да се изселва в Турция, но друга постепенно се адаптира към новата социално-политическа и културна обстановка. Турското малцинство възстановява старите и изгражда нови културно-просветни и религиозни институции. По начало то не проявява особен афинитет към политическия живот, не предприема сериозни опити за изграждане на собствени партии.

С помощта на националното законодателство, както и на международни и двустранни споразумения обективно се изграждат юридическите основи на малцинствения статут. Берлинският договор очертава основните контури на гражданските и религиозните права на турското население, останало да живее в трибутарното княжество и автономната област Източна Румелия. При изработването на Търновската конституция обаче тези права са взети предвид само частично. Чрез българо-турските споразумения, подписани през 1909 и 1913 г., правата на турското малцинство, неговите институции, религиозни учреждения и училища престават да бъдат само вътрешен въпрос на България. Турското правителство получава възможност да повдига и да иска разрешаването на въпроси, свързани както с вакъфските имоти, така и със самото турско и мюсюлманско население. Султанът в качеството си на халиф продължава да бъде духовен лидер и застъпник на българските мюсюлмани.

Политиката на българските правителства през този период се характеризира с противоречивост. Правителствата на Др. Цанков и П. Каравелов водят умерена политика спрямо турското население, а кабинетите на Т. Бурмов и Епископ

Климент предприемат дискриминационни мерки спрямо това малцинство. И едните, и другите обаче не се стремят да го приобщават към българското общество. Политическите им действия се изчерпват с опитите да използват неговия електорален потенциал.

По време на Балканските войни политиката на българските власти придобива ясно подчертан дискриминационен характер. Засилва се натискът над турското малцинство. Дейността на неговите културни институции се ограничава. Големи групи са принудени да преминат от една държава в друга. Създава се определено етническо напрежение както през първите години след Руско-турската война.

По време на Първата световна война настъпват положителни промени в положението на турското малцинство. Лицата, принадлежащи към него, започват да се третират като равноправни граждани, започват да служат в българската армия. Турци, българи и помаци водят съвместна борба за Западна Тракия, формират временни правителства. Войната обаче приключва с поражението на България и Турция. По искане на страните от Съглашението дипломатическите отношения между двете страни се прекъсват. Това обаче не се отразява негативно нито върху българо-турските отношения, нито върху политиката на България спрямо турското малцинство. Сближава ги необходимостта от противопоставяне на Севърския и Ньойския договор, които накърняват интересите съответно на Турция и България.

БЕЛЕЖКИ

1 Попов, К. Г. Стопанска България, С., 1916. с. 3; Чанков, Ж. Населението на България. С. 1935, с. 51.

2 Каменов, П. Из политическия архив на Б. Калай 1878 – 79 г. В: ИДА, 1989, т. 57, с. 376.

3 Данаилов, Т. Изследване върху демографията на България. С. 1930, с.35

4 Şimşir, B. Rumeli'den Türk Göçleri. (Emigration Turques des Balkans). Belgeler -Dokuments. C.I, Ankara, 1989, p. 109, telg. 25.IV.18 77; p. 243, telg. 117, 22.XII.1877, p. 239, telg. 113, 6.XII.1877.

5 Şimşir, B. Rumeli'den Türk..., p.508, telg. 311, 8.VI.1878.

6 İbidem, p. 177, telg. 72, 4.IV.1877; H.R. Efendi. Tarihçe-i Vaka-i Zagara Hatıraları. İstanbul.

7 Şimşir, B. Rumeli'den..., p. 162, telg. 48352/109.

8 İbidem, p. 346, telg. 293, 16.I?.1878.

9 Turan. Ö. Rodop Türklerinin 1878 Direnişi. B. G. F. Ankara, s. 21 - 37; İngiliz devlet arşivi: State Papers, 1877/78, No 193831, s. 1112 - 1122.

10 Британски дипломатически документи по българския национален въпрос. Т. 1, С. 1993, с. 48.

11 Вж. по-подробно Назърова, Ж. Малцинствено-религиозна политика в Източна Румелия (1879 – 1885 г.)- В: Мюсюлмански общности на Балканите и в България., С. 1997 г.

12 Георгиев, В., Ст. Трифонов, История на българите 1878-1944 в документи. Т.1 ч.1, С. 1994, с.147.

13 Народний глас. Т354, 25.XII. 1882 г.

14 Марица, № 128, 23.X. 1879 .

15 Bulgaristan'da Türk Varlığı. Bildiriler. Ankara. 1992, s.50.

16 Дневници на постоянний комитет. Дн. 76, 27.V. 1880 г.

17 Мюсюлмански общности..., с. 133.

18 Иречек, К. Пътувания ... , с. 476.

19 Димитров, Б. Има ли такъв въпрос? Сп. Отечество година XV, 13.III. 1990, с.15.

20 Международни актове и договори. Съст. Сл. Стефанова. С., 1958,, с.157

21 Пак там.

22 Български конституции и конституционни проекти. С., 1990, с. 24, 25.

23 Международни актове и договори..., с. 158

24 Беров, Л. Икономическите последици от Руско-турската война през 1877-1878 г.- В: Освобождение на България от турско иго. С., 1958, с. 423-425.

25 Пак там., стр. 426.

26 История на България. С., 1955, т. II, стр. 28.

27 Беров, Л. Икономическите..., с. 431.

28 AAEF – CPC – Tur. 1880 – 1887. Adrinopole. T. 4. f 210

29 Bulgaristanda Türk Varlığı,..., s. 52.

30 İbidem.

31 İslam Ansiklopedisi c. 6, s. 403.

32 Държавен вестник, бр. 210, 26. IX. 1895 г., с. 1 – 4

33 Държавен вестник, бр. 56, 9.VII.1880 г.

34 Назърска, Ж. Българската държава и нейните малцинства (1879-1885), С. 1999, с. 13-20.

35 Tanin, 10.XII.1905.

36 Първева, Ст. Представители на мюсюлманската религиозна институция в града по българските земи: В – Мюсюлманската култура по българските земи.

С., 1998, с. 141 – 151.

37 Memişoğlu, H. Bulgaristan'da Türk Kültürü. Ankara, 1995, s. 71.

38 Събев, О. Социалният статус на османския мюдерис в Румелия (XV-XVII в.)В: Мюсюлманската култура по българските земи.С. 1998, с. 244-275.

39 Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri. Istanbul, 1986, s. 23.

40 Turan, Ö. The Turkish munority in Bulgaria, (1878 - 1908), Ankara, 1998, p. 236.

41 Държавен вестник, бр. 13, 09.II. 1885, бр. 17, 23.I.1892 г.; Дневници на XIV ОНС, I редовна сесия, XVIII засед. На 14.XI. 1908, с. 482.

42 İhsan, A. Bulgaristan Türkleri. Hayatı İlmiye ve Fikriye. Şumnu. 1922.

43 Keskioğlu, O, Bulgaristanda ..., s.68,69.

44 Ibid, s. 102.

45 Ibid, s. 67-69.

46 Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri..., s. 23.

47 İhsan, A. Bulgaristan Türkleri..., s.20.

48 "Tuna", No 268, 25.VII.1322 (1906).

49 Keskioğlu, ; Bulgaristan'da..., s.100 - 103.

50 Трябва да се има предвид, че в тази бройка се включени като отделни издания и такива, които продължават да излизат, но под друго име или запазвайки името си, излизат след известно прекъсване. Вж. Aceroplu, M.T. Bulgaristan'da 120 yıllık Türk gazeteciliği (1865-1985). İstanbul, 1990.

51 Вж. По-подробно за печата: Ялъмов, И. Турският периодичен печат в България (1878-1997г.) – В: Периодичният печат на малцинствата в България (1878-1997г.), С. 1998.

52 Дружни и единни през вековете. С. 1966, с. 135.

53 Димитров, Г. т. I, с. 312-313.

54 Дневниците на III ОНС, I р. сесия, с. 3; VI ОНС, I р. сесия; X ОНС, I р. сесия, с. 2-3; XII ОНС, I р. сесия, с. 1819 – 1823; XV ОНС, I р. Сесия. с. 2-3; на V ВНС, I р. Сесия, 9.VI.1911 г.,с. 11; Ж. Назърска. Етническите и религиозните малцинства в българския парламент (1879-1885 г.). Исторически преглед, кн. 1-2/1999 г., с. 13-17.

55 Международни актове и договори, засягащи България, С. 1940, съст. Г. П. Генов, с.35.

56 Д-р Кесяков, Б. Принос към дипломатическата история на България. С., 1925, с. 31 – 33.

57 Georges Castellan. Balkanların Tarihi, İstanbul, 1993, s. 390.

58 Милетич, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 г., С. 1918 г.

59 Косев, К. Подвигът (1912-1913). С. 1986, с. 225.

60 Frankfurter zeitung, 11.I. 1913.

61 "Народ", 20.III.1913.

62 Alp, İ. Belgelerle ve Fotograflarla Bulgar Mezalimi (1878-1939). Ankara. 1990. Belge s. 55

63 Георгиев, В. Ст. Трифонов. Покръстването на българите мохамедани

(1912 – 1913). Документи. С. 1995, с. 88, 90.

64 Пак там, с. 35-40.

65 Пак там, с. 8.

66 Пак там., с. 191.

67 Пак там., с. 63.

68 Пак там, с. 415.

69 Islam Ansiklopedisi,…., c. 6, s.398.

70 Cemal Paþa Hatıraları. İst., 1977, s. 63; Трифонов, Ст. Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот. С. 1992 г., с. 68 -70.

71 Gündağ, N. 1913 Garbi Trakya Hüküme-i Müstakilesi. Ankara, 1987 , s. 121.

72 Ibid, s. 143.

73 Bıyıkoğlu, T. Trakya'da Milli Mücadele. T. I, Ankara, 1955, s. 76-81.

74 Международни актове и договори..., Съст. Стефанова, с. 333-338.

75 Bulgaristan'da Türk Varlığı. Bildiriler. Ankara, 1992, s. 53

76 Д-р Кесяков, Б. Принос... С. 1925, с. 31 -33.

77 Popoviç, Al. Balkanlar'da İslam……, s. 75

78 Keskioplu, O. Bulgaristan'da Türkler…., s. 40 41.

79 ЦДА, ф. 242, оп. 1 е., с. 491.

80 Çavuşoğlu, H. Pomak Türkleri. Ankara, 1993 , s. 84.

81 Статистически годишник на Българското царство, 1926, с. 555 – 556.

82 История на България, изд. на БАН, т. II, 1962 г., с. 312.

83 Статистически годишник на Българското царство, 1923 – 1924 г., С. 1967, с. 175.

84 Yeni Işık, áğ. 75, 22.VI.1967.

85 Мемишев, Ю. Участието на българските турци в борбата против капитализма и фашизма (1919-1944). С. 1977, с. 16.

ГЛАВА ТРЕТА

Турското малцинство в периода между двете световни войни

Социално-политическото развитие на България между двете световни войни е сложно и противоречиво. Стопанският подем е прекъснат от тежка икономическа криза. Главната причина за това се корени в участието на страната в Първата световна война и наложените репарации след нея, както и в световната икономическа криза, която разтърсва стопанството на много страни от 1929 до 1933 г. Стопанската криза от своя страна създава предпоставки за политическа нестабилност, която открива пътя за установяване на авторитарни режими.

Състоянието на турското малцинство в периода между двете световни войни не може да се оцени еднозначно. Това се обуславя от характера на политиката на партиите, които последователно управляват българската държава. При относително демократичните режими, установени при управлението на земеделските и блоковите правителства, са създадени сравнително благоприятни условия за социалното и културното развитие на турското малцинство в България. Върху неговото развитие благотворно влияние оказват и успехите на националноосвободителното движение в Турция и реформите, проведени под ръководството на Мустафа Кемал.

В периода на социално-икономическа и политическа нестабилност положението на турското малцинство, както и на останалата част от българския народ се влошава.

1.Политиката на БЗНС сред турското население

След Първата световна война България изпада в тежка стопанска криза. Тя обхваща както селското стопанство, така и промишлеността и търговията. Силният спад в производството и неимоверното нарастване на цените усложняват продоволствения въпрос.

Стопанската криза засяга по-чувствително районите с турско население, преобладаващото мнозинство от което е

селско. По време на войните тази част от него, която живее в "новите земи", т.е. в районите, присъединени към България, загубва цялата си обработваема земя. Имотите и земите не само на избягалите, но и на онези, които остават по родните си места, биват обявени за безстопанствени и заграбени. Селяните турци биват малтретирани и подложени на натиск, за да продадат на безценица имотите си и да се изселят. Спекулантите изтръгват пълномощни и други документи от собствениците и се настанявdt по техните земи. Впоследствие по законен път те получават правото на собственост върху тези земи. В депутатските питания се изтъква, че са налице маса случаи на изхвърляне на местните турци на улицата, за да се настанят в къщите им силните на деня.[1] Съдилищата протакат с години решаването на подобни случаи. Затова с въпроса за възстановяването на имотите на селяните турци от "новите земи" се занимава XVII конгрес на Българския земеделски народен съюз (БЗНС), състоял се през юни 1922 г.[2]

Положението на селячеството се влошава още повече през 1918 г. поради слабата реколта. В края на 1920 и началото на 1921 г. настъпва криза в тютюневата промишленост. От работа са освободени над 12 000 тютюноработници. Вследствие на това селското население, особено от Родопския край, е обречено на мизерно съществуване. Неговото положение се утежнява и поради откъсването на този край след войната от Беломорската равнина. Там родопчаните са намирали пазари за своята работна сила и продукция. Отрязването на беломорските пазари дезорганизира и рязко влошава стопанския им живот.

Икономическата криза, която обхваща България след Първата световна война, задълбочава социалното разслоение сред турското население. Възниква тънка прослойка от работодатели, но преобладават бедните и средните слоеве. Според преброяването от 1921 г. 248 787 души, т.е. близо 90 на сто от активното население, печелят прехраната си със земеделие. От живеещите в градовете само 10,25 на сто са заети в промишлеността, и то в отрасли, които не изискват висока квалификация. Преобладават занаятчии, транспортни и строителни работници и дребни търговци. Интелигенцията

наброява около 3500 души, като най-голяма група са духовниците – около 1500 души.[3]

Така огромното мнозинство от турското население осигурява прехраната си чрез собствен труд, който влага в своето дребно или средно стопанство или в чужди предприятия. В кризисните периоди представителите му изпитват сериозни затруднения. Турското население, както отбелязва в. "Чифтчи билгиси" ("Земеделско съзнание"), издание на БЗНС на турски език, се е превърнало в рая, изсмуквана от кърлежите-лихвари и политиканите.[4]

Борбата за политическа власт между партиите в следвоенните кризисни години засилва интереса към турското малцинство. Политическите партии се стремят да използват неговия електорален потенциал, за да се доберат до кормилото на държавното управление. В процеса на търсене на по-привлекателни средства за въздействие някои партии започват да издават свои печатни органи на турски език. На най-голяма популярност сред турското малцинство се радва органът на БЗНС в. "Чифтчи билгиси" с главен редактор Мехмед Шейхун и директор д-р Илия Караджов. Тиражът му в предизборните кампании достига до 8-9000. "Чифтчи билгиси" отразява и пропагандира политиката на Земеделския съюз през периода от 1920 г. до 1923 г. и от 1931 до 1934 г.

Българската комунистическа партия (БКП) в края на 1920 г. започва да издава в. "Зия" ("Светлина"), който е спрян през 1923 г. Неговият главен редактор Бесим Хилми Чакалоглу наред с журналистическата развива и активна преподавателска дейност. "Зия" отдава голямо значение на пропагандата на марксизма и социализма. Вестник "Тунджа" с главен редактор Ахмед Фазъл през 1919 г. става изразител на политическите възгледи на Демократическата партия. През втората половина на 20-те години нейната политика се популяризира и от в. "Достлук" ("Дружба").

Между тези вестници и изобщо между политическите партии се води борба за надмощие в районите с турско население. БЗНС и БКП се стремят да придадат класов оттенък на своята позиция. БЗНС по начало обявява политическите партии

за анахронизъм. Всички несполуки, които преживява българският народ, съюзът обяснява с нерационалната политика на "котерийните партии". Най-голямото обвинение, което БЗНС отправя към тях, е въвличането на България в национални катастрофи вследствие на участието във войни и "превръщането на турското население в рая". Съсловното сдружаване на селяните, в това число и на турското селячество, се посочва като единствен спасителен път.[5] БКП, която се ръководи от идеята за класова борба, обосновава необходимостта от обособяването на пролетариата в собствена политическа партия, която трябва да приобщи към себе си и бедните работници и селяни-турци.[6]

Вследствие на тази пропаганда и особено в резултат на социалното разслоение през този период започват да настъпват промени и в политическото поведение на турското население. До началото на 20-те години то гласува обикновено за управляващите партии, без много да се интересува от тяхната класова или социална природа и идейно-политическа ориентация. Тяхната непоследователност и безотговорното им отношение към предизборните им обещания обаче разочарова турското малцинство. След идването си на власт партиите не предприемат никакви стъпки за подобряване на неговото положение.

Ето защо започват да се чуват гласове в полза на изграждане на самостоятелна турска политическа партия. През 1919 г. бившият депутат Хафуз Садък създава Българска мюсюлманска земеделска партия, която известно време развива дейност в Делиормана.[7] Това начинание обаче не получава необходимата подкрепа от страна на турската интелигенция. Тя се опасява да не би политическото обособяване да провокира старите предубеждения, чувствата на недоверие и неприязън. Самите политически партии БЗНС и БКП се противопоставят на идеята за отделна политическа партия на турското население. В крайна сметка се налага схващането за съвместна политическа дейност.

Нито една партия обаче не успява да привлече в своите редове всички представители на турското население. Сред него

след Първата световна война започва да се очертава тенденция към политическа диференциация. По-заможните градски жители подкрепят дясноориентираните буржоазни партии. Огромното мнозинство от турските селяни се намират под влиянието на БЗНС. Една неголяма част от работниците-турци и на младата турска интелигенция тръгват след БКП.

Най-голяма популярност в районите с компактно турско население придобива Българският земеделски народен съюз, който се появява на българската политическа сцена с амбицията да превърне селяните в организирана политическа сила и да отстоява техните интереси. В идейно-политическата платформа на съюза, изработена от неговия лидер Ал. Стамболийски, ключово място заема идеята за "съсловната демокрация". Тази теория се обосновава с обстоятелството, че селското съсловие представлява 80 на сто от българския народ. Затова селската власт се разглежда като истинско народовластие.

Основният лозунг на БЗНС е освобождаване на селяните от котерийните партии чрез политическа борба, а от експлоатацията на лихварите – чрез кооперации.

Коалиционното и особено самостоятелното (1920 г.) земеделско правителство провежда редица реформи чрез широка законодателна дейност в полза на средното и дребно селскостопанско производство. Най-радикален характер има Законът за трудовата поземлена собственост. По силата на този закон частта от притежаваната земя над 300 декара се отчуждава и се предоставя на специален държавен фонд. От този фонд се раздават земи срещу дългосрочно изплащане на безимотните и малоимотните селски стопани. Земеделското правителство поощрява изграждането на кредитни, потребителски и производствени кооперации.

От приетите от БЗНС закони единствено Законът за трудовата повинност впоследствие се отразява негативно върху правата на малцинствата, като обрича много поколения на неравноправна военна служба в трудовите войски. През този период обаче неговата сила се разпростира върху всички граждани. Със закона се цели създаването на трудова армия, на

която да се възложи строителството на железопътни линии, шосета, канали, обществени сгради и други обекти с общодържавно значение. С негова помощ значително се ограничават негативните последици от военните клаузи на Ньойския договор.

Затова като цяло демократичните промени, проведени в полза на селячеството, особено малцинствената политика на БЗНС, импонират на турското население, което в огромното си мнозинство е селско. Отчитайки реалностите, създадени в резултат на Версайската система, и в частност специалните договори в защита на правата на малцинствата, Земеделският съюз отделя важно място на малцинствената политика. В своите програмни документи той формулира два основни въпроса:

1. Балканските държави да обявят амнистия и бежанците да се завърнат в родните си домове;

2. Да се приложат клаузите на мирните договори за правата на малцинствата.[8]

По такъв начин земеделското правителство, което по принцип се стреми към ревизия на Ньойския договор, декларира вярност към неговите клаузи, свързани с правата на малцинствата. Този подход се обуславя от безпокойството за съдбата на българското малцинство в съседните страни. Ръководните среди на БЗНС добре разбират, че за да отстояват успешно правата на българите, живеещи в съседните балкански страни, трябва да осигурят условия за реалното ползване на съответните права от турското малцинство в България. По такъв начин Ал. Стамболийски се опитва да създаде благоприятен климат за решаването и на бежанския въпрос.

Положителното отношение на БЗНС в частност към турското малцинство се обуславя както от съсловната идеология на съюза, така и от външнополитическите цели, които той преследва. В своята външна политика земеделското правителство се стреми да преодолее изолацията, в която попада България след Първата световна война, и да постигне ревизиране на Ньойския договор.

Постигането на тези основни цели до известна степен

зависи от сътрудничеството с кемалистка Турц . Обстоятелството, че в Първата световна война България и Турция се оказват на страната на един и същ военнополитически блок – Тройния съюз, благоприятства сближаването им. И двете страни са ощетени в резултат на наложените им мирни договори. България се стреми да преодолее ограниченията на Ньойския договор, а Анкарското правителство на М. Кемал се бори за отхвърляне на Мудроското примирие и Севърския договор. Ал. Стамболийски, както личи от една негова реч пред българския парламент, произнесена на 26 октомври 1922 г., отдава голямо значение на този общ момент във външната политика на двете съседни страни. "Трябва да признаем – заявява той – заслугите на Турция в лицето на Кемал паша... Заедно с ревизия на Севърския договор ще започне ревизия на всички тежки клаузи от другите договори... Нашите отношения с Турция могат да бъдат само добри, приятелски. Общите интереси ни диктуват да живеем в мир помежду си..."[9]

Ръководейки се от тези разбирания, земеделското правителство търси възможности за установяване на контакти с Анкара, поради което оказва определено съдействие на кемалисткото движение, като разрешава на неговите дейци да пребивават в нашата страна.

След разбиването на корпуса на Джафер Таяр в Тракия от гръцките сили една голяма част от неговите бойци – 3239 войници, 385 офицери и 22 200 цивилни лица преминават на българска територия. Българската общественост ги посреща радушно. Специално създаденото бюро за настаняване ги разпределя и изпраща в различни селища във Варненско, Плевенско, Разградско и други околии. В 22 чифлика в Бургаско и Сливенско са настанени по 80-250 семейства. Правителството им отпуска помощ в размер на 2 млн. лева.[10]

Важна роля в организирането на движението в подкрепа на националноосвободителната борба на кемалистите изиграват депутатите-турци в българския парламент. Още на 18 декември 1919 г. те изпращат до дипломатическите представителства на великите сили в София обръщение, с което отстояват правото на турския народ да води борба за своя суверенитет. Подканват

българските държавни институции и българската общественост да окажат подкрепа на кемалистите. Шакир Зюмри, народен представител, роден във Варна, доставя за националноосвободителното движение на турския народ 50 000 кг взривни вещества.[11] Някои действащи или бивши парламентаристи-турци от България активно участват в организирането на съпротивително движение в Западна Тракия.

Когато гръцката армия завладява цяла Западна Тракия, комитетът, който ръководи съпротивителното движение в този район повече от две години, създава Западнотракийското правителство. Начело на това правителство застава Тефик бей, роден в Пещера и бивш народен представител в XVII обикновено народно събрание. В състава на правителството са включени и българите Петко Дачев и Вангел Георгиев, активни участници в съпротивата в този край. Правителството е разпуснато едва след подписването през 1923 г. на Лозанския мирен договор между Турция от една страна и великите сили и някои балкански държави – от друга.[12]

На територията на България са организирани редица чети, прехвърлени главно в Източна и Западна Тракия, където през периода 1921-1922 г. участват в съпротивителното движение срещу гръцката армия. По сведения на турския историк Т. Бъйъклъоглу с участието на българи и турци в нашата страна са сформирани три основни чети.[13] В Хасково е съставена чета от 90 турци и 30 българи под командването на капитана от кемалистката армия Д. Резак. А в четата на И. Чавуш участват 300 турци и 200 българи.[14] Те нанасят удари по важни военни обекти и дестабилизират транспортната мрежа на гръцката армия в Тракия.

Паралелно с това българската общественост и турското население в нашата страна оказват материална подкрепа на кемалисткото съпротивително движение в Анадола. Отделни български печатни органи, по-специално вестниците "Мир", "Напредък", излизащите на турски език у нас вестници "Чифтчи билгиси" и "Зия", публикуват редица материали в подкрепа на националноосвободителната борба на турския народ. Спирайки се на ролята и значението на това движение, в."Зия" подчертава,

че то служи на делото на поробените народи от Изтока, дори на цялото човечество.[15] Червеният полумесец, функциониращ в нашата страна, организира специална кампания за събиране на парични средства за борците за национално освобождение в Анадола. В нея активно участва интелигенцията, много хора от градовете и селата. В организирането на кампанията определена роля изиграва и мюсюлманското духовенство. На вратите на джамиите са поставени призиви към населението да участва в дарителската кампания. Със събраните средства се създава фонд за подпомагане на Анадолската съпротива. В него се внасят своеобразните религиозни данъци – зекят и фътре, както и парите, получени от продажбата на кожите на курбаните.[16] По такъв начин турското население в България, което посреща с ентусиазъм националноосвободителното движение в Анадола, внася свой скромен принос в неговата победа.

Вътрешната и външната политика на земеделското правителство съвпада с основните интереси на турското малцинство и затова оказва силно въздействие върху него. БЗНС от своя страна полага определени усилия, за да привлече това население на своя страна. Ал. Стамболийски на среща с делегатите-турци на XVII конгрес на съюза, след като признава, че БЗНС недостатъчно познава положението на турското население и недостатъчно работи с него, заявява: "Чувствам се много щастлив, като виждам как земеделският идеал се разпространява и сред турците. Моля оттук нататък да подадете ръка на правителството, за да попречим на грабителите, да оправим нещата в страната и да управляваме заедно."[17]

Пред турското население идейно-политическата платформа на БЗНС бива представяна през призмата на неговите специфични интереси и въжделения. На представителите му особено допада подчертаването на ролята на селяните в развитието на страната и на човечеството. На страниците на в. "Чифтчи билгиси" са поместени серия статии, с които на селяните турци се внушава, че земеделският труд не само осигурява прехраната на цялото човечество, но играе и решаваща

роля в развитието на световната цивилизация. С подобни тези се цели повдигане самочувствието на селянина с оглед активно да подкрепи политиката на БЗНС.

Със своята агитационна дейност съюзът се стреми да спомогне за укрепването на гражданските чувства на турското население. Затова в неговите декларации и обръщения последователно се подчертава, че турците са равноправни граждани на България, която е отечество както на българите, така и на турците. "Ние – се казва в редакционна статия на органа на БЗНС на турски език – сме категорично против делението на турци и българи, които са синове на едно и също отечество. Нашето желание е да живеем като истински братя, като братя по земя... ."[18] Благодарение на печатния орган на съюза идеята за "братя по земя" – "топрак кардашъ" получава популярност сред цялата турска интелигенция. Тя се използва от почти всички журналисти, независимо от политическата им ориентация.

Заслужава да се оценят по достойнство и усилията на ръководните среди на Земеделския съюз, насочени към преодоляването на натрупалите се през вековете в съзнанието както на българите, така и на турците предубеждения един към друг. С тази цел се извеждат на предна линия общите интереси, особено в икономическата област, и се обосновава необходимостта от укрепване на дружбата между българската националност и турското малцинство. Паралелно с това земеделското правителство отдава голямо значение и на дружбата между народите на България и на Турция. На една среща с представители на турските земеделци Ал. Стамболийски заявява: "Заедно с поздравите ми предайте на всички турци и на вашите земеделци, че ние вече преодоляваме враждебността към турците."[19]

В своята идеологическа и политическа дейност БЗНС демонстрира уважение към етническата идентичност, традиции и обичаи на турското малцинство. Неговият печатен орган, който обективно трябва да се противопостави на комунистическата идеология, често поставя въпроса за необходимостта от укрепване на националното съзнание и религиозната вяра, от

развитие на националната култура и особено на образователното дело. "Ние – пише учителят Тургут – се стремим да съхраним вярата и националността си под крилото на Корана и покровителството на правителството..."[20] Както се вижда, част от турската интелигенция отдава голямо значение на ролята на земеделското правителство за съхраняване на нейния собствен идентитет и културно развитие. Тя постепенно се убеждава, че интересите на турското население могат да бъдат защитени по-добре, ако то се обедини с българските селяни.

През 1919 г. група учители от турската прогимназия в Ескиджумая (Търговище) и от някои села на околията като Търновица, Стража и др., излизат с призив към земеделците турци да се сдружат и да подадат ръка на своите съседи българи.

През 1919 г. към околийската земеделска дружба в Ескиджумая е създадена турска секция под ръководството на Ахмед Зихни.[21] По нейна инициатива в селата с турско население започват да се сформират земеделски дружби, а в смесените села турците биват привличани в съществуващите дружби, като на техни представители се предоставят места в ръководствата им. Опитът на Ескиджумайска околия започва да се разпространява в районите с турско население в цяла България. Значителна роля за изграждането на местни структури на БЗНС в районите с турско население изиграва приетата специална програма, която дефинира целите на политиката на съюза сред това население. Тя е подготвена от Ескиджумайската секция и след обсъждане в дружбите от Шуменски окръг и коригирането ѝ от комисия, избрана от съюзния конгрес, е обявена за съставна част на програмните документи на БЗНС.

Програмата обхваща основните проблеми, от решаването на които до голяма степен зависи развитието на турското малцинство и превръщането на лицата, принадлежащи към него, в граждани в истинския смисъл на думата, разполагащи с равни права и отговорности.

На първо място се поставят въпросите, свързани с подобряване и издигане равнището на образователната

система. БЗНС се ангажира да осигури финансирането на частните турски училища от страна на държавата и общините, като запази тяхната автономност. Особено голямо значение се отдава на подготовката на учителски кадри. Предвижда се откриване на турски педагогически училища, стабилизиране на материалното положение на учителите.

На второ място се предвижда усъвършенстването на ръководните органи на мюсюлманското изповедание чрез възстановяване принципа на изборност на мюфтиите и откриване на специални духовни училища за подготовка на мюфтии и шериатски съдии.

Трета група въпроси са свързани с ефективното включване на турското население в управлението на страната чрез по-добро представителство в централните и местните органи на властта и в държавните учреждения. [22]

В специалната програма са включени преди всичко въпросите на културното развитие и някои политически мерки. Икономическите проблеми на турското население не са засегнати, тъй като не се отличават съществено от тези на останалите български селяни и са разработени в основната програма на БЗНС, която е преведена на турски език и разпространена сред това население. Решение на икономическите въпроси се търси в изграждането на различни кооперации и елиминирането на посредническия капитал. За да се популяризира кооперативното движение сред турското население, в. "Чифтчи билгиси" пропагандира реформаторската дейност на Мидхат паша, когото представя като пръв инициатор за създаване на кооперации в България.[23] Първата кооперация в турските райони БЗНС създава в с. Стража, Ескиджумайско. По-късно потребителски кооперации възникват в още редица села.

Програмните цели и изобщо идейно-политическата платформа на БЗНС намира положителен отзвук сред по-будните селяни турци и по-специално сред селските учители. В доста села в Североизточна България и в Родопите са изградени земеделски дружби. Повечето от тях обаче не водят активна дейност. Известно съживяване се чувства по време на

изборите и конгресите на съюза. В тях турското население участва активно. На ежегодните конгреси присъства голяма група от 400-500 представители на турските дружби и секции. Паралелно с участието си в общите пленарни заседания те провеждат и отделни сбирки, на които обсъждат специфичните въпроси на турското население. Изработените проекторешения по тези въпроси се внасят за утвърждаване на общите заседания на конгреса. Проекторешенията, подготвени от петстотинте делегати-турци на XVII конгрес на БЗНС, състоял се в началото на юни 1922 г., представляват цялостна програма за действие. В тях се поставят за решаване от земеделското правителство много конкретни въпроси, свързани с частните турски училища, мюфтийствата, мюсюлманските общини и вакъфите. По предложение на турските делегати конгресът приема решение, с което се призовава земеделското правителство да предприеме конкретни мерки за изпълнение на програмните обещания. По-специално се настоява да бъде приложен на практика законът за раздаване на земя на частните турски училища, да се назначат повече заместник-околийски управители, заместник-полицейски началници; в жилищните комисии да има представители на турското население. Предлага се при Централния съвет на съюза да се създаде турски секретариат.

За пръв път на такъв форум се поставя въпросът за положението на населението от "новите земи", присъединени към българската държава по силата на мирните договори след Балканските войни. Завърналите се по родните си места дълги години не могат да ползват своите имоти. Делегатите-турци настояват Народното събрание да отмени чл. 25 от Закона за трудовата поземлена собственост, който пречи на връщането на недвижимите имоти на техните собственици. [24]

Правителството на БЗНС предприема определени практически стъпки за решаване на някои проблеми на турското малцинство в духа на Търновската конституция, на българските закони и на споразуменията, сключени между България и Турция през 1909 и 1913 г. Особено след подписването на Ньойския договор то започва да разглежда това население като турско малцинство. Благодарение на БЗНС започва да се

преодолява отчуждението на турското малцинство от политическата власт. С листата на съюза през 1920 г. са избрани 8 народни представители-турци. В окръжните и общинските съвети са изпратени стотици представители на турското население. Те малко или много допринасят за поставянето върху законова основа и за практическото решаване на някои жизнени проблеми на това население. Паралелно с това представители на турската интелигенция биват привлечени в административното управление и съдебната власт. В районите с компактно турско население се назначават турци за заместник-околийски управители, съдии и секретари на съдилищата.[25] Тези служители спомагат значително за подобряването на административните и съдебните услуги и за приближаването на тези органи към турското население. Вследствие на това започва да се променя отношението на това население към политическата власт и държавните органи. То започва да се отнася към властта и към българската държава като към свои.

Най-осезателни стъпки са направени в областта на образованието. Със Закона за народната просвета от 1921 г. училищната система се демократизира значително. Удължен е курсът на задължителното образование. Значително се засилва професионалното обучение. С чл. 366 се цели издигането на частните турски училища до равнището на българските, като им се осигуряват по-широки права и финансова помощ. Законът предвижда те да бъдат финансирани от държавния и от общинските бюджети. Освен това се създава фонд за подпомагане на частните турски училища, който се формира главно от отпуснатите им земи, чийто размер възлиза на 55 000 дка. Нов съществен момент в образователната политика е идеята за предоставяне на възможност на настоятелствата да превърнат частните училища в народни. На практика това означава пълно приравняване на турските училища с българските при спазване на принципа обучението да се води на майчиния език. В същото време се посочва необходимостта изучаването на българския език да се постави на по-солидна основа. Наистина тази идея не е реализирана поради свалянето на земеделското правителство.

През този период обаче учебните планове и програми на частните турски училища са унифицирани с тези на официалните български училища. С оглед подобряване на методическото ръководство на турските училища се създава специален инспекторат към Министерството на народната просвета. За инспектор на турските училища е назначен известният просветен деятел и журналист Едхем Рухи, който осигурява утвърждаването на единен учебен план от министерството, приет от конгреса на Съюза на учителите-турци. В районите с компактно турско население са назначени и околийски училищни инспектори.

По време на земеделското правителство са открити доста нови начални училища и прогимназии. Броят на началните училища от 1200 преди Балканската война достига през учебната 1921-1922 година 1673 с 58 577 ученици, а на прогимназиите – 39, в които се учат 1928 деца.[26] През този период се реализира и идеята за откриване на средни училища. Откритото в началото на учебната 1918-1919 година средно държавно педагогическо училище – Дарю'л-Муаллимин в Шумен се превръща във важен център за подготовка на турски учители. В него обучението се води на базата на учебния план на българските гимназии, като са добавени педагогически и ислямски религиозни учебни дисциплини. До закриването му през 1928 г. в него са подготвени около 350-400 учители, в това число дузина учителки.[27] През учебната 1922-1923 година в Шумен е открито средно духовно училище – Медресетю'н-Нювваб. В продължение на седем години то функционира като средно училище с петгодишен курс на обучение. През 1930 г. към него се открива и висш отдел със срок на обучение 3 години. В продължение на десет години Медресетю'н-Нювваб подготвя главно ислямски теолози – имами, ваизи и мюфтии. След закриването на Дарю'л-Муаллимин обаче Нювваб трябва да задоволява вече и нуждите на турските училища от учителски кадри. Това право му се предоставя официално, след като през учебната 1932-1933 г. то получава статут на средно училище. До закриването му през 1947 г. в продължение на четвърт век Нювваб задоволява нуждите на турското

малцинство не само от теолози, но и от учители. През това време в него се дипломират около 750 души, от които 67-70 от висшия отдел.

Заедно с това по време на управлението на БЗНС през летните ваканции се организират педагогически курсове за преподготовка на учители. Благодарение на осигурените по-добре подготвени учителски кадри обучението в турските училища се подобрява значително.

В началото на 20-те години започват да се появяват нови турски вестници. Освен споменатите вече "Чифтчи билгиси", "Тунджа" и "Зия" популярност получават вестниците "Ахали" ("Население") (1919-1924), "Коджабалкан" ("Стара планина") (1921-1925), "Делиорман" (1922-1933) и сп. "Тербие оджагъ" ("Огнище за възпитание") (1921-1922). Така по време на земеделското правителство се поставя началото на културен подем.

През този период се активизира книгоиздаването. Значително нараства броят на издателствата и печатниците. В големите градове, в които живее значителен брой турско население, работят по няколко печатници. В Пловдив действат печатниците "Балкан", "Хуршид" ("Слънце"), "Тефейюз" ("Повик"), "Йени матба" ("Нова печатница"); в Шумен – "Теракки" ("Напредък"), "Интибах" ("Пробуда") и "Хавадис" ("Новина"); в Разград – "Истикбал" ("Бъдеще"); във Варна – "Илери" ("Напред"); в София – "Юмит" ("Надежда"), "Рехбер" ("Водач") и "Нюввабъ". Между двете световни войни те издават десетки заглавия. Само през 1926 г. са издадени 44 учебника и други съчинения. Най-активна дейност развиват издателствата "Теракки" в Шумен и "Тефейюз" в Пловдив. Заедно с издателствата "Юмит" (София) и "Истикбал" (Разград) те започват да отпечатват книги на латиница.[28]

Идейно-политическата платформа, а по-късно и политическата практика на БЗНС получава широка подкрепа сред турското малцинство. На изборите през август 1919 г. и през март 1920 г. огромното мнозинство от турците гласуват за кандидатите на съюза, между които фигурират и имената на представители на самото турско малцинство. В годините на

земеделското управление това влияние не само не отслабва, но укрепва още повече. Когато десните партии, представляващи буржоазните слоеве, чиито интереси са засегнати от реформите на БЗНС, започват да се готвят за сваляне на неговото правителство, представителите на турското малцинство активно се включват в контраакциите. На специално насрочения конгрес през септември 1922 г. във В. Търново се явяват над 1000 турци. На зеленото знаме на турската секция на софийската дружба, носено от нейните делегати, е написано: "Мюсюлмани, нашето освобождение е в дружбите и кооперативните фирми... Отечеството ни ще се освободи чрез българо-турската дружба."[29] Търновската демонстрация още веднъж показва, че Земеделският съюз и неговите лидери се радват на широка популярност и сред селяните-турци. Десетина години по-късно главният редактор на в. "Халк сеси" ("Народен глас") Ахмед Хилмисес пише: "Ние познаваме само един държавник, който ни третира като... равни граждани на общото ни отечество – Ал. Стамболийски."[30]

В началото на 20-те години определени усилия за завоюване на позиции в районите с турско малцинство полага и Българската комунистическа партия – тесни социалисти (БКП – т.с.). Стремежите й не се ограничават само със спечелване гласовете на това население по време на местни и парламентарни избори. Нейният интерес се обуславя от главната й стратегическа цел. След включването си в Третия интернационал БКП си поставя като главна задача извършването на социалистическа революция и установяването на съветска власт в България.[31] Реализирането на тази стратегическа цел изисква разширяване на социалната база на партията за сметка на бедните и средните социални слоеве. Доколкото преобладаващата част от турското малцинство принадлежи към тези слоеве, ръководството на компартията намира за целесъобразно да ангажира своите организационни структури с неговото привличане в социалистическото движение чрез синдикатите, младежките и други масови организации. В районите с компактно турско население като Шумен окръжните партийни ръководства си дават сметка, че без спечелване на турското население са

обречени на неуспех. Затова те излизат с призив: "Да се борим рамо до рамо за комунизма".

В своята работа сред турското малцинство БКП извежда на предна линия марксисткия принцип за пролетарския интернационализъм, който формално проповядва идеята за солидарност и братство между трудовите хора от различните народности. Пропагандирайки тази идея, печатните органи на БКП внушават на населението, че националните и религиозните различия не са причина за враждебни отношения и конфронтация между народите. За такива причини те посочват класовите противоречия и алчността на капитала. От тези позиции се прави анализ на положението на народностните общности и по-специално на турското малцинство. Използвайки конкретни факти за тежките условия на труд, за данъчното бреме и др., в изданията на партията се отстоява схващането, че "турското население се намира под двоен натиск и робство." БКП обещава да освободи всички трудещи се както "от класовото, така и от националното потисничество". Още преди да установи социалистическа власт, партията се ангажира да защитава интересите на онеправданите без разлика на религия и националност.[32] Партийните организации и намиращите се под тяхно влияние синдикати се стремят да реализират тези партийни декларации. Нерядко те застават на страната на уволнените и ощетени работници-турци. Такива форми на синдикална дейност като колективни договори, стачки и др. водят до подобряване на положението на работниците и занаятчиите турци в отделни предприятия.

В първите десетилетия след своето появяване на политическата сцена БКП демонстрира уважение и зачитане на етническите и религиозните особености, обичаи и традиции на турското малцинство. Тя полага специални усилия, за да убеди мюсюлманското население във възможността за съжителство между комунистическата идеология и исляма. Освен, че не се води груба атеистическа пропаганда, е възприет и принципът свобода на съвестта. "Според комунизма – пише в. "Зия" – религията е частен въпрос. Комунистическата партия не се намесва в религиозните въпроси. Религията е въпрос на

съвестта. Всеки е свободен да изповядва желаната от него религия..."[33]

Паралелно с това партията се стреми чрез своите привърженици и симпатизанти от средата на турското население да съдейства за подобряване работата на настоятелствата на вероизповедните мюсюлмански общини и вакъфите, за да се превърнат те в действителни стопани на обществените имоти.[34] На практика това означава пресичане пътя на отчуждаването и разпродажбата на вакъфските имоти и злоупотребите с постъпленията от тях и използване на приходите им за развитието на културно-просветна дейност и за благотворителни цели.

Особено голямо внимание се отделя на издигането на образователното дело до нивото на потребностите на живота. Основното искане на БКП е приравняването на малцинствените с народните (българските) училища чрез изменение на чл. 6 от Закона за народното просвещение. До реализирането му обаче тя препоръчва на своите представители в общинските съвети да отпуснат помощи, равни на предполагаемите разходи на народните училища.

В селата с турско население се изграждат просветителски групи, а в градовете – турски секции. В тях освен членовете на комунистическата партия участват и безпартийни граждани-турци.[35] Паралелно с тях на отделни места действат и турски партийни организации. Турски групи или ядки са изградени и към някои младежки организации на партията. За ръководство на дейността на турските групи и секции към партийните комитети се създават специални сектори за работа с турското население. На тях се възлага задачата да работят с това малцинство, в неговите масови организации, за да разширяват влиянието на БКП сред него. За непосредствено ръководство на тази дейност през 1920 г. към ЦК на БКП се създава турска секция (комисия) за работа сред турското население.

Главната задача на турските секции и групи е да водят просветна и пропагандна дейност сред населението. С тази цел са преведени на турски език брошури и книги по общественополитическите въпроси. Между тях са такива заглавия като

"Теория на социализма", "Що е съветска власт и как се строи тя?", брошурата на Д. Благоев "За малоимотните" и др.[36] За пропагандирането на социалистическата идея и политиката на партията се използва и вестник "Зия", който започва да излиза към края на 1920 г. един път седмично в тираж 2500 екземпляра. Вестникът публикува редица материали, засягащи марксисткото схващане за общественото развитие, за отечеството, за нацията и националните малцинства, за ролята на селячеството и жената в обществото и т.н.

За определяне на приоритетите в политиката на БКП сред турското малцинство ежегодно се провеждат национални конференции с участието на делегати от всички просветителски групи и секции, както и на гости от районите с турско население. На тези конференции наред с основните аспекти в политиката на партията и агитационно-пропагандната работа на секциите се разглеждат и специфичните проблеми на турското малцинство като дейността на училищните и вакъфските настоятелства, учебно-възпитателната работа в частните турски училища и т.н. По тези въпроси се изработват специални решения, които обаче влизат в сила, след като бъдат утвърдени от ЦК на БКП.

Заедно с изграждането на партийни организации и секции БКП се стреми да проникне и в масовите организации. Втората конференция на партията (1922 г.) задължава партийните комитети да разширят своето влияние сред работниците-турци, турската младеж и туркините чрез привличането им в съответните профсъюзи, младежки и женски организации. На практика те успяват да привлекат само определена група работници-турци в ОРСС. БКП полага усилия да разпростре своята дейност и сред жените-туркини, но постигнатото е повече от скромно.[37]

Следователно БКП използва създадената демократична обстановка при управлението на земеделското правителство. Но след неговото насилствено сваляне нейното влияние сред турското малцинство започва да се ограничава.

Земеделското управление предизвиква противоречива реакция сред различните слоеве от народа. Чрез своите

реформи то създава предпоставки за преодоляването на следвоенната криза и успокоява народните маси. В същото време се задълбочава противоречието между БЗНС и останалите политически партии, а и отношенията с царя са обтегнати. Опонентите на земеделското правителство преминават в настъпление срещу него. След като се убеждават, че не могат да го свалят по парламентарен път, те започват да се готвят за преврат. С техническата подготовка и извършването на преврата се заема Военният съюз, който обединява действащите и запасните офицери и е повлиян от фашистки идеи. Превратът е извършен през нощта на 8 срещу 9 юни 1923 г.

Въпреки добрата подготовка на преврата и лесното завземане на централната власт, на много места в страната срещу новия режим е оказана съпротива. В юнските събития участват над 100 000 души, мнозинството от които селяни. В тях се включват и определени групи от турското малцинство. Относително по-масово е тяхното участие в Шуменски окръг. Заедно със своите съселяни-българи срещу превратаджиите в Шуменско се изправят 150 турци от с. Къзълкая (сега Живково), 68 души от с. Калайджъ (Иглика) и 40 въоръжени турци от с. Кайкъ (Ст. Михайловски). На преврата се противопоставят значителен брой селяни-турци от шуменските села Царев брод, Длъжко, Развигорово, Виница, Кочево, Студеница и др.[38] В с. Черноглавци на селско събрание е сформирана бойна група с цел да се включи в борбата срещу превратаджиите. Такива отряди с активното участие на селяните-турци са сформирани и в Търговищко, Омурташко, Поповско и др. В съпротивителното движение участват и стотици турци от Плевенско.

Участието на определена част от селяните-турци в юнските събития свидетелства за популярността на идеите и мероприятията на земеделското правителство сред тях. Те приемат преврата като посегателство върху придобитите малцинствени права.

Комунистическата партия, която посреща пасивно Деветоюнския преврат, под натиска на Коминтерна в началото на август решава да организира въоръжено въстание на 22 срещу 23 септември 1923 г. Поради стечение на обстоятел-

ствата то започва на 13 септември в с. Мъглиж, Казанлъшко. Целта на въстанието е установяване на работническо-селска власт. Затова в септемврийските събития участват и хора, които не са привърженици на комунистическата идея и диктатурата на пролетариата. Сред тях има и турци.

Множество занаятчии-турци от гр. Фердинанд помагат на въстаниците със своите тенекеджийски, шивашки и обущарски изделия. Някои се включват в бойните групи, като водят боеве за завземане на града. Сред хората, които атакуват ломските казарми, също има турци. От архивните документи става ясно, че в септемврийските събития са участвали турци от Видин, Ловешко, Пазарджишко и др.[39] Те са повлияни от идеята за установяване на работническо-селска власт и от декларациите на комунистическата партия в защита на правата на народностните малцинства.

Въстанието през септември не придобива всеобхватен характер. В повечето райони населението остава пасивно. Затова режимът сравнително бързо потушава огнищата на бунта. Той се разправя с поваленитe си противници с жестокост и терор. Според данните през септември 1923 г. са избити около 5000 души, а много повече са арестувани и измъчвани. Сред убитите и изтезаваните има десетки турци.

След като БКП е поставена извън закона, нейното и без това не много широко влияние се ограничава още повече. Левите идеи отново започват да се появяват в отделни райони с турско население едва след създаването на легалната Работническа партия (РП) през 1927 г. В нейните редове са привлечени известен брой работници и селяни-турци, и то главно в периода на управлението на Народния блок (1931-1934 г.).

2. Сговористите и правата на турското малцинство

Върху характера и политическата практика на режима, установен след Деветоюнския преврат, се водят спорове и днес. На пръв поглед програмата на правителството на Ал. Цанков, в

което участват Военният съюз и Народният сговор, се основава на Търновската конституция. В тази програма обаче демократичните елементи съжителстват с антидемократични. Главният акцент е поставен върху идеята за засилената роля на държавата.

Наистина парламентаризмът и основните политически партии не са ликвидирани. Предприети са обаче сериозни стъпки за реализирането на идеята за създаване на силна политическа формация, която да обедини "партиите на реда". След известни преговори е сформиран Демократическият сговор, в който се включват няколко политически партии.

В политическата си практика режимът много често прибягва към насилствени методи на управление. Той не само смазва с терор опита за въстание, но системно преследва своите политически опоненти. През април 1924 г. е приет прословутият Закон за защита на държавата (ЗЗД), по силата на който някои работнически партии и профсъюзи като БКП и Общия работнически синдикален съюз са забранени. В продължение на много години въз основа на ЗЗД биват арестувани и осъдени, в това число и на смърт, не само комунисти, но и много демократи.

Политиката на сговористите спрямо турското малцинство се характеризира с доста голяма непоследователност и двойственост. В периода на утвърждаване на своята власт и предизборните кампании партиите, включени в Демократическия сговор, поставят ударението върху социалната демагогия. Техните лидери използват всеки удобен повод, за да посетят районите с компактно турско население, и с помощта на демагогски обещания се опитват да спечелят това население на своя страна. Има и случаи по инициатива на някоя от тези партии да се организира мевлид (молебен) по случай рождения ден на пророка Мохамед. През 1925 г. Сговорът организира събрания в почти всички села на Новопазарска, Шуменска, Търговищка и др. околии.[40]

Тази дейност се засилва още повече през лятото на 1927 г. На срещите и събранията с турското население лидерите на Сговора и техните протежета от средата на това малцинство с

демагогски похвати се опитват да манипулират населението. В предизборните си речи те убеждават своите съграждани, че Сговорът е най-солидната и най-предпочитаната партия, а партиите на народните демократи, радикалите, комунистите и земеделците са компрометирани.[41] В първите години след идването на власт сговористите успяват да заблудят част от турското малцинство. В парламентарните избори през ноември 1923 г. доста турци подкрепят кандидатите на Демократическия сговор. Между избраните народни представители от листата на Сговора има и двама турци, а другите двама депутати-турци са от листата на БЗНС и Националнолибералната партия. За спечелване на определено влияние сред турското малцинство спомага и външната политика на сговористкото правителство на Ал. Цанков.

За да преодолее външнополитическата изолация, сговористкото правителство се стреми да подобри отношенията си със съседните страни. Те обаче се отнасят резервирано към българските инициативи. Румъния и Югославия декларират, че ще подкрепят българския режим, но няма да допуснат увеличаване на военната мощ на България. Външните министри Калфов и Политис подписват протокол за закрила на малцинствата в България и Гърция. Под натиска на Белград обаче гръцкият парламент отказва да го ратифицира.

В такава обстановка сговористкото правителство счита за целесъобразно да продължи започнатите от земеделците преговори с Анкара за подписване на договор за приятелство между България и Турция и нормализиране на дипломатическите отношения. Преговорите са подновени през ноември 1923 г., но с нееднократно прекъсване продължават около две години, главно поради трудностите, свързани с решаването на "висящите въпроси" между двете страни. Един от тях е бежанският въпрос. След потушаването на Преображенското въстание (1903 г.) и по време на Междусъюзническата война (1913 г.) от Източна Тракия са били принудени да се изселят в България много поданици на османската държава от български произход. Съгласно чл. 9 на Цариградския българо-турски договор (1913 г.) на българите, които са напуснали дотогава

Източна Тракия, се предоставя правото да се върнат в родните си места в срок от две години.[42] Впоследствие обаче във военновременните години се оказва невъзможно тази клауза на договора да се реализира практически и въпросът за българските бежанци остава открит до 1922 г. Още на предварителните разговори упълномощеният да ги води Т. Марков – генерален консул на България в Одрин, повдига пред тогавашния председател на Великото национално събрание на Турция Мустафа Кемал въпроса за връщането на част от българските бежанци от Източна Тракия обратно по родните им места. По време на преговорите турската страна предлага българските и турските бежанци да запазят правата си върху изоставените от тях имоти, но без да се завръщат в родните си места.

Друг "висящ въпрос", по който се води дискусия, е въпросът за българските училища и българската екзархия в Турция. Българската делегация настоява да им се предостави специален режим с оглед да се предотврати евентуалното им закриване. Турция е за поставяне на тези училища в рамките на общия режим за инородните училища. Според турската делегация самото признаване правото на българското малцинство по същество гарантира по-нататъшното съществуване както на българските училища, така и на българската екзархия.

Третият "висящ въпрос", по който се водят преговори, е пряко свързан със статута и бъдещето на турското население в България. Става въпрос за правата на малцинствата в България и в Турция. Този проблем е разрешен в основни линии с Цариградския българо-турски договор от 1913 г. С него и по-специално съгласно чл. 8 на турците-български поданици се предоставят същите политически и граждански права, както на всички останали български граждани.[43] Приложеното към договора Съглашение по мюфтийския въпрос пък гарантира религиозните права на българските мюсюлмани.[44] В началото на преговорите турската страна се придържа към тези права, които счита за достатъчни. Обратно, българската страна ги окачествява като неравностойни. Съгласно чл. 9 на същия договор българските общини в Турция могат да се ползват от

същите права, които се предоставят на другите християнски общини.[45] Разликата се състои в обстоятелството, че в първия случай става дума за права, еднакви за всички български граждани, а във втория – за права, специфични за християнските общини. България приема такъв компромис, тъй като договорът се подписва след Междусъюзническата война, когато условията са неблагоприятни за нея.

Въпреки че по-заинтересована от решаването на "висящите въпроси" е България, тя предлага първо да бъде подписан Договорът за приятелство и нормализиране на дипломатическите отношения между двете страни и след това да се постигне споразумение по другите спорни въпроси. Тя се опасява, че не ще постигне желаното от нея решение в момент, когато международните позиции на Турция укрепват. Турция настоява за обратното, т.е. иска да се изчистят спорните въпроси, за да се установят приятелски отношения между двете съседни страни. Пред опасността от проваляне на преговорите България излиза с компромисно предложение – "висящите въпроси" да се решат чрез протокол, който да представлява неразделна част от договора.[46]

Компромисният подход се налага от стремежа на България да нормализира дипломатическите си отношения и с последната съседна страна. По такъв начин тя би направила сериозна крачка към преодоляването на международната изолация, в която се оказва след Първата световна война и Деветоюнския преврат. Немалко значение както за нея, така и за Турция има фактът, че след войната е променен подходът към малцинствения въпрос.

Версайският, Ньойският и др. договори, подписани на мирната конференция от 1919 г., са несправедливи в териториално отношение за някои народи и по-специално за българския народ, тъй като държавните граници не съвпадат с етническите. В същото време в договорите са включени нови юридически принципи и механизми за защита на правата и свободите на националните, религиозните и езиковите малцинства. Почти във всички международни актове в една или друга форма се разработват едни и същи права: равенство на

всички граждани на държавата пред закона, еднакви граждански и политически права, пълна закрила на живота, имота, свободата, езика, религията и т.н. От друга страна с тези мирни договори се поставя началото на тенденцията на покровителство на малцинствата чрез нормите и обичаите на международното право. Това означава, че малцинственият въпрос се прехвърля на международна почва и гарантирането на правата на малцинствата се поверява не на великите сили, а на Обществото на народите (ОН). Правителствата, подписали договорите, приемат да гледат на постановленията за малцинствата като задължение от международен интерес и делегират своите права по този въпрос на един международен орган – ОН. По такъв начин се предотвратява пряката намеса на една държава в работите на друга. Поемането на гаранциите от ОН означава, че постановките на договорите за малцинствата са ненакърними. Те не могат да бъдат изменяни без съгласието на мнозинството в Съвета на ОН.[47]

Конкретните принципи и механизмите за тяхното прилагане на българска почва са включени в раздел IV на Ньойския договор, който България подписва със силите на Съглашението през 1919 г. Задълженията на Турция към малцинствата, живеещи на нейна територия, са включени в Лозанския договор, който тя подписва с Великобритания, Франция, Италия, Япония, Гърция, Румъния и Югославия на 24 април 1923 г., след победата на националноосвободителното движение. Но докато Ньойският договор е наложен на България, то Лозанският договор в основни линии урежда международните отношения на новата национална турска държава. Подписвайки тези договори, и двете съседни държави се надяват чрез тяхното действие да гарантират правата на своите малцинства, които след войните, справедливо или не, са се оказали извън пределите на българската и турската държава.

След продължителни преговори двете страни се споразумяват малцинствените въпроси да бъдат решени въз основа на тези международни договори. Така се осигурява успешното приключване на двугодишните преговори. На 18 октомври 1925 г. в Анкара е подписан Договорът за приятелство

между България и Турция, допълнителен Протокол към него и Конвенция за установяване между двете страни. Договорът предвижда ненарушим мир, искрено и вечно приятелство между България и Турция (чл. 1), възстановяване на дипломатическите отношения между тях в съответствие с изискванията на международното право.[48]

Изключително важно значение има приложеният към Договора Протокол. С него е направен опит за решаване на т.нар. висящи дела. В центъра му стои въпросът за положението на малцинствата. Правителствата на двете страни се задължават да осигурят на "мюсюлманските малцинства в България" и на "българското малцинство в Турция" ... "всички разпореждания за покровителство на малцинствата", включени съответно в Ньойския и Лозанския договор. България признава на Турция, а Турция – на България "всички права относно клаузите за малцинствата, дадени на силите, подписали Ньойския и Лозанския договор."[49]

По отношение на българските мюсюлмани, мнозинството от които са турци, живеещи в България, тук става въпрос за гражданските, политическите, религиозните и културните права, дефинирани в раздел IV на Ньойския договор: Покровителството над малцинствата.[50]

По силата на чл. 49 България приема клаузите на раздел IV като основни закони, постановления, на които не могат да противоречат никакви закони, правилници и официални разпореждания. Съгласно чл. 37 те съставляват задължения от международен интерес и се поставят под гаранцията на Обществото на народите. Следователно не могат да бъдат изменяни без съгласието на мнозинството в Съвета на ОН.

Клаузите на четвъртия раздел от Ньойския договор обхващат основните права на лицата, принадлежащи към расови (в т.ч. и национални – б.а.), религиозни и езикови малцинства. Съгласно чл. 50 България се задължава да поеме защитата на живота и свободата на всички свои граждани без разлика на народност, език и вяра. Основните граждански и политически права са намерили място в чл. 53, според който всички български поданици са равни пред закона и се ползват с

еднакви граждански и политически права. Поданиците, принадлежащи към етнически, религиозни или езикови малцинства, съгласно чл. 54 имат същите юридически и фактически гаранции. На тях им се предоставя еднакво право да основават свои религиозни, благотворителни и обществени заведения с оглед свободно да използват езика си и да упражняват религията си.

Религиозните права са дефинирани по-пълно в чл. 50. С него се постановява, че "всички жители на България ще имат право свободно да упражняват, както публично, така и частно, всяка религия или вярване, които не са несъвместими с обществения ред и добрите нрави."

В разглеждания договор особено внимание се отделя на правото на малцинствата да ползват своя език и да се учат на него. По силата на чл. 53 българското правителство се задължава да улеснява лицата, принадлежащи към малцинствата, паралелно с официалния език свободно да ползват устно и писмено своя език, включително и в съдилищата. Изрично се подчертава, че не може да се ограничава правото "на всеки български поданик свободно да ползва който и да било език в частните си или търговски сношения, било в религията, в печата... или на публични събрания." Паралелно с това на българското правителство съгласно чл. 55 се възлага задължението да улеснява децата на малцинствата да се учат в основните училища на своя език. С това не се отнема правото на българското правителство да въведе задължително изучаване на българския език. За обучението и възпитанието на децата на малцинствата от държавния и от общинските бюджети би следвало да се отделя една справедлива сума.

В основни линии това са правата, които българската страна предоставя на турското малцинство чрез допълнителния протокол. В него въз основа на клаузите на Ньойския договор конкретно се решава въпросът за поданството. Турция признава за български поданици всички, които са се преселили в България от Балканската война до подписването на договора през 1925 г. България, от своя страна, признава за турски поданици изселилите се в Турция по същото това време.

Изселниците по принцип запазват правото на собственост върху имотите си. които са останали съответно в България и Турция. Тези клаузи обаче не важат за онези, които в споменатия период са се изселили от България в Турция или обратно на територии, откъснати от Османската империя по време на балканските войни. Техните недвижими имоти се превръщат в собственост на държавата, на чиято територия се намират. По такъв начин се слага край на спора за имотите на изселилите са в България от Източна Тракия.

Договорът за приятелство и приложенията към него са ратифицирани на 27 май 1926 г. от XXI ОНС по времето на правителството на Демократическия сговор начело с Андрей Ляпчев. В хода на дискусията в парламента отново възникват т.нар. "висящи въпроси". Определени политици и по-специално представителите на бежанските кръгове се опитват да осуетят ратификацията, като актуализират определени проблеми от османския период. На 16 май 1926 г. Съюзът на тракийските дружества свиква събор в София. В приетата на него протестна телеграма до Народното събрание се настоява договорът да не се ратифицира. Съюзът иска да се разреши на бежанците да се върнат по родните си места и да им се възстановят имотите. Ръководните среди на съюза се обявяват категорично срещу включването в споразуменията на специална клауза за покровителство на мюсюлманските малцинства от страна на Турция.[51]

Трезвомислещите политици обаче отстояват друго становище. Министър-председателят Андрей Ляпчев, бившият министър на външните работи Хр. Калфов и др. оценяват Договора за приятелство между България и Турция като важно средство за излизане на страната от международна изолация и затова призовават народните представители да го подкрепят. Според А. Ляпчев договорът ѐ равноправен и слага точка на "спорните въпроси".[52] На подобна позиция застава и Националнолибералната партия в лицето на Димо Кьорчев, който поставя въпроса за баланс между нациите и малцинствата. Благодарение на тези политически среди договорът получава подкрепата на българския парламент. В

същия ден, на 26 май 1926 г., той е ратифициран и от Великото национално събрание на Турция. По такъв начин са създадени предпоставки за нормализиране на дипломатическите отношения и за взаимноизгодно сътрудничество между двете страни.

Договорът и приложенията към него изиграват изключително важна роля в окончателното уреждане на статута на турското малцинство в България. С тях са преутвърдени и разширени неговите права, предоставени с Цариградския договор и Съглашението по мюфтийския въпрос от 1913 г., а самите тези споразумения формално са отменени. В новите споразумения, за разлика от предишните, не е включена клауза за връзката на Главно мюфтийство на България с Шейх-юл Исляма. Следователно Главно мюфтийство вече не зависи от фетвите (постановления по религиозните въпроси) на Шейх-юл Исляма. Имамите не са задължени в своите проповеди да споменават името на султана като халиф. Тези промени са логическо следствие от новите условия. Халифската институция е премахната и мюсюлманските изповедания и техните централни ръководства във всяка страна получават независимост. Турската държава, която се обявява за светска република, не може повече да претендира за лидерство по религиозните въпроси.

Най-важно значение за турското население има обстоятелството, че с допълнителния протокол юридически е закрепен малцинственият му статут. Наистина, в него се говори за "мюсюлманските малцинства". Но няма никакво съмнение, че сред тях най-важно място заема турското малцинство. Проф. К. Манчев и Е. Дойчинова, изхождайки от включеното към т. А от Протокола уточнение, че под "турски поданици с християнско вероизповедание" се имат предвид онези, които говорят български език, подчертават: "По аналогия би могло да се предполага, че се имат предвид българските поданици с мюсюлманско вероизповедание, говорещи на турски език."[53] Основание за това дава обстоятелството, че в чл. 2 от Конвенцията за установяване се говори за изселването на турци от България. В тогавашните условия Турция избягва да уточни

смисъла на термина "мюсюлманско малцинство", тъй като иска да си запази правото да покровителства всички мюсюлмани в България. Затова в българо-турските спогодби, както и в официалните български документи до Втората световна война се говори за мюсюлмани, а в допълнителния протокол от 1925 г. – за мюсюлмански малцинства. В приетия трети документ – Конвенцията за установяване, както и в Берлинския договор, обаче, се споменава за турци, живеещи в България.

За пълното изясняване на въпроса за малцинствения статут на турското население е необходимо да се доуточни смисълът на самото понятие "малцинство". Върху тогавашната трактовка на този въпрос светлина хвърля българският учен д-р Б Кесяков в своите коментари върху текстовете на Ньойския договор. "С думата "малцинство" – пише Кесяков – се означава оня сбор от лица, принадлежащи на една раса, религия, или говорещи език, които се отличават от расата, религията или езика на мнозинството..., в тяхното държание трябва да бъде манифестирано ясно желание да запазят и развиват свойствените си белези на отделна групировка."[54] Понеже турското население притежава всички тези качества, още земеделското правителство го обявява за малцинство. Следващите български правителства докъм средата на 60-те години на XX в. продължават да го разглеждат като малцинство.

С Конвенцията се урежда главно изселническият въпрос. В нея (чл. 2) се подчертава, че от страна на договарящите се "няма да се създават никакви пречки за доброволно изселване на турците от България и на българите от Турция." На изселниците се предоставя правото да отнесат със себе си движимите си имущества и да се освободят от недвижимите. Тези, които не успеят да сторят това, могат да продадат или прехвърлят на други недвижимите си имоти в срок от две години от изселването си.

Конвенцията дава възможност поданиците на договарящите се страни "да се установят и да пребивават" на територията на другата страна. Това означава отиване и връщане и упражняване на всякакви занаяти, делова дейност, търговия и др. с изключение на тези, които са запазени за мест-

ните поданици (чл. 3). Поданиците на всяка страна получават правото да владеят в другата страна всякакъв вид движими и недвижими имоти с изключение на полските имоти (чл. 5). Тези имоти могат да бъдат отчуждавани и отнемани само при изключителни случаи и по законно призната причина срещу заплащане (чл.8).

С подписаните документи се създават възможности за значително разширяване на правата на турското малцинство. Редица български правителства обаче в своята политическа практика не се ръководят от тях. Първите опити за ограничаване на правата на турското малцинство са предприети от сговористите. Зачитането на правата на етническите или религиозните малцинства не съответства на духа на идейно-политическата платформа на Сговора. Още преди подписването на Договора за приятелство между България и Турция правителството на проф. Ал. Цанков под предлог, че в страната господства нестабилност, започва да ограничава, дори да отнема предоставените по време на управлението на БЗНС права на турското малцинство. Второто сговористко правителство начело с А. Ляпчев, чиито начални години на управление съвпадат с относителна стабилизация на социалния живот, продължава да следва малцинствената политика на предишното правителство.

Преди всичко са чувствително накърнени политическите права на лицата, принадлежащи към турското малцинство. Силно е ограничено участието на неговите представители в централните и местните органи на управление. Докато при управлението на БЗНС в Народното събрание има девет депутати-турци, през 1923 г. техният брой спада на четирима. На парламентарните избори през 1927 г. броят на депутатите-турци се увеличава с още двама, но с листата на БЗНС.

Ограниченията са най-драстични в областта на образователното дело. Със "Закона за народната просвета" на Ал. Цанков от 1924 г. са ликвидирани всички демократични придобивки в българското образователно дело, постигнати при управлението на БЗНС. Управлението на училищата е поставено върху авторитарни основи. Училищните настоятелства са

превърнати в органи на административната власт. Съдържанието на учебните програми се изменя в реакционно направление. Последствията от прилагането на този закон в турските училища са още по-тежки. Училищата са поставени при изключително лоши материални условия. Министерството на просветата отказва да отпусне предвидената в държавния бюджет за учебната 1923-1924 г. помощ от 3 млн. лв. за турските училища. Започва отнемането на отпуснатите за тяхната издръжка фондови ниви. Наложените по силата на чл. 359 от Закона за народната просвета училищни такси са непосилни за турското население и водят до закриването на множество частни турски училища. Много други са закрити под предлог, че не отговарят на хигиенните изисквания. През 1930 г. само в Шуменски окръг са закрити 156 турски училища.[55]

Най-тежък удар върху образователното дело на турското малцинство е нанесен със закриването през 1928 г. на единственото Държавно турско педагогическо училище в Шумен. Този мракобеснически акт е мотивиран с липса на финансови средства и с наличието на едно средно духовно училище – Нювваб. Министърът на просветата във второто сговористко правителство Найденов смята, че Нювваб е достатъчен, за да се посрещнат нуждите на турското население от подготвени духовници и учителски кадри.[56] В действителност в продължение на десетилетия има крещяща нужда от добре подготвени и правоспособни учители. При този недостиг на кадри местните училищни власти лишават много учители-турци от правото да преподават, като ги включват в "черните списъци", съставени по клеветнически доноси. Нарушавайки чл. 344 от Закона за народната просвета, училищните инспектори си присвояват правата на настоятелствата и назначават и уволняват самоволно учители в частните турски училища. Турските учители са принудени да практикуват своята професия при крайно тежки материални условия. Заплатите им са ниски и се изплащат нередовно.

Управлението на сговористите се отразява негативно и върху развитието на турския печат в България. Още по време на юнските събития са закрити вестниците на БЗНС и на БКП,

съответно "Чифтчи билгиси" и "Зия", а на следващата година същата съдба споделя седмичникът "Ахали". В навечерието на преврата преустановяват съществуването си в. "Тунджа" (1919-1923), "Йолдаш" ("Другар") (1921-1922), сп. "Тербие оджагъ" ("Огнище за възпитание") (1921-1922) и др. Оцелява единствено в. "Делиорман" (1922-1933). Едва към края на 20-те години започват да се появяват нови вестници като "Достлук" ("Дружба") (1925-1935), "Халк сеси" ("Народен глас"), (1929-1934), "Рехбер" ("Водач") (1928-1933) и др.

Идейната ориентация и политическата практика на сговористките правителства създават необходимите предпоставки и благоприятна атмосфера за възникване на такива фашистки организации като Съюза на българските национални легиони, Българския съюз "Родна защита", "Млада България", "Кубрат" и др., които набират своите кадри главно от средата на политически неопитната младеж. Както техните лидери, така и дясноконсервативният печат се стремят да представят участниците в тези формации едва ли не като най-големи патриоти и гаранти на сигурността на България. В действителност те са заразени от шовинистически и фашистки идеи. Активно участват, а в редица случаи сами организират преследването и малтретирането на леви и демократично настроени българи и турци. Техният "патриотизъм" се основава главно върху антитурски настроения и предубеждения. Основният им лозунг е "България за българите", което означава, че в тази страна няма място за други народности. В своите публични речи и писания лидерите на тези организации укоряват държавните органи за това, че "търпят в страната инородците да говорят на свой език...".[57]

Реакционната и терористична дейност на фашистките организации се активизира чувствително към края на 20-те години. Създадените от тях специални групи безчинстват в почти всички райони с компактно турско население в страната. Те преследват, тероризират, извършват посегателства върху мирни граждани-турци. Особено големи безчинства са извършени в Североизточна България – Шуменска и Русенска област. В полицейските доклади за положението в Шуменска

област през различни периоди на 1928 г. се отбелязва, че членовете на "Родна защита" в Новопазарска и Преславска околия "...продължават тормоза над турското население. На много места има бити и малтретирани турци".[58] Най-голяма жестокост проявявват фашисткиіте елементи в Преславска околия. В началото на 1929 г., както се отбелязва в поредния полицейски доклад, те организират в цялата околия претърсване за оръжие в домовете на турците. По време на тази акция нанасят побой над турци, заставят ги да говорят само на български. Подобна акция е организирана и в началото на следващата година.

В много села фашистки групи нападат обществени и частни сгради – училища, кафенета, джамии и отделни къщи, чупят врати, прозорци и покъщнина, нанасят побой над намиращите се в тях турци. В някои села определени сгради са подложени на безразборен обстрел. Открит е огън дори срещу двама болни, които лежат в Шуменската болница.[59] Има случаи на стрелба срещу турци и в други селища. В. "Рехбер" пише за такъв инцидент в с. Кричим, Пловдивско.[60] При подобни акции са убити няколко души, на някои от тези случаи печатът отделя голямо внимание. Такъв широк отзвук получава убийството на кмета на средищното село Джебриогулларъ, Кърджалийско – Хасан Ефенди и на Хюсеин Пехливаноглу от с. Бяла река, Преславско.[61] Силна тревога сред турското население предизвикват съобщенията за готвена масова разправа с турците от Сухиндол, Павликенско, която е предотвратена благодарение на активната намеса на обществеността и на съответните държавни органи.

Широки размери получава морално-психологическият натиск върху турското население, който често придобива формата на гавра с религиозните и националните му чувства. Фашизираните групи оскверняват религиозните храмове, омърсяват източниците за питейна вода. В доклад на околийския управител до областния полицейски инспектор в Шумен от 26 ноември 1929 г. се казва: "В кладенците на с. Махмудово е пуснато...парче сланина, също бе намазана със сланина вратата на един турчин, което навярно е сторено от родинозащит-

ниците...."[62] За много такива случаи на намазване с мас или сланина вратите на джамии и на частни къщи, на чешми и т.н. съобщават и вестниците, излизащи на турски език. Кулминационна точка на тези безчинства е поругаването на турските гробища в Разград през 1933 г. Една нощ фашизирана група младежи изпочупва и изхвърля всички надгробни камъни и издевателства над паметта на умрелите. Това предизвиква силна реакция сред турското население в цялата страна. Представителите на турското население в Разград изпращат протестни телеграми до централните държавни органи. Опитите на някои вестници като "Зора" и "Време" да омаловажат и изопачат случая още повече утежняват обстановката. Върху доверието между българи и турци ляга сянка.[63] Подозрението сред турското население се засилва и вследствие на това, че в повечето случаи извършителите на злодеянията остават неразкрити и ненаказани. Това създава впечатление, че те се толерират от служителите на местните органи на управление. Разградският инцидент създава известно напрежение и в отношенията между България и Турция.

През 20-те и първата половина на 30-те години определена роля за създаване на неблагоприятна атмосфера и засилване на недоверието към турското население в Южна България изиграва Съюзът на тракийските дружества и неговият печатен орган в. "Тракия".

По известни причини Съюзът на тракийските дружества се отнася с подозрение и недоверие към Турция. В основата на подобно отношение стои тракийският въпрос. Съюзът настоява за незабавно решаване на този въпрос, дори издига лозунга за освобождаване на Тракия. По замисъла на неговото ръководство отношението към турското население в България трябва да се определя от подхода на правителството на Турция към тракийския въпрос. Затова той се обявява против това, на турското население да бъде предоставен статут на малцинство и съответните права. "Турското население в България – пише в. "Тракия" – няма нужда да бъде подхранвано с национални идеали. То трябва да се въодушевява само от своите стопански интереси..."[64] Изхождайки от подобни схващания, дейците и

печатният орган на съюза представят за пантуранизъм всяка проява, целяща съхраняването и укрепването на национално-етническото съзнание и развитието на местната култура на турското население. Погледнато през тази призма, не изглежда чудно, че във всяка проява на турската интелигенция те съзират пантюркистки стремежи.

В действителност дейците на Съюза на тракийските дружества се опасяват от превръщането на турското население в организирана общност, което ще му даде възможност да отстоява правата си и при нужда да отнесе, както отбелязва в. "Тракия", своите искания до Обществото на народите.[65]

Към края на 20-те години определени групи от съюза вече не се задоволяват с пропаганда и преминават към силови действия. Целта им е да заставят населението от Кърджалийския край да изостави земята и домовете си и да се изсели в Турция.

Морално-психологическият тормоз, терорът и посегателствата върху живота и имота на мирните граждани-турци засилват у последните чувството на несигурност. Тяхното положение рязко се влошава и вследствие на разрушителното отражение на световната икономическа криза (1929-1933 г.) върху българското стопанство. У нас кризата се развива в много по-остри форми. Тя нанася най-дълбоки поражения в отрасли като селското стопанство, тютюневата, кожаро-обущарската и хранителната промишленост, в които е заета по-голямата част от работоспособното турско население. В промишлените сектори заетостта и работните заплати са чувствително намалени. Безработицата придобива широки размери. Катастрофалното спадане на цените на земеделската продукция и по-специално на тютюна и пшеницата се отразява пагубно върху доходите на дребните и средни селяни.

Особено сериозно е засегнато от кризата турското население, тъй като 95,73 на сто от него са дребни и средни производители и наемни работници.[66] Намаляването на пласмента и цените на земеделските произведения рязко ограничава тяхното производство, а съответно и доходите на селяните. Работническите надници също са намалени. Затова огромната част от турското малцинство води мизерно

съществуване. Немотията и гладът особено силно притискат населението от Родопите, където земята е по-бедна, а произвежданият от нея тютюн се продава почти на безценица. Положението се утежнява и поради това, че по време на балканските войни и Първата световна война много от турците загубват имотите си. Макар с подписания договор между България и Турция (1913 г.) имущественият въпрос на бежанците да е разрешен юридически, на мнозинството от завърналите се по родните места земите не са възстановени в продължение на близо 20 години. Забранена е покупката и продажбата на недвижими имоти. По такъв начин правото им на собственост е погазено с определени политически цели.[67] Под въздействието на тези негативни фактори родопското население изпада в тежка мизерия. Особено трагично е положението на хората в Местанлийски (Момчилградски) район. "Там – пише в. "Халк сеси" – гладът взема от ден на ден все по-широки размери, почти цялото население гладува, смъртните случаи от недояждане зачестяват все повече."[68] Дори някои вестници като "Карадениз" излизат с призив към населението на Делиормана да организира кампания за събиране на помощи за бедстващите от Родопския край.

Политиката на сговористките правителства и особено стоварването на основната тежест на икономическата криза върху широките народни маси предизвиква сред масите, в това число сред турското население, огромно недоволство. Главен израз на неговото недоволство от тежките условия на живот е изселничеството. За масовото напускане на страната значително допринася и натискът от страна на фашистките групи и изнудвачите. Както личи от циркулярно писмо на областния помощник-управител на Шумен до полицейските комендантства на Варна и Русе, сред българското население има достатъчно прекупвачи, посредници, които изнудват изселващите се турци и купуват техните имоти на ниски цени.[69] Особено в годините на икономическата криза турското население напуска страната масово и почти неорганизирано. От 1923 до 1933 г. се изселват 101 507 души. Сред изселващите се има и такива, които тръгват към Турция без паспорти. Много от

тях са върнати обратно в България.

По-будната част от турското малцинство изразява своето недоволство по различни начини. Протестните изяви започват веднага, след като сговористкото правителство на Ал. Цанков посяга на изконните права на турското население. На 16 декември 1923 г. във Варна е свикано многолюдно събрание на мюсюлманите. В приетото протестно писмо се казва: "Събранието най-енергично протестира срещу... зачеркването на помощта за мюсюлманските училища (3 млн. лв.) от държавния бюджет за 1923/1924 г. и иска веднага да бъде възстановена..."[70] Писмото е изпратено на министър-председателя, министъра на просветата, председателя на Народното събрание и др. Подобни събрания се свикват и в други градове. Демократично настроената интелигенция, а на отделни места и цялото население протестира срещу опитите на сговористите да ограничат правата на малцинствата. На митинг, организиран на 13 април 1924 г., турците от гр. Шумен изразяват недоволството си от посегателството върху демократичните придобивки, постигнати по време на управлението на БЗНС, и настояват за тяхното възстановяване.[71] Турското население чрез своите писма и телеграми протестира срещу издевателствата на фашистките организации. По време на икономическата криза определена част от работниците-турци започват отново да се включват в стачното движение. Тютюноработниците от Хасково, Пловдив и Асеновград обявяват стачка срещу тежките условия на живот. Стачни прояви има и сред шивачите, месарите и т.н.

Като цяло обаче турското малцинство изразява недоволството си от управлението на сговористите чрез своя вот по време на парламентарните избори на 21 юни 1931 г. В навечерието на тези избори е създадена широка коалиция – Народен блок, чиято основа стават Демократическата партия и БЗНС "Врабча-1". Освен тях в Народния блок се включват радикалите на Ст. Костурков и националлибералите на Г. Петров. На изборите блокът печели 150 места, от които 89 са на земеделците.

Известен принос за тази изборна победа има и турското

малцинство. Огорчени от авторитарната политика на сговористките правителства, една от характерните черти на която е системното ограничаване правата и свободите на малцинствата, турските избиратели за пръв път като цяло обръщат гръб на управляващата партия. Дори активното участие в предизборната агитация на Главния мюфтия Хюсеин Хюсню в полза на Сговора не успява да повлияе върху избирателите-турци. По твърдение на в. "Халк сеси" за блока гласуват 150 000 избиратели-турци.[72] В районите с преобладаващо турско и мюсюлманско население като Айтоски, Омурташки, Преславски, Търговищки, Смолянски и др. блокът постига внушителна победа.

Главната причина за тази преориентация на турските избиратели се крие в шовинистичната политика и на двете сговористки правителства. Ограниченията и натискът върху турското малцинство по време на второто сговористко правителство, което официално демонстрира, че се стреми да преодолее авторитаризма, не само не намаляват, а напротив, още повече се засилват. Затова вотът на избирателите-турци е окачествен от в. "Халк сеси" като знак на протест срещу незачитането на законните права на това население.[73] От друга страна демократичната платформа на Народния блок и по-специално участието в него на лявоориентираното крило на БЗНС "Врабча-1" вдъхва доверие у селяните-турци. "Споменът за този велик човек (Ал. Стамболийски – б.а.) – българския първоучител в аграризъм, – пише в. Халк сеси" – ни накара нас, българските турци, да дадем нашата безрезервна подкрепа на блока, и по-точно на БЗНС... Най-малко 75 % от това население и сега е с БЗНС "Врабча-1". От неговите лидери ще зависи дали ще го задържи или не."[74]

В Народния блок обаче водеща роля играе Демократическата партия, която е най-авторитетната буржоазна партия. Политиката на блоковото правителство е доста противоречива. Стремежът на правителството да ограничи разрушителните последици от икономическата криза, да облекчи положението на селяните при оземляването и да поощрява производството на технически култури като тютюн, цвекло, пашкули и т.н., дава

очакваните резултати. Във вътрешнополитическата област то продължава да развива тенденцията към демократизация, започнала при второто правителство на Сговора. Но умиротворяването на страната се осъществява чрез административни мерки. Правителството се стреми решително да "утвърди мира и реда в държавата". Затова управлението на Народния блок по онова време бива окачествено като "корава демокрация".[75]

Декларираните намерения на правителството да демократизира политическата система и да смекчи положението на селяните в началото на управлението на блокарите обнадеждават представителите на турското малцинство. Около един месец след идването му на власт представители на мюсюлманските вероизповедни общини се събират на съвещание в София. На него е констатирано, че предишното сговористко правителство не е обърнало внимание на представените му предложения, приети на състоялия се през 1929 г. Първи турски културно-просветен и благотворителен национален конгрес. Затова е решено те отново да се представят от една комисия пред новото блоково правителство, като се обърне специално внимание на искането да се открият отново закритите частни турски училища. Комисията посещава министрите на външните работи, просветата и правосъдието. Те обещават да се запознаят с предложенията и да окажат всякаква помощ на турското население.[76] Съществени стъпки обаче не са предприети.

При управлението на Народния блок осезаеми промени в живота на турското население не настъпват. Преди всичко то продължава да стои настрана от политическото управление на страната. Много слабо е представено в Народното събрание. По начало Народният блок не издига турци като кандидати за народни представители. С листата на Сговора са избрани само трима, и то единствено от Момчилградския район. В качеството си на депутати от опозиционната парламентарна група те не са в състояние да отстояват интересите на турското малцинство. Блоковото правителство не възстановява старата практика на назначаване на турци за помощник-околийски управители. Едва на общинските избори през 1932 г. са избрани определен брой

общински съветници-турци.

В районите с компактно турско население резултатите от политиката на ограничаване последиците от икономическата криза са по-слаби. Наистина с някои свои мероприятия, например с възлагането на Земеделската банка да организира изкупуването на тютюна, правителството дава възможност на селяните от Родопския край да поемат глътка свеж въздух. Но по някои икономически въпроси дискриминационното отношение към турците граждани на България продължава. Селяните-турци нямат възможност да се възползват от закона за оземляване. На тях им е заявено открито, че от закона могат да се възползват само българите. Дори на турците военно-инвалиди се отказва земя. Бригадите, натоварени с раздаването на земя, пренебрегват селата с турско население и турските частни училища. От последните се отнема дори вече раздадената земя. При прилагането на закона се прави всичко възможно да се ограничат площите обработваема земя, която трябва да се предостави на частните турски училища. Решено е при определяне на общото количество земя за критерий да се вземе броят на домакинствата в съответното село и да се отпусне по два декара за всяко от тях.[77]

Въпреки заявлението на министъра на просветата – земеделец, че проблемите на частните турски училища са включени в програмата на неговата партия, те не получават задоволително решение. Закритите училища не са открити отново. Към края на учебната 1932/33 година вратите на 118 училища все още са затворени. Продължава практиката на трансформиране на частните турски училища в народни, т.е. в държавни. На селяните-турци, които се затрудняват да плащат непосилните за тях училищни такси, се препоръчва да подадат молби и да искат частните училища да се превърнат в народни, тъй като издръжката на последните се поема от общините и държавата. Преминаването към такова обучение обаче лишава турските деца от възможността да усвоят майчиния си език и да се запознаят с основите на своята религия – исляма. Обучението в тях се води на български език. А на религията се отделя един учебен час извън седмичната програма.

Очакваните промени в системата на управлението на мюсюлманското изповедание не настъпват. Настоятелствата на мюсюлманските вероизповедни общини и мюфтийствата продължават да се използват като оръдие от партиите. Не се прилага принципът на изборност. Главният мюфтия се назначава от държавните органи, а по време на блоковото правителство и вероизповедните общини се управляват от назначени тричленки. "Тези управи, – пише в. "Карадениз" – които действат под влиянието на управляващи партии, не могат да ни представляват, тъй като те не са спечелили доверието и подкрепата на народа."[78] Интелигенцията приема тази практика като израз на нежелание законите на българската държава да се разпростират и върху турското население. То остава крайно неудовлетворено от цялостната политика на блоковото правителство. Неговите представители се затрудняват да разграничат блоковата политика от тази на сговористките правителства. Вестник "Халк сеси" пише открито: "От 9 юни 1923 г. насам не сме доволни от положението си."[79] Очакванията блоковото правителство да изведе турското население от тежкото положение и изостаналостта не се оправдават. Правителството не предприема реални стъпки, за да създаде необходимите условия турското малцинство да се ползва от онези граждански, религиозни и културни права, които му се предоставят от Търновската конституция.

Разочарованието е огромно. Недостатъчната ефективност на политиката на блоковото правителство, дошло на власт с обещанието да проведе демократични преобразования в полза на народа, в това число и на турското население, подкопава доверието към партиите изобщо. Несъмнено за това допринасят и взаимните нападки между политическите партии. БЗНС отново е критикуван и отляво, и от крайната десница. Те го упрекват за това, че не е в състояние да реши радикално проблемите на страната. От своя страна БЗНС, особено в началото на 20-те години, окачествява като неефективна самата партийна система. В тази обстановка разочарованието на турското население се превръща в криза на доверието. "Днешните партии – пише в. "Карадениз" – заради борич-

канията вътре в тях не са в състояние да ни подкрепят...”[80] Ролята на допълнителен катализатор в задълбочаване на кризата на доверие в политическите партии изиграва неудачното парламентарно представителство. Броят на народните представители, избрани от средата на турското малцинство, след Деветоюнския преврат и особено при управлението на блока е силно редуциран. Дори тогава, когато в парламента има доста голям брой народни представители-турци, те не съумяват да представят проблемите на турското население и да обезпечат тяхното решаване. Причината за това се крие в обстоятелството, че в парламента се изпращат хора, политически неопитни и с ниско образование и култура. В повечето случаи политическите партии включват в своите листи турци, за да демонстрират, че уважават принципа за представителство на малцинствата и по такъв начин да привлекат на своя страна гласоподавателите от тяхната среда.

В тази обстановка някои вестници, излизащи на турски език, отново поставят на дневен ред въпроса за самостоятелна партия на турското население в България. В. “Карадениз”, след като подчертава, че българското законодателство допуска изграждането на подобни партии, пише: “Вече са създадени предпоставки за самостоятелна политическа дейност на мюсюлманите, затова трябва да се създаде политическа партия на българските мюсюлмани.”[81] В първата половина на 30-те години обаче практически стъпки за формиране на самостоятелна партия не са предприети. Към средата на 30-те години разочарование от политическите партии, особено от котерийните борби между тях, има и сред другите слоеве на българския народ. Военният съюз, Политическият кръг “Звено” и други крайнодесни сили се възползват от това, за да ликвидират партийната система изобщо и да установят авторитарен режим в страната.

3.Културно-просветни, религиозни и обществени организации

В началото на 20-те години на XX в. под въздействието на вътрешните и външните фактори възникват сравнително добри

условия за социален прогрес. Този период се характеризира с по-нататъшно укрепване на етнонационалното съзнание, с чувствително развитие на културата и образователното дело, на обществената мисъл. Сред турското население се зараждат или проникват отвън такива обществени идеи като етнонационалната и аграрната идея, ислямизмът[82], социализмът и др.

Културно-просветните, религиозните и обществените организации, които работят между двете световни войни, стават изразители на едно от тези идейни направления и на противоречивата социална обстановка. През 20-те години укрепват и се активизират такива организации като Съюза на учителите-турци, традиционните религиозни институции и др. Паралелно с тях възникват и нови сдружения, които съществуват до установяването на авторитарния режим на 19 май 1934 г. Повечето от тях видимо допринят за издигане на културното и образователното ниво на турското малцинство.

Между отделните организации обаче възникват разногласия, което налага през есента на 1929 г. да се свика Първият турски културно-просветен и благотворителен национален конгрес с участието на представители на училищните настоятелства и на мюсюлманските вероизповедни общини. На конгреса са обсъдени основните проблеми на турското малцинство и работата на културно-просветните и религиозните организации и институции. След обстойна дискусия е приета програма за решаване на актуалните социални и културни проблеми, за която ще стане въпрос по-нататък.

а) Ислямски религиозни институции

През разглеждания период традиционните религиозни институции продължават да играят важна етнонационална и просветна роля. Дейността им е поставена върху доста добра основа. За това допринася изключително много новият "Устав за духовно устройство и управление на мюсюлманите в България", утвърден с Царски указ № 12 от 23 май 1919 г. Уставът заменя "Временните правила за духовно управление на мюсюлманите", които са в сила от 1895 г. Той има всеобхватен

характер. Включва в себе си в обобщен вид всички права, предоставени на мюсюлманите от Берлинския договор, Търновската конституция и двустранните спогодби, подписани между България и Турция. В него са разработени доста детайлизирани механизми за управление на всички религиозни учреждения. В този документ по-подробно са посочени начините на функциониране и управление не само на мюфтийствата, но и на ислямските вероизповедни общини и настоятелства.

Правата, които намират място в устава, по своята същност съответстват на вече утвърдената традиция. В чл. 1 отново се потвърждава, че мюсюлманите, живеещи в България, "се ползват със свобода на вероизповедание..."[83] Като важно условие за ползването на религиозните права обаче се поставя спазването на законите на страната.

От анализа на основните принципи на ръководство, залегнали в устава, става ясно, че мюсюлманското изповедание не разполага с достатъчна самостоятелност при управлението на своите дела. Наистина на предвидените в устава органи и учреждения и преди всичко на Главно мюфтийство, районните мюфтийства и наместничества са предоставени определени управленски функции (чл. 3 и 4). Дейността на тези институции обаче се контролира от българските държавни органи. В духовно-административно и вероизповедно отношение върховен надзор упражнява Министерството на външните работи и изповеданията, а финансовият контрол е възложен на Министерството на финансите.

Уставът внася редица нови елементи в устройството и управлението на мюсюлманското изповедание. По такъв начин е доведено докрай изграждането на структурите на изповеданието и системата на неговото управление. Мюсюлманското изповедание придобива характер на централизирана единна организация и по-стабилен статут. При конституирането и функционирането на ръководните му органи обаче невинаги се спазват демократичните принципи и особено изборното начало. Значително се засилва държавната намеса не само в работата на мюфтийствата, но и в дейността на вероизповедните

общини. Вследствие на това през 30-те години мюфтийствата се превръщат в придатък на държавната власт. Структурите на изповеданието не функционират пълноценно. Тези негативни страни в дейността на религиозните институции са анализирани обстойно на Първия турски културно-просветен и благотворителен национален конгрес (1929 г.).

Основното и най-масово звено в системата на изповеданието са мюсюлманските общини (джемат-и ислямие). Те се изграждат във всяко населено място, където живеят постоянно най-малко 40 мюсюлмански семейства, а там, където техният брой е по-малък, няколко съседни села се групират в една община (чл. 7). На практика в общините членуват всички мюсюлмани (чл. 10).

Вероизповедната община представлява юридическа личност, която има право да притежава движими и недвижими имоти и да приема дарения и завещания, направени в полза на джамиите или училищата (чл.8). Основната задача на общините е стопанисването на вакъфските имоти и грижата за поддържането на джамиите и частните мюсюлмански училища, която те осъществяват чрез своите настоятелства. Общините се ръководят от мюфтийствата, а стопанската им дейност се направлява от Отделението за духовенство и вакъфи при Главно мюфтийство.

За определен период вероизповедните общини успешно изпълняват своите функции, финансират джамиите и училищата, извършват благотворителна дейност. Към края на 20-те години обаче тяхната работа започва да не съответства на нарасналите потребности. За това способстват проявилите се тенденции на груба държавна намеса и лошото стопанисване на вакъфските имоти. Първият национален конгрес обсъжда конкретни инициативи за рационализиране на дейността на тези институции. Предлага се вероизповедни общини да се изградят във всяко населено място, където живеят най-малко 20 мюсюлмански семейства, а имуществото на общините, които са престанали да съществуват, да се прехвърли в "Общия мюсюлмански фонд" към Отделението за духовенство и вакъфи.[84] Конгресът, а и специална делегация, която на 30 март

1933 г. посещава министър-председателя Н. Мушанов, настояват общините да запазят своята самостоятелност и да се самоуправляват.[85]

След възникване на движението за приоритет на национално-етническото пред религиозното (юмметското) съзнание се чуват гласове за трансформиране на вероизповедните мюсюлмански общини в народностни турски. В процеса на дискусията обаче надделява мнението те да се съхранят в дотогавашния си вид, като заедно с религиозните функции да изпълняват и светски, и по-специално да обезпечават финансово както религиозните, така и националноетническите институции и учреждения.[86]

Вероизповедните общини се ръководят от настоятелствата. Последните представляват общините пред държавните органи и обществените организации, стопанисват техните движими и недвижими имоти, назначават и уволняват служителите, правят предложения пред съответното мюфтийство за назначаване и освобождаване на свещенослужителите в джамиите и другите молитвени домове, контролират тяхната дейност (чл.32). Те съставят проекто-бюджет за приходите и разходите си и след неговото съгласуване с Главно мюфтийство и утвърждаването му от Министерството на външните работи и изповеданията следят за точното му изпълнение (чл. 30, 42, 48). С една дума ръководят цялата дейност на вероизповедните общини. Всяка община има свои молитвени домове – нови се строят и откриват само с разрешението на Министерството на външните работи и изповеданията.

По силата на устава членовете на настоятелствата, които в зависимост от населеното място биват от 5 до 7 души, се избират за 3 години (чл.11, 12). Изборите са преки и тайни. В тях участват всички мюсюлмани, навършили 21-годишна възраст и ползващи се с граждански и политически права (чл.13). Според устава за членове на настоятелствата се избират мюсюлмани, които, освен че разполагат с граждански и политически права, трябва да са навършили 30-годишна възраст, да са грамотни на български и турски език и да отговарят на някои други условия (чл. 15). От това право не могат да се възползват служителите и

свещенослужителите при вероизповедните общини и в училищата.

Изборите се провеждат в един ден за цялата страна под ръководството на специално назначени от общинските кметове комисии. Резултатите от тях се утвърждават от Министерството на външните работи и изповеданията (чл. 22).

Тази демократична процедура действа в продължение на твърде кратък период. Но дори през този период Министерството на външните работи и изповеданията, възползвайки се от някои дребни пропуски, на основание чл. 23, 27 и 39 от Устава, разпуска цели настоятелства и назначава на тяхно място тричленки. От 1928 г. почти всички вероизповедни общини започват да се ръководят от назначени тричленни комисии. Някъде те биват наложени чрез груби административни мерки. През юли 1933 г. подобен случай в Шумен предизвиква остро недоволство сред мюсюлманите. На свиканото специално събрание те приемат жалба до царя и искат спиране заповедта на околийския началник и насрочване на избори за ново настоятелство.[87]

Състоянието на вероизповедните общини става предмет на обсъждане и на Първия национален конгрес. След продължителни дебати е формулирано искането настоятелствата да се разпускат само с решение на окръжните съдилища, а тричленни комисии да се назначават от Главно мюфтийство по предложение на районните мюфтийства, при това на тях да се предоставят ограничени права за около два месеца, след което да се провеждат извънредни избори.[88]

Духовни лидери на мюсюлманите в България по смисъла на закона са мюфтиите. Тяхната дейност е регламентирана с "Устава за духовно устройство и управление на мюсюлманите в България" и с "Правилника за бракосъчетания и бракоразводи", приет през 1924 г. Управлението на религиозните дела е предоставено на мюфтиите (чл.94), но те изпълняват своите функции под надзора на Министерството на външните работи и изповеданията. То определя броя и седалищата на районните мюфтии и на мюфтийските наместници. През 1923 г. в България има 13 мюфтийства и 33 мюфтийски наместничества. През

1937 г. мюфтийствата са 25, а след включването на "новите земи" към българската държава техният брой достига 38, от които 11 окръжни мюфтийства.[89]

По своя характер мюфтийствата са както духовни учреждения, така и административно-съдебни органи, подчинени едновременно на Министерството на външните работи и изповеданията и на Главно мюфтийство (чл.95). Следователно наред с религиозните те изпълняват и административно-съдебни функции. Но за да изпълняват функциите на съдебна инстанция, те трябва да получат мюраселе (грамота за съдийска правоспособност), която се издава от Главно мюфтийство след съгласуване с Шейх-юл Исляма.

Мюфтиите и мюфтийските наместници не се избират от мюсюлманите или техни представители както по-рано, по силата на Съглашението по мюфтийския въпрос, а се назначават и се уволняват от Министерството на външните работи и изповеданията по предложение на Главно мюфтийство (чл.96). По такъв начин сериозно се нарушават демократичните принципи за изборност на духовни водачи и самоуправление на вероизповеданията. Назначаването на мюфтиите става след изпит по гражданско, семейно и наследствено право и гражданско и шериатско съдопроизводство (чл.99). За мюфтии се назначават само български граждани, навършили 30-годишна възраст, притежаващи диплома за завършено средно духовно училище – Нюввааб в гр. Шумен или диплома от медресе – иджазетнаме.

Едновременното упражняване на функциите на религиозни водачи и шериатски съдии осигурява на мюфтиите статут на държавни служители, които получават своите възнаграждения от бюджета на Министерството на външните работи и изповеданията. Въпреки това при изпълнението на своите служебни задължения те се сблъскват с определени трудности и ограничения. За всяка предприета обиколка в своите райони те са задължени да искат разрешение от министерството. По нито един въпрос не могат да контактуват пряко с чуждестранни публични учреждения или лица в или извън България (чл.103).

Първият национален конгрес излиза с предложение пред

съответните държавни органи да се демократизира начинът на формиране на районните мюфтийства, а оттам и на шериатските съдилища. За да се запази независимият и неутрален характер на шериатските съдилища, се предлага съдиите да се избират за три години, като изборът им се утвърждава с царски указ, а съдийските си права да получават, след като им бъде връчено мюраселе-и шерие (грамота) от Главно мюфтийство.[90]

За духовен водач и представител на мюсюлманите в България се приема Главният мюфтия. Уставът от 1919 г. му предоставя доста широки пълномощия. Той е отговорен за правилното и системно функциониране на цялата мюсюлманско-вероизповедна организация. Едно от основните му задължения е грижата за издигане на религиозно-просветната и нравствената подготовка на мюсюлманите. Главният мюфтия контролира и направлява по-специално учебния процес в медресетата и в духовното училище – Нювваб. Той упражнява надзор върху работата на мюфтиите и на мюфтийските наместници, а чрез тях и върху работата на всички свещенослужители. Дава указания чрез фетви и упражнява контрол за точното изпълнение на шериатските закони (чл.122).

Институцията, на която са предоставени такива широки правомощия, би могла да играе много важна роля не само в духовния, а и в обществения живот на мюсюлманите. Практическата реализация на тези възможности обаче до голяма степен зависи от личните качества на духовника, който заема този висок пост. Затова въпросът за издигането на духовници за Главен мюфтия винаги е стоял в центъра на вниманието на мюсюлманската общност.

Според устава изборът на Главен мюфтия се извършва по една особена и недотам демократична процедура. Той се избира за 5 години от мюфтиите и мюфтийските наместници, които са назначаеми (чл.114). Изборът се провежда под надзора на Министерството на външните работи и изповеданията. Резултатите от него се утвърждават с царски указ (чл.116 и 120). По такъв начин се свежда до минимум зависимостта на встъпването в длъжност главен мюфтия от Шейх-юл Исляма. Министерството съобщава на Шейх-юл Исляма за избора и

утвърждаването му с царски указ, за да бъде снабден новият Главен мюфтия със съответните грамоти – меншур и мюраселе (чл.121).

На практика обаче дори тази полудемократична процедура работи доста кратко време. До Втората световна война само двама от ръководителите на Главно мюфтийство заемат високия пост чрез избори – Ходжзаде М. Мухиддин от 1905 до 1915 г. и Сюлейман Фаик от 1919 до 1928 г.[91] Останалите главни мюфтии са назначени от съответните държавни органи. По такъв начин хората, които заемат най-високия духовен пост, се превръщат в марионетки, играчки в ръцете на определени партизанстващи политически среди. За да им угодят, главните мюфтии пренебрегват основните права на мюсюлманите, активно участват в сплетните и интригите, насочени срещу прогресивната интелигенция и ходжите, симпатизиращи на модернизма.

С ролята на класическа марионетка се нагърбва Хюсеин Хюсню (1882-1940 г.), който е назначен за Главен мюфтия през 1928 г. и остава на този пост до 1936 г.[92] По време на своето обучение в Истанбул (от 1906 до 1916 г.) той попада под влиянието на консервативните ислямистки среди, обединили се в партията "Свобода и съгласие", която води открита борба срещу всяко движение, целящо реформиране на османската икономическа и политическа система. В тази среда Х. Хюсню (Ахмедов) се оформя като фанатик и антиреформатор. Той отъждествява кемалисткото є младотурското движение, кемализма – с комунизма и атеизма. Като окръжен мюфтия в Шумен и по-късно в качеството си на Главен мюфтия решително се противопоставя на опитите за въвеждане на реформи в социалния и културния живот, в бита на българските мюсюлмани. С тази цел през 1934 г. създава Дружеството на защитниците на ислямската религия с печатен орган вестник "Меденийет". В своята недостойна кампания срещу кемалистките реформи Х. Хюсню не подбира средства – прибягва до шантаж и клевети, доносничи и преследва прогресивно настроените си подчинени. В доклад до Министерството на външните работи и изповеданията той пише: "Принципите, въз-

приети от кемалистите, са несъвместими с исляма и тези, които ги възприемат, слугуват на Ангорска Турция."[93] Прикривайки се зад подобна извратена философия, Х. Хюсню коренно променя политиката на Главно мюфтийство, която то е водило до неговото назначаване за шеф на духовното ведомство.

Неговият предшественик С. Фаик, който се ползва с голямо доверие сред мюсюлманското духовенство и учителството, запазва неутралитет по отношение на реформаторското движение и не анатемосва заменянето на арабската азбука с нова, на чалмата с шапка и т.н. След като го измества чрез апаратни игри, Х. Хюсню поставя политиката на Главно мюфтийство върху консервативни позиции и насочва звената му и мюфтийствата срещу обновителите. Фанатизираните софти упражняват върху привържениците на нововъведенията психологически натиск и се опитват да ги злепоставят пред българските власти, като ги обявяват за агенти на кемалистка Турция. Х. Хюсню и неговото обкръжение стават едни от основните фактори за задълбочаването на противоречието между консервативното и реформаторското направление сред турската интелигенция в България. Един от консерваторите – А. Наджи пише във в. "Достлук": "Докато не унищожим враговете си, няма да приберем сабята в калъфа и перодръжките в кутиите им."[94]

Х. Хюсню полага неимоверни усилия, за да накара изпълнителната власт да го подкрепи в тази борба. В споменатия негов доклад той моли правителството да забрани обучението по новата азбука в частните турски училища и да накара училищните инспектори да уволнят учителите, които не се подчиняват на нарежданията на Главно мюфтийство.[95]

Не само интелигенцията, но и немалка част от духовенството открито недоволстват от дейността на Главния мюфтия. В продължение на 8 години се води остра дискусия по въпроса за неговата легитимност. Прогресивната турска интелигенция и умерените ходжи го приемат като узурпатор. Обратно, обкръжението на Х. Хюсню се опитва да представи неговото назначаване за Главен мюфтия едва ли като нормален избор, тъй като той бил на второ място в листата по време на

изборите през 1928 г. и след като законно избраният Главен мюфтия се оттеглил, а по-точно след като бил заставен да се оттегли, той заел неговото място.[96]

Подобни манипулации засилват още повече негодуванието сред представителите на мюсюлманската общност. В печата и на различни форуми те издигат настойчиво искането да се възстанови изборното начало при определянето на Главния мюфтия. Първият национален конгрес предлага в избора му заедно с мюфтиите да участва и по един представител на вероизповедните общини от градовете, които са мюфтийски седалища. Конгресът настоява уволнението на избраните главни мюфтии да става само с решение на съдилищата от втора инстанция или на мюфтийската конференция, след което до три месеца да се провеждат нови избори.[97]

Въпреки острата реакция на мюсюлманската общественост в продължение на осем години след конгреса мюфтийският въпрос не е решен, тъй като определени консервативни кръгове гледат на Х. Хюсню като на удобна маша. В своето изложение до министър-председателя османистът-историк Вл. Тодоров-Хиндалов пише, че главният мюфтия Х. Хюсню е верен на режима, затова да не се уволнява.[98]

Непрекъснатите и необосновани хули по адрес на Република Турция пречат на нормалните отношения между двете съседни държави. През март 1935 г. турският посланик в София повдига пред представителите на Министерството на външните работи и изповеданията на България въпроса за замяната на консервативните елементи в мюфтийствата с реформатори и настоява да се прекратят нападките срещу неговата страна.[99]

През 1936 г. под натиска на обществеността Министерството на външните работи и изповеданията се принуждава да освободи Х. Хюсню от длъжността Главен мюфтия. Консервативните сили обаче не искат изцяло да се откажат от неговите услуги. Новият главен мюфтия Абдуллах Съткъ веднага го назначава на длъжността инспектор по религиозните учебни предмети. Това е предизвикателство спрямо мюсюлманите и реакцията им не закъснява. В редица градове са организирани протестни събрания. Група мюсюлмани от Разград изпращат

протестно писмо до Главно мюфтийство.[100]

Мюфтиите и мюфтийските наместници придобиват съдийска правоспособност, след като получат мюраселе (грамота) от Главния мюфтия. Той пък от своя страна получава (до 1924 г.) менсюр и менщур от Шейх-юл Исляма.

Шериатските съдилища играят важна роля в правораздаването сред българските мюсюлмани. Те възникват на базата на съществувалите в османския период кадийства, които са разпуснати още през 1880 г. Статутът, правомощията и функциите на тези съдилища се определят въз основа на българския Закон за съдопроизводство от 1892 г. Те са упълномощени да се занимават със семейни, брачни и наследствени дела. Правомощията им и механизмът на шериатското съдопроизодство са детайлизирани в "Устава за духовно устройство и управление на мюсюлманите в България", утвърден през 1919 г. Някои техни правомощия са допълнени с Окръжното за брачни и бракоразводни дела през 1924 г.

Шериатските съдилища имат три степени: първостепенни, апелативни (въззивни) и висш съд (чл.131). Те разглеждат основно делата, свързани със семейното и наследствено право, както и брачни и бракоразводни дела (чл.132).

При всяко мюфтийство и мюфтийско наместничество има по един първостепенен шериатски съд, който е едноличен. Съдии са съответните мюфтии.

В устава се предвижда създаването на три апелативни съдилища в градовете София, Русе и Пловдив. Те също са еднолични. За съдии с царски указ трябва да се назначават духовници измежду кандидатите за мюфтии. Както личи от информациите в печата, поради фнансови затруднения такива съдилища не се създават.

При Главно мюфтийство заседава Висшият духовен (шериатски) съд, който е колегиално учреждение и се състои от трима души. Председател на съда по право е Главният мюфтия.

Първостепенните шериатски съдилища разглеждат и решават делата по същество, а Висшият шериатски съд следи за точното изпълнение на шериатските закони и еднаквото им прилагане (чл.144). Той има право да върне за ново разглеждане

или да отмени решенията на първостепенните и на апелативните съдилища (чл.153, 154). Ако при разглеждане на някои дела от Висшия шериатски съд възникнат неясноти при тълкуването на шериатския закон, съдът по постановление на Главния мюфтия има право да се обърне към Шейх-юл Исляма и да поиска решение чрез фетва (чл.159). Това потвърждава извода, че шериатските съдилища запазват известни връзки с Шейх-юл Исляма по религиозно-правните проблеми до премахването на халифата и въвеждането на светското съдопроизводство в Турция. Общият надзор над тях принадлежи на Министерството на външните работи и изповеданията на България. Съдилищата се финансират от бюджета на министерството. Самите шериатски съдии имат статут на държавни служители.

На практика обаче съдиите не ползват пълноценно правата на държавни служители. До 1921 г. мюфтиите и мюфтийските наместници не са напълно приравнени с държавните чиновници и вместо по 190-200 лв. получават по 60-80 лв. месечна заплата. Народният представител от БЗНС д-р И. Караджов предлага на Народното събрание мюфтиите, мюфтийските наместници, касиери и секретари да бъдат приравнени с държавните служители във всяко отношение. Предложението е мотивирано с това, че мюфтиите и мюфтийските наместници, за разлика от имамите и хатибите, изпълняват не чисто религиозни обязаности, а предимно съдебни функции. Въпреки съпротивата на народните представители от комунистическата партия, между които е и Хюсню Фуат, както и на някои други партии, предложението е подкрепено от депутатите на БЗНС, които представляват мнозинство.[101]

Към края на 20-те и началото на 30-те години сред турската интелигенция започва сериозна дискусия по въпроса за характера и ролята на шериатските съдилища. Тя е предизвикана преди всичко от кемалистките реформи. През втората половина на 20-те години в Турция шериатската правна система е заменена със светска. Тази промяна оказва влияние върху мисленето на определен кръг от турската интелигенция в България. Техните искания обаче са мотивирани и от обективните

потребности. Шериатската правна и съдебна система вече не отговаря на новите условия. Необходимостта от нейното обновяване е очевидна. Шериатските съдилища не разполагат с добре подготвени юристи. Практикуващите съдии не познават достатъчно гражданското съдопроизводство, трудно се ориентират по въпросите на имуществените взаимоотношения. Затова наследствените дела се протакат.[102] Обезпокоена от неефективността на шериатското съдопроизводство, част от турската интелигенция предлага шериатските съдилища да се реорганизират. Една група от турската интелигенция под ръководството на главния редактор на в. "Рехбер" М. Джелил в началото на юни 1935 год. посещава министър-председателя А. Тошев и поставя въпроса за закриването на шериатските съдилища, или поне за отнемане правото им да разглеждат наследствените дела.[103] Идеята за прехвърлянето на наследствените дела към гражданските съдилища се радва на определена обществена подкрепа.

От искането на турската интелигенция да се секуларизира шериатската правна система се възползва авторитарният режим, който поначало се стреми да ограничи прерогативите на традиционните мюсюлмански институции и да създаде единна и строго централизирана съдебна система. На 15 юли 1938 г. Народното събрание приема законопроекта, внесен от министъра на правосъдието Кожухаров. По силата на новия закон правомощията на шериатските съдилища са силно ограничени. На тях се предоставя правото да разглеждат брачните и бракоразводните дела.[104] Представителите на Главно мюфтийство и на районните мюфтийства се опитват да предотвратят приемането на законопроекта, като подчертават, че той не отговаря на шериата. Излъчената от тях делегация посещава председателя на Народното събрание, министрите на правосъдието и на външните работи и изповеданията, но не успява да спре процедурата.[105] Реакцията на реформаторски настроената интелигенция е позитивна. Тя приема силното ограничаване на ролята на шериатското съдопроизводство едва ли не като свой успех. М. Джелил на страниците на в. "Догру йол" ("Верен път") изразява задоволството си от уеднаквяването на правораз-

даването и го окачествява като приравняване на гражданите-турци с останалите граждани.[106]

Вакъфите по своя характер представляват своеобразен фонд, осигуряващ основните финансови ресурси, необходими за системното функциониране на религиозните учреждения, молитвените домове и училищата. Възникнали още в османския период в резултат на различни дарения и пожертвувания, вакъфите успяват да съхранят една немалка част от своите недвижими и движими имоти до периода на тоталитарния социализъм. Действително, в годините на Руско-турската война част от имуществото им е разпиляно и ограбено, а дейността им – дезорганизирана. Постепенно обаче част от вакъфите са възстановени. С "Устава за духовното устройство и управление на мюсюлманите в България" вакъфите са обединени в единна централизирана стопанска и благотворителна организация. За ръководство на всестранната им дейност при Главно мюфтийство е учредена Дирекция (отделение) за духовенство и вакъфи (чл.130). В известен смисъл дирекцията се явява ръководен и контролен орган за настоятелствата на вероизповедните общини, които стопанисват и управляват общинските вакъфи. На дирекцията е възложен надзорът над стопанисването на вакъфските имоти и правилното използване на приходите им. Актовете и сделките, които извършват настоятелствата във връзка със замяната, строежа, ремонта и даването под наем на вакъфските имоти съгласно закона за търговия, се одобряват от Висшия шериатски съд, след като дирекцията даде писмено мнение (чл.177).

Съставянето на щатната таблица на изповеданието и разпределението на щатните бройки по джамии, молитвени домове и други религиозни учреждения и в училищата става под контрола на Дирекцията за духовенство и вакъфи. Тя подготвя годишни бюджети, които се утвърждават от Министерството на външните работи и изповеданията. Средствата се набират главно от десетпроцентовите отчисления от приходите на вакъфските имоти на настоятелствата. С този бюджет се покриват разходите на дирекцията и на някои други религиозни учреждения. Излишъците от него се натрупват в Българската

народна банка и се използват за издръжка на училища, учители и духовници (чл. 179).

Приносът на вакъфите в развитието на религиозната и етнонационалната култура и на просветното дело е значителен. Частните турски училища оцеляват и развиват макар и скромна просветна дейност благодарение главно на тяхната финансова подкрепа. Онези вакъфи, които разполагат с по-добро материално състояние, издържат даровитите бедни ученици и студенти, които се учат в наши или чуждестранни учебни заведения. Основната тежест от разходите на джамиите и молитвените домове, а в отделни периоди и на редица учреждения на мюсюлманското изповедание пада върху вакъфите.

Движимите и недвижимите имоти на вакъфите обаче невинаги са стопанисвани добре. След Първата световна война в турските вестници, излизащи в България, се появяват информации за разрушаването, разпиляването и разграбването на вакъфските имоти. В своята молба до цар Борис III председателят на Съюза на културно-просветните и спортни дружества "Туран" Ю. Налбантов пише: "Ние сме наследили едно огромно богатство, вакъфите, което след освобождението на България се изчислявало на около 1 млрд. лв., а днес то съставлява около 300 млн. лв. И това имущество обаче не се използва рационално."[107] Наличните статистически данни потвърждават твърдението на журналистите и общественците, че движимите и недвижимите имоти на вакъфите постепенно намаляват и направо се стопяват. Голяма тревога буди обстоятелството, че и доходите от наличните имоти не се използват по предназначение. Особено през 30-те години зачестяват случаите на отнемане на имотите на някои настоятелства без сериозно основание.[108]

Към началото на 30-те години назрява обективната необходимост от реорганизиране на вакъфската институция. На Първия национален конгрес този въпрос е обсъден обстойно. В приетите решения са включени такива предложения като: Дирекцията за духовенство и вакъфи да се отдели като самостоятелно учреждение; вакъфската дейност да се развива

по специална програма и под ефикасен народен контрол; вакъфите да се ръководят от Висш вакъфски съвет и директор, които да се избират от представителите на настоятелствата на вероизповедните общини.[109] С тези конкретни предложения се цели съхраняването на движимите и недвижими имоти на вероизповедните общини и рационализирането на вакъфската и благотворителната дейност.

Основният извод, който се налага от анализа на състоянието на мюсюлманското изповедание и на работата на различните религиозни учреждения, е, че към началото на 30-те години назрява необходимостта от преустройството на тяхната дейност. "Уставът за духовно устройство и управление на мюсюлманите в България", който в началния период спомага за придаване по-организиран характер на работата на религиозните институции, вече не отговаря на новите условия и нараслите потребности. В своите молби до царя и правителството представителите на мюсюлманското изповедание настояват да се изработи нов устав с участието на специалисти и на мюсюлманските вероизповедни общини, който след сериозно обсъждане да се утвърди от компетентните органи.[110] Режимът, установен след 19 май 1934 г., обаче, няма интерес от подобряването на работата на мюсюлманските религиозни институции.

б) Съюз на турските учители в България

В началото на 20-те години създаденият през 1906 г. учителски съюз започва да укрепва и да се активизира. Обективните условия му помагат да се превърне в една от основните обществено-културни организации на турското малцинство и радетел на обновителните, реформаторски идеи.

След Първата световна война необходимостта от преустройство на образователната система става още по-очевидна. Тази система не осигурява необходимата подготовка на турските деца, което ги лишава от пълноценна реализация в живота. Частните турски училища не разполагат с подходяща материална база и подготвени педагогически кадри. Училищните сгради са стари, нехигиенични и изобщо негодни за учебна

дейност. В училищата липсват най-необходимите учебни помагала и средства. Обучението в тях е на ниско педагогическо ниво.

Българските управляващи среди, които през този период започват да се интересуват от турското образователно дело, водят политика на задържане на неговото развитие. Затова съхраняват частния статут на турските училища и се стремят да парализират опитите за тяхното преустройство. Счита се, че едно просветено и обновено турско малцинство би представлявало опасност за националната сигурност. Към края на 20-те години са предприети опити за постепенно закриване на частните турски училища. Поради реакцията на турското малцинство и на Турция обаче тази идея не може да бъде реализирана докрай.

Правителството на Народния блок създава специална комисия, която да изработи нова политика спрямо турското малцинство. Тя е оглавена от пълномощния министър Г. Радев. В нея участват главните секретари на министерствата на външните работи, вътрешните работи и народното просвещение.

В доклада, представен от комисията през 1934 г., се предлага: да се парализира дейността на учителския съюз; преподаването в турските училища да се води по арабската азбука, но да се провокира ситуация, при която инициативата да дойде отдолу; да се създаде инспекторат за турските училища и ръководството му да се възложи на българин, знаещ турски език; инспекторите да контролират назначаването на турските учители и учебниците, които се използват в турските училища.[111]

Срещу подобряването на учебното дело се обявяват не само органите на просветата, но и консервативната част от духовенството, което държи в свои ръце училищната администрация.

В тази обстановка Съюзът на турските учители възприема нова линия, която се основава на реформаторството и на националната идея. Под влиянието на кемализма през 20-те години съюзът започва да популяризира необходимостта да се даде приоритет на националната идея и да се укрепи

етнонационалното съзнание. В практически план той твърдо застава на страната на кемалистките реформи и ратува за радикални промени в социално-битовата и културно-просветната област. Под въздействието на националната идея на XIX конгрес, проведен през 1928 г., името на съюза от "Дружество на учителите-мюсюлмани" е променено в "Съюз на турските учители в България".[112] Членовете на съюза отдават голямо значение както на националната идея, така и на научните знания. Чрез своята просветна дейност те се противопоставят на невежеството и религиозния фанатизъм. Тъкмо това новаторство и просветителство разширява популярността на съюза не само сред интелигенцията, но и сред определени градски слоеве.

От началото на 20-те до средата на 30-те години съюзът е безспорен представител на прогресивното турско учителство в България. От около 2100 учители в него членуват над 400 души.[113] Местните му дружества покриват всички райони на страната, в които живее компактно турско население. Съюзът на турските учители има свои дружества почти във всички градове и по-големи села. По-системна дейност развиват дружествата във Варна, Нови пазар, Русе, Шумен, Търговище, Омуртаг, Сливен, Казанлък, Айтос, Бургас, Кърджали и др. В по-малките населени места обаче те не работят активно. Затова на XXIII конгрес, състоял се през август 1933 г. в Русе, е решено малките учителски дружества да се слеят с по-големите в съседните села.[114]

Съюзът на турските учители развива значителна просветна дейност и сред населението. Паралелно с учебната работа неговите членове се занимават и с активна издателска работа. В началото на 1921 г. съюзът започва да издава в Шумен двумесечното педагогическо списание "Тербие оджагъ" ("Огнище за възпитание"). През 1923 г. списанието е преместено във Варна и преименувано в "Муаллимлер меджмуасъ" ("Учителско списание"). В различните периоди редакцията на списанието се намира в различни градове. През 1926 г. неговото седалище се премества в Разград. Както личи и от мотото на списанието, то отразява възгледите на учителите, обединили се около общи

идеи, цели и интереси. На неговите страници се разглеждат актуални проблеми на педагогическата наука, популяризират се основните принципи на обучението и възпитанието и тяхното приложение в конкретните условия на частните училища. Голямо внимание се отделя на методическите въпроси и популяризирането на положителния опит. В бр. 1 на сп. "Муаллимлер меджмуасъ" са дефинирани основните искания на турските учители. По своята същност и обхват те представляват програма за действие, която включва основните проблеми на образователното дело сред турското население. Съюзът предлага конкретни решения на основните въпроси като утвърждаване на единни учебни планове и програми; подобряване на материалната база на частните турски училища и тяхното финансиране от държавния бюджет; издигане на професионалната подготовка на учителите и т.н.[115]

Подобни актуални проблеми на образователното дело сред турското население се обсъждат и на ежегодните конгреси на Съюза на турските учители. Така например на XII конгрес, проведен през 1921 г. в Казанлък, са обсъдени предложенията за внасяне на поправки в новия закон за народната просвета и въпросът за преработване на Учебния план и Правилника за дейността на частните турски училища. На XV конгрес, състоял се през 1924 г. в Омуртаг, е разгледан въпросът за идейните основи на възпитателната работа.[116] В дневния ред на почти всеки конгрес присъстват някои въпроси, свързани с издигане на професионалната подготовка на турските учители и подобряване на тяхното социално положение. Тези въпроси заемат централно място в работата на последния XXIII конгрес, състоял се в Русе през 1933 г.[117]

Основната цел на Съюза на турските учители е реорганизирането на образователната система и привеждането ѝ в съответствие с изискванията на педагогическата наука, издигане на равнището ѝ до равнището на българското образователно дело. Учителството най-добре съзнава, че обучението и възпитанието на турските деца сериозно изостава от развитието на образованието в страната и от потребностите на живота. В Окръжно № 80 на Централното настоятелство на

Съюза на турските учители, изпратено във връзка с подготовката на поредния конгрес през 1932 г., се констатира: "Просветата и от гледна точка на обучението и неговото управление се намира в анархия. Ние не разполагаме с учебен план, от който да се ръководим. Нямаме правилник, който да урежда взаимоотношенията между училището и настоятелствата, между училищата и Министерството на просветата. Все още не са определени основните насоки на възпитателната работа..."[118] Съюзът на учителите обяснява причините за ширещата се неграмотност сред турското население и оставането му встрани от културния живот на България със слабостите на образователното дело. Обучението продължава да се води с остарели методи, липсват добре подготвени учителски кадри и необходимата материална база.

Затова заедно с останалата интелигенция членовете на съюза започват борба за издигане равнището на образователната система. До Първата световна война основната цел на тези усилия е да се превъзмогне системата на килийните училища, в които се преподават само Коран и вероучение. Децата дори не получават писмена грамотност. През 20-те години реформаторските стремежи придобиват характер на борба за окончателно утвърждаване на съвременно светско образование. Тази задача е ясно формулирана в т. 1 на учителските искания, публикувани в брой 1 на сп. "Муаллимлер меджмуасъ": Обучението в училищата да се води в съответствие с изискванията на епохата и на педагогическата наука.[119] За практическото реализиране на тази цел учителството и прогресивната общественост се стремят преди всичко да разширят мрежата от прогимназиите, които за разлика от медресетата – религиозните училища, имат повече светска насоченост. Заедно с това се полагат усилия за изменение на съотношението между светските и религиозните учебни предмети в полза на първите.

Конкретен израз на стремежа към осъвременяване на образователната система към края на 20-те години става борбата за въвеждане на латинската азбука и новите числа. Няколко месеца преди официалното въвеждане на новата

азбука в Турция, свиканият през юли 1928 г. в гр. Лом XIX конгрес на Съюза на турските учители решава обучението в частните турски училища в България да се води на базата на латинската азбука.[120] Веднага след това решение започва подготовката за изучаване на новата азбука – организирани са курсове с учителите, започва работата около съставянето на новия буквар и т.н. Първият буквар е написан от Ахмед Шюкрю, учител от Пловдив.

Консервативното крило на духовенството се противопоставя категорично на това нововъведение. То обявява старата арабска азбука за ислямска, а новата – за отстъпление от религията. Министерството на просветата се възползва от искането на Главно мюфтийство и с Окръжно № 34423 от 10 октомври 1928 г. отлага въвеждането на новата азбука в частните турски училища за след 4 години. Това предизвиква остро недоволство сред прогресивното учителство. Делегация на Съюза на турските учители посещава отговорни държавни институции и настоява за отмяна на окръжното. Предложението е подкрепено и от народните представители-турци. Битката за въвеждането на новата азбука продължава няколко години. В крайна сметка на 14 януари 1930 г. Министерството на народната просвета отменя предишното си решение и разрешава обучението на новата азбука.[121]

Една от основните грижи на Съюза на турските учители е разработването на научнообоснован учебен план за частните турски училища, който да изхожда от постиженията на педагогическата наука и практика, от основните цели пред учебно-възпитателния процес. При съставянето на различни проекти за еталон е взет учебният план на народните (държавните български) училища. Винаги се подчертава необходимостта по своя характер и съдържание учебният план на частните училища да съответства напълно на учебния план на народните училища. Въпросът за учебния план се поставя в много документи на съюза. Точка първа на решенията на Русенския конгрес гласи: “Да се подготви единна учебна програма, която да се даде за одобрение от Министерството на народната просвета. В нея да се застъпи в необходимата степен рели-

гиозното, националното и родолюбивото възпитание."[122] На различни конгреси на съюза се обсъждат отделни проекти за учебни планове. Още през 1921 г. на конгреса в Казанлък са разгледани преработените варианти на Учебния план и Правилник за частните училища. През следващата година, на XII конгрес, състоял се в Свищов, са приети учебни планове както за началните училища, така и за частните турски прогимназии.[123] В тях е увеличен значително хорариумът на природо-математическите учебни предмети.

Съюзът на учителите полага системни грижи за снабдяването на турските училища с необходимите учебници. Този въпрос присъства в дневния ред на много конгреси, включително и на последния русенски конгрес. На него е решено веднага след утвърждаването на учебния план да започне изготвянето на нови учебници, съобразени с него.[124] Най-подготвените и опитни съюзни членове се ангажират с написването на учебници по различни учебни предмети. Издаването на учебници придобива интензивен характер особено след 1924 г. Само през 1926 г. са издадени 42 учебника.

На съюзните конгреси и на други учителски форуми доста голямо внимание се отделя на учебното съдържание. Почти през цялото съществуване на Съюза на турските учители вниманието на неговите членове е ангажирано с търсене и постигане на оптимално съотношение между религиозните и светските знания, които трябва да усвояват подрастващите в училищата. Този въпрос не намира радикално решение, тъй като около него се води борба между консервативните и прогресивните учители. Друг важен въпрос, който занимава съюза, е изучаването на турски и български език. Включването на двата учебни предмета в учебния план и удачното им разпределение се оказва труден педагогически проблем. Съюзът на турските учители отстоява схващането, че обучението в турските училища, дори в тези, които са държавни, трябва да се води на турски език, а българският език да се изучава като отделен учебен предмет.[125] Възниква обаче въпросът от кой клас (отделение) да започне и как да се изучава? В изложение на Централното настоятелство на Съюза на турските учители в

България до министър-председателя и министъра на народната просвета се изразява загриженост от слабото усвояване на българския език след шестгодишното му изучаване. Това положение се обяснява с липсата на специално подготвени учебни програми и методика за преподаване на български език на децата, чийто майчин език е друг. Съюзът предлага да се организират специални курсове за учителите-българи, които обучават турските деца.[126]

Синдикалният характер на Съюза на турските учители налага той да отдава първостепенно значение на професионалните проблеми на учителите. Действително, съюзът и неговите дружества системно се занимават и търсят решение на такива въпроси като повишаване на квалификацията и социално обезпечаване на турските учители. От анализа на конгресните материали и от публикациите в печата става ясно, че решение за един от най-тежките въпроси – професионалната подготовка на учителите, се търси по две линии. На първо място се предлага да се открият турски педагогически училища, които да подготвят необходимите кадри. Учителството проявява готовност да жертва част от държавната помощ, която се отпуска за турските училища, за да се осигурят финансови източници за педагогическите училища.[127] След като държавните органи и Главно мюфтийство не предприемат конкретни стъпки за реализиране на това предложение, погледите са отправени към духовното училище Нюввабb. На XXIII конгрес на съюза, състоял се в Русе през 1933 г., е предложено в последните класове на средния отдел на Нюввабb да се оформят педагогически паралелки, които да подготвят учители за частните турски училища.[128]

По инициатива на съюза се организират различни курсове за повишаване квалификацията на практикуващите учители. Обективна потребност от такива курсове възниква при преминаването от чисто религиозни към светски ориентирани училища. През летните ваканции в градски центрове като Айтос, Пловдив, Русе, Разград, Шумен, Варна и др. се организират курсове, на които учителите се запознават с основните проблеми на съответната учебна дисциплина и с новите методи

на преподаването й. През 1928 г. са организирани курсове за усвояване на новата азбука. В споменатото изложение на Централното настоятелство на съюза се съдържа предложение за организиране на курсове и конференции за изработване на единна програма и единен метод на обучение по български език, българска история и география.[129] Органите на Министерството на народната просвета обаче не отдават необходимото значение на това важно предложение.

Турските учители работят при крайно тежки материални условия – през повечето време не получават работни заплати от държавния бюджет, не са обезпечени с никакви социални осигуровки, училищните настоятелства и инспекторите самоволно решават професионалната им съдба. Затова Съюзът на турските учители полага изключително много усилия, за да извоюва поне елементарни социални права за своите членове. Главното негово искане е да се предоставят на учителите-турци равни социални права с българските им колеги.

Съюзът настоява преди всичко учителите-турци да имат статут на редовни учители и да им се осигурят редовни работни заплати. За съюза пътят за осигуряването на справедливо възнаграждение за учителите-турци е чрез уеднакввяване на щатните таблици на българските и турските училища. Районната конференция на учителите-турци, проведена на 24-25 юни 1928 г. в Разград, предлага техните работни заплати и пенсии да се определят според образователното ниво и прослужените години.[130] В тази връзка се настоява Министерството на народната просвета и общините да увеличат помощта, която отпускат за частните турски училища, а заплатите на учителите-турци да се осигуряват от държавния бюджет.

Едно от най-настойчивите искания, поставени от съюза, е обезпечаването на неговите членове със социални осигуровки. Между исканията, изложени в бр. 1 на сп. "Муаллимлер меджмуасъ", е включено следното: "На учителите-турци да се осигури правото на пенсия за прослужени години и други социални права, от които се ползват учителите от официалните училища."[131] Между исканите социални права важно място заема правото на отпуск по болест и лекуване в държавните

болници, намаление при пътуването по БДЖ и т.н.

На учителите-турци нерядко се налага да понасят своеволията на някои консервативно настроени училищни настоятелства и инспектори. Поради своите реформаторски убеждения те попадат в т. нар. "черни списъци" и биват уволнявани без сериозни основания. Защитата на правата на такива учители се превръща в една от постоянните грижи на съюза. В приетите резолюции на негови конгреси се отстоява справедливото искане актът на назначаване и уволняване на учителите-турци да се извършва на базата на правилниците, валидни за българските училища, а при налагане на наказание да се спазва същата процедура, която се прилага спрямо българските учители.[132] Централното настоятелство се обръща към министър-председателя и министъра на народната просвета с искането да се възстановят правата на всички учители-турци, които са лишени от учителска правоспособност, без да е спазен съответният ред.[133]

Несъмнено удовлетворяването на социалните искания на учителите зависи от осигуряването на финансови източници. След като на многократните предложения за държавно финансиране на частните турски училища не е даден положителен отговор, Съюзът на учителите се ориентира към търсене на други възможности. Той излиза с предложение Дирекцията за духовенство и вакъфи да поеме изплащането на трудовите възнаграждения на учителите, като създаде специален фонд "Турски училища". Освен това съюзът създава "Фонд за подпомагане на учителите", чийто правилник е утвърден от XV конгрес, състоял се през 1924 г. в Омуртаг. Според предвижданията фондът трябва да отпуска помощи на учители, останали безработни вследствие на незаконосъобразни уволнения.[134]

Паралелно с тази синдикална дейност Съюзът на турските учители направлява извънкласната и извънучилищната работа на своите членове. Те организират и ръководят кръжоци по различни учебни дисциплини, музикални и танцови състави, спортни групи и т.н. В края на учебната година и по други поводи съставите изнасят представления, организират

състезания не само пред родителите, но и пред цялото население. Учителите изнасят сказки на родителски срещи и на публични събрания. Младежките театрални и музикални състави също работят под ръководството на учителите. Те представят пред обществеността театрални постановки, национални игри и песни, които укрепват националното съзнание.

Следователно борбата за обновяване на образователната система е многоаспектна и засяга такива важни въпроси като: засилване на светския характер на образованието; прилагане на нови учебни планове и правилници, които да съответстват на тези в училищата в България и Турция; замяна на арабската азбука с латиница; субсидиране на турските училища от българската държава; изравняване на социалните права на учителите-турци с тези на българските учители и т.н.

Съюзът на учителите предприема конкретни действия за постигане на тези цели. През 1933 г. негови ръководители заедно с председатели на вакъфи подготвят и се опитват да изпратят до Обществото на народите искане за застъпничество пред българските власти по училищните въпроси. През 1936 г. прогресивните учители организират ученически бойкот в онези училища, в които не се преподава новата азбука.

Приносът на Съюза на турските учители в развитието на образователното дело и културата на турското малцинство през 20-те и 30-те години на XX в. е значителен. Той изиграва водеща роля в провеждането на определени реформи както в образователната система, така и в социалния бит на турското население и в консолидирането му като малцинство. Затова съюзът се оказва сред онези културни, социални и синдикални организации, които попадат под ударите на авторитарния режим, установен след 19 май 1934 г.

в) Съюз на културно-просветните и спортни дружества "Туран"

В началото на 20-те години на XX в., когато се очертава тенденция на оживление и подем в обществения и културния живот в районите с компактно турско население, започват да

възникват спортни и културни клубове. Първите от тях се появяват в Търговище, Русе и Видин. През 1923 и 1924 г. броят им достига 16. В спортните и културните клубове членуват преди всичко младежи от градовете.

В процеса на работа започва да се чувства необходимостта от установяване на контакти между тези клубове и координиране на дейността им. По инициатива на русенските спортни клубове "Йълдъз" ("Звезда") и "Теракки" ("Напредък") на 14 юли 1924 г. в Русе е свикан учредителен конгрес на Турския спортен съюз в България.[135] Свои делегати на конгреса изпращат шест клуба от Разград, Русе, Свищов, Плевен и Видин. На него е решено всички клубове да се обединят в единен съюз. Централното му ръководство е комплектувано от представителите на двата клуба-инициатори начело с Али Хюсню (Туналъ). Новоизбраното ръководство поема ангажимента да подготви и представи на следващия конгрес Устав на съюза.

Уставът е утвърден на II конгрес, свикан на 3 юли 1925 г. в Плевен. На този конгрес са представени 9 клуба от 29 делегати. Тогава именно се открива дискусия за характера и името на съюза, която продължава няколко години. Дискусията се води главно по въпроса дали да се създаде отделен турски спортен съюз или клубовете да се включат в съществуващите български спортни федерации. Надделява мнението да се формира самостоятелен съюз. На централното му ръководство обаче е препоръчано да търси възможности за спортно сътрудничество с българските клубове и федерации.

Истинска дискусия по въпроса за характера на съюза се води на Варненския конгрес, състоял се на 13 юли 1926 г. В работата му участват 25 делегати от 9 града. Още при създаването на съюза представителите на някои клубове от Видин, Плевен и Варна се обявяват против това, той да има характер на спортна организация. Според тях при крайната изостаналост в културната и просветната област спортът не може да бъде приоритет на съюза. Като главен аргумент се изтъква необходимостта основното ударение да се постави върху културно-възпитателната дейност.

В резултат на дискусията е решено организацията да се преустрои и да се превърне в Съюз на културно-просветните и спортни дружества. По такъв начин работата на клубовете се насочва основно към всестранна дейност за повишаване на образователното и културното ниво на младежите-турци. На спорта вече се гледа като на второстепенна дейност. С изменението на характера на съюза възниква въпросът за неговото име. Още на II конгрес представителят на Видинския клуб Я. Ахмед се опитва да наложи името "Туран", което носи неговият клуб. На Варненския конгрес това предложение бива подновено. Но представителите на редица клубове от Русе, Търговище и Провадия намират за неподходящо такова име в конкретните български условия. Техните възражения се основават на вероятността съюзът да придобие чисто политически характер и да предизвика отрицателна реакция сред определени обществени кръгове. Привържениците на името "Туран" уверяват, че съюзът и занапред няма да си поставя политически цели, а ще съсредоточи своето внимание върху културно-просветната и спортна дейност. Те се възползват от обстоятелството, че в България вече съществува подобен прецедент. Арменската организация "Скавут" и еврейската "Макаби" работят системно за съхраняване и развитие на националната култура и съзнание на арменците и евреите.

В крайна сметка с подкрепата на видинската, варненската и врачанската делегация Съюзът на културно-просветните дружества приема името "Туран", а Варненският конгрес е обявен за първи.[136] Конгресът внася редица изменения и в Устава на съюза. Този преработен вариант, който е утвърден със заповед № 4951 на Министерството на вътрешните работи от 28 април 1927 г., с някои допълнения, внесени през март 1934 г., остава в сила до закриването на съюза.

По своя организационен строеж Съюзът "Туран" представлява федерация. Дружествата разполагат с известна самостоятелност. Всяко от тях има свой устав, който по характер и цели не се различава от устава на съюза. Въпреки това съюзът не придобива характера на строго централизирана

организация. Дружествата работят доста самостоятелно.[137] Затова VIII конгрес (1933 г.) обръща внимание на дружествата да съблюдават принципа на централизма.

В съюзните дружества членуват младежи и девойки, навършили 14-годишна възраст. Членовете се приемат по лична молба на кандидата от управителните съвети на дружествата.[138] Съветите се стремят да привличат нови членове главно от средата на младата интелигенция и занаятчиите.

Дружеството се ръководи от общото събрание и от избраните от него управителен съвет и контролна комисия, които заедно образуват управителното тяло. То има задължението да осигури изпълнението на взетите от събранието решения, като в края на всяко шестмесечие се отчита пред него. На управителното тяло е възложено да представлява дружеството.[139]

Висш ръководен орган на Съюза на културно-просветните и спортни дружества "Туран" е конгресът, който приема и променя устава и избира централните ръководни органи.

През втората половина на 20-те години Съюз "Туран" разширява своето влияние. Към 1932-34 г. той придобива значителна популярност. Негови дружества има в почти всички градове, в които живее по-компактно турско население. Постепенно съюзът започва да прониква дори в някои по-големи села. Според различни източници той има 75-80 дружества в цялата страна с около 5-6000 члена.[140] Затова както симпатизантите, така и противниците му го окачествяват като най-масовата и дейна турска организация в България.

Подобна представа се изгражда главно на базата на някои по-представителни мероприятия на по-големите дружества и въз основа на впечатлението от конгресите на съюза, които се провеждат ежегодно в различни градове. През цялото му съществуване са проведени осем конгреса, които анализират дейността на дружествата и вземат решения, определящи основните насоки на бъдещата им работа.

Вниманието на обществеността привлича и специалната символика на съюза. Знамето му представлява правоъгълник от бял и червен плат, в средата на който има отворена книга,

популярният музикален инструмент лира, футболна топка и гимнастически гири. В празнични дни членовете на съюза носят специална униформа – син панталон и бяла риза със зелена лента и двуцветен пояс (бял и зелен) за младежите, синя пола, бяла риза и бели чорапи за девойките. Всички носят и зелени фуражки с бяло-червена лента. Патронен празник на съюза е Хъдреллез (който съвпада с православния Гергьовден). На този ден младежите в редица градове организират манифестации.[141]

Популярността на Съюз "Туран" нараства и благодарение на неговия орган и други печатни издания. През 1928 г. се появяват два броя от вестник "Туран". От началото на 1932 г. до средата на 1934 г. той излиза редовно един път в месеца. Освен него и вестниците "Карадениз" (Разград), "Йоздилек" ("Основно желание", Кърджали), "Истикбал" ("Бъдеще", Видин) и др. отразяват широко работата на съюзните дружества.

Въпросът за характера и дейността на "Туран" предизвиква известни спорове още с появяването на съюза. По-голямата част от турската интелигенция, независимо дали му симпатизира или е негов противник, както и определени управляващи среди го окачествяват като кемалистка организация. В някои полицейски донесения и журналистически материали, публикувани през този период, се набляга на пантюркисткия му характер. В по-ново време редица историци-марксисти изцяло приемат тази постановка, без да правят разлика между кемализма и пантюркизма.

Основания за подобна характеристика дава и до днес името на съюза. Макар неговите лидери да декларират, че съюзът не се занимава с политика[142], името му придава политическа и пантюркистка окраска. Анализът на програмните документи и цялостната дейност на съюза обаче потвърждават, че неговият туранизъм не е тъждествен с класическия пантюркизъм. В програмата му не се поставя като цел обединяването на всички тюркски народи в една единна държава и противопоставянето й на съседните страни.

Сред основните подбуди, които насочват определен кръг от основателите на съюза към името "Туран", е стремежът да се подчертаят общите моменти в произхода и историческото

минало на българите и турците и принадлежността на българите и турците от нашата страна към едно общо отечество България. Дори пловдивският окръжен полицейски инспектор специално подчертава в свой доклад до ДС, че името "Туран" е съзнателно избрано, за да се подчертае етническата близост на турци и българи.[143] Лидерите на съюза често изтъкват хипотезата за близост. Тази идея намира отражение и в марша на съюза. В него се казва: "...българи и турци сме едно потекло..., ние сме турци на Омуртаг..., кой е чужд на това отечество."[144]

Тезата за общия произход на прабългарите и на останалите тюркски народи не е чисто пантюркистка теория. Тя се споделя и досега от мнозина историци и ориенталисти. При необходимост в миналото към нея са прибягвали и някои политици. Българският генерален консул в Одрин Т. Марков, който е упълномощен от земеделското правителство да води предварителни преговори с представителите на турската държава, на срещите си с М. Кемал паша, посочвайки наличието на обективни предпоставки за развитието на българо-турските отношения, изтъква на първо място общия произход на двата народа.[145] Години по-късно пред турски журналисти, които се готвят да посетят България, Ататюрк обяснява наличието на добри чувства у българите към турците с близостта на произхода на двата народа, които са дошли на Балканите от едно и също място – от Средноазиатското плато.[146]

От друга страна обаче ръководните среди използват името "Туран", за да подчертаят връзката на турското население в България с турската нация. Председателят на съюза Ю. Налбантов в споменатата молба до царя, обосновавайки необходимостта от въвеждането на новата латинска азбука, изтъква: "Ние, българските турци, сме част от онова цяло, което се нарича турска нация, както всички българи, които живеят в различните краища на земното кълбо, съставляват частите на българската нация."[147]

Изхождайки от подобни разбирания, Съюз "Туран" си поставя като основна задача укрепването и развитието на националното съзнание на турското население, "възпитанието му в духа на националните добродетели".

При практическата реализация на подобна задача съюзът, както и кемалистите, се сблъскват с много сериозни трудности. Преди всичко се налага да се преодолее юмметското съзнание, т.е. идеята за принадлежността на всички мюсюлмани към една религиозна общност, в която не се допуска консолидирането на отделни нации. От теоретична и практическа гледна точка много сложен се оказва въпросът за съчетаването на етнонационалното съзнание с гражданското и особено въпросът, свързан с изграждането на правилно отношение и към България, и към Турция. По този въпрос ръководните среди на Съюз "Туран" не са единни и последователни.

В определени програмни статии, публикувани на страниците на в."Туран", основното ръководно ядро на съюза се стреми да докаже, че действа с ясното съзнание, че членовете му са български граждани. За тях самият съюз е "плод на българската култура". Тези среди се стремят да намерят ефективни средства и пътища за съчетаването на етнонационалното турско съзнание с гражданското съзнание. "Ние сме турци – заявява Ю. Налбантов на VIII конгрес на съюза. – Но не бива да се забравя, че обичаме както своята нация, така и българските си братя и своето отечество – България."[148] За този лидерски кръг съществува органическа връзка между възхода на страната и успешното социално и културно развитие на турското малцинство. Затова той включва между главните цели на съюза задачата да съдейства за израстването на младежите-турци като истински граждани, като хора, които чувстват, че живеят в свое отечество. "Целта на съюза – пише в. "Туран" – е да подготви полезни, съзнателни и достойни граждани, с които да се гордее България, а не да й бъдат товар и бреме със своята назадничавост и невежество."[149] На тези ръководители на съюза не е чужда идеята за опознаване и сближаване с българската народност.

В практическата работа на съюза обаче невинаги се отделя необходимото внимание на укрепването на гражданското съзнание. Не само се проявява непоследователност, но някои кадри на съюза открито пренебрегват задачите, свързани с патриотичното възпитание на младежите-турци. В някои

полицейски донесения, а и в изследванията на отделни автори, които имат възможност непосредствено да наблюдават събитията, се посочва, че в съюза членуват и хора, пренебрегващи държавните интереси. Последните свеждат задачите на съюза единствено до "издигане на своята нация в материалната и духовната област."[150] Чрез своята печатна и практическа дейност те насочват вниманието на младежите-турци единствено към проблемите на Турция и напълно пренебрегват въпросите, с които се сблъсква България. Някои от тях дори си позволяват да противопоставят интересите на турската нация на интересите на българската. По такъв начин те спомагат за отчуждаването на младежите-турци, живеещи в България, от тяхната родина.

Тези две тенденции се открояват и при подхода към кемализма и неговото практическо прилагане в българските условия. А подходът към кемализма има важно значение, тъй като през 20-те и 30-те години Съюз "Туран" е известен преди всичко като кемалистка организация на българска почва. "Ръководителите на "Туран" – пише О. Кълъч, бивш преподавател в Нюввваб – бяха кемалисти, които... се стремяха да популяризират кемалистките реформи сред турското население, живеещо в България."[151] Кемалисткият характер на Съюз "Туран" се подчертава както от неговите симпатизанти, така и от опонентите му. В по-голямата част от полицейските доклади съюзът се разглежда като един от пропагандаторите на кемализма. Мнозинството от ръководните му дейци по принцип не се противопоставят на подобни оценки, но, за разлика от крайните националисти, се стремят да се разграничат от политическите аспекти на кемализма. Опитвайки се да отхвърли обвиненията, че съюзът е обзет от идеите на кемализма и представлява опасност за България, в. "Туран" пише: "... Онова, което интересува, кръвно и духовно свързва туранската организация с кемализма (ататюркчюлюк), са неговите културни и социални аспекти..."[152] Както се вижда, ръководните среди на съюза се вдъхновяват от успехите на кемалистите не само в отстояването на националния суверенитет, но и в утвърждаването на реформите в културната област.

И за да демонстрират, че стоят настрана от политиката, те поставят ударение върху културните проблеми.

Превръщането на културната и просветната дейност в приоритетно направление е обусловено от обективното положение на турското население и на неговото младо поколение. Неговите ръководители добре съзнават, че турската младеж сериозно изостава от общото културно и социално развитие на населението в страната. Изостаналостта е тотална, тя се отнася до цялостното участие на турците в обществено-икономическия живот на страната. Ръководните среди на Съюза "Туран" търсят причините за това състояние в политиката на управляващите, във фанатизма на ходжите и в изселническите настроения. Затова те призовават младежта да обедини усилията си, за да се издигне до равнището на своите съграждани българи, арменци и евреи. Съюзът се ангажира с амбициозната задача да се грижи за всестранното развитие на младежите-турци. В това отношение неговите дейци се вдъхновяват главно от обновителните процеси, които се развиват в Турция. Откъсването от тези процеси за тях е равносилно на откъсване от турската нация.

Според ръководните среди на съюза главните фактори за културно-просветното развитие са училището и просветните дружества. Затова те призовават родителите да изпращат децата си на училище, а на младежите, които са пропуснали възможността да се образоват, препоръчват да се приобщят към съюза. "Дружеството на съюза – пише в. "Туран" – се явява като второ училище, като възпитателно огнище за извънучилищната младеж."[153] Някои дружества се опитват да организират курсове за ограмотяване. На техни събрания се изнасят доклади, реферати и беседи по отделни научно-популярни въпроси. На такива теми значително място отделя и в. "Туран".

В центъра на просветната дейност стоят нравствено-етичните въпроси. Съюзът превръща в своя главна цел възпитаването на младото поколение в духа на традиционните национални ценности и добродетели.[154] Дружествата на съюза полагат усилия да предотвратят проникването сред младежите-турци на такива порочни явления като пиянството, хазарта,

проституцията и т.н. Те формират у младежта стремеж към традиционни добродетели като благотворителност, братство и солидарност, колективизъм, смелост, справедливост, ученолюбие и др. В повечето случаи беседите по тези теми обаче придобиват характер на нравоучение. Единственият практически резултат от усилията на дружествата е откъсването на част от младежите от кафенетата и махленските кръчми, привличането им в клубовете и спортните групи.

Главните усилия на Съюза "Туран" и на неговите поделения се съсредоточават върху организирането на различни културни прояви. В редица градове са открити обществени библиотеки или читалища, в които работят театрални, музикални и танцови състави. С тяхното активно участие читалищата и клубовете на дружествата организират музикални и литературни вечери, театрални представления. Читалищата и клубовете на дружествата полагат грижи и за повишаването на битовата култура на младото поколение, като организират курсове по шев и бродерия и т. н..

През цялото си съществуване Съюз "Туран" не пренебрегва и възможностите на спорта за обединяването и активизирането на младежите. Към неговите дружества се създават футболни и гимнастически отбори, а в някои градове съществуват и отделни спортни клубове. С тяхно участие се организират футболни и гимнастически турнири и спортни състезания, туристически походи и др. По време на II конгрес на съюза се провежда футболен мач между сборния отбор на туранистите и български отбор от Плевен, към който гражданите проявяват голям интерес. Съюзът провежда шампионати, на които се състезават спортисти и отбори от редица райони на страната, където живее турско население.

С тази разнообразна дейност се цели не само повишаване на културата на младежите-турци, а и тяхната по-успешна социализация. Лидерите на съюза смятат, че това е начин да се засили присъствието на младежта, а чрез тях и на цялото турско население в културния и обществения живот на страната.

През почти десетгодишното си съществуване Съюз "Туран" не успява да постигне набелязаните цели. Културните и

спортните прояви не се повеждат системно, техният обхват е доста ограничен. В тях се включват основно младежите от някои градове. Представителите от селата, които са огромното мнозинство от турската младеж в България, не участват в културно-масовата дейност на "Туран". В някои случаи публичните прояви на определени младежки групи придобиват демонстративен, предизвикателен характер. Със своите необмислени действия те накърняват авторитета на държавата и религиозните чувства на мюсюлманите. Отделни дейци на Съюз "Туран" проявяват дяснонационалистически уклон.

Идейната неизбистреност на платформата на съюза и политическата неопитност на неговите ръководители обективно създават предпоставки за използавне на масовите младежки прояви за користните цели на определени националистически и шовинистически кръгове.

Всичко това подсилва подозрението към съюза и хвърля сянка върху неговия характер. Културно-просветната дейност се разглежда като камуфлаж на далечните му политически цели. Дори стремежът му да популяризира кемалистките реформи се окачествява като служене на интересите на чужда държава. Особено безкомпромисна позиция по отношение на Съюз "Туран" заемат консервативните ислямисти и ръководните кръгове на определени политически и обществени организации, проповядващи идеите на великобългарския шовинизъм. И едните, и другите представят съюза като организация, която се занимава и с конспиративна дейност, подготвя терористични акции и въстания.

В тази обстановка държавните органи засилват интереса си към проявите на съюза, който се разглежда като най-силната кемалистка организация, действаща в България.[155] Полицията започва да следи по-отблизо всяка негова проява и дейността на неговите ръководни кадри и активисти. В полицейски доклади, съхранявани в централния държавен и други архиви, се намират списъците на членовете на дружествата на съюза в много градове и села и сведения за някои от тях.

След дългогодишно следене редица полицейски служители обаче стигат до извода, че проявите, подкопаващи държавната

сигурност, са дело на отделни крайнонационалистически елементи, а не целенасочена политика на съюза. "Действително – пише пловдивският окръжен полицейски инспектор до Министерството на вътрешните работи и народното здраве, отдел ДС – едно конкретно проявление на подобна пропаганда (стимулираща шовинизма – б. а.) като последствие на официално и явно взето решение на Съюза "Туран" ние още не сме успели да отбележим, а по-скоро изолирани действия на фанатизирани лица, чиято главна цел е да служат безогледно на интересите на кемалистка Турция..."[156]

Органите на сигурността системно следят работата на съюза. В първите години те обръщат внимание главно на дяснонационалистически забежки на отделни негови дейци. Впоследствие обаче започват да се безпокоят и от цялостната културно-просветна работа на "Туран", тъй като тя спомага за укрепването на етнонационалното самосъзнание на турското население. В редица доклади на полицейските служители, като този на околийския полицейски началник в Преслав, активистите на Съюз "Туран" и по-специално интелигенцията – адвокати, лекари, учители и др., биват упреквани за това, че работят по продиктувана програма от Турция за "събуждане на национално чувство" у турското население и за обособяването му в национално малцинство, което при удобен момент да използват за чисто политически цели.[157]

Под въздействието на подобни донесения, както и под натиска на консервативните ислямисти и на българските шовинистически кръгове, отношението на управляващите среди към Съюз "Туран" постепенно се променя. През първите години след неговото възникване представителите на местните органи на държавната власт не пропускат възможността да зачетат по-важните му прояви. На футболния мач, организиран по случай Втория конгрес на съюза, присъства градоначалникът на Плевен заедно с намиращия се в града ген. Лазаров. В отговор на поднесения му от председателя на плевенското дружество "Камер" букет, ген. Лазаров подчертава необходимостта от сближаване между българи и турци и допълва: "Такава дружба може да създадете вие, младежите."[158] Седмият и Осмият

конгрес на съюза са поздравени съответно от кмета на Стара Загора и от името на областния управител на Русе.

Постепенно обаче подозренията се засилват и съюзът започва да придобива все по-лоша слава. Изпълнителната власт се стреми да ограничи неговото влияние. Седмият и Осмият конгрес са преместени съответно от Кърджали в Стара Загора и от Разград в Русе. Явен е стремежът на изпълнителната власт да не допуска по-масови прояви в районите с преобладаващо турско население. А през май 1935 г. режимът, установен след Деветнайсетомайския преврат, поставя Съюза на културно-просветните и спортни дружества "Туран" извън закона.

г) Първи турски културно-просветен и благотворителен национален конгрес – 1929 г.

През втората половина на 20-те години проблемите, стоящи пред турската етническа общност, се усложняват. Настъпващата икономическа криза към края на десетилетието поставя остро въпроса за работните места, нормалното препитание и социалното осигуряване на населението. В новите условия става още по-ясно, че образователната система не е в състояние да подготви младото поколение за живота. Не е достатъчно ефикасна и работата на религиозните институции. Необходимостта от обновяване на социалния и културния живот на турското малцинство става още по-очевидна на фона на реформите, които се провеждат в съседна Турция. Те разтърсват целия ислямски свят и не може да не се отразят и върху българските мюсюлмани.

По въпроса за реформите обаче сред духовенството и сред турската интелигенция не съществува единно мнение. Докато една част се стреми към провеждане на определени реформи в образователната и културната област и в бита, консервативната част решително им се противопоставя. Разнопосочните тенденции затрудняват привличането на турското и останалото мюсюлманско население в движението за социален прогрес.

В създалата се сложна обстановка започва да назрява идеята за свикване на общ форум, на който да бъдат обсъдени всички актуални проблеми на турската общност в България и да

се потърсят решения за тях. Основната цел, която трябва да си постави този форум, е подготвяне на необходимите предпоставки за преминаване от традиционния към нов начин на живот. Идеята за конгрес е дадена от някои учителски среди. Тя е подета от главния редактор на в. "Рехбер" Мехмед Джелил, бивш директор на училище и на Отделението за духовенство и вакъфи към Главно мюфтийство. На страниците на своя вестник М. Джелил се опитва да обоснове необходимостта от такъв висок форум и да формулира основните проблеми, с които той би трябвало да се занимае. Според него жизненоважните проблеми на турското малцинство през този период са подобряване на работата на частните училища и на религиозните учреждения и изграждане на благотворителни дружества.[159] Успешното решаване на тези проблеми налага обединяване на усилията на цялата общност. Впоследствие идеята за национален конгрес е подкрепена и от редица народни представители-турци като Хафуз Садък (Русе), Мехмед Герай (Преслав), Мехмед Саид (Търговище), Емин Агуш (Смолян), Али Мустафа (Кърджали) и Хюсеин Х. Талиб (Крумовград). С тяхно участие се създава инициативен комитет, за чийто председател е избран Х. Садък, а за главен секретар – М. Джелил.[160]

След като получава разрешение от правителството на А. Ляпчев за свикване на конгреса, комитетът се заема с координирането на подготвителната работа в центъра и по места. В публикуваното от негово име обръщение се казва: "За да осигурят своето съществуване и да просперират, днес всички нации в света създават сдружения, по различни поводи свикват събрания и обсъждат въпросите, засягащи съдбините им. Ние, като изходихме от обстоятелството, че имаме много проблеми, които можем да решим с общи усилия, също решихме да свикаме национален конгрес."[161] В обръщението се посочва и редът за избирането на делегати за участие в него. Те се избират демократично, на принципа за двустепенни избори. Всяко село избира по 5, а всеки град – по 15 делегати за окръжните делегатски конференции, които от своя страна избират по 5 делегати за участие в работата на конгреса. Освен

тях по един делегат изпраща всяко вероизповедно общинско и училищно настоятелство. С по един делегат са представени на конгреса и всички дружества и асоциации, в които членуват най-малко 50 души.[162]

Общо в работата на конгреса участват 800 души, от които 450 делегати и 350 гости. Съставът им е твърде разнообразен. Между тях има хора както с чалми, така и с шапки. Външният вид до голяма степен отразява различието във възгледите им. В крайна сметка при обсъждането на основните въпроси делегатите се групират около две направления – консервативно начело с Бекир Съткъ, народен представител от Кърджали, бивш министър в Тракийското правителство (1913-1915) и бивш мюфтия; и реформаторско направление, като лидер на което се изявява М. Джелил. Още при избора на ръководни органи на конгреса между тях възникват разногласия. За председател на конгреса е избран лидерът на консервативното крило Бекир Съткъ (а не ръководителят на инициативния комитет Х. Садък), за зам. председател е определен д-р Б. Сабри, делегат от Провадия, а за главен секретар – сливенският представител А. Екрем. Недоволните от този избор народни представители, членове на инициативния комитет, напускат конгреса.

В първия ден освен президиум на конгреса са избрани и шест комисии: по финансовите въпроси, по проблемите на мюфтийствата и шериатските съдилища, по вероизповедните общини и вакъфите, по образованието, по социалните въпроси и редакционна комисия. Утвърден е и Правилник за работата на конгреса.

В дневния ред са включени три основни проблема:

Състояние, управление и издръжка на турските частни училища в България.

Мюсюлманските религиозни учреждения и вакъфите.

Създаване на благотворителни общества.[163]

Вторият ден е посветен изцяло на състоянието на училищата. В образователната система са натрупани много нерешени проблеми. Един от актуалните въпроси е привеждането на учебния процес в съответствие с българското законодателство и подготвяне на необходимите учебни планове

и програми. Най-голяма дискусия обаче предизвиква инициативата на Съюза на турските учители в България за въвеждане на новата азбука в училищата. На Националния конгрес присъстват и привърженици, и противници на тази инициатива. Немалка част от делегатите подкрепят тезата обучението да се води на базата на старата арабска азбука. Някои, като учителя Халид бей, делегат от Ямбол, се обявяват категорично против. Халид бей заявява, че старата азбука не е необходима на турците в България. Но мнозинството от делегатите, изразители на чиито мнения стават Юсуф Шинаси и Абдулла Ефенди от Шумен и Хасип Сафети от Видин, защитават необходимостта от едновременно изучаване на новата и на старата азбука, като в първите класове се наблегне на новата. Според Ю. Шинаси "турците в България са длъжни да владеят и трите азбуки – новата, старата и българската."[164] Това становище надделява, но в приетата от конгреса резолюция решение по този въпрос не е включено.

Актуалният въпрос, свързан с подобряването на ръководството на училищата, се свежда главно до защита на самоуправлението им. На много места училищните инспектори, в нарушение на Закона за народната просвета (чл. 360 и чл. 361), изземат функциите на настоятелствата и самоволно назначават и уволняват учители. Зачестяват също случаите на издигане на преподаватели-българи за главни учители на турските частни училища. Конгресът настоява да се възстановят правомощията на училищните настоятелства и да им се предостави възможност пълноценно да ръководят училищната дейност. А "главните учители да се избират от съответните учителски съвети."[165]

Голямо внимание отделя конгресът на финансирането на училищата, които се намират в крайно тежко финансово състояние. Отпуснатите за тяхната издръжка фондови ниви се отнемат от инженерните бригади на Дирекцията за трудово-земеделска собственост (ТЗС). От друга страна при утвърждаването на бюджетите на училищните настоятелства параграфите по веществените разходи изкуствено се завишават, като се включват не толкова належащи разходи. Вследствие на това

училищните такси, които се събират от турск то население, нарастват многократно и стават непосилни за обикновения селянин. Конгресът излиза с предложение да се определят приемливи училищни такси и да се съставят реалистични бюджети, които да се утвърждават от районните мюфтийства. Настойчиво се поставя въпросът за връщане на отнетите фондови ниви.[166]

Остра е реакцията на делегатите по отношение на масовото закриване на частните турски училища поради недостиг на финансови средства или поради лошо състояние на сградния фонд. В приетите решения е прокарано становището, че правителството и общините трябва да подпомагат строителството на нови училищни сгради, а междувременно да се открият отново всички училища, закрити по несъществени причини. Специално се подчертава необходимостта от възстановяването на училищата "в новите земи."[167] Конгресът призовава да се работи за откриване на частни училища "навсякъде, където живеят мюсюлмани".

От погледа на делегатите не убягва и въпросът за подобряване на системата за подготовка на учители за частните турски училища. Сред приетите решения са включени предложения за откриване на педагогическо училище и създаване на педагогически паралелки в средното духовно училище Нювваб.

Вторият проблем, с който подробно се занимава конгресът, е свързан с положението на "мюсюлманските вероизповедни учреждения и вакъфите." Голяма загриженост предизвиква сред делегатите положението на ръководните органи на изповеданието. Според тях практиката на заменяне на изборните настоятелства на вероизповедните общини с назначени тричленни комисии и прякото назначаване на мюфтиите, включително и на Главния мюфтия, от съответните държавни органи, сериозно накърнява принципа за самоуправление на вероизповеданията. По такъв начин принципът за юридическа самостоятелност и безпристрастност на шериатските съдилища губи своето значение. Затова някои делегати предлагат част от правомощията на тези съдилища да се прехвърлят на

светските съдилища, но до общо решение по този въпрос не се стига.[168]

Състоянието на вакъфските имоти, безотговорното им пропиляване и неефективното използване на приходите от тях предизвикват обща тревога у присъстващите на конгреса. Немалко от делегатите подкрепят предложението за обособяване на Отделението за духовенство и вакъфи в самостоятелна дирекция при Главно мюфтийство.

По редица обсъдени въпроси, свързани с мюсюлманското вероизповедание, са взети конкретни решения, за които вече стана въпрос при разглеждане на състоянието на ислямските религиозни институции.[169]

Конгресът не пренебрегва и социалните въпроси. Огромното мнозинство от турското население, което живее главно в селата, не разполага с никакви социални осигуровки. Учителите, част от свещенослужителите и служителите в джамиите и другите молитвени домове също са лишени от тях. А нуждата от социално осигуряване се чувства още по-остро в условията на икономическата криза. Още преди конгреса печатът повдига този въпрос и излага някои идеи за неговото решаване. След специалното му обсъждане конгресът препоръчва да бъдат предприети необходимите действия за създаване на единна централизирана обществена организация – благотворително общество със седалище в София, което да има свои поделения в селищата и градовете с турско население. От изказванията на инициаторите личи желанието благотворителното общество да обхване дори най-малките села.

Основната цел на тази организация е "осигуряване на социална помощ за сираците, вдовиците, бедните ученици и изобщо за всички нуждаещи се"[170] Паралелно с това се очаква обществото чрез своята благотворителна дейност да съдейства за укрепване чувството на солидарност и взаимопомощ у турците в България. Конкретната подготвителна работа и по-специално изработването на устава на благотворителното общество и на другите необходими документи е възложена на специална комисия. Поради редица обективни причини обаче, както личи от архивните документи, това начинание не е

доведено докрай.

Друг важен социален проблем, с който се занимава конгресът, е тежкото положение на мюсюлманското население в т.нар. "нови земи", приобщени към българската държава след балканските войни. Бежанците, които се завръщат по родните си места след приключването на военните действия, не получават обратно своите земи и другите си недвижими имоти. Конгресът се обръща към правителството да вземе нужните мерки за осигуряване на завърналите се бежанци със земя чрез Закона за трудовата земеделска собственост или с връщане на отнетите им земи.[171]

Първият конгрес не си поставя за задача разглеждането на общополитически въпроси, свързвани с управлението на страната и характера на режима. По необходимост обаче той трябва да вземе отношение по някои политически събития. Преди всичко се налага да изрази отношението на делегатите към зачестилите случаи на дискриминация от страна на безотговорни държавни служители и на насилие върху мирни граждани-турци от страна на фашистки организации. Конгресът се обръща с молба към българското правителство "да вземе ефикасни мерки, за да бъдат строго наказани извършителите на подобни деяния" и да се преустанови с нищо неоправданото насилие над мирните граждани от турски произход.[172] По предложение на Б.Х. Чакалоглу, делегат от Шумен, конгресът приема специална резолюция, осъждаща тежестите, произтичащи от Ньойския мирен договор. В нея се казва: "Наложените с Ньойския договор репарационни плащания спъват стопанско-икономическото развитие на страната и я водят към пълен икономически крах. Това положение тежи еднакво върху всички граждани на царството, включително и мюсюлманското население, което наравно с останалите се превива под огромните тежести, наложени от държавите-победителки... Конгресът протестира най-енергично пред световната общественост срещу тежките репарационни плащания, наложени на България от Ньойския договор."[173]

След четиридневна дискусия конгресът успешно приключва своята работа. В заключителното си слово неговият

председател Б. Съткъ основателно отбелязва, че Първият турски културно-просветен и благотворителен национален конгрес ще заеме специално място в историята на турското малцинство поради факта, че в половинвековната му история той е първият по рода си висок форум, потърсил пътища за оптимално решаване на онези културни, религиозни и социални проблеми, от преодоляването на които до голяма степен зависи успешната реализация на турското население в България. Особено трябва да се подчертае обстоятелството, че конгресът прави достояние на обществеността жизненоважните въпроси на турското население.

Работата на конгреса предизвиква определен отзвук у нас и в чужбина. Като значимо събитие той не убягва от погледа на високопоставените държавници. Цар Борис III, в отговор на връчения му от делегатите адрес, изпраща до председателя на конгреса благодарствено писмо, което предизвиква общо задоволство и ентусиазъм. Председателят на Народното събрание също изпраща поздравителна телеграма до конгреса. Значително внимание на неговата работа отделя местният и чуждестранният печат. Излизащите на турски език вестници като “Рехбер”, “Делиорман”, “Карадениз” и др. доста подробно информират за водените дебати на отделните заседания. Информации и коментари се появяват и в някои български вестници. Най-обективна и доброжелателна е статията на Н. Антонов “Нашите турци”, публикувана във в. “Мир”.[174] В нея авторът подкрепя стремежа на българските турци и мюсюлмани да обновят културния и социалния си живот и да демократизират режима на управление на своите просветни и религиозни учреждения. Според него съвсем основателно е искането да се преустановят незаконните насилствени действия, притесняващи мирните български граждани-турци.

От чуждестранния печат най-голям интерес проявяват турските издания. Информации се появяват и в някои западни вестници. Немският вестник “Фолксдойчер дийнст”, след като отбелязва значимото място, което заема турското население сред българския народ, подчертава, че него го вълнуват три основни проблема: частните училища, отношенията между

България и Турция и случаите на насилие над мюсюлмани, което засилва изселническия поток.[175]

Взетите на конгреса решения имат изключително важно значение за по-нататъшното развитие на турското малцинство. Избран е изпълнителен орган на националния конгрес начело с Бекир Съткъ.

След приключването на работата на конгреса специална комисия под ръководството на един от неговите заместник-председатели Сюлейман Пейнирджи предава решенията му на министър-председателя, на председателя на Народното събрание, на министрите на външните работи и на народната просвета. Съответните държавни органи и ведомства обаче не правят необходимото, за да вникнат в същността на повдигнатите въпроси и да потърсят решения. Разглеждането им се проточва с години. На повдигнатите въпроси реагират само някои отделни отговорни фактори и висши държавни чиновници. Един от народните представители от Момчилградски окръг – Е. Колев се опитва да изопачи истинските причини за изселването на турското население. Според него изселничеството се дължи не на икономическото положение и натиска, упражняван върху това население, а на неговия мързел и културна изостаналост, на ниското му културно-образователно ниво в сравнение с това на българската националност.[176] В подобни спекулации се впуска и инспекторът от Министерството на народната просвета М. Влайков. Според него констатациите на конгреса във връзка със състоянието на частните турски училища били "крайно неоснователни." Причините за слабостите трябвало да се търсят в "упоритият турски консерватизъм", а не в обстоятелството, че Министерството на народната просвета не оказва достатъчна финансова и методическа помощ.[177]

Продължителното бездействие на законодателната и изпълнителната власт предизвиква разочарование и безпокойство сред турската интелигенция. Шест месеца след конгреса в. "Халк сеси" отбелязва, че все още не са предоставени исканите граждански и социални права, не са предприети конкретни стъпки в изпълнение на конгресните

решения. Според вестника религиозните и етническите въпроси се задушават от партизанщината.[178]

Решаването на наболелите културно-просветни, религиозни и социални въпроси на турското малцинство се протака до военния преврат на 19 май 1934 г., след който връщането към тях става невъзможно. Организаторите на конгреса са подложени на натиск и преследвания. След като прекарва няколко години в заточение, М. Джелил е умъртвен в Софийския затвор през лятото на 1939 г. С преврата започва период на ограничаване и ликвидиране на вече предоставените малцинствени права.

д) Дружество на защитниците на islямската религия в България

Постепенното разширяване на влиянието на реформаторските среди и на идеите на кемализма буди тревога у консервативното крило на духовенството, а и сред управляващите кръгове в България. Все по-ясно става, че то не може да се противопостави на обновителното движение само с традиционните средства и с помощта на официалните религиозни учреждения. В повечето от тези учреждения реформаторите-кемалисти завоюват добри позиции. Затова консервативното духовенство се нуждае от разширяване на своята социална опора. Групировката на тогавашния Главен мюфтия Хюсеин Хюсню търси изход в създаването на специална обществено-религиозна формация. През февруари 1934 г. е оповестено “раждането” на Дини ислям мюдафилери джемиети (Дружество на защитниците на islямската религия в България) с председател Акиф Хикмет и главен секретар Хафуз Юсуф (Ахмедов).[179] Действителен лидер на дружеството обаче е Главният мюфтия Х. Хюсню. В продължение на близо десетилетие дружеството оказва значително влияние върху духовния и обществения живот на българските мюсюлмани.

В дружеството се обединяват представителите на най-консервативната, фанатичната част от мюсюлманското духовенство, които успяват да привлекат на своя страна и някои прослойки от турското селячество. Уставът му е подготвен от

група духовници, възпитаници на висшия отдел на духовното училище Нюввабъ. Усилията на организаторите на новата формация са подкрепени от управляващите кръгове. Една от новите стъпки на правителството, дошло на власт чрез военния преврат на 19 май 1934 г., е официалното утвърждаване на Устава и по такъв начин узаконяването на дружеството. [180]

Със специалната декларация, оповестяваща официално за създаването на дружеството, ръководството му призовава българските мюсюлмани да изградят негови поделения във всяко село. Разбира се, така поставената цел не се постига напълно. Огромното мнозинство от мюсюлманите остават извън дружеството. Дори много духовници считат за нецелесъобразно създаването на специална обществена религиозна организация на защитниците на исляма.

Въпреки това в редица градове и села се сформират поделения на дружеството. В тях според Устава има право да членува "всеки мюсюлманин навършил 18-годишна възраст" (чл. 4). Членството в дружеството е свързано с доста големи задължения, които не са по силите на обикновените мюсюлмани. Всеки член е задължен "да получава издаваните от дружеството вестници и списания, да прилага на дело идеите и принципите, които те пропагандират, и да работи за разпространяването им" (чл. 7). Изискванията към членовете на ръководните органи са още по-големи. От тях се изисква да не са се провинили с противорелигиозни деяния. Местните структури на дружеството се ръководят от избрани за срок от една година настоятелства, съставени от 3-7 члена (чл. 11, 12), а централното ръководство се осъществява от Управителен съвет, състоящ се от 7 души настоящи или бивши мюфтии и мюфтийски наместници (чл. 27, 29). На Управителния съвет е възложено да ръководи общите дела и печатните органи на дружеството. Върховен орган на "Дружеството на защитниците на ислямската религия" е Съборът, който се свиква всяка година (чл. 36). Съборът определя основните насоки на дейността на дружеството, изменя и допълва неговия Устав (чл. 41) и избира ръководните му органи.

По своята идейна ориентация и цели дружеството има

консервативен характер. На пръв поглед то си поставя задачи, които са присъщи на всяка религиозна организация. "Дружеството има за цел – се казва в Устава му – да предпазва мюсюлманската религия от лошото влияние на противорелигиозните течения" (чл.2). На практика обаче дейците на дружеството се обявяват против всякакво нововъведение не само в обредната система на исляма, но и в културата и бита на мюсюлманското население. Те продължават да тълкуват основните принципи на исляма от стари, консервативни позиции. Често се опълчват дори против стремежите към преодоляването на вековно натрупалите се суеверия.

Вкорененият консерватизъм не позволява на духовните ръководители на дружеството да разграничат модернистките стремежи от атеизма. Разбира се, за възникването на подозрение към реформаторството спомага и обявяването от някои среди на религията като цяло за спирачка на прогреса. Пред лицето на подобно предизвикателство възниква желанието да се предпази обществото от изпадане в бездуховност и безверие.

Ислямските духовници и водачите на дружеството обаче обективно излизат извън рамките на естествения стремеж за самосъхранение. Те откриват фронт срещу кемализма, като го обявяват за един от вариантите на комунистическата идеология. Най-пряко атакуват неговия принцип на лаицизма, т. е. отделянето на държавата и политиката от религията. Според тях подобно отделяне би създало предпоставки за накърняване на всеобхватната, универсална роля на исляма. В действителност лаицизмът застрашава ролята не на исляма, а на духовенството. Последователното прилагане на лаицизма води до елиминиране на духовенството от лидерските позиции извън религиозната дейност. Затова то на свой ред се стреми да политизира исляма и да създаде на негова основа обществено-политическо движение. Политизирането на исляма, т. е. ислямизмът открива пред духовенството пътя за монополизиране на ръководството не само на духовния, но и на целия обществен и културен живот. С това може да се обясни непримиримостта на духовенството към онези среди, които се

стремят да приложат някои принципи на кемализма сред турското население в България.

На основата на една консервативна религиозно-политическа платформа дружеството се опитва да разгърне определена практическа дейност. Основната си работа то съсредоточава върху пропагандата на консервативните идеи на ислямизма, който бива противопоставен на кемализма не само в Турция, но и в целия мюсюлмански свят. За да постигне своите пропагандни цели, дружеството издава вестници, списания, книги, календари, организира конференции и изнасяне на сказки. Сред неговите издания особено място заема в. "Меденийет" ("Цивилизация"), който просъществува от 19 август 1934 г. до 12 август 1944 г. "Меденийет" е един от малкото вестници, излизащи на турски език, които имат по-продължителен живот. След военния преврат от 19 май 1934 г. той е почти единственият вестник, излизащ на турски език. Тиражът му обикновено не надхвърля 2000 екземпляра. Определени негови броеве обаче достигат в някои арабски държави като Египет, Ирак, Сирия и в повечето балкански страни – Гърция, Румъния и Югославия. На страниците на в. "Меденийет" намират място почти всички религиозно-политически и културни въпроси, които са актуални за българските мюсюлмани по онова време. С малки изключения обаче тези въпроси се разглеждат от консервативни позиции. Дори такива талантливи журналисти и теолози като Мехмед Фикри, който няколко години оглавява редакционния колектив, не успяват да схванат историческото значение на кемалистките реформи за ислямските страни. Като популяризират консервативно-догматичните идеи, тези журналисти наливат вода във воденицата на антиреформаторите. Освен в. "Меденийет" в определени периоди поддръжници на дружеството издават местни вестници и отделни брошури. Със съдействието на дружеството е отпечатана и разпространена значителна религиозна литература.

Практическата си дейност дружеството провежда с помощта на онези религиозни учреждения – настоятелства, мюфтийства и др., начело на които стоят негови поддръжници

и членове. Местните му поделения се радват и на подкрепата на органите на изпълнителната власт. Още в началото чрез Устава си дружеството публично заявява своето намерение за подобно сътрудничество. "В случай на необходимост -- се казва в Устава – (ще) искаме подкрепа от мюсюлманските вероизповедни общини, държавата и други дружества, преследващи същата цел." (чл.2).

Дружеството на защитниците на islямската религия в България на практика води непримирима борба срещу кемализма и неговите привърженици в България. Главна негова прицелна точка са прогресивните турски учители и останалата интелигенция, както и техните сдружения. По своята същност това е борба за съхраняване монопола не само над религиозния, но и над целия духовен, културен и социален живот на българските мюсюлмани.

***

В отделни периоди между двете световни войни се появяват и други религиозно-благотворителни и етнически организации. Повечето от тях обаче имат регионален характер, тъй като не успяват да изградят свои структури във всички райони, населени с турско и мюсюлманско население. Независимо от това някои от тези организации придобиват определена известност благодарение на своята дейност в рамките на съответните населени места.

Няколко пъти в различни градове и села са предприети опити за създаване на благотворителни общества (Джемиет-и Хайрие). Първите такива общества се появяват още в началото на XX в. В продължение на няколко години дейност развива Джемиет-и Хайрие Ислямийе в Русе. През 30-те години благотворителни общества съществуват в градовете Видин, Казанлък, Кърджали, Нови пазар, Шумен, в селата Мадара, Шуменско, Белоградец, Варненско, и др.[181] Те оказват помощ на социалнослабите, особено на нуждаещите се ученици и студенти, на които отпускат кредити, предоставят парични помощи, дрехи, учебници и т.н. Някои общества откриват

курсове за професионална подготовка, които дават възможност на младежите да се запознаят с търговската, промишлената и предприемаческата дейност.[182]

Под името "Алтън орду" ("Златна армия") също се появяват няколко организации. Такава формация е създадена през 1927 г. в Шумен от Х. Али Топуз. В нея могат да членуват само завършилите средно или висше образование. Тя си поставя за задача да изучава и съхранява историческите и националните ценности на турското малцинство. С тази цел възнамерява да събере етнографски и фолклорни материали, исторически документи, археологически останки и т.н. Поради името му обаче на шуменския "Алтън орду" не се разрешава да продължи дейността си.[183] Според полицейските доклади организации под същото име съществуват и в други райони на страната и в тях членуват млади турски учители.

В историческите източници и във вестниците, излизали през 20-те и 30-те години в България на турски език, се споменава за такива организации като "Алпарслан", "Тюрк оджакларъ" ("Турски огнища"), "Алтън топ" ("Златна топка") и т.н. Според полицейските доклади почти всички те действат нелегално и се занимават с екстремистка и сепаратистка дейност. За организацията "Тюрк оджакларъ", която възниква през 1929 г. в Смолянско, се твърди, че "си поставила за задача да работи за присъединяването на Родопите и Западна Тракия към Турция."[184] Изхождайки от тези съображения, органите на властта ги преследват.

Повечето от религиозно-политическите, културно-просветните и благотворителните фондации, особено тези, които успяват да създадат свои структури в основните райони на страната с компактно турско и мюсюлманско население за по-продължително време, стават изразители на различни идейни тенденции сред това население. В последна сметка интелигенцията и духовенството се групират около две основни идейни течения: консервативно-ислямистко и национално-модернистко или кемалистко. Основен изразител на първото идейно течение става Дружеството на защитниците на ислямската религия, а на второто – Съюзът на турските учители

и отчасти Съюзът на културно-просветните и спортни дружества "Туран".

е) Противоборството между турските организации

Между различните културно-просветни и обществени организации, просветни и религиозни учреждения на турското и мюсюлманското население възникват остри противоречия, които произтичат главно от различното отношение към кемализма и кемалистките реформи и свързания с тях въпрос за положението и бъдещето на турската общност.

Ататюркчюлюк или кемализмът се формира през периода на национално-освободителното движение в Турция (1919-1923 г.) и се доразвива през първите две десетилетия след неговата победа, т. е. в условията на преодоляване на феодалните остатъци и постепенното формиране на капиталистическите отношения. Върху неговия идеолог Кемал Ататюрк силно влияние оказват националните традиции и западните политически идеи.

Основните идеи на кемализма се очертават още през 1920 г. в "Националната програма" и на страниците на в. "Хакимие-и миллие" ("Национална власт"). В концентриран вид обаче той е изложен едва в приетата през 1931 г. програма на Народнорепубликанската партия под формата на шест принципа: републиканство като противоположност на султанско-теократичното управление; национализъм в смисъл на стремеж към национална независимост и самостоятелно развитие; народничество, което означава народен суверенитет и отричане на класите и класовата борба в турското общество; етатизъм, т. е. държавен капитализъм; лаицизъм, основният смисъл на който е отделяне на религията от държавата и светско образование; революционност, което означава вярност към идеите на националната буржоазна революция и реформаторските начала на кемализма.

Кемализмът играе интегрираща роля, като популяризира целите на национално-освободителното движение и сплотява народните маси около неговите идеали и идеята за социален прогрес. Той обосновава идейно-теоретически стремежа към

национален суверенитет, национална държава и консолидиране на турската народност като нация и към европеизация, което се интерпретира като модернизация. Накратко, кемализмът представлява общонационална политическа философия, която обосновава пътя към извоюване на националния суверенитет и прехода от традиционното към модерното общество, т. е. от феодализма към капитализма.

Пътят към самостоятелната държавност и модерното общество по смисъла на кемализма минава през редица радикални реформи в политическата, икономическата и културната област.

След завоюването на националния суверенитет кемалистите се заемат с коренното преустройство на политическата система. Последователно премахват султаната и халифата и установяват републиканска форма на управление. Тази промяна в държавното устройство намира отражение в новата конституция от 1924 г. Тя утвърждава светските принципи на управление. Мястото на шериата е заето от светското право, а на шериатските съдилища – от гражданското съдопроизводство. През втората половина на 20-те години на XX в. се приемат редица законови актове, които довеждат докрай правната и съдебната реформа. Чрез новите закони за семейството, брака и др. жената получава равноправие. Нейното положение в обществото се променя.

През 20-те и първата половина на 30-те години на XX в. в Турция се провеждат доста радикални реформи в областта на културата. С тях се цели преди всичко преустройството на образователната система. Тя се унифицира на базата на закона за единното обучение и новия учебен план. Повечето от религиозните училища се закриват, а в замяна се откриват много нови светски основни, средни, професионални училища, поставят се основите на Истанбулския и Анкарския университет. Едно от важните нововъведения в образователното дело е латинизирането на азбуката (1928 г.). В същото време турският език се провъзгласява за държавен език.

Реформите засягат и другите области на културата. Значително се разширява библиотечната мрежа, реорганизират

се старите и се откриват нови музеи, създава се държавна консерватория, която допринася значително за популяризирането на модерната европейска музика. Постепенно се въвеждат нов календар и европейското летоброене и часово време. През 1935 г. за седмичен почивен ден се обявява неделя вместо дотогавашния петък. Още в началото на 30-те години се преминава към използване на международните мерки килограм и метър и се изоставят оката и аршинът.

Провеждат се редица реформи, целящи преодоляването на средновековните атрибути в бита. Предприемат се преди всичко конкретни стъпки за промяна на облеклото. През 1925 г. се приемат два закона, с които се забранява носенето на религиозна униформа и облекло извън молитвените домове и мъжете се задължават да носят шапки и каскети. По отношение на старото женско облекло, символ на което е носенето на фередже и шалвари, специален закон не се приема. В случая се действа по пътя на агитацията, убеждаването и личния пример.

Важна роля в преодоляването на средновековните отживелици играе забраната със закон (1934 г.) на османските названия и титли ага, бей, ходжа, хаджъ и т. н. В същото време се въвеждат фамилните имена.

Основната цел, която се преследва с реформите в областта на културата и бита, е утвърждаването на националното съзнание.

Реформаторското движение на кемалистите намира доста широк отзвук и в България. Поначало кемалистите, които разполагат с всички лостове на властта в Република Турция, действат целенасочено за включването на турските малцинства от съседните страни в обновителния процес и за укрепване на тяхното етнонационално съзнание. По-будните среди от турската интелигенция в България от своя страна проявяват голям интерес към кемализма и кемалистките реформи, в които виждат модел за социално и културно развитие и издигане на своето малцинство до равнището на българската народност. На техните стремежи обаче се противопоставя консервативната част от духовенството. Така сред турската интелигенция, в това число и ходжите, се оформят споменатите вече консервативно и

модернистко направление. Всяко от двете направления има свой подход към кемализма и кемалистките реформи, от което зависят и схващанията им по всички въпроси, свързани с положението и бъдещото развитие на турското население в България. За членовете на Съюза на турските учители, за множеството от привържениците на Съюза на културно-просветните и спортни дружества "Туран", изобщо за прогресивната интелигенция кемализмът означава нов начин на мислене и живот, обновление чрез систематични реформи в културата, бита и образователното дело.

Тъкмо затова групиралите се около Дружеството на защитниците на ислямската религия консервативни елементи и особено изгонените от Турция интелектуалци, наречени "стопетдесетници", които са привърженици на теократичната държава, безапелационно отхвърлят кемализма. Те го тълкуват като идейно средство за подкопаване фундамента на религията, на ислямското разбиране за морала, възпитанието, семейството и начина на живот.

Според главния мюфтия Х. Хюсню докато в християнския свят съществува комунистическата опасност, "в мюсюлманския се е появил манталитетът на безбожния кемализъм..., чиито привърженици основали в Анадола една светска, лишена от религиозност държава, известна под името Реформаторска турска република"[185] Както личи от това позоваване, кемализмът се разглежда като едно от проявленията на атеизма и тотално се отхвърля.

Провеждането на реформи в социалната и културната област, в бита на турското малцинство има важно значение. От тяхната успешна реализация до голяма степен зависи приобщаването на турското население към социалния прогрес. Затова турската интелигенция ратува за тяхното по-скорошно осъществяване. По нейна инициатива възниква обществено движение за секуларизиране на образователната система и въвеждане на новата, латинизирана азбука, замяна на традиционното облекло с европейското, осигуряване на равноправие на жената, прехвърляне на по-голямата част от правомощията на шериатските съдилища на светските и т. н.

При практическото провеждане на тези реформи привър-жениците на обновлението се сблъскват с упоритата съпротива на консервативната част от духовенството. Според неговото тълкуване "реформите, които се провеждали в Турция, противоречали на ислямската догматика."[186] Във всяка реформа тези духовници намират нещо, което подкопава устоите на някой от основните принципи на исляма. Например разбулването и предоставянето на равноправие на жената водело до разрушаване на мюсюлманското семейство, а въвеждането на новата азбука пречело на религиозното възпитание на подрастващото поколение. Носенето на шапка, по твърдение на Х. Хюсню, противоречало на религиозните и националните традиции.[187]

По въпроса за реформите консервативните ръководни кръгове на дружеството застават на крайни позиции и са категорични. Според в. "Меденийет" "или ще приемеш реформите и ще се обявиш против религията, или, оставайки верен на своята религия, ще се обявиш против реформите."[188]

Прогресивната интелигенция, главно под въздействието на кемализма, започва да съзнава приоритетната роля на етническото съзнание. В период, когато процесът на консолидация на националните общности обхваща и мюсюлманските страни, а социалната диференциация се задълбочава и се появяват групи по интереси, само религиозните връзки не са достатъчни за интегрирането на отделните прослойки на народността. Възниква необходимост от укрепване на националните връзки. А това би могло да се постигне главно чрез развитие на националната култура и възпитание на младото поколение в духа на националните ценности, на любов към своя етнос.

Укрепването на етническото съзнание, по убеждение на прогресивната интелигенция, се налага и от задаващата се опасност от асимилационни стремежи. Тази тенденция се засилва от една страна вследствие на обективното разширяване на културните връзки между отделните етнически общности, и от друга – в резултат на субективните стремежи на шовинистичните групировки. В. "Рехбер" основателно отбелязва, че в

света съществуват две тенденции: правителствата се стремят да формират единни, етнически хомогенни нации, а в отговор на това малцинствата се стремят да съхранят своята идентичност, като укрепват своята култура.[189]

Етническият подход води интелигенцията до извода, че турците в България представляват едно национално малцинство. В. "Делиорман" открито декларира, че отразява стремежите не на религиозно, а на национално малцинство.[190]

Консервативната част от духовенството дори в епохата на националното пробуждане продължава да твърди, че турците в България представляват религиозно малцинство.[191] По такъв начин те пренебрегват обстоятелството, че турците преобладават в състава на мюсюлманската общност в България. За тях е важен не етническият състав на мюсюлманската общност, а изолирането ѝ от Турция. Затова те продължават да противопоставят юммет на националните общности, а юмметското съзнание – на етническото, като с всички сили се стремят да попречат на кемалистите, които искат да придадат на тази общност облик на етнонационално малцинство, осигурявайки му права и условия за културно развитие. Консервативните среди на духовенството искат да провалят действията на кемалистите, насочени към укрепването на етнонационалното самосъзнание на турското население. За да си осигурят подкрепата на българските управляващи среди, те прибягват до манипулация и открито твърдят, че приемането на тезата за турско малцинство в нашата страна би било вредно за България.

Прогресивната интелигенция от своя страна не само не вижда нищо вредно в това, а открито подчертава културните, езикови и религиозни връзки с турския етнос. "Ние сме турци, отбелязва в. "Рехбер", затова трябва да общуваме с турската култура, идея, нравственост и традиции."[192]

При обосноваването на тази теза обаче интелигенцията се натъква на доста сложен проблем, а именно как да се съчетае етническото съзнание с гражданското, с патриотичните чувства. Идеолозите на Съюза "Туран" се опитват да го разрешат, като наблегнат на общия произход на прабългарите и турците. Тази

теза обаче не е съобразена със сложния процес на формиране на българската и на турската народност и затова не получава широка популярност. По-убедителна изглежда концепцията на в. "Карадениз". По всяка вероятност под въздействието на Д. Суави, той формулира следната теза: Ние сме от турската нация, принадлежим към западната цивилизация и сме български граждани.[193] Така се формира логичното схващане, че ние сме не само турци, а турци, живеещи в България, и че националното съзнание трябва да се съчетава с гражданското, а националната култура да съжителства с българската култура.

С помощта на подобни разсъждения се обосновава твърде важната теза за турското малцинство, че България е общо отечество на всички нас. Според прогресивната интелигенция родените в тази страна трябва да я чувстват като своята родина и да я обикнат така, както своята нация. Необходимостта от здрава привързаност към отечеството се обосновава с житейската философия: тук сме родени, тук изграждаме щастието си.

На пръв поглед подобни разсъждения навеждат на мисълта, че едва ли не България се разглежда само като "гражданска родина". Наистина, в отделни публикации прозира подобно схващане. В същото време обаче се лансират и идеи, които са по-близки до разбирането за "социо-културно отечество". В една програмна статия, посветена на националния обет, в. "Карадениз" изрично подчертава, че разглеждането на отечеството само като политическа среда е погрешно, непълно. Отечеството в същото време е и културна и икономическа среда.[194]

По въпроса за отношението към отечеството между прогресивната интелигенция и консервативните ислямисти съществуват определени различия. Ислямистите подхождат към понятието отечество от теологически позиции. За тях отечеството се състои от два компонента: материален, т.е. географската и природна среда, и духовен, отъждествяван с религията. "Отечеството на мюсюлманина – заявява Х. Хюсню – е там, където той може свободно да изпълнява своите религиозни обязаности." Доколкото в България, по тяхно убеж-

дение, са осигурени всички религиозни права и свободи, тя се приема за отечество и на българските мюсюлмани.[195]

Поради това и едните, и другите препоръчват младото поколение и цялото турско население да се възпитава в любов към българското отечество, което би могло да се постигне, като се усвоява българската култура и официалният език, като се опознава българската история и география.

Във връзка с въпроса за отечеството обаче възниква друг деликатен проблем – отношението към Турция. По този въпрос двете течения защитават коренно противоположни схващания. Прогресивната интелигенция приема Турция за майка-родина. Според нея турското малцинство е свързано духовно, т.е. чрез културни и езикови връзки с турската нация (етнос).[196] В случая въобще не се търсят териториални и политически връзки.

Обратно, консервативното течение свежда всички връзки само до религиозните. Според Х. Хюсню след обявяването на Турция за светска република тези връзки са прекъснати напълно и затова българските мюсюлмани нямат нищо общо с турския етнос. Логическият извод от това е: Турция не може да бъде майката-родина на българските мюсюлмани, в т.ч. на турското малцинство.[197]

От отношението към Турция и България произтичат много важни практически въпроси, свързани с бъдещето на турското малцинство и преди всичко с изселничеството. И двете течения са против масовото изселничество, но обосновават своята позиция с различни логически доводи. Според лидерите на Дружеството на защитниците на ислямската религия от теологична гледна точка изселничеството от демократична България в атеистична Турция е недопустимо. "Появата у даден мюсюлманин на желание за изселване в Турция – пише в. "Меденийет" – означава отказ както от исляма, така и от членство в Дружеството на защитниците на ислямската религия..."[198]

Прогресивната интелигенция от своя страна се обявява срещу изселничеството, защото смята, че масово изселничество практически е невъзможно и би означавало големи лишения за турското население. Затова тя се стреми да разшири малцин-

ствените права и да превърне турското малцинство във възродена, просветена общност, чието културно ниво да бъде изравнено с това на българската националност. Докато реформаторите се стремят към разширяване на правата на това население, ръководните кръгове на Дружеството на защитниците на ислямската религия считат предоставените права за предостатъчни. "Мюсюлманите в България имат всички необходими за един народ права, свободи и организация, за да запазят своето съществуване..." – пише в. "Меденийет".[199] В случая става дума не само за религиозните, но и за всички граждански и човешки права.

Животът не оставя никакво място за съмнение, че предоставените права са крайно недостатъчни за успешното социално-икономическо и културно развитие на турското малцинство. Още по-важно е, че не са създадени условия за тяхното реално ползване. Изоставането на турското малцинство от останалите слоеве на българския народ е толкова голямо, че предизвиква оправдано безпокойство у неговата интелигенция. На различни форуми и по страниците на печата тя издига различни платформи, поставя пред държавните органи конкретни искания, целящи издигането на турското малцинство до нивото на българската нация, на еврейското и арменското малцинство.

Консервативните ислямисти преднамерено изопачават същността на подобни искания, за да демонстрират пред българските власти, че стоят на патриотични позиции. Исканията за разширяване на малцинствените права се окачествяват като стремеж за повтаряне на кемалистките реформи в български условия и осигуряване на възможност на турското население да живее по законите на Турция. В тази връзка особено широко се спекулира с някои опити на представители на Турция да повдигнат пред българските власти въпроси, свързани с положението и правата на турското малцинство. Те са окачествени като намеса във вътрешните работи на България. Това твърдение се обосновава, като открито се изопачава смисълът на допълнителния протокол към Договора за приятелство между България и Турция, подписан

през 1925 г. Според в. "Меденийет" с тези споразумения "турското правителство се отказвало от правото на покровителство над мюсюлманското малцинство в България".[200] Дори повдигането на такива въпроси като закриването на много частни турски училища, оскверняването на разградските гробища и т. н. се счита за тенденциозно и злепоставящо България пред световната общественост.

В основата на погрешното схващане за правата на българските мюсюлмани се крие стремежът да се абсолютизира и универсализира юмметският подход. Предоставените на турското и мюсюлманското население права се разглеждат като "чисто религиозни права" и строго се разграничават от правата на етнонационалното малцинство. Подобен подход дава възможност да се твърди, че българските граждани разполагат с повече религиозни права в сравнение с гражданите на Република Турция.

Противоположността на схващанията на двете течения изпъква особено ярко по въпросите на образователната система. Привържениците на обновлението пледират за реорганизиране на съществуващата система с оглед привеждането й в съответствие с потребностите на епохата и постиженията на педагогическата наука. Това означава засилване на светския характер на образованието, като се промени съотношението между религиозните и светските учебни дисциплини. В предложените от учителския съюз учебни планове са застъпени по-широко общообразователните предмети. Съюзът предлага преподаването на религиозните предмети да не се предоставя на ходжите.

Противоположната страна полага неимоверни усилия, за да запази старата образователна система. По нейно убеждение "светското образование е неприемливо за мюсюлманските общности". А необходимостта от задълбочено изучаване на религиозните предмети е несъвместима с въвеждането на светски учебни дисциплини. Според представителите му най-голяма опасност за съществуващата система представлява въвеждането на латиницата.[201]

Така въвеждането на новата азбука попада във фокуса на

идейните спорове. Учителството очаква да се утвърди една азбука, която да е адекватна на фонетичните закони на турския език. Нещо повече, то вярва, че чрез нея ще настъпят съществени промени в характера на етническата култура, а оттам и в начина на мислене. По такъв начин ще се открият нови хоризонти пред развитието на езика. Логическата връзка между писмената и езиковата реформа е очевидна. Прочистването на езика от арабизмите и персизмите би го разкрепостило и би сближило литературния език с говоримия. Това от своя страна, според привържениците на реформата, би трябвало да доведе до развитие на мисълта и културата.[202]

От тази взаимовръзка консерваторите стигат до диаметрално противоположен извод. Според тях с въвеждането на новата азбука ще бъдат подкопани основите не само на религията, но и на литературния език. След "прочистването" на арабизмите и персизмите, по тяхно убеждение, езикът вече няма да може да изпълнява своите литературни и научни функции. Ю. Ахмедов дори открито твърди, че турският език не може да се използва при написването на научни трудове.[203]

Спорът около азбуката, езика и образователната система е тясно свързан с целия културен процес. Става въпрос както за самото развитие на културата, така и за придаването ѝ на подчертано национален характер. Реформаторите смятат за крайно належащо развитието на етническата култура на турското малцинство. Те добре разбират и пътищата за постигането на културен подем. От една страна, трябва да продължи културното общуване с Турция, от друга страна – турската общност по-активно да се интегрира към българската национална култура. Следователно в многостранното културно сътрудничество те виждат полза, а не опасност за собствената си етническа култура. Много логичен е изводът, че без усвояване на българската култура и активно участие в културните процеси в своята страна не може да се преодолее културната изостаналост. Определени интелигентски кръгове вярват, че чрез българската култура ще се приобщят и към западната култура. В. "Карадениз" пише: "За да се запознаем със западната култура, не е нужно да отидем в Европа или Америка,

а да се обърнем към българската култура."[204]

Консервативните клерикали също споделят необходимостта от развитие на културата. Но те се противопоставят категорично на усилията, целящи засилването на нейния етнически характер. Особено негативно се отнасят те не само към модерната западна култура, но и към турската. Твърде настойчиво се поставя искането да се изхвърлят от учебниците по литература и граматика разказите и стиховете на "чуждестранните" поети и писатели.[205]

Срещу културното общуване с Турция се обявяват и някои български шовинистични кръгове и политически формации. За прогресивната турска интелигенция такова искане звучи противоестествено, нелогично. Някои печатни издания като в. "Халк сеси" се противопоставят на тези искания с твърдението, че Турция, както и всяка друга страна, има пълно право да разпространява националната си култура сред своите малцинства, за да не се допуска отчуждение. Тази позиция е напълно логична, тъй като етническата култура на турското малцинство не може да се развива успешно без плодотворно сътрудничество с турската национална култура.

Ето защо отношението към кемалистките реформи се оказва коренно противоположно. Докато прогресивната интелигенция търси начини и пътища за адаптиране на кемалистките реформи към българските условия и за прилагането им в културната област и в бита на турското малцинство, консервативните кръгове виждат в тях смъртна опасност за съществуващата система и затова обявяват реформите за несъвместими с исляма, с неговата култура и нравствена система.

Различията във възгледите между платформите задълбочават противоречията и изострят борбата между отделните културно-просветни и религиозно-политически организации на турското малцинство, които фактически стават изразители на консервативното или реформаторското направление. Най-остро е противопоставянето между Съюза на турските учители и Съюза на културно-просветните и спортни дружества "Туран", които стоят на кемалистки, реформаторски позиции –

от една страна, и от друга – Дружеството на защитниците на ислямската религия, което изразява схващанията на консервативното, фанатичното крило на духовенството, основното ядро на което представлява група от около 20 души от т.нар. юзеллиликлер (стопетдесетници), изгонени от Република Турция.

В борбата между консервативното и реформаторското направление активно участват и по-голямата част от вестниците, излизащи на турски език в България през 20-те и 30-те години. Вестниците "Халк сеси", "Ахали", "Коджабалкан", "Рехбер", "Делиорман", "Туран", "Караденйз", списание "Тюрк муаллимлер меджмуасъ" и др. отстояват кемалистките, реформаторските идеи. Главни изразители на консервативните възгледи са в. "Меденийет", "Интибах", "Ярън" и др. Когато през 1925 г. започва да излиза в. "Достлук", той също подкрепя кемалистите. В началото на 30-те години обаче активно се включва в борбата срещу тях.

Ръководните среди на Дружеството на защитниците на ислямската религия представят пред българската общественост и мюсюлманското население всички учителски и младежки формации като оръдие на чуждите сили, които с тяхна помощ целели да извършат революция от типа на кемалистката. Особено непримирими са те към Съюза на турските учители. Според тях съюзът служи за постигането на целите на учителите-кемалисти, които, възприемайки идеите на кемалистката революция, са застанали на позициите на атеизма.[206] Дори фактът, че ръководните среди на Съюза на учителите старателно отбягват всички аспекти на кемалистките реформи, които биха могли да се тълкуват като антирелигиозни, не успява да ги легитимира пред консервативното духовенство. Представителите на духовенството отстояват категоричната позиция, че "учителите-неверници и вярващите не могат да съществуват в една общност".[207] За да придадат убедителен характер на своите упреци към учителството, ръководните среди на дружеството широко спекулират с конгресните решения на Съюза на учителите и с изявленията на някои крайни кемалисти. Дори решението за промяна на името му от

"Съюз на учителите-мюсюлмани" в "Съюз на турските учители" се използва като доказателство за антиислямския характер на учителската формация. Основната цел на ръководните кръгове на дружеството е изолиране на учителите от турското население. Учебно-възпитателната им работа се окачествява като пагубна за бъдещето на подрастващото поколение, тъй като усвояването на новата азбука не се приема за грамотност, а поставянето на възпитанието върху основите на националната идея се разглежда като отклонение от исляма.

В молба до министъра на народната просвета д-р Бояджиев председателят на Дружеството на защитниците на ислямската религия А. Хикмет твърди, че обучението на мюсюлманските деца не може да се повери на тези учители.[208]

Дружеството на защитниците на ислямската религия не щади и другите сдружения, които работят сред турското и мюсюлманското население. В първите години след своето появяване то отделя особено внимание на Съюза на културно-просветните и спортни дружества "Туран". "Главно мюфтийство – се казва в докладна записка на Х. Хюсню до Дирекцията по вероизповеданията при Министерството на външните работи и изповеданията – вижда в лицето на този съюз един опасен враг на мюсюлманската религия и на българското отечество. Дейността му е в полза на чужда държава..."[209] Ръководейки се от това становище, дружеството и неговият печатен орган в. "Меденийет" водят масирана пропаганда с цел да дискриминират "Туран" както пред българските мюсюлмани, така и пред държавните органи. Съюз "Туран" бива представян не само като кемалистка, но и като комунистическа, сепаратистка организация. Според председателя на дружеството Х. Хюсню, Съюз "Туран" в действителност се стреми да формира в Делиормана турска колония със собствено правителство и впоследствие да я присъедини към турската държава.[210] От друга страна дружеството се опитва да превърне "Туран" в комунистическо и националистическо плашило за турското и мюсюлманско население. След като съюзът бива представен като опасен враг на религията, който застрашава бъдещето на младежта, към мюсюлманите се отправя призив

да водят борба срещу него. Тази борба бива издигната до ранга на най-важните религиозни задължения. Дълг на всеки мюсюлманин, според в."Меденийет", е да предпази както себе си, така и децата си от влиянието на Съюз "Туран".[211]

След като обрисуват с най-черни краски различните културно-просветни формации, ръководните кръгове в Дружеството на защитниците на ислямската религия настояват пред съответните държавни органи тези формации да бъдат закрити. В случая става въпрос не само за "Туран" и "Алпаслан", а и за такива асоциации като Съюза на турските учители и за различни благотворителни дружества. Преустановяването на тяхната дейност бива представено като искане на цялото мюсюлманско население и като решаващо средство в борбата за предотвратяване на опасността от комунизма и атеизма.

Съюзът на турските учители, Съюз "Туран" и други сдружения, от своя страна, системно работят за неутрализиране влиянието на Дружеството на защитниците на ислямската религия. Ръководството и членовете на Съюза на учителите се противопоставят на дружеството главно, като се стремят да утвърдят нововъведенията в образователната система и в бита на турското население. Някои от тях обаче се заемат с критика на възгледите и дейността на консервативното направление сред ислямското духовенство, с оглед да го изместят от водещите позиции в духовния и културния живот на мюсюлманите. Лидерите на "Туран" пряко се противопоставят на дружеството, като подлагат на съмнение необходимостта от неговото съществуване. Председателят на Съюз "Туран" Ю. Налбантов смята, че чрез създаването на дружеството Главно мюфтийство се опитва да попречи на укрепването на националното самосъзнание на турското население и "да го раздели на два враждуващи лагера."[212]

Срещу Дружеството на защитниците на ислямската религия се обявяват също прогресивните журналисти и редица народни представители-турци. Според тях дружеството се е превърнало в групировка от консервативни ходжи, които, "използвайки народни пари, водят антитурска пропаганда".[213]

Прогресивната интелигенция се стреми да ограничи влиянието на дружеството, за да не допусне то да овладее и мобилизира всички консервативни слоеве. По-будните мюсюлмани наистина стоят настрана от дружеството. Неговите опити да сее фанатизъм сред мюсюлманите предизвикват остра реакция сред градското население на Пловдив, Русе и някои други големи градове. Представителите на тези градове обаче често попадат в черните списъци заедно с комунистите. "Лидерите на дружеството – пише Ю. Налбантов в молба до цар Борис III – чрез лъжливите си донесения заблуждават властите, а със своите статии в печата тровят българското обществено мнение."[214]

Борбата за влияние между различните културно-просветни и религиозно-политически организации разединява турското и мюсюлманското население в България и предизвиква доста голямо социално напрежение в съответните райони. В създалата се обстановка възниква обективна необходимост от възстановяване и укрепване на единството на турското малцинство. Представителите на всички споменати формации съзнават тази обективна необходимост. По въпроса за причините и пътищата за преодоляването на разединението обаче те отстояват различни, дори изцяло противоположни становища.

Консервативните ислямисти търсят корените на разцеплението на турската общност в отклоняването на интелигенцията и част от градското население от исляма и религиозния морал. В. "Меденийет" ги обвинява за разединението, тъй като те не изпълнявали религиозните си обязаности като петкратния намаз (молитва), оруч (постене) и т.н. [215] Ето защо духовенството вижда пътя към единството в това, всички да се върнат към религията и да приемат низпосланото от Аллах и словото на Мохамед за идейна основа на това единство, да подчинят мисленето и действията си на религията.[216]

Представителите на учителските и младежките организации, които възприемат националната идея, стоят на други позиции. Според тях в епохата, когато на преден план излизат интересите, религиозните връзки не са в състояние да обединят

хората в една общност. Тъкмо тези интереси карат отделните личности да осъзнават и националните си интереси, които обединяват хората. Ето защо те отстояват идеята за етнонационално единство.[217]

Естествено, коренно противоположните подходи подкопават усилията, насочени към възстановяването на единството на турското малцинство. За това немалко допринасят управляващите среди, които старателно задълбочават разединението сред турската интелигенция и духовенството. Вместо да играят ролята на арбитър, те застават на страната на консервативните сили. С тяхна помощ за известен период консервативното духовенство получава надмощие. От 1936 г. нататък обучението в частните турски училища отново придобива консервативен характер. В учебните планове е отделено повече време на религиозните предмети за сметка на общообразователните. Обучението отново започва да се води на базата на старата арабска азбука, което продължава до 1938 г. След поставянето на всички професионални, културно-просветни и спортни организации извън закона Дружеството на защитниците на ислямската религия продължава своята дейност, без да срещне съпротива.

Общите социално-икономически условия и сходството на интересите обективно налагат известно сътрудничество между културно-просветните, професионалните и спортните организации на турското население и съответните български формации. Интересът, проявен от такива демократични български съюзи като Организацията на учителите и служителите от народната просвета, създава обективни предпоставки за установяване на контакти и единодействие. Още през 20-те години българските и турските учители организират няколко съвместни прояви в защита на социалните права на учителите-турци и за подобряване на условията в турските училища. В началото на 30-те години по-голям интерес към сътрудничество започват да проявяват ръководните среди на Съюза на турските учители. Осмият конгрес на съюза, проведен към края на август 1933 г. в Русе, дава мандат на Централния съвет да влезе във връзка с Българския учителски съюз и да проучи

условията за присъединяване към него.[218]

Подобни опити спорадично предприема и Съюзът на културно-просветните и спортни дружества "Туран". Още при основаването му е подчертана необходимостта от културно и спортно сътрудничество с българската младеж. Организирани са дори съвместни спортни прояви. В някои градове като Кърджали българите участват в патронния празник на съюза. Сред определени ръководни среди на съюза постепенно узрява идеята за по-тясно сътрудничество. На Седмия конгрес на съюза "Туран", проведен в началото на септември 1932 г., на Централното ръководство е възложена задачата да проучи възможностите за включване на спортните поделения на "Туран" в структурата на спортния съюз "Юнак" с оглед ползване на неговата спортна база.[219]

Конкретни стъпки за реализиране на тези решения обаче не са предприети. Вековно натрупалите се предубеждения възпрепятстват това. Нито Съюзът на турските учители, нито Съюз "Туран" установяват регулярни контакти и сътрудничество със съответните български организации. Етнокултурните и спортни организации на турското малцинство не успяват да преодолеят своята обособеност. Това обстоятелство засилва подозренията към тях и в известен смисъл улеснява авторитарното правителство след 19 май 1934 г. при поставянето им извън закона. Борбата между самите тези организации също спомага за това.

4. Дискриминационната политика на авторитарния режим (1934 – 1944)

Поради изострянето на противоречията в Народния блок са насрочени извънредни парламентарни избори. Голяма е вероятността БЗНС да спечели необходимото мнозинство. Ето защо Военният съюз се възползва от възникналата правителствена криза и извършва нов преврат на 19 май 1934 г. В България е установена военна власт, която подготвя необходимите предпоставки за авторитарно-монархически режим. Независимо от смяната на редица правителства, авторитарният характер на режима не се променя до 9 септември 1944 г. В

идейно-политическата платформа и политическа практика на авторитарно-монархическия режим присъстват редица елементи, присъщи на фашистката политическа система.

Още със завземането на властта деветнадесетомайците подемат широка пропагандна кампания, която представя военния преврат за революция, целяща разрушаване на “диктатурата на тълпата” и установяване на управление в интерес на “цялата нация.” Под формата на такива благовидни стремежи като осигуряване благоденствието на цялата нация, укрепване на националното единство и националния дух се проповядват краен национализъм и шовинизъм.

Военната власт парализира или напълно разрушава основните институции на демократичната парламентарна система. Разпуснати са Народното събрание и всички политически партии. Търновската конституция фактически е суспендирана, тъй като до 1938 г. не се прилагат най-важните й части. Както военното, така и следващите правителства прибягват до наредби-закони. По такъв начин те си присвояват правомощията на законодателната власт. Централизацията на управлението е засилена. Броят на селските общини е намален от 2552 на 800. Цялата местна власт е поверена на назначените кметове.

Деветнадесетомайците посягат и на основните конституционни права и свободи на гражданите. Те биват лишени от правото на свобода на сдружения и събирания. Свободата на словото, печата и мисълта са силно ограничени.

Наистина, военното правителство остава на власт незадълго. Но то открива пътя към авторитарно-монархическия режим. След възстановяването на Конституцията през 1938 г. в нея са внесени редица изменения, с които Народното събрание бива поставено в подчинено положение. Министерският съвет е отговорен само пред царя. Така се установява превъзходството на властта на монарха над законодателната и изпълнителната власт. Партиите са лишени от възможността да развиват политическа дейност. След направените неколкократни изменения избирателната система престава да отразява волята на избирателите. Гражданските права остават окастрени през

цялото управление на авторитарно-монархическия режим. Приоритет във външната политика се дава на сътрудничеството с фашистка Италия и нацистка Германия.

а) Посегателство върху малцинствените права

Авторитарният антидемократичен характер на режима, профашистките тенденции в неговата идеология и политическа практика особено отчетливо се открояват в политиката му по отношение на етническите малцинства. При провеждането на своята дискриминационна политика режимът често прибягва към шовинизма, антисемитизма и антитурската пропаганда. В едно писмо на Министерството на войната от 12 декември 1941 г. открито се признава, че антитурската пропаганда широко се използва за поддържане на духа на българските войници.[220]

Широкомащабният великобългарски шовинизъм органически се съчетава с дискриминация спрямо гражданите, принадлежащи към етническите малцинства. Те са подложени на силен натиск. Техните права и свободи са ограничени преди всичко по законодателен път. През разглеждания период, особено през 1940 и 1941 г., Народното събрание приема множество законови и подзаконови актове, които засягат пряко статута и правата на гражданите от етническите малцинства. Такъв характер имат Законът за защита на нацията (ЗЗН), Законът за борба против спекулата с недвижими имоти, Правилникът за прилагане на Закона за защита на държавата (ЗЗД), Наредбата на Дирекцията на труда за настаняване на тютюноработниците и др.

Изпреварвайки историческия ход на събитията, е необходимо да се разкрие същността на приетия на 24 декември 1940 г. ЗЗН, тъй като той има принципно значение при осветляване на дискриминационния характер на политиката на режима не само към евреите, но и към останалите етнически малцинства.

Целият Закон за защита на нацията е пронизан от духа на антисемитизма, който в началото на 40-те години се превръща в един от основните компоненти на шовинистическата идеология на режима.[221] С него се забранява на лицата от

еврейски произход да бъдат приемани за български поданици, да встъпват в брак или извънбрачно съжителство с лица от български произход, да държат под каквато и да е форма домашна прислуга българи (чл.21). В имената на лица от еврейски произход се премахват окончанията -ев; -ов; -ова; и др. (чл.19).

С приемането на ЗЗН са ликвидирани всички политически права на гражданите, принадлежащи към еврейската общност в България. Те са лишени от правото да бъдат избиратели и избираеми, да заемат държавни, общински и други служби, освен в организации на лица от еврейски произход (чл. 4); освен това без специално разрешение не могат да сменят своето местожителство (чл. 21).

ЗЗН почти изцяло ликвидира правото на собственост и предприемаческа дейност. Лицата от еврейски произход нямат право да притежават, владеят или държат под наем селски имоти (чл. 24), всички се задължават да декларират движимото и недвижимото си имущество в Българската народна банка, недекларираните имоти се конфискуват (чл. 26). Силно ограничени са възможностите им да се занимават с търговия и индустрия (чл. 25). Освен това е въведен разорителен данък върху еврейските имоти.

В закона се предвиждат специални клаузи, целящи елиминирането на евреите от културния живот на страната. Въвеждат се ограничения при постъпване в учебни заведения (чл. 22); лицата, принадлежащи към еврейското малцинство, не могат да бъдат собственици на учебни заведения, театри, кина и др., да заемат ръководни длъжности в тях като управители, директори, редактори и пр. (чл. 27).

Духът на ЗЗН противоречи на традициите на българския народ. Затова много обществени и професионални организации като Управителния съвет на Българския лекарски съюз, Съюза на дружествата на художниците в България, Съюза на българските адвокати, Светия синод, Българската работническа партия (комунисти), отделни видни личности, в това число 21 известни български писатели, протестират срещу законопроекта.[222] Парламентарната опозиция разкрива антиконститу-

ционната му същност. Въпреки ясно изразената воля на демократичните среди обаче правителството осигурява приемането му от мнозинството в парламента, а това има много тежки последствия за българските евреи. След неговото приемане са въведени нови ограничения. Всички евреи са задължени да носят жълта шестолъчна звезда, както и да поставят такава звезда на външната врата на своите жилища, да не излизат на улицата от 21 часа до 6 часа сутринта. Всички евреи са изселени от София.

Фашистката власт на Хитлер предприема конкретни мерки, за да въвлече и България в антисемитската кампания. След като приема (1942 г.) т.нар.план за "окончателно решение" на еврейския въпрос, тя отправя искане България да депортира в източните области на Германия, т.е. в Полша, 48 000 български евреи. В съответствие с исканията на хитлеристите Народното събрание приема специален закон, който трябва да влезе в сила на 9 юли 1942 г. С него правителството се упълномощава да вземе всички необходими мерки за "уреждането" на еврейския въпрос. След около месец е създаден Комисариат по еврейските въпроси (КЕВ) начело с Ал. Белев, отявлен расист и фашист, един от ръководителите на фашистката организация "Ратник". Той започва педантично да подготвя условията за изселване на евреите от София, за изземване на еврейските имоти, за депортиране на цялото еврейство[223]. Според българо-германската спогодба, подписана на 22 февруари 1943 г., се предвижда на първо време да бъдат депортирани 20 хил. български евреи главно от "новоприсъединените земи", т.е. от Западна Тракия и Македония. Понеже те са около 11 500 души, в списъците са включени и 8400 души от старите предели на България. Въпреки протестите на демократичните кръгове чудовищният план е приведен в действие. До края на март 1943 г. в лагерите на смъртта са изпратени 11 363 евреи от Западна Тракия, Македония и Пирот, от които оцеляват само 12 души. Когато обаче се поставя въпросът за депортирането на евреи от пределите на самата България, в страната се разгръща още по-широка протестна кампания, в която участват и 42 депутати начело със заместник-председателя на XXV Народно събрание

Д. Пешев. Под натиска на обществеността, след голямото поражение на хитлеристката армия при Сталинград, по всяка вероятност по указание на Борис III, депортирането е отложено, а след неговата смърт планът изобщо бива изоставен. На 5 септември 1944 г. правителството на К. Муравиев анулира всички антисемитски закони и наредби.

Така благодарение на българската демократична общественост евреите от България не споделят ужаса на своите братя от другите страни. Този факт говори за демократичните традиции на българския народ. В същото време обаче това не дава основание да се пренебрегва наличието на антисемитски елементи сред управляващите кръгове, които активно участват в депортирането на евреите от Западна Тракия, Македония и Западните покрайнини.

Макар формално да има антисемитски характер, ЗЗН косвено нанася сериозен удар и върху останалите етнически малцинства и по-специално върху турската общност в България. Ограничаването на нейните права започва да се засилва веднага след Деветнадесетомайския преврат. Военното правителство повежда открита шовинистическа и дискриминационна политика спрямо нея. Използвайки негативните чувства и предубеждения, напластени в съзнанието на обществеността в периода на османското владичество, то се опитва да разпалва омраза и недоверие към турското население. Внушаването на подозрителност продължава и по време на управлението на следващите правителства.

Те се стремят най-вече да лишат турското население от политически права. В стремежа си да го държат в неравноправно, подчинено положение, го отстраняват от участие в управлението на страната. Политическата дискриминация се оправдава с висшите интереси на нацията. "Поради държавни и национални интереси – се казва в доклад на окръжния инспектор от Кърджали – (турците), особено в този край, да бъдат държани настрана от управлението...."[224] И наистина, в състава на XXIV, както и следващото XXV ОНС, избрани съответно през март 1938 и в края на 1939-началото на 1940 г., не е включен нито един народен представител от турското

население. То не е представено дори в местното управление. Проведената от деветнадесетомайците административна реформа го лишава от кметски места. Само в отделни селища са назначени кметски наместници. В районите с турско население правителствата изпращат за кметове корумпирани и шовинистически настроени елементи от вътрешността на страната. По принцип гражданите-турци не се допускат на държавна служба.

Възможностите за политическа изява са силно ограничени със забраната на социално-културните и професионалните организации на турското население и по-специално на Съюза на турските учители. По такъв начин то е отстранено не само от политическия, но и от обществения и културния живот.

Малцинствата, в това число и турското малцинство, са подложени на трудова дискриминация и обречени на мизерно съществуване. Авторитарният режим не полага почти никакви грижи за развитието на тези райони. Липсва необходимата инфраструктура за разгръщане на пълноценна стопанска дейност. Промишленост в тези райони не съществува, а селското стопанство се води по примитивен начин. Турското население страда от липсата на достатъчно земя и необходимата земеделска култура. То няма възможност да усвои новите занаяти и да развива предприемаческа дейност. Главната причина, която намалява ефективността от стопанската му дейност, е дискриминацията и безогледното ограбване.

Най-ярка илюстрация за трудовата дискриминация, на която са подложени малцинствата, е "Наредбата за настаняване на тютюноработниците" на Дирекцията на труда, която влиза в сила в началото на 40-те години. Според тази наредба всички тютюноработници-турци, арменци, цигани и др., без оглед на стажа и опита в производството и семейното им положение, биват поставени в трета категория. При кандидатстване за работа се приемат само 4-5% от тях.[225] По такъв начин положението на работниците от средата на малцинствата, в това число и на работниците-турци, се влошава още повече. Безработицата придобива много широки размери.

На жестоко ограбване са подложени заетите в производ-

ството работници и селяни. Работническите надници са намалени с около 50 на сто в сравнение с надниците, получавани в годините преди икономическата криза. Турското население бива ограбвано безогледно чрез най-различни данъци. През 1937-1939 г. бирниците продават имотите на стотици селяни от селата Браничево, Загориче, Каменяк и др. в Шуменско, с. Тушевица, Преславско, с. Острово, Разградско, и от много села в Кърджалийско. Турското население е заставено да работи безплатно не само на обществените обекти, но и в стопанствата на кметовете, бирниците, полицаите и др. Шири се рушветчийството. Рушвет вземат от кмета до министъра, адвокати, съдии и т.н. Управници от различни нива масово глобяват гражданите-турци и се обогатяват за тяхна сметка.

Неимоверните данъци, спекулата и скъпотията поставят турско) население, както и по-голямата част от българския народ, в изключително затруднено положение. Селяните, занаятчиите и работниците много трудно осигуряват препитанието на своите семейства. Особено тежко се отразява върху положението на селяните силното увеличаване на разликата между цените на индустриалните произведения и селскостопанските продукти.

Авторитарните режими провеждат политика на задържане на културното развитие на турското малцинство и обричането му на вечна безпросветност. Същността на тази "генерална линия", която се превръща в официална държавна политика, е изложена открито в различни документи на Министерството на просветата и на неговите поделения. "Турското население – се казва в рапорт на главния инспектор на частните турски училища в Министерството на просветата – не трябва да се просвещава, защото колкото е по-културно, толкова ще бъде по-опасно и ще схваща тенденциите на властта."[226] Страхът от просветено малцинство се обуславя не само от стремежа да не се разкрие същността на дискриминационната политика. Управляващите кръгове добре разбират, че училището, особено средното и висшето образование, помагат за укрепване на националното самосъзнание и превръщането на малцинствата във фактор в обществения и културния живот на страната.

Затова в решението на конференцията на инспектори от областните и погранични училища в началото на учебната 1935/36 година, се препоръчва "да се вземат всички легални мерки, щото образованието на турското малцинство в царството да остане на по-нисък уровен."[227]

Към 1937 г. режимът разработва цялостна образователна политика на държавата спрямо турското малцинство. Същността й се състои в задържане, разбира се в прикрита форма, на развитието на просветното дело сред турското малцинство. За тази цел се предвижда разширяване на религиозното образование за сметка на светското; обучението да се води на базата на арабската азбука; да не се приемат турски деца в българските училища; да не се приравняват частните турски училища към българските и т.н.[228]

Привеждането в действие на тази програма поставя в тежки условия образователното дело сред турското малцинство. В много села училищните ниви са отнети и ограбени. Лишено от тях и от държавна помощ, в условията на икономическа депресия турското население се затруднява много при издръжката на своите училища. В изложение до Министерството на вътрешните работи и народното здраве училищните настоятелства от Разградска, Исперихска и Кубратска околия подчертават, че вследствие главно на селскостопанската криза се е стигнало до "безизходно положение относно издръжката на частните училища."[229]

Материалните затруднения, изобщо дискриминационната политика на режима води до силно ограничаване на възможностите за получаване на образование от турските деца и младежи. Реакционната просветна политика намира израз и в масовото закриване на частни турски училища. Към 1940 г. техният брой намалява от 1700 на 404, а във военните години около 40 на сто от тях прекратяват учебната си дейност. През този период турските деца не се допускат в българските училища. Затова около 60-70 на сто от подлежащите на задължително обучение остават извън училищата.[230]

Обучението в действащите училища е поставено върху консервативни основи. Учебните планове и програми са

изменени в консервативно направление. С подкрепата на Главно мюфтийство отново е върната старата азбука. През 1936 г. само в 61 училища обучението се води на новата азбука. До 1938 г. децата се обучават на четмо и писмо на базата на старата азбука. Под предлог, че са последователи на кемализма или пък, че носят шапки, много прогресивни учители биват отстранени от преподавателска работа. На техните места са назначени консервативни ходжи, които нямат педагогическа квалификация. Ефектът от тази политика не закъснява. Образователното дело на турското население се връща с около 10 години назад.

В периода на управлението на авторитарните правителства е ликвидирано самоуправлението в училищното дело изобщо и по-конкретно на турските училища. През 1934 г. правителството на деветнадесетомайците издава наредба-закон за училищните настоятелства на частните училища, която дава възможност за груба намеса на държавните органи в тяхната работа. Министерството на вътрешните работи нарежда на областните директори и околийските управители да уволнят всички демократично настроени членове на училищните настоятелства. Министерството на вътрешните работи се опитва да попречи на използването на вакъфските имоти за развитието на образователното дело. В отчет на полицията за подмяна на членовете на настоятелствата с демократични възгледи се казва: "Управата на верските им общини също трябва да се поверява в ръцете на некадърни, малограмотни хора, които да не увеличават приходите от вакъфските имоти, за да употребяват после тия приходи за поддържането на турската пропаганда, а да разпилеят тия имоти и останат в края на краищата без каквито и да било доходи."[231]

Режимът използва и други форми, за да засили контрола и намесата на държавата в работата на частните училища. Всички учебници за частните турски училища се утвърждават от специална комисия на Министерството на народната просвета, като за учебниците по религиозните предмети се иска мнение от Главно мюфтийство. По такъв начин е пресечен пътят за проникване на прогресивни идеи в турските училища. Особено

старание полагат в това отношение консервативните среди, които установяват господство в дейността на мюсюлманското изповедание. В доклад на Главно мюфтийство до Дирекцията на вероизповеданията изрично се подчертава, че от решаването на въпроса за учебниците и съответно за азбуката ще зависи изходът на борбата срещу кемализма.[232] Въпреки това Министерството на народната просвета и Дирекцията на вероизповеданията не се доверяват напълно на мюфтийството и се опитват да ограничат неговото влияние върху образователното дело на българските мюсюлмани. През 1937 г. и двете ведомства отхвърлят предложението за създаване на инспекторат по вероучение в мюсюлманските училища към Главно мюфтийство под предлог, че с това ще се узакони една нова институция с твърде широки прерогативи.[233]

В упражняването на контрол върху просветното дело особена роля се отрежда на учителите-българи, които преподават български език, история и география на България в частните турски училища. Техният брой нараства почти тройно. На българските учители се възлагат и непедагогически задачи. "Учителят-българин – се казва в решение на конференцията на областните и погранични училищни инспектори – ...трябва незабелязано да следи не само онова, което турските учители вършат в училище, но и онова, което става в турското селище. Той трябва да бъде окото и ухото на държавната власт."[234]

Дискриминационната политика обхваща и останалите области на етническата култура. Броят на издателствата и на периодичните издания е сведен до минимум. Още през първите месеци след Деветнадесетомайския преврат са забранени повечето от вестниците, излизащи на турски език. Не са пощадени дори вестниците, ползващи се със значителна популярност, като "Достлук", "Халк сеси", "Чифтчи билгиси", "Карадениз", "Рехбер" и др. Продължават да излизат единствено в. "Меденийет", орган на Дружеството на защитниците на ислямската религия (до август 1944 г.), и печатаното на арабица и латиница религиозно списание "Хакикат шахиди" ("Свидетели на истината"), което до 1943 г. пропагандира християнството сред мюсюлманите. От 1936 до 1941 г. Ахмед

Кемал издава в Шумен в. "Хавадис" ("Новина"), но в него преобладават информации, свързани с новостите в областта на земеделието и медицината.[235]

Книгоиздаването фактически е спряно. През 1940 г. са издадени осем заглавия, през 1942 г. – три, а през 1943 г. само едно. Издадените книги са предимно учебници и религиозни съчинения. Вносът на книги от Турция е прекратен. Културният живот почти изцяло замира. Колкото до образователната дейност, тя е силно ограничена. Огромното мнозинство от турското население е обречено да живее в безпросветност и невежество.

Една от характерните особености на този период е засилването на подозрителността към турското малцинство и на националното потисничество. Официалната пропаганда и десните печатни издания внушават на българския народ чувства на недоверие към турското население, съмнения в искреността на гражданските му чувства. Отговорни полицейски служители целенасочено се стремят да подкопаят утвърдилото се сред широките слоеве на българския народ положително отношение към съседите-турци. "Много от нашите общественици – се казва в Окръжно на областното полицейско управление в Плевен до околийските полицейски началници от 13 април 1938 г. – са стигнали дотам да мислят, че турското население е мирно и тихо, обаче това е фатална измама за държавната ни сигурност."[236] Най-силно е недоверието в лоялността на турското население към българската държава. На базата на недостатъчно солидни факти или повърхностни наблюдения се прави обобщаващият и категоричен извод, че то не е добре настроено към България. Често до такъв извод се стига, тръгвайки от негативното настроение, което това население изпитва към режима и особено към деребействащите местни управници и чиновници-българи. Желанието на немалка част от него да се изсели в Турция е един от важните фактори, които предизвикват съмнение в лоялността му към България.

Наистина доста труден за разбиране не само от българската националност, но и от самото турско население, се оказва сложният въпрос за съчетаване на национално-етническите

чувства на едно малцинство с гражданските. Това и особено тъгата по изселилите се по-рано близки поражда желание за изселване. Турската пропаганда също подклажда изселническите настроения. Последните обаче се обуславят не само и не главно от тези фактори. Причините за изселническите настроения са много по-сложни. Един от постоянните фактори, подтикващи по-голямата част от турското население към изселничество, е икономическият, липсата на достатъчно земя и работа.

В разглеждания период стремежът към изселване представлява своеобразна реакция срещу шовинистическата и дискриминационна политика на режима и безчинствата на фашистките групи. Последните тормозят турското население, подлагат го на най-различни изтезания и побоища, за да го принудят да се изсели в Турция. В някои райони този натиск достига до размери, които предизвикват безпокойство дори у официалните държавни органи. Областният директор на Шумен в началото на юни 1937 г. нарежда на околийските управители да следят и да донасят за всеки произвол, упражняван от когото и да било спрямо турското население с цел да го принудят да се изсели, да напусне страната.[237] Това не означава, че режимът е против изселничеството. Неговите представители обаче се опитват да прилагат по-друга тактика. Според тях принуждението трябва да става по законния ред, чрез строго прилагане на фискалните закони.[238] Паралелно с принудата управляващите се стремят да улеснят желаещите да се изселят. През 1936-1937 г. е постигната договореност с Турция за лимитирано изселване от България на 10 000 души годишно.

В резултат на тази политика от 1934 до 1941 г. от страната се изселват над 100 000 турци.[239] Управляващите кръгове се опитват да обяснят пред българската и световната общественост това сложно явление единствено като следствие от симпатиите към Турция и влиянието на кемализма.

Въпросът за кемалистката пропаганда и борбата срещу нея особено през втората половина на 30-те години се превръща във важен елемент от политиката на управляващите. В архивите се намират десетки полицейски доклади и донесения, които

показват, че дейността на привържениците на кемалистките реформи зорко се следи, а събраните факти и отделни събития се тълкуват едностранчиво.

Не може да се пренебрегне ролята на кемализма за укрепването на национално-етническото самосъзнание на турското население в България, за повишаването на неговото национално самочувствие през 20-те и 30-те години. Турската интелигенция, учителите, журналистите и др., повлияни от кемализма и по-специално от неговия "национализъм", полагат усилия, за да активизират национално-етническото съзнание и да го превърнат в приоритетно за сметка на религиозно-юмметското съзнание. Обновителният процес, който се разгръща в Република Турция, косвено съдейства за повишаването на националното самочувствие. Представителите на турската държава целенасочено се стремят да пробудят интерес към кемалистките реформи, да подтикнат турското население в България да ги приложи в своя бит и особено в образователната система. Наистина, насърчаването на кемалистките реформи невинаги става с необходимия такт. Служителите в турските представителства не се съобразяват достатъчно с конкретните български условия и с правилата за дипломатическа дейност. Провеждането им обаче по своята същност има прогресивен характер. Обективно чрез тях турското малцинство у нас се освобождава от средновековния начин на живот и се приобщава към процеса на европеизация, който намалява различията в културата и бита на българското и турското население.

Ръководните кръгове на режима обаче разглеждат обновителния процес единствено като средство и начин за разширяване на турското влияние в България и затова предприемат административни действия, за да неутрализират официалната кемалистка пропаганда. В действителност те се опитват да попречат на обективно обусловеното нарастване на национално-етническото самосъзнание. Нерядко управляващите изпращат инструкция до поделенията на МВР "щото да се вземат най-строги мерки за изкореняването на това тяхно самочувствие."[240] С тази цел централните и местни държавни органи прибягват до различни средства. В продължение на

повече от двадесетилетие се опитват да задълбочат и да използват противоречието между прогресивната и консервативната част на местната турска интелигенция. По законни и незаконни пътища управляващите подкрепят консервативното крило на мюсюлманското духовенство. Дълго време не се допуска изучаването и използването на новата азбука в частните турски училища, прогресивно настроените учители са уволнени, а културно-просветните организации поставени извън закона. По такъв начин клерикалните среди биват улеснени в противопоставянето на религиозното на етническото самосъзнание.

Дискриминационната политика на режима се проявява не само в преследването на прогресивната интелигенция, но и в постоянното следене на поведението на турското население в повечето райони. "Турското малцинство от друга страна – пише в своя доклад областният полицейски началник в Пловдив до директора на полицията – е поставено под непосредствено наблюдение на службата (на ДС – б. а.), като се извършват периодически наблюдения и преследвания на по-главните им ръководители, подозирани като агенти на турската пропаганда и разузнаване".[241] Областните началници на полицията събира информация от околиите по специално подготвени въпросници. Анализът на събраната огромна информация показва, че в нея освен конкретни факти се съдържат много разсъждения и предположения, плод на напластените предубеждения. Ако се съди по тази информация, едва ли не цялото турско население извършва шпионаж в полза на Турция. Особено силни са предубежденията към интелигенцията. Всички нейни слоеве се окачествяват като кемалистки, които работят в полза на Турция. Подобни твърдения служат за оправдание на преследванията и терора, на които е подложена местната турска интелигенция. Почти всички възпитаници на Държавното турско педагогическо училище (Дарю-л муаллимин) и много други са уволнени от работа. Някои са принудени да се изселят, а други дори интернирани. Принудителното въдворяване в определени райони взема широки размери. Една част от мюсюлманското население от районите около южната граница е изселено във

вътрешността.

Преследването на турската интелигенция е само една от проявите на политиката на етническо потисничество, водена от авторитарно-монархическия режим. От неговия произвол страдат и останалите слоеве на турското малцинство. Гражданите-турци са подложени на унижение и тормоз дори в официалните държавни учреждения. Кметове, бирници и др. чиновници, подбирани от средата на шовинистическите и корумпирани елементи и изпращани в районите с турско население, подлагат последното на силен натиск, глобяват го и го принуждават да работи ангария. Нерядко дискриминационната политика се съпровожда с открит терор. Чрез различни фашистки и обществени организации управляващите кръгове засилват натиска върху турското население, за да го принудят да се изсели. За целта са оставени да действат фашистките организации "Национални легиони", "Родна защита", "Бранник", "Кубрат" и др. Ал. Цанков комплектува от някои техни членове бойна организация от хитлеристки тип, която бива наречена "Национална милиция". Под покровителството на полицията тези организации предприемат варварски поход срещу демократичните сили в България. Един от важните им обекти е турското малцинство. Фашистките групи нападат молитвени домове, оскърбяват религиозните чувства на българските мюсюлмани, като окачват свински опашки по вратите на джамиите, хвърлят сланина в кладенци и т.н.

В Родопите е организирана нова кампания за преименуване на помаците. Тя е подета с помощта на "Дружба-Родина", създадена на 3 май 1937 г. главно от младежи, преминали през казармата след 1935 г., когато започва приемането на млади помаци в българската армия. Сред нейните учредители има и членове, които ратуват за културно и просветно издигане на помашкото население, както и за социално-икономическото му развитие. "Дружба-Родина" със своя печатен орган сп. "Родопи" започва борба за приобщаване на помаците към българската нация, като разработва специална стратегия за "възродителната" си дейност. Основната ѝ цел е насаждане на

българско народностно съзнание и чувства у помаците и опазването им от външно, т.е. турско влияние.[242] Но както определени политически среди, така и част от ръководните дейци на "Дружба-Родина" разглеждат българските мюсюлмани само като обект на чуждото въздействие и се стремят веднъж завинаги да решат "помашкия проблем". Те използват различни средства за тяхното пълно приобщаване към българската нация. Прибягва се предимно към натиск и насилие, което избуява дори когато става въпрос за развитието на образованието, икономиката и инфраструктурата.

Главната цел на кампанията в края на 30-те и началото на 40-те години, както след Балканската война, е прочистване на Родопите от мюсюлманството, като се използва широкоразпространената версия за насилственото му налагане на родопското население. През 30-те години обаче се прилага тактиката на поетапното изкореняване на исляма. В началото на кампанията са предприети конкретни стъпки за побългаряването на исляма. В тази дейност са включени и някои духовници. На първата имамска конференция, организирана на 17 октомври 1938 г. от смолянското околийско мюфтийство, е подчертана необходимостта от преодоляване на различието между религиозната и народностната принадлежност.

Чрез "родинците" бива проведена чистка в мюфтийската и имамската институция. Мюфтии и имами, несподелящи идеите на "Дружба-Родина", биват подменяни с нейни членове. През февруари 1942 г. за мюфтия в Смолян е назначен Мехмед Дервишев, който по-късно приема името Светослав Духовников. Смолянското мюфтийство фактически се отделя от Главно мюфтийство и се превръща в автономна институция, тъй като последното се третира като турско духовно учреждение. "Родинските" дейци от селата Чепеларе, Зорница, Богутево и Дряновци изпращат изложение до министъра на външните работи и изповеданията с искане да зачисли тяхната общност (джемаат) към Смолянското мюфтийство. Молбата им е удовлетворена със заповед № 321 от 25 септември 1942 г.[243] Започва изхвърлянето от джамиите и мюфтийствата не само на турския, но и на арабския език и въвеждането на българския

език. Със заповед № 6 от 10 април 1942 г. смолянският мюфтия задължава всички свещенослужители да използват само български език и да се отслужват тържествени и благодарствени молебени на такива празници като рождения ден на царя, 3 март и др. Освен това той задължава всички свещенослужители да станат членове на "Дружба-Родина".[244]

Паралелно с това е подета кампания за заменянето на мюсюлманската носия – фесове, фереджета и др., с българска носия. Инициаторите на тази кампания представят мюсюлманската носия като индикация за турско етнонационално съзнание. В кампанията за премахване на фереджетата и фесовете също се прибягва до помощта на духовенството. На 18 август 1942 г. неврокопският мюфтия изпраща окръжно до имамите в околията за промяна в носията. В него се нарежда да не се носят фесове, фереджета, була, шалвари. Освен това поздравите да се отправят на български език и т.н.[245]

"Родинците" активно се включват в борбата срещу обрязването, което се разглежда като разграничителен белег между българската и турската етнонационална принадлежност. Заедно с това върху мюсюлманите се упражнява морален натиск да започнат да ядат свинско месо.

Кулминация на втората кампания сред помаците е смяната на арабско-турските имена с християнски. През юли 1942 г. Народното събрание приема допълнение към Закона за лицата, според което всички български поданици и лица с български произход могат да заменят небългарските си имена с български. Законът предписва това да се прави от съдилищата без такса.[246]

При практическата смяна на имената отново се прибягва до услугите на мюфтиите-членове на "Дружба-Родина". Околийският мюфтия в Смолян пръв подава молба и приема името Светослав Духовников. Той издава специална заповед №19 от 22 юли 1942 г., с която задължава ходжите да се включат активно в акцията за смяна на имената. Подобни заповеди издават мюфтиите в Златоград и Неврокоп.

Активното участие на мюфтиите и някои имами в кампанията за побългаряване на исляма и поредната смяна на

арабско-турските имена с християнски не може да се обясни само с дейността на "Дружба-Родина". Режимът предприема конкретни мерки, за да окаже морален натиск върху помаците и да ги изолира от останалите мюсюлмани и по-специално от турците. Една от основните грижи на управляващите е да не се допускат младежи-помаци в турските духовни училища. Още през 1926 г. мюсюлманските училища в помашкия район започват да се превръщат в народни, а през 1932 г. Министерството на просветата разпуска настоятелствата и училищата при джамиите, подведомствени на мюфтийствата.[247] Училищата стават общообразователни учебни заведения, в които учителите са главно българи-християни. Постепенно се разширява изучаването на български език, история и география на България. Със заповед на министъра на просветата № 3686 от 28 декември 1939 г. в Райково е открит тригодишен курс за подготовка на учители по ислямско вероучение като клон към местната гимназия. В него приемат помаци, завършили прогимназия и не по-възрастни от 17 години. Всички ученици живеят в пансион и получават стипендия. Така подготвените ходжи са използвани за маскиране на насилствения характер на кампанията.

От публикуваните документи става ясно, че авторитарният режим широко използва "Дружба-Родина" за осъществяване на своята политика сред помашкото население. Между тях съществува тясно сътрудничество. На 26 април 1941 г. министърът на вътрешните работи и народното здраве Габровски нарежда всички органи на властта да съдействат за създаването на подразделения на "Дружба-Родина" във всички помашки селища.[248] От друга страна "Дружба-Родина" си сътрудничи и с фашистките организации. Тя става колективен член на организацията "Отец Паисий".

Освен тези организации режимът се опитва да формира специални държавни учреждения, занимаващи се с помашкия проблем. С решение на Министерския съвет от май 1942 г. е създаден комитет с участието на представители на Министерството на външните работи и изповеданията и Министерството на просветата, на който е възложено да координира

работата по преименуването на помаците. В кампанията са включени почти всички държавни учреждения и служители от района. Полицаи, военни и комисарски органи със заплаха заставят помаците да сменят имената и облеклото си. Полицейският началник на Асеновград с пистолет в ръка и заредена картечница край село Богутево заставя селяните да сменят имената си. В Златоградско полицията заповядва на комисарските органи да не дават купони за храна на онези, които не са сменили имената си. Кметове, бирници и комисари вършат безчинства, служители на реда нанасят побои, късат фереджета и налагат имена. Със споменатото нареждане министърът на вътрешните работи предупреждава, че онези, които не изпълнят указанията за смяна на имената, облеклото и пр., ще бъдат най-строго наказани чрез въдворяване на временно или постоянно местожителство заедно със семействата си.[249]

Насилието и натискът понякога се съчетават и с просветна и пропагандна дейност, в резултат на което в края на 30-те и началото на 40-те години са сменени имената на над 80 000 души.[250]

Насилствената смяна на имената и опитите за груба намеса в религиозните дела предизвикват недоволство и съпротива. Мюсюлманите се стремят да останат верни на своята религия, да съхранят имената и традициите си. Особено силна е съпротивата срещу смяната на имената в Неврокопско. В началото на 1939 г., когато започва акцията за смяна на облеклото, 100 семейства с над 500 члена подготвят и подписват писмо до президента на Република Турция Исмет Иньоню. В него, след като се подчертава, че целта на режима и на "Дружба-Родина" е асимилирането на помаците, се изразява желанието за изселване в майката-родина. [251]

Не само в Родопите, а и в останалите райони на България мюсюлманите са подложени на натиск от авторитарния режим. В районите с компактно турско население той използва фашистките организации като "Родна защита", "Национални легиони", т.нар. "Национална милиция" на Ал. Цанков и др. Членовете им малтретират турското население, нанасят му побои и издевателстват над него, забраняват му да говори на

своя майчин език. Посягат на най-съкровените му чувства, като закачват свински глави и опашки по вратите на джамиите, хвърлят парчета сланина в кладенците, тъпчат и изгарят фесове и чалми.

Наличието на такъв натиск се признава дори от полицейските органи, натоварени да проверяват конкретните случаи. В техните доклади се отбелязва, че "по-голямата част от тях се потвърждават".[252] През първите месеци след военния преврат на 19 май 1934 г. управляващите се опитват да представят проявите на насилие като временни грешки, породени от преустройството на държавния апарат. Политиката на шовинизъм, сегрегация, терор и безчинства обаче продължава и през следващите месеци и години. Местните органи на властта и нейните служители – кметове, полицаи и др. толерират фашистките групи, за да заставят турците да се изселят и да продадат на безценица своите имоти.

Поначало Деветнадесетомайският преврат и политиката на режима, установен след него, предизвикват противоположна реакция у консервативно и прогресивно настроените турски среди. Докато първите оценяват политиката на режима положително, вторите търсят възможност да се присъединят към онези среди на българския народ, които се стремят да заменят съществуващия режим с демократичен. Позицията и на едните, и на другите се обуславя от социалното им положение и целите им.

Консервативната част на духовенството, която се стреми да съхрани средновековните традиции, намира в лицето на авторитарния режим силен съюзник. Опитите на този режим да използва религията за постигане на политическите си цели те възприемат като израз на уважение към духовните ценности. И още по-важно, някои от политическите цели на консервативните среди съвпадат с тези на режима. И консервативните islя-мисти, и авторитарният режим водят непримирима борба срещу привържениците на кемализма. "Министерството на външните работи и изповеданията – се казва в писмо на това министерство до Министерството на вътрешните работи – провежда определена политика по отношение на кемалистката

пропаганда. В това отношение получава ценно съдействие от Главно мюфтийство. Със съдействието на министерството то издава свой вестник "Меденийет" и организира клонове на Дружеството на защитниците на ислямската религия с цел да се бори против безверието, насаждано от кемалистите, и да запази добрите мюсюлмански нрави, традиции, азбука и писменост."[253]

Както проличава и от това позоваване, между държавните органи и структурите на Главно мюфтийство е установено единодействие в борбата срещу обновителния процес. Много важна роля в това отношение изиграва главният мюфтия Х. Хюсню, който е непримирим противник на всяко нововъведение. Той и неговите привърженици пишат молби до министър-председателя и до някои министри, доноси до полицейски началници, в които злословят и клеветят реформаторите-кемалисти. В писмо № 532 от 18 февруари 1939 г. на Главно мюфтийство до министъра на външните работи и изповеданията се съобщава, че във Видин има група кемалисти "бивши комунисти, която е против мюсюлманското духовенство..., затова трябва да се накаже."[254] Консерваторите и особено лидерите на Дружеството на защитниците на ислямската религия представят всяко ново начинание като акт в полза на Турция и във вреда на българската държава. Така са осуетени много начинания, целящи да дадат тласък на културното развитие. В писмо до министър-председателя, подписано от 51 мюфтии и представители на мюсюлмански общини, се настоява да не се заменя арабската азбука с латиница. Обикновено режимът посреща подобни искания положително и осуетява реформаторските опити. В донесение до началника на военната дивизия в Пловдив председателят на мюсюлманската вероизповедна община се хвали, че благодарение на негови информации са били закрити читалището, дружеството на Съюза "Туран", в. "Ачък сьоз" ("Ясна дума") и са уволнени трима учители-кемалисти.[255]

В резултат на съвместните действия на режима и консервативните ходжи неотложните реформи в образователното дело и в бита на турското население са забавени с

повече от десетилетие. В името на такива ретроградни цели представителите на режима и клерикалите демонстрират в публичното пространство взаимно уважение към заслугите си. По случай двадесетгодишнината от възкачването си на престола цар Борис III награждава с ордени 26 представители на мюсюлманското духовенство.[256] Последните от своя страна се стремят да оневинят престъпленията и дискриминационната политика на режима пред българската и световната общественост. Лидерите на Дружеството на защитниците на islямската религия и техният печатен орган в. "Меденийет" отричат, че върху мюсюлманите се упражнява натиск и че прогресивните им представители се преследват. Според в. "Меденийет" въпреки че привържениците на "кемалистката революция" се държат предизвикателно, нито един от тях и от учителите не са уволнени.[257]

Независимо от подчертания колаборационизъм на ислямистите отношенията между тях и режима не са идилични. Управляващите кръгове не вярват в лоялността на ислямистите, не им се доверяват напълно и затова зорко следят техните действия. Когато в края на 1936 г. Мустафа Асъм, член на Висшия духовен съвет, тръгва на обиколка из страната от името на Дружеството на защитниците на ислямската религия, областният полицейски инспектор в Плевен нарежда на околийските полицейски инспектори той "да бъде поставен под непрекъснато наблюдение и проследяване на действията му".[258] Нерядко мюфтийствата и мюсюлманските вероизповедни общини биват причислявани към "главните центрове на кемалистката пропаганда". Основания за подобни заключения дава поведението на някои ходжи като Х. Ахмед Джумалъ, който е Главен мюфтия по време на Първата световна война, мюфтията на Стара загора Юсуф Рази и др., които се отнасят благосклонно към реформите на кемалистите в Турция и подкрепят усилията за укрепване на етно-националното съзнание на турското население. На определен етап режимът засилва натиска и върху такива духовници с оглед да неутрализира техните действия.

Въпреки огромните усилия, които полага консервативното

крило на духовенството, то не успява да възстанови монопола си над духовния и обществения живот на турското малцинство. Макар да е подложено на сериозни удари, прогресивното течение в общи линии запазва позициите си. Неговите представители се превръщат в изразители на нарастващото недоволство сред широките слоеве от турското население. През първите години след установяването на антидемократичния режим недоволството на населението намира израз главно в аполитичността и стремежа за изселване в Турция. Някои дори преминават нелегално границата. Постепенно обаче реакцията на турското население започва да се проявява и в други форми. Влошаването на социално-икономическото му положение, продължаващият натиск върху него заставят по-будната част от турското малцинство постепенно да се освободи от аполитичността си и да започне да проявява интерес към управлението на страната. За това допринася и формиралият се към края на 1936 г. Конституционен блок, в който участват доста политически партии. Те си поставят за задача възстановяването на Търновската конституция и свързаните с нея свободи като свободата на словото и печата, сдруженията и т.н. В това движение се включват и някои слоеве на турското население от Шуменски и Хасковски район, от Казанлъшко, Омурташко и др. В едно изложение до цар Борис III, подписано от група турци, се настоява "да се възстанови народният суверенитет, като:

Незабавно се възстанови конституцията;

Незабавно бъдат произведени свободни законодателни избори;

Управлението на страната се поеме от отговорно конституционно правителство."[259]

По настояване на различните политически сили управляващите започват да връщат някои конституционни права и да подготвят последователно местни и парламентарни избори, които биват използвани от демократичните среди като форма на борба за възстановяване на Конституцията. На общинските избори, проведени през март 1937 г., мнозинството от турското население подкрепя Конституционния блок, който

призовава гражданите да гласуват или с лозунга за възстановяване на Конституцията, или с бели бюлетини. В такива села на Шуменска околия като Венец, Изгрев, Златар, Сини вир, с. Владимировци – Разградско и др. над 50 на сто от избирателите-турци гласуват с бели бюлетини или с лозунги.[260]

На проведените през 1938 г. парламентарни избори значителна част от избирателите-турци отново подкрепят кандидатите на Конституционния блок, който издига предишните искания, а именно възстановяване на конституцията и демокрацията. В отчета на Исперихското околийско управление до областния полицейски началник – Шумен за март 1938 г. се отбелязва, че турската агитация през този месец е била насочена "против властта и правителството".[261] Привържениците на управляващите са бламирани в Шуменска и в Старозагорска област, където разчитат на компактното турско население. В отделни райони една част от избирателите-турци подкрепят кандидатите на Народния фронт, който в своята предизборна платформа настоява да се прекрати дискриминацията, насилственото изселване и ограбване на турското население.

Редица работници и селяни се приобщават към синдикалното движение, за да отстояват своите социално-икономически интереси. Селяни от Кърджалийско, Пловдивско, Шуменско и др. се включват в Общия съюз на земеделско-стопанските задруги, които се стремят да постигнат повишаване на изкупните цени на земеделските произведения, намаляване на данъците и задълженията, осигуряване на евтин кредит и т.н.

Някои профсъюзи отделят специално внимание на трудовите и социалните проблеми на работниците от средата на малцинствата. Така например Профсъюзът на тютюноработниците предприема конкретни стъпки против Наредбата за категоризиране и уволняване на работниците турци, цигани, евреи и арменци. По инициатива на профсъюза представители на тютюноработниците-инородци от Пловдив изпращат изложение до министър-председателя, до министъра на търговията, промишлеността и труда, в което изразяват своето възмущение

от наредбата. Заедно с останалите, и работниците-турци се обявяват против ниските надници и неспазването на колективните трудови договори. Работниците от различни националности са единни, когато настояват пред инспекцията на труда и дори пред Народното събрание за коректно спазване на сключените трудови договори. В отделни фабрики и предприятия турците се включват в стачките, организирани от профсъюзите, за да постигнат своите искания. През 1936 г. стачкуват работниците от тютюневите складове в Хасково, Кърджали, Ардино и др. В стачното движение през 1940 г. вземат участие и турци от София, Пловдив, Асеновград, Сливен и други градове. В повечето случаи те постигат увеличение на работните заплати и подобряване на условията на труд.[262]

Независимо от подобни прояви мнозинството от турското население през този период предпочита мълчаливата съпротива срещу режима и стои настрана от политическия живот.

б. Реакция срещу военното бреме

Избухналата на 1 септември 1939 г. Втора световна война съществено променя живота на целия български народ, в това число и на турското малцинство. Нашата страна, както и останалите балкански страни, заема важно място в стратегическите планове на воюващите държави. Още преди започването на войната Германия укрепва своите икономически и политически позиции в региона и по-специално в България. Управляващите среди се надяват с помощта на Германия найпосле да реализират националните идеали на българския народ и затова провеждат прохитлеристка политика. На 1 март 1941 г. правителството на Б. Филов въвлича България в Тристранния пакт. След месец и половина Германия разрешава на българските войски да влязат във Вардарска Македония и в Беломорска Тракия. Тези земи, официално наричани "нови" или "новоприсъединени", остават под българска администрация до есента на 1944 г. По такъв начин България помага за освобождаването на определен контингент от немските военни

части, които биват прехвърлени на Източния фронт, където се водят военни действия срещу Съветската армия. Под натиска на Германия и нейните съюзници към средата на декември 1941 г. България обявява война на САЩ и Англия.

Така България става участник във Втората световна война на страната на хитлеристката коалиция. Целият стопански и обществен живот е приведен в съответствие с военновременните изисквания. Последователно са приети редица закони, които ограничават социално-икономическите и политическите права на гражданите, като Закона за защита на нацията, Закона за гражданската мобилизация, законите за младежките и профсъюзните организации и т.н. Чрез тях дейността на опозицията е ограничена още повече, премахната е автономията на университета, профсъюзите са одържавени. Чрез поредната реорганизация през април 1942 г. кабинетът е комплектуван изцяло от прохитлеристки елементи. По такъв начин укрепват профашистките антидемократични тенденции в неговата политика.

Всичко това дълбоко засяга икономическото и политическото положение на българския народ като цяло и в частност на турското малцинство. Във военните години числеността на населението нараства значително. След присъединяването на Южна Добруджа към България през 1940 г. българско гражданство придобиват нови 65 437 турци. Турското население е подложено освен на икономически и политически, и на национален гнет. За да противопоставят отделни слоеве на народа един срещу друг и да отклонят тяхното внимание от тежестите на войната, управляващите кръгове активизират шовинистическата пропаганда. Дискриминационната политика се засилва особено след приемането на Закона за защита на нацията. Макар и да е насочен пряко против еврейското население, този закон лишава и турското малцинство от основните граждански права.

Дискриминационната политика се провежда под различни форми. Преди всичко гражданите-турци се сблъскват с толкова много спънки, че постъпването им на работа в предприятията става почти невъзможно. Огромен брой от работоспособното

турско население е мобилизирано за работа в мините. През 1943 г. в мина "Перник" са мобилизирани 972 души, а през следващата година в мина "Черно море" са изпратени 316 турци. Както те, така и турците, мобилизирани в трудовите войски, работят при крайно тежки условия. Не получават дори най-необходимото за работа като облекло и храна. За мобилизираните в трудовите войски за прибиране на реколтата в Добруджа в. "Работническо дело" пише, че са подложени на неуважението, псувните, гаврата и побоищата на началствата си. Яденето им е недостатъчно и крайно недоброкачествено, войниците носят стари войнишки дрехи, изпокъсани ботуши и работят без почивка.[263] Много граждани-турци са използвани за работа-ангария от държавни и общински чиновници, от военачалници и други влиятелни хора. При прибирането на реколтата от т.нар. държавни ниви в Добруджа са мобилизирани цели турски села.

Във военните години турското население е подложено и на други изпитания и лишения. За нуждите на немската армия се реквизира хлебното и фуражното зърно, което населението произвежда за свои нужди. Реквизиция се извършва дори в Родопския край, където населението изпитва трудности при изхранването си. Към края на 1942 г. и началото на 1943 г. дажбите от брашно са намалени на 100 грама на човек. Това обрича на недоимък и глад населението от Родопския край и други слаборазвити райони. През някои военни години в тежко положение попада дори населението на Делиормана. Поради лоша реколта през 1942 г. то изпитва недостиг от брашно. Хората недоволстват и поради факта, че не им се дават разрешителни за мелниците, в селските магазини не се доставят продукти от първа необходимост като мазнина, газ, сапун и др. Това положение, както подчертава в доклада си околийският полицейски началник в Шумен, турското население изживява много тежко.[264]

През военния период по-широки мащаби получават политическите ограничения и натискът върху малцинствата. На повечето места турското население е лишено от възможността да разполага с имотите на своите вероизповедни общини, да

ръководи училищните си дела. За политически права и свободи изобщо не може да става и дума. Много от военновременните мероприятия на управляващите и действията на фашистките организации пряко засягат достойнството на гражданите от небългарски произход.

Прохитлеристката и дискриминационна политика на управляващите кръгове предизвиква остро недоволство както сред широки слоеве от българския народ, така и сред турското малцинство. Антивоенните настроения постепенно се разрастват. По начало турското население не одобрява участието на България във войната, особено присъединяването ѝ към хитлеристката коалиция. Повече му допада политиката на неутралитет, която следва Турция. Затова с голямо задоволство то посреща подписването на Българо-турската декларация за ненападение на 17 февруари 1941 г. В нея двете страни поемат ангажимента да се въздържат от всякакво нападение, да развиват добросъседските си отношения и т.н.[265] По такъв начин се слага край на настъпилото временно напрежение между двете страни. Възстановяването на добрите отношения между България и Турция се отразява положително върху настроенията на турското малцинство у нас. И консервативните, и прогресивните среди посрещат със задоволство този акт, тъй като смятат, че при един конфликт между България и Турция всички ще пострадат.[266]

От друга страна, обаче, с въпросната декларация са преодолени последните препятствия по пътя към присъединяването на България към Тристранния пакт и въвличането ѝ във войната.

Включването на България в пакта и последиците от войната се посрещат различно от представителите на отделните направления сред турското малцинство.

Консервативната част от духовенството застава определено на страната на хитлеристкия лагер и посреща с възторг навлизането на немските войски на Балканите и в България. Неговият орган в. "Меденийет" представя хитлеристките военни части като гарант на мира и стабилността в региона.[267] Първоначалните успехи на хитлеристите във военните битки

предизвикват радост и ентусиазъм сред консерваторите. До последния момент те очакват хитлеристите да победят във войната.

Позицията на консервативното крило на духовенството се обуславя не само от непримиримостта на комунизма с религията. Определени страни от антихитлеристката коалиция, преди всичко Англия и Франция, по време на Втората световна война се стремят да съхранят позициите си в своите колонии в Близкия изток и в Северна Африка. Те водят военни действия в такива ислямски страни като Египет, Иран и др. По такъв начин обективно се изявяват като противници на мюсюлманския свят. Затова консервативните среди в България приветстват обявяването на война на САЩ и Англия от царското правителство.

Симпатиите на прогресивно настроената част от турската интелигенция са на страната на антихитлеристката коалиция. В разговорите си с представителите на турското малцинство те им внушават, че правдата и силата са на страната на съюзниците. Като аргумент изтъкват, че Англия, Америка и Русия са най-силните и богати страни.[268] Както личи от полицейските доклади за настроението сред турското население във военните години, по-будните негови представители желаят Германия да излезе от войната победена. Подобна позиция е мотивирана от страха, че в случай на немско господство те биха попаднали в положението на евреите и гърците от окупираните територии на Гърция и биха били заставени до един да се изселят в Турция.[269] Важна роля в мотивирането на позицията на демократично настроената интелигенция играе ориентирането на Турция към неутралитет. Решаващ момент обаче е грижата за собствената съдба – оцеляване и оставане по родните места.

На определен етап, когато, от една страна положението на народа, в това число и на турското малцинство, започва съществено да се влошава, а от друга страна, в развитието на военните действия се получава обрат и хитлеристката армия започва да губи, антивоенните настроения постепенно прерастват в пасивна съпротива. Селяните отказват да се подчинят на

решенията на реквизиционните комисии. В много райони не предават определения наряд от жито и царевица. За укриване на нарядите към държавата биват съдени турци от редица села на Шуменско, Търговищко, Разградско и Хасковско.[270] Мнозина саботират и разпоредбите на властта, свързани със Закона за гражданска мобилизация, която ги заставя да работят принудително в полза на хитлеристките и българските военни части. В началото на 1943 г., когато правителството намалява дажбите на брашно до 100 грама, много гладуващи селяни от Родопския край се вдигат на демонстрации. Техни представителни групи се явяват пред инспекторите по труда и околийските управления и искат работа и храна.[271]

Немотията, необходимостта да действат за осигуряване на насъщния, в отделни райони сближават определени среди от турското население с антихитлеристки и антифашистки групи от други националности и преди всичко от българската националност и еврейската общност. "Турците кемалисти – пише околийският управител в Кърджали в свое донесение до Министерството на вътрешните работи и народното здраве – са в много дискретна връзка с евреите, като съставят едно цяло с противодържавни настроения."[272] Обявяването на лицата, принадлежащи към малцинствата, за втора категория граждани и подлагането им на преследване обективно ги насочва към съпротивителното движение. Поради това броят на евреите в съпротивителното движение е значителен. В него има също арменци, турци и други мюсюлмани.[273] Участието на отделни представители на турското малцинство в антифашисткото движение фактически започва към края на 1942 г. и началото на 1943 г., когато ясно се очертава залезът на хитлеристката военна мощ. През това време започват да се изграждат местните комитети на създадения през 1942 г. Отечествен фронт. В неговата програма са включени редица демократични искания, които отговарят на потребностите на момента. Главното искане в нея е България да не се въвлича във войната на страната на хитлеристкия лагер и българските военни части да се оттеглят от Сърбия. Настоява се за скъсване на съюза на България с Германия и Оста; спиране износа на храни и материали за нея;

политическа амнистия; премахване на антиконституционните закони; разтурване на фашистките организации; изкореняване на расовата ненавист; осигуряване на поминъка на населението и т.н.[274] Подобни общодемократични искания вдъхват определена надежда у представителите на турското малцинство, които имат възможност да се запознаят с тази програма. Затова когато започват да се изграждат местните комитети на Отечествения фронт, в тях заедно с представителите на Българската работническа партия (к), БЗНС "Пладне", "Звено" и някои безпартийни политици, участват и турци. Такива комитети са изградени в някои села на Разградска, Търговищка, Шуменска, Кърджалийска и др. околии.

БРП(к) полага известни усилия за въвличането на определени групи от турското население във въоръжената съпротива, която тя започва през 1941 г. В различните форми на въоръжената борба обаче се включват само отделни групи от средата на това население. От наличните исторически документи става ясно, че няколко души представители на турското малцинство са членове на бойни групи, а Ибрям Хасанов ръководи такава група в Русе. Някои турци, които се намират под влиянието на комунистическите идеи, се включват в партизански поделения. По-известни са имената на Ахмед Татаров от гр. Севлиево, Хюсеин Мутков от с. Горско Сливово, Ловешко, Адил Дервишев от Плевен, Зия Моллов от Нови пазар, Мехмед Хабилов и Ембие Мустафов от с. Глашатай, Омурташко и др. Малко повече са онези турци, които оказват помощ на партизаните. В някои села на Търговищко, Разградско, Шуменско, Варненско, Хасковско, Ловешко и др. има ятаци и помагачи, някои от които са убити от репресивните органи на властта.

Като цяло турското население се стреми да стои настрана от въоръжената борба. То участва слабо в антифашисткото движение. Известно активизиране сред определени негови слоеве се долавя при свалянето на авторитарния режим.

Към края на август 1944 г. в редица села и градове представителите на турското население се включват в комитетите на Отечествения фронт и съответно в новите местни органи на

властта. Има участници и в стачките, митингите и демонстрациите, организирани на 7 и 8 септември 1944 г.[275]

С оглед спечелването на турското малцинство още в първите дни след установяването на отечественофронтовската власт, към някои околийски комитети на Отечествения фронт са изградени специални комисии за работа сред това малцинство. Тези комисии се занимават главно с училищата и настоятелствата на мюсюлманските вероизповедни общини, опитват се да сложат край на дискриминацията спрямо турското население.

***

В периода между двете световни войни турската общност в България предприема едни от най-важните си опити да развие своята култура и да промени начина си на живот, за да ги приведе в съответствие с изискванията на епохата. Тези усилия обаче не довеждат до желаните резултати. Главната причина за това се крие в противоречивата малцинствена политика на българските правителства, която произтича не само от социално-класовата природа и идейната ориентация на съответните политически партии, но и от целите, които те преследват на международната арена.

Годините на управление на БЗНС остават като най-плодотворни в развитието на турското население. Земеделското правителство на Ал. Стамболийски допринася за формирането и утвърждаването на демократична малцинствена политика, която оказва определено влияние и върху следващите правителства. Именно в началото на 20-те години започва процес на интензивно културно развитие и на постепенно интегриране на турското малцинство в управлението на страната.

Сговористките правителства са принудени от обстоятелствата да продължат започнатите от земеделците преговори с Турция. С подписването на Договора за приятелство между двете съседни страни и Допълнителния протокол към него се утвърждава окончателно малцинственият статут на турската общност в България. Това малцинство и неговите права се

поставят под покровителството на международното право и на Обществото на народите (ОН), което благоприятства за развитието му.

Авторитарните правителства, особено режимът, установен след военния преврат на 19 май 1934 г., който не се променя съществено до средата на 40-те години, провежда дискриминационна политика, политика на ограничаване на малцинствените права. Упражнявайки системен натиск върху турското население, управляващите кръгове се стремят да го обрекат на безпросветност и да попречат на процеса на укрепване на националното му самосъзнание. Чрез дискриминационната политика на държавните органи и терора, упражняван от фашистките организации, се цели турците да бъдат принудени да се изселят от страната и да продадат имотите си на безценица. Тази дискриминационна политика довежда турското малцинство до обособяване и затваряне в себе си.

Реформаторските начинания в образователното дело и в бита на турското население не донасят достатъчно плодове и поради вътрешните противоречия в общността. Стремежът да се приложат социално-културните аспекти на кемалистките реформи сред турското малцинство в България предизвиква остри противоречия между прогресивните и консервативните среди. В центъра на борбата между тях стои въпросът за утвърждаване на турската общност като етнонационално малцинство и укрепване на неговото национално самосъзнание. Прогресивните среди на турското малцинство не успяват да си осигурят подкрепата на българската демократична общественост. Сътрудничеството с такива демократични формации като Народния или Конституционния блок не придобива широки мащаби. Обратно, консервативните сили се съюзяват с авторитарно-монархическия режим и блокират за цяло десетилетие развитието на турското малцинство. Вследствие на това то продължава сериозно да изостава от развитието на българския народ.

Пътят на развитие през 20-те и 30-те години и по-специално дискриминационната политика, която се провежда през по-голямата част от този период, става причина турското

население да посрещне с противоречиви чувства политическата система, установена след 9 септември 1944 година. Първите мероприятия на режима пробуждат у една част от турското население надежда, че ще получи възможност за провеждане на необходимите реформи и че ще се развива успешно в културната и социалната област. Колебанията на турското малцинство ту се засилват, ту утихват в зависимост от конкретните политически стъпки на тоталитарния режим.

БЕЛЕЖКИ

1 "Работнически вестник", бр. 240, от 26. IV. 1921.

2 "Çiftçi bilgisi", 20.X.1922.

3 Мемишев, Х. Участието на българските турци в борбата против капитализма и фашизма (1919 – 1944). С. , 1977, с. 12-14.

4 "Çiftçi bilgisi", No1, 23.I.1920.

5 "Çiftçi bilgisi". No1, 23.I.1920.

6 "Ziya" No5, 26.I. 1921.

7 "Karadeniz" No45 , 18. II. 1933.

8 Манчев, К. Е. Дойчинова, Мюсюлманското население от Североизточна България в българската и турската политика (1919-1939). Сп. "Исторически преглед", 1991 г., № 5, с. 58.

9 Стенографски дневници, XXI ОНС, II редовна сесия, 70 заседание, 25 .X. 1922 г, с. 135

10 Великов, Ст. Кемалистката революция и българската общественост (1918 – 1922 г.). С., 1966, с.105.

11 ЦДА, ф. 176, оп. 5, а.е. 450, л. 39

12 Günday, N. 1913 Garbi Trakya Hükümet-i Musatilâsi, Ankara, 1987, s. 170

13 Bıyıklıoğlu, T. Trakyada Milli Mücadele. Ankara, 1955, cild I , s.170

14 ЦДА, ф. 176, оп. 4, а.е. 959, л. 26-27

15 "Ziya", No12. 29.III.1922.

16 Keskioğlu, O. Bulgaristan'da Türkler. Ankara, 1985, s. 29-30.

17 "Çiftçi bilgisi" No 21 , 13.VI.1922.

18 "Çiftçi bilgisi" No 104 , 3.IX.1921.

19 "Çiftçi bilgisi" No 103, 27.VIII.1921.

20 "Çiftçi bilgisi" No 106 , 17.IX.1921.

21 Нашата програма. "Çifçi bilgisi" No 1, 23.I.1920.

22 Пак там.

23 "Çiftçi bilgisi" No 9, 4.III.1922.

24 Çiftçi müslüman gurubun ictimaları. "Çiftçi bilgisi" No21, 6.VI.1922.

25 Türk intihapçılarına beyanname. "Çiftçi bilgisi" No 5 , 4.II.1921.

26 Keskioğlu, Bulgaristan'da..., s. 64

27 Bulgaristan'da Türk - İslam Eğitim ve Kültür Müesseseleri ve Medresetü'n Nüvvab, İsranbul, 1993, s. 16-18.

28 Memişoğlu, H. Bulgaristan'da Türk kültürü..., s. 168.

29 "Çiftçi bilgisi" No 35, 9.X.1922.

30 "Halk sesi", № 53, 09.V. 1933.

31 БКП в резолюции и решения..., т. II (1919- 1923), С. 1951, с.5-59.

32 "Ziya",№ 30, 14. VI. 1922.

33 "Ziya",№ 4, 15. XII. 1920.

34 ЦДА. Ф. 1, оп. 2, а.е.296, 368.

35 "Ziya",№ 11, 1921г., ЦПА, ф. 199, оп. 1, а.е. 2;

36 ЦДА, ф. 1, оп.2, а.е. 296, 368

37 Вж. по-подробно за работата на БКП сред турското население: Мемишев, Ю. Участието на българските турци в борбата против капитализма и фашизма (1919-1944). С. 1977.

38 ОДА – Шумен, а.к. № 157, 186, 191, 225, 259.

39 Мемишев, Х. Участието на българските турци ..., с. 78 – 81.

40 В. "Народна борба", № 10, 11, 14, 30 IX., 3.X., 14.X.1925 г.

41 В. "Шуменски вести" № 38, 18.V. 1927 г.

42 Международни актове и договори 1648-1918 г. С. 1958 г., с. 336

43 Международни актове и договори..., с. 336

44 Д-р Кесяков, Б. Принос към дипломатическата история на България. С., 1925, с. 31-33.

45 Международни актове и договори, ..., с. 336

46 По-подробно за протичането на преговорите в статиите на проф. д-р Д. Хаков за Българо-турския договор от 1925 г. в. "Права и свободи", бр. 26, 23 XII 1994 г. бр. 43, 3XI 1995 г.

47 Д-р Кесяков, Б. Принос към..., с. 86, 99.

48 ЦДА, ф. 173, оп. 4, а.е. 1.

49 Пак там, Протокол, т. А.

50 Ньойски договор, В: Д-р Кесяков, Б. Принос към ..., с. 92-102.

51 ЦДА, ф. 173, оп.4 , а.е. 1.

52 Стенографски дневници, XXI ОНС, III редовна сесия, 94 заседание, 5.V.1926, с. 1872.

53 Манчев, К. Е. Дойчинова, Мюсюлманското население...Сп. "Исторически преглед", 1991, №5, с. 64.

54 Д-р Кесяков, Б. Принос към ..., с. 86.

55 "Deliorman", No 71, 16.VII.1931; ЦДИА, Ф. 166, оп. 1, а.е. 890

56 "Deliorman", No 198, 15.VI.1928, No 206, 30.XI.1928.

57 Държавен архив Шумен, ф. 774, оп 1, а.е. 9

58 Пак там.
59 "Rehber", No15, 28.IV.1928
60 "Rehber", No108, 08.II.1930.
61 "Deliorman", No17. 20.II.1930.
62 Държавен архив Шумен, ф. 774, оп 1, а.е. 9.
63 Разградският инцидент и българският печат В. "Halk sesi", No53, 9.V.1933.
64 "Тракия" №558, 15.II. 1933.
65 "Тракия" №532,15.VIII. 1932.
66 Вж. по-подробно Мемишев, Ю. Участието на....., с. 91-103.
67 "Karadeniz", №8, 27.VI.1932.
68 "Halk sesi", №48, 1.I.1932.
69 Държавен архив Шумен, ф. 674, оп 1, а.е. 3
70 "Земеделска защита", № 2, 28.XII.1923.
71 "Земеделска защита", № 62, 27.V.1924.
72 "Halk sesi", №66, 12.I.1934.
73 "Halk sesi", №44, 12.II.1932.
74 "Halk sesi", №53, 9.V.1933.
75 "Deliorman", No72. 4.VIII.1931.
76 "Karadeniz" №73, 1.XII.1933.
77 "Karadeniz", №46, 14.XII.1933.
78 "Karadeniz", №46, 14.XII.1933
79 "Halk sesi", №64, 14.XII.1933.
80 "Karadeniz", №46, 14.XII.1933.
81 "Karadeniz", №46, 24.II.1933.
82 Ислямизъм – религиозно-политическо течение, което при обосноваването на своите идейни възгледи използва ислямското религиозно учение.
83 Вж. и по-нататък: "Устав за духовно устройство и управление на мюсюлманите в Царство България". "Държавен вестник", бр.63, 26.VI.1919 г.
84 Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri..., s. 75.
85 "Halk Sesi", ¹50, 23.III.1933
86 "Rehber", ¹115, 29.III.1930
87 "Halk sesi", ¹57, 21.VII. 1933
88 Milli Kongre Kararları. Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri..., s.122.
89 Keskioğlu, O. Bulgaristan'da Türkler,...., s. 47
90 Milli Kongre Kararları. Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri..., s.122
91 Keskioğlu, O. Bulgaristan'da Türkler..., s. 43.
92 "Medeniyet", 16.Õ. 1940 ã.
93 ЦДА, Ф.166, оп.1, а.е.890.
94 "Dostluk", 31.III.1933
95 ЦДА, Ф.166, оп.1, а.е.890.
96 "Medeniyet", №57, 25.VI.1935.
97 Milli Kongre Kararları. Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri..., s.124-125.

98 ЦДА, Ф.166, оп.1, а.е. 890.

99 Şimşir, Â. Bulgaristan Türkleri...,s. 154.

100 ЦДА, Ф.166,оп.1, а.е.890.

101 "Çiftçi bilgisi", 28.I.1921.

102 "Deliorman", 5.II.1933; "Medeniyet" № 19, 8.VIII.1934.

103 "Medeniyet", № 55, 7.VI.1935.

104 "Medeniyet", № 161, 28.VII.1938.

105 Пак там.

106 "Dopruyol", 10.VI.1938; ЦДА, ф. 166, оп.1, а.е. 890, л.188.

107 ЦДА, ф. 166, оп.1, а.е.890.

108 Keskioğlu, O. Bulgarıstan'da Türkler..., s. 33.

109 Milli Kongre Kararları. Şimşir B., Bulganstan Türkleri..., s.121-123

110 "Halk sesi", 21.VII. 1933; [1] 50, 23.III.1933 .

111 ЦДА, ф.176к, оп. 6, а.е. 2556, л. 1-23

112 Keskioğlu, O. Bulgaristan'da Türkler..., s. 108

113 "Учителска искра", № 19, от 22.II.1923 г.

114 "Halk sesi", № 60, 3.X. 1933.

115 "Muallimler mecmuası", 1.XII.1923.

116 Keskioğlu, O. Bulgaristan'da Türkler..., s. 105, 106.

117 Рапорт от окръжния полицейски инспектор – Русе до Дирекцията на полицията за 23-тия конгрес на Съюза на турските учители. ЦДА, ф. 166, оп. 1 а.е. 886.

118 Bulgaristan Muallimler Birliği. Tamim No 80, "Karadeniz" No21, 26.VIII. 1932.

119 Изложение на Централното настоятелство на турския учителски съюз до министър-председателя и министъра на народната просвета. ЦДА, ф. 166, оп. 1, а.е. 890.

120 Şimşir, Â. Bulgaristan Türkleri, s. 129.

121 " Savaş" (Şumen) №3, 14.II. 1930.

122 Рапорт от полицейския инспектор – Русе..., ЦДИА, ф.166, оп. 1, а.е. 886; "Halk sesi" №60, 3.X.1933.

123 Keskioğlu, O. Bulgaristan'da Türkler...,.s. 105.

124 "Halk sesi", № 60, 3.X.1933.

125 "Terbiye Ocağı", [1]3, 10.ÕI.1921.

126 ЦДА, ф.166, оп. 1, а.е. 890.

127 Muallimlerin Razgrat Toplantısı. "Rehber", №25, 7.VII.1928.

128 "Halk sesi", № 60, 3.X. 1933.

129 ЦДА, ф. 166, оп.1 , а.е. 890.

130 "Rehber" № 25, 7.VII.1928.

131 "Muallimler mecmuası", 1.XII.1923.

132 Milli Kongre Kararları. Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri..., s.119-120; "Rehber" [1] 25, 07.VII. 1928

133 ЦДА, ф.166, оп. 1, а.е. 890

134 Keskioğlu, O. Bulgaristan'da Türkler..., s. 107.

135 Вж. за историята на съюза: Ali H. Tunalı Bulgaristan'da Türk Spor Birliği Nasıl Doğdu ve Nasıl Turan Oldu?, Vakit matbaası, 1933.

136 Tunalı, A., Bulgaristan'da Türk Spor..., s. 61, 64.

137 Устав на Шуменското турско културно-просветно, музикално, гимнастическо дружество "Туран", ОДА-Шумен, ф. 53, оп. 1, а.е. 1823, чл. 4,5.

138 "Turan", №13, 1.VII.1934.

139 Устав на Шуменското .. дружество "Туран", чл. 13.

140 Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri..., s.106; B. "Turan", №1.X. 1934; Донесение до МВРНЗ от Пловдивския полицейски инспектор; ЦДА, ф. 166, ап. 1, а.е. 890.

141 Манчев, К., Дойчинова, Е. Мюсюлманското население .. сп. "Исторически преглед", №1, 1991 г., стр.66; Keskioplu, O. Bulgaristan'da Türkler..., s. 115.

142 Налбантов, Ю. Молба до Цар Борис III.., ЦДА, ф.166, оп. 1, а.е. 890.

143 ЦДА, ф.166, оп. 1, а.е. 890

144 Turan, №11, 6.V.1934.

145 Хаков, Дж. Как са поставени основите на съвременните отношения между две балкански страни? В. "Права и свободи", № 3, 3.XI.1995.

146 ЦДА, ф. 166, оп. 1, а.е. 890.

147 ЦДА, ф. 166, оп. 1, а.е. 890.

148 "Turan", №11, 1.II.1934.

149 "Turan", №7, 01.X.1934.

150 ЦДА, ф. 166, оп. 1, а.е. 890.

151 Kılıç, O. Kader Kurbanları. Ankara, 1989, s. 77.

152 "Turan", 6.VIII.1933; "Turan", №8, 1.II.1934.

153 "Turan", №10, 1.IV.1934.

154 "Turan", №2, 1.II.1932.

155 ЦДА, ф.166, оп.1, а.е. 890.

156 ЦДА, ф.166, оп.1, а.е. 890.

157 АМВР, Об. 21545, т.1, л. 48-50.

158 Tunalı, Ali. Bulgaristan'da Türk Spor..., s.34.

159 "Rehber "№ 80, 18.V. 1929

160 Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri..., s.107.

161 "Rehber ", № 77, 06.VII.1929.

162 Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri..., s.109.

163 "Halk sesi", № 13, от 20.XI. 1929; №17, 14.II. 1929.

164 Şimşir, Â. Bulgaristan Türkleri..., s. 112.

165 Şimşir, Â. Bulgaristan Türkleri...,(Milli Kongre Kararları), s. 119.

166 Ibidem.

167 Ibidem.

168 Атанасов, Н. Нашите турци, в. "Мир", 11.II. 1930 г.

169 Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri..., s.120-124.

170 "Deliorman", № 4, 13.XII. 1929.

171 "Halk sesi", № 13, от 20.XI. 1929.

172 Ibidem.

173 "Halk sesi", № 17, от 14.II. 1929.

174 В. "Мир", 11.II.1930 г.; "Halk sesi", № 18, 01.III. 1930.

175 "Volksdeutscher Dienst", № 238, 19.XI.1929.

176 "Halk sesi", № 21, 7.V.1930.

177 Пак там.

178 "Halk sesi", № 21, 7.V.1930.

179 Dini İslam Müdafileri Cemiyeti Beyannamesi. Medeniyet, № 15, 22.II.1934.

180 Устав на Дружеството на защитниците на мюсюлманската религия. С. 1934, ОДА-Шумен, Н. 62-К, оп. 2, а.е.2.

181 АМВР, об. 1524, т. 2 л. 118; об. 19782 л.58-63.

182 Keskioğlu, D. Bulgaristan'da Türkler,......., s. 125.

183 Пак там, с. 124.

184 Нови сведения за турските организации – ЦДА, ф. 166, оп. 1, а.е. 890; АМВР, об. 1524, т. 2 л. 129.

185 Доклад иа и.д. Главен мюфтия Х. Хюсню Ахмедов до Министерството на външните работи и изповеданията. ЦДА, ф. 166, оп. 1, а.е. 890.

186 "Medeniyet", N5, 6.X.1933.

187 Доклад на и.д. Главен мюфтия Х. Хюсню..... ЦДА, ф. 166, оп. 1, а.е. 890.

188 "Medeniyet", 31.XII.1935.

189 Benliğimizi Kıskanalım. "Rehber" № 26, 14.VII.1928.

190 "Deliorman", № 19, 8.III. 1930.

191 ЦДА, ф. 166, оп. 1, а.е. 890

192 Yeni yazı. "Rehber" № 42, 3.XI.1928

193 Bulgaristan Тьrklerine Milli And. "Karadeniz", № 55, 9.VI.1933.

194 Пак там.

195 "Medeniyet", №21, VIII.1934.

196 Bulgaristan Türkleri. "Karadeniz", № 36, 9.XII.1932.

197 Докладна на и. д. Гл. мюфтия Х. Хюсню – ЦДА, ф. 166, оп. 1, а.е. 890; Suçumuzu İtiraf Edelim. "Medeniyet", №149, 18.III.1938.

198 "Medeniyet", №16, 10.III.1934.

199 "Medeniyet", 31.XII.1935.

200 "Medeniyet", №28, 20.XI.1934.

201 "Medeniyet" , № 6, 5.X.1933.

202 Yeni Harfler, "Deliorman", № 204, 14.XI.1928.

203 Bizde Lisan Meselesi. "Medeniyet", №189, 5.VII.1939.

204 Bulgaristan Türklerine. "Karadeniz", № 55.

205 "Medeniyet" , № 77, 28.I.1936.

206 "Medeniyet" , №6, 16.X.1933

207 Пак там.

208 Пак там.

209 ЦДА, ф. 166, оп. 1, а.е. 890.

210 Keskioğlu, D. Bulgaristan'da Türkler.,., s. 22.

211 "Medeniyet", №20, 24.IV.1934.

212 ЦДА, ф. 166, оп. 1, а.е. 890

213 "Halk sesi", № 72, 20.III. 1934.

214 ЦДА, ф. 166, оп. 1, а.е. 890.

215 "Medeniyet", №134, 23.X.1937.

216 "Medeniyet", №26, 24.VI.1934.

217 "Turan", №2, 7.X.1928.

218 Рапорт на окръжния полицейски инспектор в Русе..., ЦДА, ф. 166, оп. 1, а.е. 890.

219 "Turan", №19, 1.X.1932.

220 АМВР об. 6671, л.127

221 Закон за защита на нацията. Държавен вестник бр. 16, 23.I.1941.

222 Вж. по-подробно: Дж. Хаков, "Още към проблема за съдбата на българските евреи. Сп. "Международни отношения", № 4, 1993, с. 25-35.

223 История на България. С. 1993, с. 710-714.

224 АМВР, Об. 21394, л. 139.

225 ЦДА, ф. 231, оп.6, а.е. 362, л. 296.

226 ЦДА, ф. 177, оп. 2, а.е. 835.

227 ЦДА, ф. 177, оп. 2, а.е. 835, л.2.

228 Димитров, Ст. Етническата история на тюркското население в България и българските турци. С. 1978, с. 139-140 (разработка за ЦК на БКП).

229 ЦДА, ф. 177, оп. 2, а.е. 836, л.223.

230 Отчетен доклад на ЦК на БКП пред Деветия конгрес на партията. С., 1967, с.95

231 ЦДА, ф. 370, оп. 1, а.е. 860, л 44.

232 ЦДА, ф. 166, оп. 1, а.е. 886, л.37-38

233 ЦДА, ф. 166, оп. 2, а.е. 888

234 ЦДА, ф. 177, оп. 2, а.е. 1001, л. 3.

235 Keskioğlu, D. Bulgaristan'da Türkler,......, s. 149-163.

236 АМВР, об. 429, л. 48.

237 АМВР, об. 1524, т.1 л. 206.

238 ЦДА, ф. 177, оп. 2, а.е. 835, л.332.

239 Bulgaristan'da Türk Varlığı. Bildiriler. Ankara, 1992; s. 56.

240 АМВР, об.429, л. 48

241 АМВР, об. 429, л. 29.

242 Устав на "Дружба-Родина". Родопски сборник. Т.4 , С. БАН, 1976, с.155-157.

243 Родина. Книга четвърта. 1941-1942, Пловдив, 1944, с. 86-87.

244 Пак там, с. 23-24.

245 Родопски сборник т. 6, С. БАН, 1987, с.181-182.
246 Държавен вестник, бр. 147, 5.VII.1942.
247 ЦДА, ф. 177, оп. 2, а. с. 26, част II, л. 87.
248 Арденски, Вл. По повод "Една потулена истина" – Родопи, 1991, кн.5-6, с.14.
249 Пак там.
250 Михайлов, Ст. Възрожденският процес в България, С. 1992, с. 89.
251 Пак там, с. 152.
252 ЦДА., ф.264, оп.1, а.е.31.
253 ЦДА, ф. 166, оп. 2, а.е. 890.
254 Димитров, Ст. Етническа история..., с.135.
255 ЦДА, ф. 166, оп. 2, а.е. 890.
256 Keskioğlu, O. Bulgaristan'da Türkler, s. 49.
257 "Medeniyet" , №77, 28.I. 1936.
258 АМВР, об.2618-В, л. 34.
259 ЦДА, ф.3, оп. 1, а.е. 273, л.146.
260 ЦДА, ф.3, оп. 5, а.е. 190, л.146.
261 ОДА – Шумен, ф. 572, оп.1, а.е.9, л.19.
262 Вж. по-подробно Мемишев, Х. Участието на българските турци..., с.129-164.
263 АМВР, об. 21545, л. 135.
264 Пак там.
265 Sosyal. Y. Türkiye'nin Siyasal Anlaþmaları. Cilt 1. (1920-1945), s. 255-263.
266 АМВР, об.1835/31, л. 34.
267 "Medeniyet" , №257, 6.III.1941; №258, 14.III.1941.
268 АМВР, об. 20329, л.85.
269 АМВР, об. 1602, л. 13.
270 ЦДА, ф. 88, оп. 7, а.е. 2.
271 ОДА-Кърджали, ф. 16, оп. 1, а.е. 150.
272 АМВР, об.4102, л.7.
273 История на България, С. 1993, с. 700.
274 История на България, С. 1955, т.II, с. 784-785.
275 Мемишев, Х. Участието на българските турци ... , с. 164-215.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

От културна "автономия" към деетнизация

Към средата на 40-те години на XX в. в историята на България започва нов период. Установената след 9 септември 1944 г. обществена система в продължение на 4-5 години се превръща в социализъм от съветски тип, за който е характерна тоталитарната форма на управление.

Малцинствената политика на тоталитарния режим в продължение на повече от четири десетилетия претърпява редица корекции и модификации и затова има твърде противоречив характер. В общи линии режимът създава известни предпоставки за социално-икономическото развитие на турското малцинство. В определени периоди той насърчава, а в по-продължителен период ограничава развитието на етническата му култура. Важни характерни черти на тази политика са етническото прочистване и хомогенизация.

В различните периоди приоритетите и акцентите на малцинствената политика на тоталитарния режим се променят, тъй като тя е подвластна на редица вътрешни и международни фактори. Върху нея силно влияние оказват демографските и геополитическите фактори, отношенията със съседна Турция, необходимостта от приспособяването й към тенденциите в развитието на политиката на Съветския съюз по националния въпрос. Макар тези фактори да действат през целия период на тоталитарния социализъм, съотношението между тях, мястото и ролята на всеки един от тях в различните периоди се променя. В зависимост от своите субективни схващания и политическите потребности на деня лидерите на режима извеждат един или друг фактор на предна линия. Насоките на малцинствената политика зависят до известна степен и от съотношението на силите в партийно-държавното ръководство на режима. Затова се налага въз основа на исторически документи и проследяване на политическата практика да се очертаят характерните особености на малцинствената политика през отделните

периоди и нейните конкретни последствия. По такъв начин ще се разкрият по-пълно същността и целите на политиката на тоталитарния режим по отношение на турското население.

1. Очертаване на насоките на малцинствената политика

Отношението на режима към турското малцинство се превръща в основен елемент на неговата политика още през първите месеци от идването на власт на правителството на Отечествения фронт. Интересът към него се обуславя от обстоятелството, че режимът се изправя пред трудноразрешимата задача да си осигури необходимата социална база. Той вижда важен резерв в лицето на турското малцинство, което е значително за мащабите на страната. Към 1946 г. то наброява 675 500 души и представлява 9.61 на сто от населението на България.[1] Социалното положение на турското малцинство, споменът за дискриминацията, на която е било подложено от предишните авторитарни режими, се оценяват от лидерите на комунистическата партия като благоприятни обстоятелства за спечелването му. Затова още през първите месеци на своето управление те се опитват да очертаят основните насоки на своята политика по отношение на турското малцинство.

Политиката на тоталитарния режим към турското малцинство започва да се формира в период, когато вътрешното и международното положение на България са твърде сложни. Страната ни излиза от Втората световна война като победена, тъй като е била сателит на хитлеристка Германия. Освен части на Съветската армия на нейна територия се намира съюзническа контролна комисия, в която участват представители и на западни държави като САЩ и Англия. Предстои сключването на мирен договор с победилата антифашистка коалиция. Мирната конференция е свикана в средата на 1946 г. в Париж. В българската делегация, която се ръководи от външния министър Васил Коларов, са включени и двама народни представители-турци, които се явяват на конференцията със своята национална носия. По такъв начин режимът демонстрира, че зачита мнението на международната общност, която

държи за човешките права на малцинствата и тяхното равноправно участие в управлението на съответните страни. На 10 февруари 1947 г. между България и съюзническите държави е подписан Парижкият мирен договор. По силата на чл. 2 от договора България поема задължението да осигури възможност на своите граждани да ползват всички човешки права и основни свободи, независимо от расова, езикова и религиозна принадлежност.[2]

Тези демократични тенденции в международните отношения през първите години след Втората световна война оказват положително влияние върху малцинствената политика на тоталитарния режим.

В същото време обаче се задава "студената война". Тя се изразява в засилване на напрежението в международните отношения, възникване на конфронтационни военно-политически блокове и непрекъсната надпревара във въоръжаването. От 1947 г. тя слага своя дълбок отпечатък и върху взаимоотношенията между България и Турция. Обективно двете съседни страни се оказват участници в противостоящи военно-политически лагери. България попада в Съветския блок и впоследствие става член на Варшавския пакт, а Турция се присъединява към Западния блок и съответно към НАТО. Отношенията между тях от 1947 г. започват да се влошават. Особено се засилва напрежението към 1950 г. В тази обстановка въпросът за турското малцинство в България придобива по-голяма актуалност. Турция започва да проявява по-голям интерес към неговото положение, в което тоталитарният режим вижда стремеж към превръщането му в "пета колона" и важно средство "в борбата срещу социалистическия лагер".

Вътрешнополитическото положение към средата на 40-те години също изисква режимът да отделя специално внимание на турското малцинство. Сериозна съпротива среща опитът да се наложи тоталитарен социализъм. Срещу него се обявява преди всичко нелегалната опозиция, която се състои от привържениците на предишния авторитарно-монархически режим. Тя се опитва да организира въоръжена съпротива против отечественофронтовската власт. Тази власт не се приема и

от легалната опозиция, формирала се в резултат на поляризацията на определени политически сили, особено след парламентарните избори през септември 1945 г. Част от БЗНС, която се оглавява от Г. М. Димитров (Гемето) и Никола Петков, оспорва ръководната роля на комунистическата партия и пледира за земеделска власт. Николапетковистите се обявяват срещу Двегодишния стопански план и кооперирането на земята, против Димитровската конституция и законите, налагащи коренна промяна на държавния строй. Политиката на легалната опозиция цели изграждането на демократична система.

Така се оформят две групи политически сили. Едната от тях пледира за демокрация от западен тип, а другата – за социализъм, основаващ се на съветския модел. Двете политически групировки премерват силите си на парламентарните избори за Обикновено народно събрание (18 ноември 1945) и Велико народно събрание (27 октомври 1946г.), както и на референдума за република, проведен на 8 септември 1946 г. На тези избори както управляващите, така и опозиционните партии се стремят да си осигурят подкрепата на турското малцинство. Борбата между споменатите групировки започва да губи остротата си към 1948 г. Затова в политиката на режима сред турското малцинство през втората половина на 40-те години се очертават две тенденции, едната от които доминира до края на 1948 г., а втората – през следващите 2-3 години.

а) Преодоляване на последиците от дискриминационната политика

Българската работническа партия (комунисти) – БРП (к), която фактически направлява дейността на правителството на Отечествения фронт, отчитайки негативното настроение на турското население към дискриминационната политика на предишния авторитарно-монархически режим, превръща борбата за неговото спечелване във важно средство за разширяване на своето влияние сред народа. Тя декларира, че ще предостави свобода и равно-правие на всички граждани, независимо от националната и религиозната им принад-

лежност, а на малцинствата ще осигури възможност за свободно развитие на тяхната култура. В програмата на първото правителство на Отечествения фронт са включени редица демократични реформи, които до известна степен отговарят на очакванията на турското население. Някои от предвидените реформи като оземляването на безимотните и малоимотните селяни, премахването на паразитния капитал и частните монополи, намаляването на данъчния товар чрез въвеждане на прогресивно-подоходния данък, осигуряване на всенародна медико-социална застраховка, демократизиране на образователната система и т. н. засягат жизнените интереси на турското население. Затова обективно спечелват благосклонността му.

Паралелно с това новата власт полага специални усилия за пълното спечелване на турското население. Още през първите месеци тя проявява внимание към неговите проблеми. На 27 и 28 декември 1944 г. Националният комитет на Отечествения фронт свиква Национална конференция на турските отечественофронтовски комитети, на която присъстват около 200 делегати. Конференцията обсъжда основните въпроси, свързани с политическото, социално-икономическото и културното положение на турското население. Поставените въпроси се разглеждат в духа на идейно-политическата платформа на Отечествения фронт. Действително шуменската делегация, която се състои предимно от бивши и практикуващи по това време преподаватели и ученици на духовното училище Нюvваб начело с доайена им Сюлейман Сърр, прави опит да придаде на конференцията независим характер. Главният секретар на Националния комитет на Отечествения фронт Цола Драгойчева обаче с активната подкрепа на плевенската, видинската и други делегации без особено затруднение насочва работата ѝ в отечественофронтовско русло. Представителите на Нювваб биват окачествени като консерватори и техните усилия остават без резултат. Ръководството на конференцията се формира почти изцяло от членове на БРП (к). За председател е избран Наби Ибрахим, делегат от Плевен, а за заместник-председатели – Мехмед Акиф от Видин и Ибрахим Мухарем.

На конференцията се обсъждат както общополитически, така и специфични проблеми на турското малцинство. На последните дори се отделя повече време. Общополитическите въпроси са разгледани главно в доклада на Цола Драгойчева “Делото на Отечествения фронт и програмата на правителството” и в изказването на представителя на ЦК на БРП (к) Раденко Рангелов (Видински). И двамата представители на режима, след като очертават основните насоки на политиката на отечественофронтовската власт, наблягат върху нейната позиция по малцинствения въпрос. Ц. Драгойчева изтъква, че Отечественият фронт е освободил турското малцинство от расизма на фашистите и му е дал пълни свободи и права. След това допълва, че представителите на това малцинство могат да искат още права по законен ред.[4] Тя съветва делегатите да изградят турски отечественофронтовски комитети или турски секции към съществуващите общи комитети.

Р. Видински декларира, че БРП (к) е против шовинизма и подкрепя националните искания на малцинствата при условие, че те са в унисон с идеята за прогреса и братството между всички граждани на страната.[5]

В изказванията на делегатите от различните краища на България се поставят натрупалите се през последните десетилетия проблеми на турското население, свързани със социалното и културното му развитие и с положението на мюсюлманското изповедание. Повечето от тях са били обсъдени и на Първия турски културно-просветен и благотворителен национален конгрес, състоял се през 1929 г. Важен нов момент е въпросът за прочистване на местните органи на властта от “фашистки елементи”, които продължават да тормозят турското население. Делегатите настояват заедно с тях да бъдат отстранени от мюфтийствата ходжите, сътрудничили на предишната власт, която окачествяват като фашистка.

Конференцията подкрепя платформата, която се представя от името на Отечествения фронт, и решава да популяризира неговите принципи сред турското население. В приетата от нея резолюция са формулирани редица искания, целящи

извеждането на турското население от изостаналостта и мизерията. Сред тях най-важно място заемат актуалните проблеми на образователната система. Конференцията настоява да се въведе задължително образование и за турските деца: обучението в основните училища да се води на турски език и въз основа на новата азбука; завършилите турските училища да се приемат в по-горните курсове на българските училища; да се открият 2 турски педагогически училища; средното духовно у[illegible] Нювваб да се превърне в гимназия; правата на турските учители [illegible] с правата на българските; да се върнат отнетите от фашистките [illegible] училищни сгради, фондови ниви и друго имущество и т.н.

Друг въпрос, който ангажира вниманието на участниците в конференцията, е положението на вакъфите. Този интерес се обяснява с важната роля, която вакъфите продължават да играят при издържането на училищата и културните институции. Конференцията настоява да се върнат или заплатят отчуждените вакъфски имоти.

Паралелно с това на конференцията се оформя мнение, че религиозните институции трябва да се преустроят съобразно новите условия, като се внесат необходимите изменения в устава на мюсюлманското изповедание. В духа на това схващане се настоява Главният мюфтия да се занимава само с религиозните въпроси. В резолюцията е включено специално искане да се уволни Главният мюфтия и неговите съмишленици, които с пълно съзнание са се поставили в услуга на предишния "фашистки режим".[6]

В същия дух протича и конференцията на партийния актив, работещ сред турското население, проведена от ЦК на БРП (к) на 9 и 10 февруари 1945 г. На нея присъстват 93 души, повечето от които са взели участие и в Националната конференция на турските отечественофронтовски комитети. Нейната работа също е подчинена на идеята за привличане на турското население в укрепването на новата власт. Затова и в речта на Р. Видински, и в изказванията на участниците в основни линии се поставят същите проблеми и искания, които са били повдигнати и на предишната конференция. Р. Видински разяснява

същността на политиката на БРП (к), като подчертава, че тя си поставя за задача “да създаде условия, за да може турското население да се чувства напълно свободно, да се развива национално, да не загубва своята националност..., своята вяра..., да намери спокоен живот в нашата страна”.[7] Възползвайки се от това, участниците в конференцията издигат и някои нови политически и социални искания като назначаване на турци за служители в държавните учреждения, осигуряване на пенсии за старост, даване на възможност на младежите-турци да служат в редовната армия и т.н. И. Аремов, делегат от Русе, се опитва да внесе проекторезолюция, включваща основните проблеми на турското малцинство. Това обаче се посреща с подозрение и се отклонява под предлог, че делегатите са пълномощници на партията, а не на турското малцинство.

Главният въпрос, с който се занимава конференцията на партийния актив, обаче, е свързан с формите и методите на работа за идейно и организационно проникване сред турското малцинство. Сред партийното ръководство безпокойство предизвиква стремежът на турското население да формира самостоятелни културно-просветни и младежки организации, турски отечественофронтовски комитети. Както личи от изказванията на делегатите, в много градове и села самите членовете на БРП (к), след като виждат, че турското население се въздържа да се включва в партийните организации и в Работническия младежки съюз (РМС), започват да изграждат турски културно-просветни, младежки и женски дружества. В Шумен започва да работи младежки културен и спортен клуб “Ъшък”. Подобни младежки организации възникват във Варна, Русе, Разград и в останалите окръжни центрове. По инициатива на учителите от духовното училище Нюввабсе възстановява Съюзът на турските учители, начело на който застава Осман Сейфулла (Кесkиоглу), преподавател в същото училище.[8]

Подобен развой на събитията противоречи на тоталитарната идея за еднопартийна система, която е една от стратегическите цели на комунистическата партия. От друга страна партията се страхува от провалянето на опита и да установи пълен контрол върху идейно-политическия и културен

живот на турското малцинство. Затова коригира решенията на предишната конференция с представителите на отечественофронтовските комитети и дава указание да не се създават отделни турски дружества, а там, където съществуват, да се влеят в Отечествения фронт. Този подход се мотивира със съществуването на опасност от отклоняването им от линията на Отечествения фронт под влиянието на пропагандата на Турция и на опозиционно настроените ходжи.[9]

На конференцията се поставят и такива въпроси, свързани с партийната работа с турското малцинство, като издаване на вестник и доставяне на литература на турски език от Съветския съюз, откриване на партийни школи и курсове за турските кадри, назначаване на партийни организатори в комитетите в районите с компактно турско население и т. н.

Работата на двете конференции се обсъжда на заседанието на ЦК на БРП (к) от 12 февруари 1945 г. В своя доклад Раденко Видински обобщава повдигнатите въпроси и исканията на представителите на турското население. Както той, така и ръководещият заседанието Трайчо Костов отбелязват наличието на опасност от разпространяване на чужда пропаганда, която иска да изолира това население от Отечествения фронт. От своя страна Антон Югов, по това време министър на вътрешните работи, добавя, че от направените проверки е установено съществуването на антагонизъм между българи и турци в някои краища. Така партийното ръководство още през първите години свързва въпроса за идейната и организационна работа сред турското малцинство с "борбата срещу турската националистическа пропаганда", като си поставя за главна задача откъсването му от Турция. В решенията, приети на това заседание, се предвижда: "Поради опасност от турска националистическа пропаганда да не се създават турски организации."[10] За решаването на специфичните задачи се препоръчва изграждане на турски просветни комисии при комитетите на Отечествения фронт. Отчитайки исканията на участниците в конференциите, е взето решение да се поиска от СССР литература на турски език. ЦК на БРП (к) се опасява от излизането на вестник на турски език, дело на частна инициатива,

затова препоръчва на Отечествения фронт да издава такъв вестник.

Един от най-важните елементи в решението на ЦК на БРП (к) е обр[illegible] дело. Предлага се издръжката на турските училища да се[illegible] държавата, като в тях се въведе държавна програма; да се подготв[illegible] учители, част от които да са българи, духовното училище Нювваб да се прев[illegible] в светска гимназия.

ЦК на комунистическата партия не само дава своето съгласие "мюфтиите фашисти да се махнат", но препоръчва по-активните от тях да се арестуват. Изглежда, намира за основателни оплакванията от служителите в местните органи на управление и дава указание "да се подобри администрацията, да се дават редовни дажби на това население наравно с българското". Без да се прави опит да се оспори справедливостта на искането младежите турци да служат в армията, решаването на този въпрос се отлага за неопределено бъдеще.[10]

Така започва формирането на основните насоки на политиката на комунистическата партия сред турското население в периода на нейното управление. Още на този първоначален етап във висшето партийно ръководство се очертават две тенденции. Привържениците на първата от тях разглеждат турското население като национално малцинство, на което трябва да се осигурят равни права с останалите български граждани и условия през първата фаза на разцвет на нациите, т.е. за съхраняване и развитие на етническата му идентичност и култура. Такива дейци на партията като Цола Драгойчева, Раденко Видински и др. вярват, че това малцинство ще успее да хармонизира своя начин на живот с този на българската националност и ще се включи в изграждането на социализма в страната. Те се ръководят от декларираните марксистки принципи - интернационализъм, солидарност, премахване на националния гнет, самоопределение и т.н.

Привържениците на другата тенденция, макар официално да не се отказват от споменатите марксистки принципи, не могат да преодолеят натрупаните предубеждения към турците

и абсолютизират пропагандните възможности на Турция, която след Втората световна война тръгва по-решително по пътя на западната демокрация и противопоставянето на комунизма. Най-известните лидери на комунистическата партия – Г. Димитров, В. Коларов, Т. Костов – смятат, че турското население "ще се при[illegible] към [illegible]" и ще предпочете "социалистическа България" пред капиталистическа Турция". След завръщането на [illegible] от Москва, на заседанието на Политбюро на ЦК на БРП (к) на 6 февруари 1945 г. Т. Костов предава следното становище на Г. Димитров по този въпрос: "...За националните малцинства – пълни права, но с турците – осторожно. Те трябва да бъдат равноправни, да имат същите политически и граждански права като българите, по възможност да се учат на своя собствен език, да имат училища, джамии. Но като турци не трябва да представляват никакво особено турско национално движение, защото иначе ще се създават условия за турска агентура в страната. А ние искаме да изтласкаме Турция от Европа, да си отиде в Азия. Турските националисти ние не признаваме. Българският език трябва да бъде задължителен в турските училища."[11] Въпреки своите предубеждения и колебания лидерът на комунистическата партия се обявява в полза на идеята за полагане на усилия за откъсване на турското малцинство от Турция и насочване на неговото внимание към София и Москва. Това становище Г. Димитров споделя в речта си на митинга на Шуменската гара през декември 1947 г., организиран в негова чест и в чест на маршал Тито.[12]

През периода на утвърждаването на тоталитарния социализъм до началото на 1949 г. надделява първата тенденция. На своя V конгрес (1948) БКП взема решение да се засили работата за привличането на малцинствата в изграждането на социализма. През този период спечелването на подкрепата на турското малцинство има важно значение. Затова правителството на Отечествения фронт през първите години на своето управление предприема редица конкретни стъпки, целящи отстраняване на дискриминацията и предоставяне на равноправие на турското малцинство. На 27 ноември 1944 г. се

[illegible] Наредба-закон за отменяне на ограниченията за лицата от малцинствата. С нея се премахват всички разпоредби на закони, постановления и други правни актове и указания, ограничаващи и лишаващи от право в една или друга област лицата, принадлежащи към малцинствата.[13] С влизането в действие на тази наредба се открива възможност за обезпечаване на основните права и свободи за всички граждани, в това число и от турски произход. На 17 март 1945 г. влиза в сила Законът за защита на народната власт. В него е включен специален член, според който всяка проповед, възхвала или одобрение на расова ненавист, под каквато и да е форма, подлежи на наказание.[14] С прилагането на подобни закони и други правни актове се създават юридически предпоставки за установяване на равноправие между всички български граждани. В Русенско, Силистренско, Търговищко, Шуменско и други райони турци постъпват на работа в Народната милиция, други се включват в създадените гвардейски и доброволчески чети, заминаващи на фронта, и участват в последната фаза на войната срещу хитлерофашизма.[15]

Изключително важно е обстоятелството, че турското население започва отново да участва в политическия живот на страната. Конкретната ситуация съдейства за политизирането на това население. Както отечественофронтовските партии, така и легалната опозиция полагат усилия, за да привлекат на своя страна колкото се може повече слоеве от турското малцинство.

Отечественият фронт и по-специално БРП (к) и БЗНС организират масирана предизборна кампания в районите с компактно турско население. Особено активна е дейността им в навечерието на изборите за Великото народно събрание (17 септември 1946 г.). В предизборните платформи и в специалните обръщения към турските избиратели те наблягат на борбата срещу фашистката и расистката идеология и срещу всякакъв шовинизъм, обявяват се за привърженици на демокрацията и народностното равноправие, поемат ангажимента да установят по законен път еднакви права и задължения за всички граждани.[16] В тази кампания активно се включва в.

"Ъшък" ("Светлина"), който започва да излиза през май 1945 г. На неговите страници се публикуват множество материали за тежкото положение на турците по време на "управлението на фашизма", последователно се популяризира идеята за републиканска форма на управление. В началото на кампанията за референдума (25 април 1946 г.) Политбюро на ЦК на БРП (к) приема специално решение за засилване на борбата против опозицията и за неутрализиране на влиянието на чуждата пропаганда в районите с турско население. В тези райони се организират стотици митинги и събрания, на които се разобличава дискриминационната политика на буржоазните партии в миналото.

Опозиционните партии и по-специално БЗНС – крилото на Н. Петков също отделят голямо внимание на турските избиратели. В своята предизборна пропаганда те наблягат на тезата за несъвместимостта на исляма и по-специално на неговите морално-етични ценности и норми и на националните традиции на турчина с материализма и налагащия се модел на социализма. Те предупреждават, че свободите и правата, които се предоставят на малцинствата, имат временен характер и че след като властта на Отечествения фронт се укрепи, те ще бъдат ограничени и дори отнети. След като победят на изборите, подчертават те, комунистите първо ще посегнат на вашата религия.[17]

Тази разнопосочна пропаганда засилва още повече колебанията на турското население. Желанието да остави дискриминацията в миналото го кара да се вслушва в гласа на новите властници. Неясната перспектива, потребността да съхрани своята етническа, културна и религиозна идентичност го подтикват към опозицията. Затова резултатите от изборите в районите с турско население са доста противоречиви. Колкото и да са фалшифицирани, в общи линии те отразяват настроението на това население през втората половина на 40-те години. По време на референдума мнозинството от него гласува за република.[18] На изборите за Велико народно събрание обаче преобладаващата част от турското население гласува за опозицията срещу кандидатите на режима. Тази тенденция се

отбелязва в анализите на местните органи на управление. В анализа на областната конференция на Отечествения фронт в Бургас специално се подчертава, че опозицията е постигнала значителни успехи и в турските села.[19] Ръководството на комунистическата партия формално окачествява избирателите, гласували за опозицията, като заблудени и дава указание да се работи за тяхното спечелване. Мероприятията, които провежда отечественофронтовската власт през периода от 1944 до 1948 г., до известна степен благоприятстват за постигане на определени успехи в тази насока.

На 4 декември 1947 г. Великото народно събрание приема Конституцията на Народна Република България. Тя наистина се основава на принципите на тоталитарния социализъм и утвърждава еднопартийната система, отхвърля идеята за разделение на властите, обявява всички средства за производство за обществена собственост и по такъв начин създава юридическите основи на тоталитарната държава. В същото време се вземат под внимание изискванията на Парижкия мирен договор. В него е провъзгласен принципът за равноправие на народностните общности във всички области на живота. В чл. 71 на Конституцията се казва: "Всички граждани на Народна Република България са равни пред законите. Не се признават никакви привилегии, основани на народност, произход, вяра и имотно състояние.

Всяка проповед на расова, национална или религиозна омраза се наказва от закона."

Подобни конституционни клаузи дават определена надежда и повишават гражданското самочувствие на турско население. За него изключително важно значение има чл. 79, който гласи: "Гражданите имат право на образование... Националните малцинства имат право да се учат на своя майчин език и да развиват националната си култура, като изучаването на българския език е задължително.

Основното образование е задължително и безплатно. Училищата са държавни..."

По такъв начин за пръв път в историята на нова България конституционно се закрепва малцинственият статут на турската

общност.[20] Именно тази конституционна постановка дава възможност тя да развива своята етническа култура и език.

Наистина през втората половина на 40-те години възникват определени предпоставки за развитието на културата на турското малцинство и за повишаване на образователното му равнище. На практика започват постепенно да се реализират редица искания, поставени на Националната конференция на турските отечественофронтовски комитети в областта на образованието и културата. Преди всичко по силата на Окръжно №400 на Министерството на народната просвета на турските деца се разрешава да учат в български училища. С постановление на Министерския съвет от 26 юни 1945 г. се въвежда задължително обучение на децата без разлика на пол, народност и религиозна принадлежност от 7 до 15-годишна възраст, тъй като в Закона за народното просвещение отпреди 9 септември 1944 г. то съществува формално. Реализирането на идеята за задължително образование обаче е тясно свързано с разширяването на училищната мрежа в районите с компактно турско население и подобряването на материалната база. Затова още в началото на 1946 г. от бюджета на Министерството на народната просвета се отпускат 60 млн. лева за нуждите на частните училища.[21] Поради икономически затруднения обаче в първите следвоенни години държавата не може да поеме изцяло издръжката на частните училища. Така превръщането на частните училища в държавни придобива актуално значение.

По-голямата част от турското население и от учителите на събрания и конференции предлагат да се реши по-скоро въпросът за субсидиране на техните училища от държавата. В. "Ъшък" настоява турските училища да се ръководят и издържат от държавата.[22] Постепенно тази идея получава популярност сред турското население. То вярва, че такива важни проблеми като изравняването на статута и правата на турските училища с тези на българските, финансирането и снабдяването им с учебници и учебни пособия, ще бъдат оптимално решени само по този път. Народният представител Билял Дурмазов от трибуната на Народното събрание предлага

частните училища да се превърнат в държавни.[23]

Определени среди от турското население и учителството обаче не подкрепят искането за одържавяването на частните училища. На някои събрания на училищните настоятелства се отстоява идеята да се запази частният характер на училищата, а държавата да поеме само финансирането им. Такова предложение отправя съвещанието на учителите от Омурташкия район.[24] Подобна идея се споделя и от определени политически среди. Делегатите-турци, участвали на конгреса на БЗНС на 29-30 декември 1945 г., предлагат: "Турските училища да запазят статута си на частни учебни заведения, а държавата да поеме само финансовото им ръководство".[25] Привържениците на това схващане се опасяват да не би постепенно турските училища да загубят националния си характер. Управляващите среди в Турция също не одобряват превръщането на турските частни училища в България в държавни. В едно изявление на Министерството на външните работи на Република Турция се изтъква, че подобен акт противоречи на споразуменията, подписани между двете държави.[26]

С приетия от Народното събрание на 27 септември 1946 г. Закон за допълнение на Закона за народната просвета този въпрос се решава доста сполучливо.[27] В чл. 154 се подчертава, че училищата за децата на малцинственото население се откриват, финансират и ръководят от общините и държавата. Но те запазват статута си на малцинствени училища, а обучението в тях се води на майчин език. Според чл. 155 "малцинствено училище е онова учебно заведение, което е предназначено само за ученици от небългарската народност – български поданици, принадлежащи към признато от българската държава народно малцинство, живеещо в нейните граници..."

По силата на този закон през учебната 1946/47 г. държавата поема издръжката на част, а от учебната 1947/48 година – на всички частни училища.[28] С приетия от Народното събрание през септември 1948 г. Закон за народната просвета всички училища се превръщат в народни, т.е. държавни. Започва да се прилага единен учебен план. Обучението в тях се води на

майчин и на български език.

От друга страна се предприемат някои мерки за подобряване на материалната база и за разширяване на училищната мрежа. Броят на турските училища от 424 през учебната 1943/44 година нараства на 894 през учебната 1947/48 година, а броят на учениците – съответно от 37 335 на 88 600 души. Постепенно започва да намалява и броят на необхванатите в училищата деца, подлежащи на задължително обучение. Докато през учебната 1943/44 година извън училищата остават близо 75 на сто от турските деца от 8 до 14-годишна възраст, в началото на учебната 1947/48 година 80,3 на сто от подлежащите на задължително обучение се учат в начални и основни училища.[29] Относително бързо нараства броят на турските прогимназии. За четири години броят им от 40 нараства на 100, а броят на медресетата намалява до 4-5. През този период започват да се появяват и първите турски средни училища. В началото на учебната 1947/48 година се открива Педагогическото училище в Стара Загора (тогава наречено Педагогически институт) с четиригодишен курс на обучение. През 1947 г. средното духовно училище Нювваб се превръща в реална гимназия. През учебната 1948/49 година в него учат 687 младежи.[30]

Превръщането на Нювваб в светско средно училище се съпровожда от доста остри спорове. Участниците в Националната конференция на турските отечественофронтовски комитети предлагат Нювваб да се преустрои в гимназия. Представителят на самите ученици Хюсеин Х. Хюсеин (брат на поета М. Фикри) заявява, че желаят коренни промени в учебния план и програми, както и превръщането на духовното училище в гимназия.[31] За отстояване на своята инициатива те организират стачка.[32] Искането на учениците и на привържениците на новия режим се мотивира с необходимостта завършващите Нювваб да ползват правата, предоставени на хората със средно образование, и по-специално правото да постъпят във висше учебно заведение. Специално формираната комисия, в която са включени първият секретар на околийския комитет на БРП (к) Б. Николов, Главният мюфтия Акиф Осман, народният

представител Сабри Демир, директорът на Нювваб Б. Шишман и представител на инспектората във Варна, излиза с предложение за превръщането на духовното училище в гимназия.

По-голямата част от преподавателите не одобряват тази реформа. Те споделят разбирането, че има обективна необходимост от откриване на една или няколко гимназии, но според тях Нювваб трябва да се запази като духовно училище. В крайна сметка се приема предложението на комисията.[33]

С реформата се цели не само удовлетворяването на потребността от светско средно училище за младежите-турци, но и ликвидирането на едно учебно заведение, което се разглежда като център на консерватизма и средище на противниците на отечественофронтовската власт.

С разширяването на училищната мрежа още повече нараства нуждата от подготвени учителски кадри от средата на турското малцинство. Много малка част от учителите-турци са получили светско и педагогическо образование. Огромното мнозинство от тях са възпитаници на Нювваб. Със Закона за допълнение на Закона за народната просвета първо се урежда положението на заварените учители. Завършилите турското педагогическо училище (Дару'л-муаллимин) в Шумен и средния отдел на Нювваб с най-малко три години учителски стаж получават право да работят като редовни учители в началните училища. Завършилите висшия отдел на Нювваб, след полагане на изпити по съответната група предмети в институтите за прогимназиални учители, стават редовни прогимназиални учители (чл. 164, з). На учителите със средно образование също се дава възможност да придобият учителска правоспособност чрез полагане на допълнителен теоретичен и практически изпит.

Важна роля в подготовката на нови учителски кадри играе новооткритото педагогическо училище в Стара Загора. През първата учебна година в него постъпват 130 ученици, а през следващата 1948/49 година техният брой достига 250 младежи и девойки.[34] В началото на 1947 г. Министерският съвет разглежда въпроса за подготовката на учители и други специалисти с висше образование и утвърждава Постановление №958 за

приемане на определен брой студенти-турци във висшите училища без конкурсни изпити. Въз основа на това решение студенти-турци се приемат и в учителските институти в Шумен, Бургас и Пловдив.[35] От друга страна се организират курсове и семинари за повишаване на квалификацията на практикуващите учители.

Паралелно с това обаче коренно се променя съдържанието на учебния процес. Петият конгрес на БКП решава обучението и възпитанието в училищата да се води в социалистически дух. Това е главната цел на обучението и в турските училища. За постигането й коренно се променят учебните планове и програми. По силата на Закона за допълнение на Закона за народната просвета религиозното обучение във всички училища се води факултативно. Съгласно чл. 160 в началните училища и прогимназиите всички предмети с изключение на история и география на България, а във вторите класове – и естествените науки, се преподават на турски език. За изучаването на българския език се отделят толкова часове, колкото и в народните (българските) училища. По силата на Закона за народната просвета от 1948 г. обучението се води и на двата езика.

През учебната 1947/48 година по указание на Министерството на просветата започва по-системна работа по подготовка на нови учебници на турски език. Дотогава се използват учебниците, написани през 20-те и 30-те години на XX в. На тяхна база се създават и новите учебници. През 1947 г. се появяват буквари и читанки за II и III клас. Под ръководството на специално съставените комисии от министерството само през 1949 г. са издадени 14 учебника.[36]

В новите условия започва да се съживява и местната култура на турското малцинство. Отново се появяват печатни издания на турски език.[37] Първите вестници се издават от Отечествения фронт. Своеобразно изключение е в."Достлук" ("Дружба"), който просъществува от 5 април до 12 декември 1947 г. "Достлук" е турско издание на в. "Дружба", орган на политическото управление на съветската армейска групировка, която се намира по това време в България. Той пропагандира идеята за дружба между българския и съветските народи и

популяризира културата и начина на живот на тюркоезичните народи от съответните съветски републики. Първият вестник, предназначен за турското малцинство в следвоенния период, е "Ватан" ("Отечество"), който представлява притурка на в. "Отечество", издание на Националния комитет на Отечествения фронт. От него се появява само един брой в началото на 1945 г. на турски и български език.

. В основно печатно издание се превръща в. "Ъшък" ("Светлина"), който през 47-годишното си съществуване променя няколко пъти както името, така и основните си приоритети. Под името "Ъшък" се появява за първи път на 13 май 1945 г. като издание на Националния комитет на Отечествения фронт, излиза веднъж на две седмици. От 1947 г. се нарича "Йени ъшък" и става продължител на в. "Зия", издаван от комунистическата партия в началото на 20-те години. Основната му задача е спечелването на турското малцинство на страната на отечественофронтовската власт. Затова през първите години отделя много място на материалите, в които се подлага на критика политиката на авторитарно-монархическия режим и се популяризират програмните цели на новата власт. В същото време отразява живота и проблемите на турското население.

През ноември 1946 г. започва да излиза в. "Ейлюлджю чоджук" ("Септемврийче"), предназначен за децата. А през 1948 г. се появява в. "Халк генчлиги" ("Народна младеж"). Двата вестника са турски издания на Централния комитет на Димитровския съюз на народната младеж (ДСНМ). Те се редактират от народните представители Сабри Демир и Ахмед Якубов. На първо време детският и младежкият вестник представляват превод на турски на съответните вестници, излизащи на български език. Постепенно обаче започват да се появяват статии, стихотворения и разкази на местни автори-турци. Впоследствие територията, отделена на оригинални литературни произведения на турски език, се разширява. По такъв начин въпросните вестници допринасят значително за възраждането на етническата култура на турското малцинство.

Паралелно с появата на турски вестници се организира и

радиопредаване. През 1945 г. Радио Стара Загора и Радио София започват да излъчват програми на турски език. Първите радиопредавания са 15 минути за страната и 10 минути за Турция. През следващите 5 години предаванията постепенно се увеличават.[38]

Втората половина на 40-те години се характеризира и с подновяване на книгоиздаването на турски език. Издателство "Народна просвета" започва да издава учебници за нуждите на турските училища, а "Партиздат" през 1946 г. поставя началото на издаването на художествена и научно-популярна литература, преведена на турски език.

Както в цялата страна, така и в районите с компактно турско население започва да се развива масовата култура. Особено внимание се отделя на читалищното дело. В редица села благодарение на доброволния труд на населението и помощта на държавата се строят читалища или културни домове. Възникват колективи за художествена самодейност, които развиват значителна културна дейност, особено през 1947 г. във връзка подготовката на световния младежки фестивал.[39]

През този период започват да се възстановяват и социално-икономическите права на турското малцинство. С влизането в действие на Наредбата-закон за отмяна на ограниченията за лицата от небългарска националност се улесняват турците при започване на работа. На 12 септември 1946 г. Народното събрание приема Закона за трудовата поземлена собственост, по силата на който правото на собственост върху обработваема земя за семейство се ограничава на 200 дка, а в Добруджа – на 300 дка, като от създадения фонд се раздава земя на безимотните и малоимотните селяни. До края на 1948 г. съгласно разпоредбите на този закон са оземлени 25 000 турски селяни, а на 20 000 са раздадени дворни места.[40] Чрез Закона за тютюневия монопол се урежда въпросът за изкупуване на тютюна, отглеждан от родопското население. На 18 май 1945 г. се отменят дискриминационните членове на Закона за многодетните семейства. Въз основа на това министерството на труда и социалните грижи отпуска 210 000 000 лв. за 3500 многодетни семейства.[41] Подобна корекция внася Народното

събрание през юни 1946 г. и в Закона за земеделските пенсии, който дотогава е лишавал турското население от право на пенсия. С изменението на закона над 30 000 селяни-турци започват да получават пенсии.[42]

Правителството предприема някои стъпки за преодоляване на социално-икономическата изостаналост на районите с преобладаващо турско население. Важна роля в това отношение играе 38-о постановление на Министерския съвет от 1948 г. за подобряване на бита и поминъка на населението от Родопския, Пиринския и Странджанския край. В началото на 1951 г. Министерският съвет приема 236-о постановление за развитието на Добруджа. В резултат на тяхното приложение икономиката в тези райони започва да се нормализира, животът на хората се подобрява частично.

Възстановяването на политическите права създава предпоставки за включването на турското малцинство в политическия живот. Процесът на неговото политизиране обаче протича бавно и противоречиво.

През първите години след установяването на отечественофронтовската власт сред турското население има привърженици както на партиите, влизащи в Отечествения фронт – БРП (к), БЗНС, Социалдемократическата партия, Политическия кръг "Звено", Радикалната партия, така и на опозиционните партии. След разтурването на опозиционните парии обаче пред турците в България остава само една възможност – да се включат в Отечествения фронт, а някои едновременно с това и в БРП (к) или БЗНС. През февруари 1948 г. Главно мюфтийство изпраща Окръжни №133 и №153 до районните мюфийства, имамите и директорите на духовните училища и ги задължава активно да участват в обществените организации, с оглед всички турци да се включат в Отечествения фронт, а младежите-турци – в Съюза на народната младеж (СНМ). Затова броят на членовете на споменатите политически формации от средата на турското население относително нараства. В БРП (к) към началото на 1947 г. членуват около 31 000 души. Малко по-малобройни са членовете на Съюза на народната младеж. Броят на членовете на Отечествения фронт към 1948 г. е около

73 000 души.[43] Посочените цифри свидетелстват за доста ограничено влияние на комунистическата партия и на нейните сателити сред турското население. Огромното мнозинство от него не желае да се обвързва организационно с новите политически формации. В същото време неговите представители започват да се включват в централните и местните органи на властта. В XXVI ОНС през 1946 г. са избрани 6, а във Великото народно събрание през 1946 г. – 11 народни представители-турци. Турското малцинство е представено и в местните органи на управление. В общинските съвети през май 1949 г. са избрани 2200 съветници.[44] Участието им в работата на въпросните органи обаче е формално. Основната роля, която им се отрежда, е да подкрепят и популяризират решенията на комунистическата партия.

Предприетите стъпки в социалната, политическата и културната област не са в състояние да решат основните проблеми на турското малцинство. Фактическото неравенство между него и българската националност не се преодолява. Причините, които предизвикват колебливо отношение към новия режим, продължават да съществуват. В резултат на неговата политика се появяват и нови.

б) Масовото изселничество (1950-1951 г.)

В малцинствената политиката на тоталитарния режим се очертават противоречия още в периода на неговото утвърждаване. Стратегическата линия, която се оформя в навечерието на V конгрес на БКП, е страната да се освободи от онези слоеве от турското население, които приемат новата власт с неохота и са привързани към Турция, а останалите да се интегрират в българския народ и да се включат в изграждането на социализма. С други думи, в ръководството на БКП надделява схващането, че не цялото турско население може да бъде спечелено за социалистическа България. Затова на изселничеството започва да се гледа като на важно средство при решаването на малцинствения въпрос.

В практическата политика на режима съществуват редица елементи, които противоречат на интересите и светоусещането

на турското население. Особено след укрепването на своята власт управляващите среди започват да провеждат определени мероприятия, засягащи правото на собственост и религиозните свободи, което предизвиква масови изселнически настроения.

Турското население е особено чувствително към своята религия и ислямски традиции. Тоталитарният режим от своя страна още с установяването си проявява негативно отношение към религията и започва да ограничава религиозните права. Чрез утвърдения от министъра на външните работи и изповеданията на 23 ноември 1945 г. "Устав за духовно устройство и управление на мюсюлманите в България" религиозната дейност се поставя под строгия контрол на правителството. Окончателно се премахва демократичният принцип за изборност на ръководните органи на изповеданието. Районните мюфтии и Главният мюфтия се назначават и уволняват от министъра на външните работи и изповеданията (чл. 84, 88, 101 и 105). Броят и седалищата на мюфтийствата се определят от същото министерство (МВнРИ) (чл. 82). Те се разглеждат повече като органи на министерството, отколкото на Главно мюфтийство. Министерството назначава и членовете на Висшия духовен съвет и на Висшия духовен съд. Естествено, всички назначени лица като държавни служители носят отговорност пред МВнРИ.

Правата на религиозните органи и на духовните ръководители се ограничават и се поставят под непосредствен контрол на държавата. Мюфтиите и особено Главният мюфтия нямат право да се намесват в работата на училищата с изключение на медресетата. Те не могат да предприемат обиколки не само в други, но и в своите райони в страната без предварително разрешение от МВнРИ (чл. 87). Религиозни бракове могат да се сключват само след гражданските. Компетенциите на шериатските съдилища се ограничават дори в сравнение с тези, предоставени със закона от 1938 г. Според чл.110 на устава те се занимават само с дела с чисто религиозен характер. От тяхната компетенция се изземват и бракоразводните дела. По силата на този устав вече формално се ликвидират трите въззивни съдилища като втора съдебна инстанция.

МВнРИ засилва финансовия и стопанския контрол над настоятелствата и мюфтийствата. Бюджетите им се утвърждават от министерството. Главният мюфтия се задължава в края на всяка година да предоставя на министерството отчет за завещанията и даренията, направени в полза на училища и молитвени домове (чл. 123). Настоятелствата нямат право да купуват, продават, строят и да ипотекират вакъфски имоти без предварителното разрешение на МВнРИ (чл. 121). Нови молитвени домове се строят също с разрешение на министерството.

В духа на решението на Политбюро на ЦК на БРП (к) от 12 февруари 1945 г. започва практическо прочистване на мюфтийствата и настоятелствата на вероизповедните общини от "реакционни елементи", т.е. хора, които са сътрудничили на предишния режим. Уволняват се цели настоятелства и повечето мюфтии. Чистката засяга не само действителните сътрудници на авторитарно-монархическия режим, но и много честни мюсюлмани и ходжи, които са се обявили за съхраняване на свободата на вероизповеданията и религиозните права. През 1945 г. е арестуван новият директор на средното духовно училище Нюввабх Ахмед Давудоглу. След шестмесечно задържане в ареста и в трудови лагери той е върнат на своя пост. Начинът, по който той е арестуван и освободен, предизвиква съмнение в достоверността на неговото провинение.[45] След няколко години (1948) е арестуван един от известните преподаватели в Нюввабх – Осман Кълъч, обвинен в подтикване на ученици към създаване на шпионска група. Във връзка с тази група в Шумен се организира процес, в края на който О. Кълъч е осъден на смърт. През 1949 г. подобни процеси са организирани в Русе и някои други градове, в резултат на което в затворите попадат много религиозни дейци.[46] Това предизвиква безпокойство и чувство на несигурност сред мюсюлманите.

Още по-голяма тревога предизвиква сред тях силното ограничаване на религиозното обучение. По силата на Закона за допълнение на Закона за народната просвета от 1946 г. религиозните предмети във всички училища започват да се изучават

като факултативни. Часовете по Коран и вероучение са намалени. В същото време започват да закриват медресетата. След 1945 в Северна България функционират само медресетата в Шумен и с. Люляково, Айтоско. През 1947 г. средният отдел на духовното училище Нюввàб е превърнат в светска гимназия, а висшият е закрит.

В същото време са предприети конкретни мерки за ограничаване на дейността на мюфтийствата и мюфтийските наместничества. Броят им от 38 през 1943 г. е намален на 17 през 1947 г. Съдопроизводствената им дейност, която се е считала за основна, е сведена до минимум. Бракосъчетанията и бракоразводните дела, с които те са се занимавали главно след 1938 г., постепенно придобиват формален характер, тъй като браковете се сключват след гражданския ритуал.

След като на 24 февруари 1949 г. Великото народно събрание приема Закона за изповеданията, религиозната дейност в страната е поставена изцяло под финансовия и административен контрол на държавата.[47] Обявената свобода на съвестта (чл.1) има декларативен характер. На практика на членовете на комунистическата партия и на младежката организация е забранено да изповядват каквато и да било религия. Не съществува практическа възможност за религиозното възпитание на подрастващото поколение. По силата на чл.20 от закона обучението и възпитанието на децата се извършва от държавата и се намира извън кръга на дейност на изповеданията и техните свещенослужители.

Със закона се довежда докрай ликвидирането на самоуправлението на изповеданията. С въвеждането на системата на регистрация на техните централни и местни ръководства държавните органи получават широка възможност да влияят върху избора на мюфтии и настоятелства (чл.16). По силата на чл.12 директорът на Дирекцията по изповеданията при Министерството на външните работи разполага с правото да отстранява от работа свещенослужители.

Законът за изповеданията свежда до минимум международните връзки на религиозните институции и свещенослужителите. Поддържането на някакви връзки с чуждестранни

изповедания, учреждения, организации и официални лица се допуска само с предварителното разрешение на директора на Дирекцията по изповеданията. Помощи и дарения от чужбина се получават също с негово разрешение.

В духа на новия Закон за изповеданията на 22 май 1951 г. Министерският съвет утвърждава нов Устав за духовно устройство и управление на мюсюлманите в Народна Република България.[48] По своя характер той изглежда по-умерен в сравнение с устава от 1945 г. В него някои антидемократични разпоредби са по-завоалирани. Но с новия устав не се възстановява автономността на мюсюлманското изповедание, то продължава да се направлява и контролира от съответните държавни органи. Изборите за ръководни органи на изповеданието имат формален характер. В тях участва ограничен кръг хора. Например Главният мюфтия се избира от районните мюфтии (чл.104), които са негови подчинени. А последните фактически се назначават: когато например има само един кандидат, избори не се провеждат (чл. 93). Събранията на вероизповедните общини и техните решения се считат законни, независимо от това, че на тях могат да присъстват по-малко от половината от мюсюлманите. На ходжите-турци се забранява да извършват религиозни треби или обреди на мюсюлмани от нетурски произход (чл.74). Мюфтиите и настоятелствата на вероизповедните общини се задължават да подпомагат органите на властта за популяризиране сред населението на всички стопански, обществени и културни мероприятия на държавните органи (чл.29, 94, т.4 и 107, т.4). От Главно мюфтийство се иска всяка година да представя отчет за завещанията и даренията, направени в полза на молитвените домове (чл.134). С устава се цели ограничаването и затрудняването на религиозната дейност.

Основните стопански мероприятия на властта също притесняват турското население. Селяните-турци, които традиционно са свързани със земята, изпитват безпокойство от коопериранетo чрез създаване на трудово-кооперативни земеделски стопанства (ТКЗС). В селата с турско население ТКЗС започват да се създават още в началото на 1949 г. след

решенията на Петия конгрес на БКП. Кооперативи възникват в Дуловска, Исперихска, Разградска, Русенска, Шуменска, Тервелска и други околии.[49] В тях обаче се включват предимно бедни селяни, докато огромната част от селяните-турци се въздържат. Към края на 1950 г. в ТКЗС са включени само 5-6 на сто от земеделските стопани-турци, а в цялата страна вече 47,9 на сто от селските домакинства са обхванати в кооперативите.[50] Селяните-турци приемат ТКЗС като форма за отнемане на правото им на собственост върху земите. От друга страна мнозинството от селяните считат, че те са несъвместими с принципите на исляма и религиозните традиции. Особено подозрение предизвиква формирането на смесени бригади и звена с участието на мюсюлмани и немюсюлмани, мъже и жени. Нарушаването на принципа за доброволността при коопериранието, неспазването на законите при формирането на кооперативните блокове и т.н. засилват антикооперативните настроения.

Към 1948 г. отношенията между България и Турция се влошават, което се отразява върху изселническата, а и върху цялостната им политика спрямо турското малцинство. Подобен обрат в отношенията се обяснява главно със започването на "студената война", тъй като двете страни принадлежат към противостоящи военно-политически лагери. Под нейното въздействие недоверието между двете държави, корените на което се намират в историческото минало, се засилва. Напрежението нараства, създава се враждебна психологическа атмосфера. Възникват дори крайгранични инциденти. Да се предотврати проникването на комунистическата опасност от север – това се превръща в една от основните стратегически цели на турската външна политика. България от своя страна разглежда Турция като основен плацдарм на империалистическите държави в осъществяването на техните стратегически планове, насочени към балканските социалистически страни. Затова тя официално провъзгласява политиката за "неутрализиране на проникващата буржоазна идеология" в страната и по-специално сред турското население. Така малцинственият въпрос се превръща в един от основните

фактори, които засилват напрежението между двете съседни държави.

В съхраняването на своето влияние сред турското население в България турската държава вижда гаранция за предпазването му от комунистическата идеология. С оглед на това Турция повдига изселническия въпрос. Освен дипломатическите пътища тя използва и пропагандни средства, за да създаде предпоставки за изселването на част от турците от България.

В българското държавно ръководство по това време започва да доминира онова крило, което разглежда масовото изселничество като радикално средство за решаване на "турския въпрос". През ноември 1947 г. парламентарната комисия по външните работи решава да създаде постоянна комисия, която да представи на правителството предложения, свързани с българо-турските отношения и изселническия въпрос.[51] В същото време възниква идеята за преместване на компактни маси турско и помашко население от югоизточната и южната граница в други райони на страната. На пленум на ЦК на БРП(к) на 4 януари 1948 г. при разглеждане въпроса за организацията на апарата на централния комитет в отговор на предложението на Щерьо Атанасов да се назначи човек, който да се занимава с националните малцинства, Г. Димитров след като изтъква, че основната работа ще се върши от Националния комитет на Отечествения фронт, допълва: "В тази връзка искам да ви кажа – нека си остане между нас, че по нашата южна граница имаме всъщност небългарско население, което представлява постоянна язва за нашата страна. Пред нас като партия и правителство стои въпросът да го махнем оттам и го заселим на друго място, а там да заселим наше, собствено българско население.

В различни важни пунктове на страната, като в Шуменско, Разградско и други места, имаме компактно турско население. При нашия режим, който даде пълна свобода на малцинствените групи, започват да вдигат глава мюфтиите, турски агенти; младежта започва да проявява турски национализъм; обръща очи към Цариград и Анкара. Трябва да вземем

необходимите мерки за това. Този проблем трябва да се реши през 1948 г... Националният комитет на Отечествения фронт ще трябва да има комисия от деятели по малцинствата, която ще ни помогне да проведем тази сложна операция. Не може да оставим Народна Република България в такова положение, в каквото е съществувала до 9 септември".[52]

През 1948 г. Министерският съвет приема няколко постановления (№9, 15, 16 и 17), по силата на които от еднокилометровата ивица по южната граница биват изселени "политически неблагонадеждни елементи." По непълни сведения над 685 семейства с около 3700 души от района на южната граница са заставени да напуснат своите къщи и полски земи. Към средата на 1950 г. въз основа на постановление №II-1-1260 допълнително са изселени 1550 семейства от южната и западната граница. Къщите, земите и градините на прогонените преминават към държавния поземлен фонд. От официалните информации става ясно, че предвидената компенсация в новите места на заселване се протака с години, а някъде изобщо не се извършва. Преселниците, особено в първите години, работят и живеят при трудни условия.[53]

Формирането на политическо схващане в полза на масовото изселване у турското и българското държавно ръководство се превръща в катализатор на изселническите настроения сред турското население. В началото на юли 1949 г. рязко нараства броят на молбите за изселване в Турция. Българското държавно и партийно ръководство реагира бързо на възникналата изселническа вълна. Добри Терпешев е натоварен да обходи районите с компактно турско население и да направи конкретни предложения. На 25 юли 1949 г. той внася доклад в Политбюро на ЦК на БКП, в който отбелязва, че изселническата вълна е обхванала почти цялото турско население и особено живеещите в Кърджалийския край. Основните мотиви за това според неговите констатации са: забраната на изучаването на Коран и вероучение в училищата; засилването на акциите по създаване на ТКЗС след приемането на петгодишния план; включването на туркините в обществения живот и т.н. В същото време в доклада се твърди, че

изселническата вълна има организиран характер – "с център може би Анкара". Авторът на доклада стига до следното категорично обобщение за настроенията на населението от районите по югоизточната граница: "Тая компактна турска маса, без нито един българин между тях, живее напълно с чувствата към Турция и е враждебна към нас. Тях ние никога няма да можем да приобщим. Особено е уязвим този край при евентуални тежки събития и конфликти."[54]

В приетото Решение № 65 на Политбюро от 25 юли 1949 г. от една страна се предвиждат репресивни мерки спрямо подбудителите на изселничеството, в това число изключване от комунистическата партия на онези нейни членове, които "активно са агитирали за заминаване в Турция", а от друга – подкрепя се предложението за създаване на специална комисия към Министерския съвет, на която ще се възложи изработването на цялостен план за изселването на желаещите да отидат в Турция и "преселване на тяхно място на български граждани от други краища на България."[55]

Както личи от информацията на Вълко Червенков, генерален секретар на БКП и зам. министър-председател, пред пленума на ЦК на БКП, състоял се на 4 август 1949 г., българска делегация, в състава на която освен него влизат А. Югов и Г. Дамянов, поставя изселническия въпрос и на срещата със Сталин на 29 юли 1949 г. Според В. Червенков, Сталин не само намерил за убедителни доводите на българското държавно и партийно ръководство, но го посъветвал да се освободи от турците. По негово мнение "тоя елемент е неблагонадежден". Освен това Сталин поставил въпроса дали не може да се подеме движение сред помаците за православие.[56]

Въпросът за "изселване на част от населението от турски произход" се разглежда и на някои специални съвещания. На базата на тези обсъждания в Решение № 80 на Политбюро на ЦК на БКП от 18 август 1949 г. е формулирана българската позиция. Съгласно това решение няма да се правят спънки на желаещите турци да се изселят в Турция. Ако турските власти откажат да ги приемат, тогава ще се организира тяхното изселване от граничните околии в северните райони на страната.[57]

През декември 1949 г. и януари 1950 г. Министерският съвет се занимава специално с този въпрос. В приетите постановления са изразява становището на правителството за изселване на 250 000 души, живеещи в близост до южната граница. На Министерството на външните работи се възлага да направи официални постъпки пред турското правителство за приемане на желаещите да се изселят.

На 10 август 1950 г. Министерството на външните работи на НРБ отправя вербална нота до турското правителство. В нея се предлага "на основата на Конвенцията от 1925 г. да се приемат в определен срок всички турци, които са пожелали да се изселят в Турция". Българското правителство изявява готовност да организира изселването на предвидените 250 000 души за около три месеца. В поредното Решение № 270 на Политбюро на ЦК на БКП се препоръчва "да се поощрява с всички средства изселването в Турция на турско население, и преди всичко от родопските гранични райони", а онова, което "ще остане в граничните райони (Кърджали, Крумовград, Момчилград, Ардино, Златоград) след изселването, до 1 април да бъде принудително разселвано в Северна България."

Анализаторите на тези документи и по-специално на решението на Политбюро на ЦК на БКП от 18 август 1949 г. подчертават, че те "характеризират ясно линията, възприета от българското ръководство в този период. В методологичен план в този документ може да се търси първообразът на механизма, който след четири десетилетия доведе до "възродителния процес".[58]

По това време политиката на турското държавно ръководство вече цели осигуряване на по-широки права на турските малцинства в балканските държави, а не тяхното изселване в Турция. Затова Министерският съвет на Турция през 1947 г. решава да се придържа към политика на ограничено изселничество. На практика това означава приемане само на хора от турски произход, които се намират в емигрантските лагери на Италия, Гърция, Германия и други западни страни. Освен тях се предвижда продължаването на приема на т.нар. "свободни изселници", които пристигат по

покана на свои роднини и не искат помощ от турската държава.[59] На тази база от България са приети през 1948 г. 1514, през 1949 г. – 1670, а през първата половина на 1950 г. – 1706 души.[60]

В създалата се нова обстановка към средата на 1950 г. турското правителство е принудено да преразгледа своята изселническа политика. Проучванията на Министерството на външните работи и други централни ведомства показват, че Турция не е в състояние да приеме от България всички желаещи изселници в кратки срокове, тъй като за тяхното настаняване са необходими 700-750 млн. турски лири. Затова турското правителство решава да започне преговори с българската страна за сключване на споразумение за постепенно и планово изселване. Предвижда се през първата година да бъдат приети 25-30 хиляди души, а през следващите години техният брой постепенно да се увеличи.[61]

Изхождайки от тези съображения, турското правителство отхвърля българската нота от 10 август 1950 г. В ответната нота от 28 август с. г. то възразява срещу масовото изселване. В нея се изтъква, че не може дори сериозно да се мисли за приемането в кратък срок на такава огромна маса от 250 000 души.[62] Желанието на толкова много хора да се изселят се обяснява с тежкото им положение. Освен с краткия, тримесечен срок за изселване на 250 000 души, турското правителство мотивира своя отказ и с неприемливото уреждане на въпроса за имуществото на изселниците. В турската нота се изтъква, че те "са заставени да продадат на безценица недвижимите си имоти. На тях не им се дава възможност да вземат със себе си движимите си имущества, добитъка си..."[63] Турското правителство призовава българската страна да не пречи на пренасянето на движимото имущество, а по въпроса за изнасянето на приходите от продажбата на недвижимите имоти предлага да се започнат специални преговори.

Редица международни организации и институции също приемат за ненормално едно интензивно масово изселничество. Шестата сесия на Комитета на министрите на Съвета на Европа приема резолюция №46 от 4 ноември 1950 г., в която изразява

протест срещу искането на България да бъдат изселени 250 000 души на турска територия за три месеца.

Междувременно броят на изселващите се непрекъснато се увеличава. Докато през първата половина на 1950 г. от България за Турция се изселват 1706 души, само през октомври с.г. броят на получилите турска входна виза достига 37 846 души. Много хора без визи се трупат на българо-турската граница. Няколкостотин от тях, в това число и цигани, успяват да достигнат до Одрин. Въз основа на това на 7 октомври 1950 г. турската страна затваря границата. На 18 октомври Министерският съвет на НРБ със специално постановление преустановява издаването на изходни визи на тези, които не са се снабдили с турски визи, и нарежда да не им се позволява да заминават за турската граница. Заедно с това се водят дипломатически консултации между двете страни, в резултат на което се стига до споразумение и на 2 декември 1950 г. границата отново се отваря. За два месеца след това се изселват над 55 000 души. През следващата 1951 г. тази интензивност се запазва. Ежедневно в Турция се изселват по 800 души. Между тях се промъкват отново цигани. Затова на 8 ноември 1951 г. турското правителство повторно затваря границата.

Според официалните турски източници от началото на 1950 г. до ноември 1951 г. в Турция са пристигнали 154 393 изселници.[64] Според една анкета, която обхваща 9446 изселнически семейства, 11,1 на сто от изселниците са се изселили по собствено желание, 85,3 на сто – поради липса на нормални условия за живот, а 3 на сто са изселени насилствено. 2,6 на сто от главите на семейства считат, че са продали своето имущество на цена, съответстваща на стойността му, 63,4 на сто – далеч под стойността, а 27,3 на сто изобщо не са успели да го продадат.[65]

В резултат на затварянето на границата около 111 000 души, подали молба за изселване в Турция, са лишени от тази възможност. А 1500 души са върнати от самата граница.

По въпроса за истинските причини за затварянето на границата съществуват две хипотези. Според по-широко разпространеното, особено сред българските историци, мнение главната

причина се крие в политиката на Турция. Когато броят на изселниците достига цифрата на естествения прираст на турското население за 1939 г., тя прекратява изселническия процес. Влияние върху нейното решение оказват и затрудненията при настаняването на големия брой изселници от България. Привържениците на второто мнение търсят причините в погрешната тактика на българското държавно и партийно ръководство. Пенчо Кубадински, дългогодишен член на Политбюро на ЦК на БКП и последователен проводник на политиката на изселването, в едно интервю, дадено на кореспондента на в. "Континент" заявява: "Истината, която малцина знаят, е, че тогава не Турция, а ние затворихме границата". В. Червенков и А. Югов застават на позицията, че "или ще вземат и циганите, или ще спрем изселничеството."[66]

По всяка вероятност стремежът на българското държавно ръководство да ускори масовото изселничество, в което да се включат и циганите, довежда до затварянето на границата.

За определени изследователи и партийни дейци от средата на турското малцинство тази упоритост е тактически ход, с който се цели прикриване на истинската причина за прекратяването на масовото изселничество – указанието на Москва.[67] В историческите документи, отразяващи разговорите, водени в началото на 1951 г. между В. Червенков и Сталин, такова пряко указание няма. Но от тези разговори става ясно, че Сталин очаква много турци да не заминат в Турция и дава да се разбере, че с тях трябва да се работи. С оглед поставяне на работата върху нова основа се препоръчва да бъде поканена азербайджанска делегация, в турските села да се изграждат образцови ТКЗС-та, а самите турци да се разцепят, т.е. да се изолират тези, които не възприемат социализма.[68]

От разговорите се налага изводът, че съветското ръководство променя подхода си към турското малцинство в България. То иска от българските партийни и държавни ръководители не освобождаване от това население, а неговото превъзпитание в социалистически дух. Това може да се обясни с намерението турското малцинство да се използва за привличането на Турция в орбитата на Съветския съюз, като по този начин се

противодейства на все по-активната й прозападна политика, включително кандидатура за членство в НАТО. Подобна съветска политика съответства напълно на духа на сталинската стратегия за "износ на революция".

в) Културен подем

След срещата между Сталин и Вълко Червенков започва подготовката за съществена промяна в политиката на БКП сред турското малцинство, която става факт с приемането на 26 април 1951 г. от Политбюро на ЦК на БКП на новите решения "За подобряване работата с турското население".[68] Българското партийно и държавно ръководство приема указанията на Сталин без особено недоволство, тъй като се е успокоило след изселването на над 150 хиляди души. Освен това в резултат на масовото изселничество в страната възникват определени икономически трудности.

Новата промяна в политиката се формира с прякото участие на представителите на Съветския съюз. В края на януари 1951 г. по инициатива на Сталин в България пристига азербайджанска делегация, която не само води агитация сред турското население в полза на социализма, но дава конкретни предложения, чрез които може да се промени отношението към турското малцинство и то да бъде спечелено.[69] Решенията от 1951 г. са подготвени въз основа на схващането, че етническата хомогенизация ще се постигне след фаза на разцвет на националната и културната идентичност. Затова стремежът е към социално и културно уеднакяване, като се подобрят условията на работа и живот, като се издигне образователното равнище и се стимулира урбанизацията. Фазата на разцвета се разглежда като предпоставка за преодоляване на социалните и национални различия, т. е. за постигане на етническа хомогенност.

Основата цел, която се преследва с тази политика, е идейното проникване сред турското население, превъзпитаването му в комунистически дух и формиране на собствена (социалистическа) интелигенция. Затова се отделя голямо внимание преди всичко на етническата култура, респективно на

образователното дело. През този период БКП разглежда културното и икономическото развитие като решаващо средство за спечелване на турското население за каузата на тоталитарния социализъм.

Културната дейност започва с разширяването на училищната мрежа и ликвидирането на неграмотността. Кампанията за ограмотяване се обмисля още след Петия конгрес на БКП. По време на изселническата кампания обаче не се предприемат ефективни стъпки. Едва след приемането на 53-то постановление на Министерския съвет от 18 януари 1951 г. започва практическото ограмотяване. През учебната 1952/53 г. 33 300 български граждани от турски произход усвояват четмото и писмото на майчиния си език, 57 000 малограмотни повишават своята грамотност. В края на 1956 г. процентът на неграмотните спада на 36,2 на сто.[70] Ограмотяването обхваща населението от 15 до 50-годишна възраст. Решаването на тази задача в основни линии създава по-благоприятни условия за развиване на културна и просветна дейност сред това население.

50-те години на XX в. се характеризират с най-плодотворна просветна дейност сред турското малцинство в България. През този период изключително много се разширява училищната мрежа. През учебната 1957/58 г. броят на турските начални и основни училища достига 1156, в които учат 105 000 ученици. В страната са открити осем турски гимназии, а при седем български гимназии съществуват турски паралелки.[71] В средните училища учат общо 6337 младежи и девойки.[72] От началото на учебната 1952/53 г. в Русе започва да функционира самостоятелна турска девическа гимназия. Към нея и някои други средни училища се откриват пансиони, за бедните ученици се отпускат стипендии. Паралелно с тях в професионалните училища, селскостопанските техникуми, театралните и музикални школи се определят специални места за младежи и девойки-турци.[73]

Пред завършилите средно образование се откриват определени възможности за постъпване във висшите учебни заведения. Към филологическия, философско-историческия и физико-математическия факултет на Софийския университет

през учебната 1952/53 година се откриват три отдела, в които се обучават специални турски групи. Определен брой студенти-турци се приемат в Селскостопанската и Медицинската академия и в някои други висши учебни заведения. Освен тях около 30 младежи са изпратени да се учат във висшите учебни заведения на Азербайджан и други съветски републики. Така броят на студентите-турци достига 400 души.

При приема на студенти, който през първите две-три години става по документи, без конкурсни изпити, особено внимание се отделя на подготовката на учителски кадри, на медицински и селскостопански специалисти, тъй като в районите с компактно турско население има голяма нужда от такива специалисти.

За подготовка на турски учители през учебната 1951/52 г. се откриват две турски средни педагогически училища – в Кърджали и в Разград, а в началото на следващата учебна година – и в София. Освен това към българските педагогически училища в Шумен и Толбухин (сега Добрич) са създадени турски паралелки. В педагогическите училища се обучават 1420 младежи и девойки за начални учители. Към Шуменския учителски институт се създава едногодишен отдел за подготовка на прогимназиални учители.[74] Впоследствие този отдел се преобразува в двегодишен курс за подготовка на учители по турски език за прогимназиите. По-късно подобно отделение е създадено към Учителския институт за прогимназиални учители в Хасково.

Възпитаниците на педагогическите училища и учителските институти се вливат в редовете на учителството, което значително нараства. През учебната 1957/58 г. в турските начални училища работят 4908 учители, докато през учебната 1952/53 г. техният брой е бил 3591. От началните учители през учебната 1957/58 година 2758 са редовни.

Вследствие подобряването на подготовката на учителските кадри и материалната база значително се повишава равнището на учебно-възпитателната работа. Учебните планове, независимо от прекаленото им идеологизиране, съответстват на основните педагогически изисквания. В стремежа да се придаде

изцяло светски характер на образованието обаче, по силата на решенията на Политбюро на ЦК на БКП от 26 април 1951 г. се преустановява факултативното изучаване на Корана и вероучението. През този период обучението се води главно на турски език. Българският език се учи като отделна учебна дисциплина, като за него се отделят толкова часове, колкото и в българските училища. В средните училища на български език се преподават и някои други предмети. По-голямата част от тях обаче се изучават на турски език.

По всички предмети, които се изучават на турски език, се осигуряват учебници от Министерството на народната просвета. През 50-те години от български на турски са преведени почти всички учебници по математика, история, география, биология, химия, физика и др. за основите и средни училища. Подготвени са буквари и христоматии на турски език и учебници по турска граматика. В читанките и христоматиите са включени откъси от произведения на местни турски автори, от известни български творци и от лявоориентирани писатели и поети от Турция. За нуждите на учителите-турци са преведени на турски език методики на обучение по естествознание, аритметика и по история в средния курс, по история и география в началния курс. Разработени са методики на преподаване на турски език в началния и средния курс.[75]

Като цяло тези мероприятия допринасят значително за повишаването на педагогическата и методическата подготовка на учителите-турци. Освен тях в турските училища се привличат като преподаватели и учители-българи.

В развитието на образователното дело сред турското малцинство важна роля играят азербайджанските педагози, които пристигат у нас през 1952 и 1953 г. Особена методическа помощ оказва А. Алескяров, който е назначен за съветник на министъра на образованието. Няколко специалисти работят като зам. директори на турските гимназии и педагогически училища. Проф. М. Ширалиев и доц. М. Мирзазаде преподават турски език в специалността турска филология на Софийския университет, доц. Й. Мамедов чете пред студенти-турци курс лекции по физика, а доц. Шерефли – по история на стария свят.

За оказване на близка методическа и управленска помощ на турските учители в Министерството на народната просвета се създава специален инспекторат, а в отделите "Просвета" при околийските и окръжните съвети в районите с турско население се назначават училищни инспектори.

През втората половина на 50-те години образователното дело сред турското население постига значителни успехи. По данни от преброяването на населението през 1956 г. над 279 255 души са завършили начално образование, 39 108 – основно, 3378 – средно и 405 висше образование.[76] Пресметнато на 10 000 души население, техният относителен дял е далеч под средните норми. Но като се сравни с постигнатото в предишните периоди, никак не е за подценяване.

Постепенното повишаване на образователното ниво създава по-добри предпоставки за развитието на етническата култура на турското население. През 50-те години чувствително се активизира културният живот. Издателската дейност придобива по-организиран характер. Към издателствата "Народна просвета" и "Партиздат" се създават сектори за турска литература. Освен учебници и обществено-политическа литература започва издаването на художествена и научно-популярна литература. Централно място в книгоиздателската дейност заема художествената литература. Превеждат се съчинения на известни български и съветски автори. Започва издаването на някои леви писатели и поети от Турция като Н. Хикмет, С. Али, О. Вели и др. В същото време се появява ново поколение творци от средата на самото турско малцинство. Със своите произведения, публикувани в отделни или колективни книги и на страниците на периодичния печат, популярност получават А. Айранток, Мехмед М. Джон, С. Билялов, С. Демиров, С. Гавазов, Х. Карахюсеинов, М. Моллова, А. Шериф, Л. Али, С. Байрам, М. Чавуш, Н. Хюсеин, Р. Кюпчю и др. Те продължават творческите традиции на предишното поколение творци като С. Р. Делиорман, Ф. Юсуфов, Е. Рахавалъ, М.Фикри, М. Бехчет и др.

През 50-те години се очертава тенденция към разширяване на печатните издания. От 1952 г. в. "Йени ъшък" започва да

излиза два пъти в седмицата, в началото на 1954 г. се появява илюстрованото месечно сп. "Йени хаят" ("Нов живот"). От 1953 г. "Йени ъшък" официално се превръща в издание на ЦК на БКП. Макар че не се афишира, "Йени хаят" също се явява издание на БКП. Това предопределя тяхната насока. Изданията отделят голямо внимание на политиката на партията. Заедно с това широко място заемат въпросите на културата и образованието. Подобна линия следват и регионалните вестници на турски език, които започват да излизат от средата на 50-те години в Шумен – "Коларовград савашъ" ("Коларовградска борба") и от 1956 "Саваш" ("Борба"); в Хасково – "Родоп мюджаделеси" ("Родопска борба"); в Русе – "Туна герчеги" ("Дунавска правда"); във Варна – "Сталин байрагъ" ("Сталинско знаме"), от 1959 г. – "Халк давасъ" ("Народно дело").

Младежките проблеми се отразяват от в. "Халк генчлиги" ("Народна младеж"), а детските – от в. "Ейлюлджю чоджук" ("Септемврийче"). Двата вестника придобиват оригинален характер. На техните страници са публикуват разкази, стихове и приказки както от български и съветски автори, така и от местни творци-турци. От началото на 1959 до октомври 1960 г. излиза и детското илюстровано сп. "Пионер".

За младежите-турци, служещи в Строителните войски, от 1953 до 1959 г. като самостоятелно издание излиза в. "Трудовак давасъ" ("Трудово дело").

По стара традиция всички вестници на турски език имат свои културни и литературни страници. На тях се поместват преводни и оригинални разкази и стихове. По такъв начин те осигуряват трибуна за местните автори и допринасят много за развитието на литературата и изобщо на културата на турското малцинство.

През разглеждания период се разширяват и прегрупират радиопредаванията. Към Радио София се присъединява през 1952 г. Радио Стара Загора, а през 1959 г. – Радио Варна. През 1959 г. в Радио София се създава "Главна редакция за предавания на турски език". Времетраенето на предаванията се увеличава на два часа в денонощието. Програмите се разно-

образяват. В тях се включват много турски народни песни.

Културният подем обхваща и театралната и фолклорна дейност. В началото на 1952 г. се създава турски естраден театър в Шумен, а през следващата година – в Разград и Кърджали (първо- начално съответно в Русе и Хасково).[77] За подготовка на артисти за тях и ръководители на фолклорните състави през учебната 1957/58 г. във ВИТИЗ се открива двегодишно турско студио.

Със своите представления естрадните театри се превръщат във важни фактори за развитието на етническата култура. В репертоарите им се включват турски песни и танци от Делиормана и Родопите, едноактни пиеси, третиращи проблемите на турското малцинство. Постепенно програмите им се разнообразяват с подходящи български песни, с песни и танци на тюркоезичните народи. Тези програми се представят не само в съответните градове, но и в съседните области. Представленията се посещават от хиляди зрители.

Естрадните състави се превръщат във фактор за развитието не само на естрадното театрално изкуство, но и на драматургията, хореографията и музиката.[78] В тях израстват такива талантливи изпълнители като Кадрие Лятифова, Ахмед Джумалъ, Осман Азиз, Ахмед Юсуфов и др.

Важно направление в културния живот както на цялото, така и конкретно на турското население през разглеждания период е художествената самодейност. През 1954 г. Министерството на културата провежда специално съвещание, на което се обсъжда въпросът за подобряване на състоянието на художествената самодейност и за създаване на необходимия репертоарен материал. След съвещанието вестниците "Йени ъшък", "Халк генчлиги" и др. публикуват едноактни пиеси, песни, стихове и други материали за ползване от художествените колективи. Скоро се появява специален сборник с материали. В резултат на тези усилия бързо нараства броят на художествените колективи и значително се подобрява нивото на изнасяните от тях програми. През 1954 г. в селищата с турско население работят 237 театрални, хорови и танцови състави с общо 3746 участници. Много от тези състави получават призови

места на национални, окръжни и околийски прегледи. Така например през 1952 г. тамбурашкият оркестър при читалище "Юмер Лютфи" в Кърджали е излъчен за национален първенец. През 1954 г. много добре се представят съставите от селата Севар и Бисерци – Кубратско, от гр. Дулово и др.[79]

През този период киното постепенно навлиза в селата с турско население. Българската кинематография организира внасянето на филми от Азербайджанската република и създаването на късометражни филми за живота на турското население в България и седмични прегледи, озвучени на турски език. В по-големите села ежемесечно се прожектират филми.

Вследствие на развитието на образованието, на театралното и музикалното изкуство и разширяването на издателската дейност се възражда културата на турското население, като едновременно с това по-пълно се проявяват нейните етнически особености, нейната специфика. Новата интелигенция, която се формира през 40-те и 50-те години, заедно със старата, оцеляла след преследванията от страна на авторитарния режим ѝ изселническите вълни, не само дава живот на старите традиции в духовната област, но и създава оригинални културни ценности. Така в културното развитие на турското малцинство започва нов етап. Появяват се значими произведения на литературата и изкуството. Започват да се развиват почти всички литературни жанрове – поезия, проза, драматургия. На базата на самодейните народни сценични и изпълнителски изкуства възниква професионален турски театър. За пръв път се формира професионално музикално и музикално-изпълнителско изкуство. Появяват се първите диригенти, композитори, изпълнители и режисьори.

Накратко, през 50-те години се създава добра основа за понататъшното развитие на етническата култура на турското малцинство. Тя се развива на базата на турската етнокултура. Върху нея обаче голямо влияние оказва и българската култура ѝ действителност. По своята същност тази култура е отражение на конкретното историческо развитие на турското население в българските условия. Като специфична култура на едно етническо малцинство тя е проява на постиженията в духовното

и материалното му развитие, на неговата литература и изкуство, отразява неговия начин на живот и мислене, нравите, обичаите и традициите му.[80] Като носител на народностната специфика етническата култура на турското малцинство внася разнообразие в културната панорама на България.

Друг важен елемент на малцинствената политика, който се утвърждава през 50-те години и продължава да присъства в променящата се политическа линия и през следващите десетилетия, е социално-икономическото развитие на районите с компактно турско население. През целия период на тоталитарния социализъм неговите идеолози се ръководят от марксистката постановка, че чрез икономическо развитие ще се постигне социална еднородност и сливане на нациите. В разглежданото десетилетие основната цел, която се преследва, е спечелването на турското население за социализма, т.е. за неговата тоталитарна форма. Затова в програмата, която се обнародва с решенията на ЦК на БКП от 1951 г., специално внимание се отделя на социално-битовото и здравното обслужване в районите с компактно турско население. Значително се подобрява снабдяването на тези райони, по-специално Родопския край, с хранителни продукти и промишлени стоки за масово потребление. Министерството на народното здраве открива нови здравни центрове и родилни домове. В редица села се подобрява здравното обслужване. Централните ведомства се опитват да намерят решение на някои от натрупалите се социално-икономически проблеми. През 1951 и 1952 г. Министерският съвет приема няколко постановления за подобряване на икономическото положение във Варненски, Русенски и Шуменски окръг и в Родопския край.[81] Те спомагат до известна степен за икономическото развитие на тези райони. В тях започват да се изграждат рудодобивни и обработващи предприятия като “Горубсо” в Родопския край. Именно през тези години започва електрифицирането и водоснабдяването на районите с турско население.

Към средата на 50-те години комунистическата партия решава да кооперира земята в районите с турско население. Мнозинството от турските селяни не желае да се включи в

ТКЗС-тата, на много места дори се съпротивлява.[82] Идеята за масовизиране на земеделските кооперации се реализира в резултат на административния и икономическия натиск. В края на 1956 г. около 44 на сто, в началото на 1958 г. – над 77 на сто, а в полските райони – дори около 98 на сто от селяните-турци стават членове на ТКЗС.[83] Уедряването на земята в първите години създава условия за повишаване на културата на земеделието и увеличаване на селскостопанската продукция.

С оглед идейното проникване и завоюване на здрави позиции сред турското малцинство БКП организира определени политически мероприятия. Преди всичко създава специални звена в ръководните структури на партията и на масовите организации. Към централните комитети на БКП и на Димитровския съюз на народната младеж (ДСНМ) се създават отдели, а към Националния съвет на Отечествения фронт – сектор за работа сред турското население. Начело на отдела в ЦК на БКП е поставен Али Рафиев, който за кратко време се изявява като лидер на турското малцинство. Подобни звена се изграждат и към регионалните ръководства на БКП и на съответните обществени организации в Русенски, Шуменски и Хасковски окръг. В централните общини на родопските околии се създават общоселски партийни комитети с платени партийни секретари. За подготовка на кадри от средата на турското население в Русе, Шумен и Хасково се откриват тримесечни партийни школи, в които обучението се води на турски език. В същото време е увеличена квотата във Висшата партийна школа. През тези школи от 1951 до 1956 г. преминават около 4000 души. Група партийни и комсомолски активисти-турци са изпратени на обучение в партийната школа на Азербайджанската компартия.

По указание на ЦК на БКП партийните и обществените организации полагат специални усилия за привличане на повече членове-турци в своите редове. От април 1951 до октомври 1953 г. в БКП се приемат 4547 нови членове-турци, от които 1000 са жени.[84] Броят на турците-членове на ДСНМ от 30 786 през 1949 г. нараства на 53 667 през 1956 г., а на Отечествения фронт – от 78 888 през 1948 г. на 120 800 души през 1954 г.[85] От друга

страна сред турското население се изграждат повече учебни звена (кръжоци), в които се изучава историята на БКП и на КПСС, марксизъм, политическа икономия и т.н. Относително се разширява издаването на партийна и политическа литература на турски език. В резултат на това социалистическите идеи започват да проникват сред някои слоеве на турското население. Определени кадри, приели социалистическите идеи, са привлечени в централните и местните органи на управление, в ръководствата на обществени и стопански организации. На парламентарните избори през 1953 г. са избрани 7, а през 1957 г. – 6 народни представители-турци.[86] Сравнително добре е представено турското малцинство и в общинските съвети. В тях през 1953 г. са избрани 3647, а през 1956 – 3815 съветници-турци.[87] По такъв начин се създава впечатление, че турското малцинство се управлява от собствените му представители. Политическо доверие се демонстрира и с постепенното открехване на вратите на казармите за турската младеж. Отделни младежи-турци започват да служат в редовната армия. В продължение на няколко години във военните училища се приемат някои специално подбрани младежи.

Социалният и културен подем, постигнат през 50-те години, значително повишава етнонационалното и гражданското самосъзнание на турското малцинство и особено на неговата интелигенция. Укрепва самоувереността му в собствените способности и сили. Турците започват да се чувстват като пълноценни граждани на България. Интелигенцията, която произлиза от тяхната среда, от собствен опит се убеждава, че може пълноценно да участва в създаването на духовни ценности и равноправно да се включва в обществения живот. В новите условия постепенно съзрява тенденцията към органическо съчетаване на етническото съзнание с гражданското. Една немалка част от младото поколение започва добре да съзнава гражданския си дълг към своята родна страна България, лоялно се отнася към нея, зачита нейния народ и култура. В същото време турското малцинство и неговата интелигенция подчертано се стреми да съхрани и развива своята етническа

идентичност и култура, продължава да се чувства като част от турската нация, т.е. етнос. Дори онези от тях, които възприемат социалистическите идеи, не се отказват от турската си идентичност. На подобни позиции стоят и партийните кадри, включени в управленските структури. Разбира се, повишеното самочувствие подхранва и някои негативни явления. Определени интелигентски среди недооценяват ролята на социалното и културното общуване с българската народност, опитват се да подтикнат своята етническа общност към обособяване и самоизолация. Тази тенденция обаче не е доминираща. Обособяването не надхвърля рамките на една своеобразна форма на културна автономия, която се оказва закономерен и полезен етап в развитието на малцинствата.

Целта, която преследва тоталитарният режим, обаче, е по-друга. А именно, чрез културна революция да се формира нова култура, която само по форма да е турска, а по съдържание да е социалистическа, да е напълно секуларизирана. В резултат на формиране на класово съзнание и на "социалистически патриотизъм" турското малцинство да се откъсне изцяло от турския етнос и да се противопостави на Турция. В партийните школи да се създаде номенклатура, която сляпо да изпълнява указанията на партийния лидер.

Политиката, която се провежда през 50-те години, не осигурява условия за постигането на подобни цели. Затова към края на десетилетието и по-късно както партийните лидери, така и редица изследователи я оценяват като негативна, с изключително вреден етнонационален ефект.[88] Според Т. Живков, след решенията от 26 април 1951 г. процесът на дезинтеграция на българския народ се форсира. Тези решения подхранват пантюркизма.[89] По общото мнение на идеолозите и привържениците на започналия по-късно "възродителен процес" развитието на етническата идентичност и култура неизбежно води до засилване на дезинтеграцията на българския народ, до деструктивен национализъм, наречен от тях пантюркизъм.[90] Затова те тотално отхвърлят малцинствената политика от 50-те години, окачествяват я като изкуствено копиране на федеративния модел на Съветския съюз.

Дори някои изследователи, които в демократичния период се опитват обективно да анализират историята на турското малцинство, оценяват политическата практика от 50-те години като негативен опит. Според тях прилагането на съветския модел в еднонационална държава неизбежно води до противоречие между интересите на националната сигурност и правата на малцинствата, трасира пътя към автономността.

Под влиянието на подобни настроения партийното и държавно ръководство, вместо да търси по-ефективни средства за оптимално хармонизиране на етническото с гражданското съзнание, съответно развитието на етническата култура с общодържавния културен процес, започва да прилага политика на ограничаване, а впоследствие и заличаване на етническата самобитност. Това е в пълен унисон с новата национална политика на ръководството на БКП начело с Т. Живков.

2. Дуалистична политика (1958-1968)

Към края на 50-те години започва налагането на нова политика към малцинствата. Началото й фактически поставя Априлският пленум на ЦК на БКП от 1956 г., който открива пътя за неосталинизма в България. Под формата на демократизиране на политическата система постепенно се утвърждава авторитарната власт на Т. Живков, който за кратко време се обкръжава с кариеристично-националистически елементи. С тяхна подкрепа Т. Живков се заема с "преодоляването на старите схващания" по националния въпрос. Същността на новата политика се свежда до съкращаване, дори прескачане на фазата на разцвет на националната идентичност и култура и налагане на пълна етническа хомогеннност. Новата политика се дефинира като приобщаване на етническите групи към българската нация. Наистина самото понятие "приобщаване" се появява след около десетина години, но основите на политиката, която се обозначава с това понятие, се полагат в края на 50-те и началото на 60-те години. Към края на 1967 г. Т. Живков заявява, че линията на пълно приобщаване е изработена след Априлския пленум, но тогава тя не е била дефинирана.[91] През този период приобщаването се разглежда

като преходен етап към "единна комунистическа българска нация." Възприетият курс към приобщаване е в унисон и с тенденцията в националната политика на Съветския съюз. В новата програма на КПСС от 1961 г. сближаването и постепенното сливане на нациите в СССР се определя като доминираща тенденция.[92]

В духа на новата политика България се обявява за еднонационална държава и се взема курс към укрепване единството на българската нация, т.е. към нейната етническа хомогенност. Отхвърля се концепцията на Коминтерна за изконна македонска нация, дава се указание за активизиране на работата за "избистряне на българското национално съзнание" на помаците. С решението на Политбюро на ЦК на БКП от 17 ноември 1956 г. пред партийните и държавни органи като главна задача се поставя "повишаването на културата и националното съзнание на помаците." [93]

Подобни цели в работата сред турското население непосредствено след Априлския пленум не се поставят. Мероприятията за "подобряване стопанския живот и повишаване културата на турското население в България", утвърдени от Политбюро на ЦК на БКП на 15 септември 1956 г., все още отразяват духа на схващането за разцвет на нациите.[94] Главната цел, която поставят те, е уеднаквяване на социалната структура, икономическото и културното ниво на турското малцинство с това на българската нация. По всяка вероятност се изчаква да приключи колективизацията на земята и укрепването на позициите на новия първи секретар на БКП – Т. Живков. Затова от тези решения не следват никакви практически мерки и съответно резултати. Предвиденото постановление на Министерския съвет не се приема.

Още тогава обаче се коригира изселническата политика. Партийното ръководство, избрано на Априлския пленум, изоставя линията на отхвърляне на масовото изселничество. То решава да отговори положително на предложението на Турция, която поставя изселническия въпрос като предварително условие за подобряване и разширяване на отношенията между двете съседни страни.[95] На 25 юли 1956 г. Министерството на

външните работи на България връчва вербална нота на Турската легация в София, в която се заявява, че "правителството на НР България е готово да разгледа благосклонно въпроса за заминаването на български граждани от турски произход при свои близки, изселили се вече в Турция." По указание на Политбюро на ЦК на БКП се подготвя подробна справка за имотното състояние на турското население и неговия относителен дял в производството, с оглед да се изчислят евентуалните стопански загуби в резултат на едно масово изселничество и да се предвидят мероприятия за тяхното компенсиране. Поради промяна в позициите на Турция обаче до изселничество не се стига.

През първите 2-3 години след Априлския пленум Т. Живков и неговото обкръжение се стремят да формулират нова концепция във връзка и с турското население, която да ускори неговото приобщаване към българската нация, без формално да противоречи на марксистко-ленинското схващане по националния въпрос. Тогава започва да се лансира идеята, че условията в България се различават от тези в Съветския съюз и следователно подходът също трябва да е различен. Като съществени особености се посочват: турското население не е било национално и териториално обособено; то е свързвало своята историческа съдба не с Турция, а с българския народ; постоянно се е намирало под влиянието на реакционната турска пропаганда.[96] В някои секретни разработки като важна особеност се посочва фактът, че това население в миналото е принадлежало към господстващата народност и затова не можело да приеме българската държавност.[97]

а) Ограничаване на етническите особености (1958-1964 г.)

През 1956-1958 г. ЦК на БКП няколко пъти се занимава с проблемите на турското население с оглед формирането на нова концепция. Т. Живков се стреми да наложи една политика, която трябва съществено да се отличава както от провежданата в страната през 50-те години, така и от афишираната и отчасти приложена в Съветския съюз. Предишната политика на БКП се

окачествява като националнихилистическа.[98] Необходимостта от нова политика се обосновава със специфичните условия, в които живее турското малцинство.

Завоят в политическата линия се осъществява чрез Решение № 159 на Политбюро на ЦК на БКП от 21 юни 1958 г. и с "Тезисите на ЦК на БКП за работата на партията сред турското население", утвърдени от Октомврийския пленум през 1958 г. Двата документа взаимно се допълват и очертават основните насоки на новата политика на партията и на държавата сред турското малцинство. Нейната цел вече не е разцветът на турското население, а сближаването и постепенното му сливане с българската народност. За да се обоснове теоретически тази стратегическа цел, първо се дава нова трактовка на характера на турската общност в България. На базата на сталинското определение за нацията в "Тезисите" за първи път официално се твърди, че тя не представлява част от турската буржоазна нация. На този етап все още не се отрича открито общността на произхода, езика и вярата. Те обаче се окачествяват като "неопределящи фактори".[99] За определящи се представят обществените, икономическите, политическите условия. Изхождайки от тях, в "Тезисите" се подчертава: "Турското население в Народна Република България се развива като социалистическо национално малцинство" и "неговата родина, отечество е България".[100]

Някои от посочените тези, като тази за родината и за турското малцинство, са обосновани от гледна точка не само на господстващото тогава марксистко схващане за нацията и националните малцинства, но и от фактическото положение на турското население. Практическите изводи, които се правят от тези теоретични постановки, политическата практика, която се изгражда върху тези изводи, обаче, води до игнориране на народностните особености и права на турското малцинство. Поставя се под въпрос неговото право на съществуване като самобитно етническо малцинство. Претопяването му в "единната българска социалистическа нация" вече се очертава като недалечна перспектива. На този етап обаче с манипулативна цел се набляга върху ускореното приобщаване към

социалистическата култура и строителство.[101] В същото време сближаването на всички трудещи се от различни национални групи, укрепването на единството на българския народ се поставя като главна задача на комунистическата партия и на държавата. А нейното решаване се свързва с преодоляването на народностните и религиозните особености. Те се превръщат в основна прицелна точка, като се представят за обективна предпоставка за проникване на влиянието на външните сили сред турското малцинство. Под прикритието на благовидни стремежи за освобождаване на турското население от вредното влияние на националистическите предразсъдъци и на религиозния фанатизъм и "възпитаването му в духа на социалистическия патриотизъм" се засилва настъплението срещу неговите национални традиции и обичаи.

Лидерите на режима виждат в лицето на религията най-сериозна пречка по пътя на приобщаването. Поради това насочват усилията на идеологическия фронт към преодоляването на конфесионалните различия. С "Тезисите" партийните комитети и обществените организации са задължени да провеждат системна атеистична пропаганда сред турското население, за да се подкопаят основите на религиозната представа за света.[102] В изпълнение на това указание на 25 март 1960 г. ЦК на БКП провежда специално съвещание за "състоянието и задачите на атеистическата пропаганда сред турското население", на което присъстват представители на партийни и комсомолски работници от районите с компактно турско население. То оценява състоянието на атеистическата пропаганда като тревожно. През този период две трети от турското население съхраняват своята вяра, 95 на сто от младежите сключват религиозен брак, 99 на сто от децата се обрязват.[103] Наличието на такава здрава почва за съществуването на исляма не може да не безпокои стратезите на политиката на приобщаването.

.След съвещанието се предприемат конкретни административни и пропагандни мероприятия за елиминиране на ролята на религията в обществения и семейния живот, за изчистване на битовите традиции от религиозно съдържание, за създаване на

“социалистически традиции и ритуали”. Атеистическата пропаганда се води грубо, главно с административни средства. ЦК на БКП мобилизира научните работници и им възлага непосилната задача да докажат “реакционната” същност и роля на исляма. Тъкмо тогава се появява книгата на Н. Мизов “Антинаучната и реакционна същност на исляма”. Пак под негова редакция се издава сборникът “Ислям”, който служи като учебно помагало в 360-те учебни звена по атеизъм, обхващащи над 900 членове на БКП и ДКМС. При написването на подобни книги авторите обикновено не се придържат към обективния научен подход. Изложението има декларативен и назидателен характер, а критиката, която се отправя срещу исляма, е огледално отрицание на всички религиозни и религиозно-етични ценности.

Под формата на борба с религиозния фанатизъм се прави опит с груби административни средства да бъдат изкоренени религиозните обичаи и традиции. На 30 декември 1959 г. Министерството на народното здраве и социалните грижи със специално окръжно нарежда занапред обрязването да се извършва само от лекари, докато обрядът бъде изоставен “доброволно” от българските мюсюлмани. През същата година започва кампанията за разфереджаване. В предприятията и на полето не се допускат да работят туркини с шалвари и забрадки.

Една от най-амбициозните задачи, които си поставя управляващата комунистическа партия, е опитът “да се разбие окончателно институтът на ходжите”. С решение на Политбюро на ЦК на БКП от 7 април 1960 г. Комитетът по вероизповеданията към Министерството на външните работи се задължава да сведе вероизповедните мюсюлмански общини в районите с турско население до 500 и до 80 – в помашкия край. По такъв начин броят на ходжите от 3200 спада на 580 души. Само в помашкия район прекратяват дейността си 124 джамии. За имами и мюфтии вече се назначават само лица, “лоялни към народната власт”.[104] Тъкмо по тази причина Акиф Осман, който се отнася резервирано към политиката на управляващите спрямо мюсюлманите, е освободен от поста Главен мюфтия, а

на негово място е назначен Хасан Адем. Смолянското мюфтийство фактически е отделено от Главно мюфтийство, тоест по същество помаците биват обособени.

В реализирането на своята денационализаторска стратегия ръководството на тоталитарната държава залага главно на образователната система. Към края на 50-те години обаче става ясно, че турските училища не са надеждно средство за постигането на такава цел. Макар да се обучават и възпитават на базата на марксистко-ленинската идеология и в духа на социалистическия интернационализъм, децата не се отдалечават от своята етническа идентичност и излизат от тези училища с укрепнало национално самосъзнание. Затова на Октомврийския пленум се прокарва идеята за тяхното постепенно сливане с българските училища. Изразителят на схващанията на радикалните националисти в ръководството на БКП П. Кубадински в своя доклад пред пленума представя дейността на тези училища в твърде негативна светлина. "Повечето от учениците и от учителите – заявява П. Кубадински – не са се освободили от религиозни и националистически предразсъдъци... Не са редки случаите на открита враждебна дейност както от страна на учителите, така и от страна на учениците-турци. Значителна част от учителите, които са 3346 души, имат вражески прояви. Друга голяма част са със слаба политическа подготовка и не могат правилно да възпитават децата..."[105]

Както личи, дейността на учителите и подготовката на учениците се оценява главно с политически критерии. Подобен подход дава възможност турските училища да се представят като разсадник на "турския буржоазен национализъм". За преодоляване на слабостите в учебно-възпитателната работа и по-специално на незадоволителното усвояване на българския език и "за да се премахнат всички условия, които благоприятстват за проникване на империалистическо влияние сред турското население", се предлага реорганизиране на образователната система. Според постановката, застъпена в доклада на П. Кубадински, средните турски училища и отделите в Софийския университет постепенно ще се закрият, а

обучението в началните училища и прогимназиите ще се води на матерен език, като часовете, предвидени за български език, ще се увеличат.

Следователно на Октомврийския пленум се обсъжда закриването само на средните турски училища. При предварителното обсъждане на "Тезисите" повечето от първите секретари на окръжните комитети на БКП в районите с компактно турско население окачествяват това предложение като нереалистично. Резерви към него изразява и тогавашният министър на народната просвета Живко Живков. На самия пленум Груди Атанасов, член на ЦК на БКП и дългогодишен партиен функционер в Шуменски окръг, предлага да не се бърза със закриването на съществуващите навсякъде гимназии. Според него турските средни педагогически училища трябва да се запазят, за да подготвят учителски кадри за основните училища.

Т. Живков и настроените радикално-националистически членове на ЦК на БКП застават зад предложението на П. Кубадински и се стремят да разсеят съмненията относно истинските намерения на инициаторите на начинанието. Живков успокоява колебаещите се, като заявява: "Работата ни сега сред турското население се основава на ... ленинските национални принципи."[106]

Пленумът утвърждава решението на Политбюро от 21 юни 1958 г. самостоятелните турски гимназии да се обединят с българските средни училища, обучението в тях, в институтите за подготовка на учители и във висшите учебни заведения да се води само на български език, а турският език в тези учебни заведения да се изучава като отделна учебна дисциплина и факултативно.[107] В утвърдените от пленума "Тезиси" това решение се мотивира с твърдението, че в турските средни училища младежите се готвят едностранчиво, слабо усвояват българския език и постиженията на българската и световната наука и култура, което ги заставя да работят само като учители. В действителност решаващо значение имат политическите мотиви и цели – приобщаването на турското малцинство към българския народ. "Самото обособяване на турските гимназии

от българските – се казва в “Тезисите” – обективно води не към сплотяване, а към разединяване на децата на трудещите се по национален признак...”[108]

Въз основа на Решение № 159 от 21 юни 1958 г. в началото на учебната 1958/59 година турските гимназии са слети с българските средни училища. В състава на последните в продължание на 2-3 години съществуват турски паралелки. Обучението в тях обаче се води на български език.

Осъществяването на един такъв радикален акт предизвиква недоволство сред турското население и особено сред неговата интелигенция. Министърът на народната просвета Ж. Живков информира Октомврийския пленум, че са възникнали трудности в Кърджали при преустройството на турската гимназия в селскостопански техникум и че около 100-200 учители остро реагират срещу сливането на училищата.[109]

Независимо от ясно изразеното негативно отношение на турското население, в началото на следващата 1959/60 учебна година, без да има официално решение на съответните държавни органи, всички турски начални и основни училища в страната са слети със съответните български учебни заведения. Обучението в тях започва да се води на български език, а турски език се изучава в продължение на няколко години като отделен учебен предмет – в I клас в началото 4 часа, а след това 6 часа седмично, във II клас – 5 часа, и от III до VII кл. – 4 часа.[110] В средните училища турски език се изучава факултативно.

Така закриването на турските училища придобива тотален характер, т.е. не се предоставя възможност за избор. Такъв радикален акт не само накърнява интересите на турското малцинство, като поставя под заплаха съществуването на майчиния му език и етническа култура, но създава много трудности в процеса на обучението и възпитанието на подрастващото поколение. Партийната пропаганда, в това число и някои изследователи на културната история на турското малцинство, обаче, представят сливането на училищата като важен елемент на културната революция и като акт, извършен доброволно от самото население. Евентуалните положителни последствия, които биха се проявили при едно

нормално и разумно преустройство на образователната система, се абсолютизират и се представят като реални процеси и факти. А негативните последици се игнорират. Според тези автори сливането на училищата автоматически премахва неравнопоставеността на младежите българи и турци, осигурява на последните широки възможности за завършване на средно и висше образование.[111]

Животът показа, както ще проличи по-нататък, че съвместното обучение е твърде сложен процес и поражда много проблеми. В нашите условия то довежда до масова неграмотност по отношение на майчиния език. Залегналата в "Тезисите" постановка, че "изучаването на турския в бъдеще няма да се ограничава, а ще се разширява"[112], се оказва просто пропагандна теза. По устното указание на партийното ръководство обучението по турски език се превръща във факултативно, а по-късно е премахнато почти навсякъде. В Хасковски, Разградски, Търговищки и други окръзи започва кампания за убеждаване на родителите да се откажат децата им да изучават турски език. Министерството на народната просвета и култура не взема отношение по този въпрос. Вследствие на това след известно време в цялата страна, с изключение на Кърджалийски окръг, турският език отпада от учебните планове.[113]

Със сливането на училищата не се постигат и преследваните политически цели. Наистина съвместното обучение в смесени селища спомага за сближаване между децата и младежите българи и турци, за установяване на дружески отношения между тях. Изграденото в училище обаче се руши веднага след встъпването в живота. Младият човек се убеждава, че принципът за равни възможности няма приложение в живота. Завършилите средно образование, както и останалите, отбиват военната си служба в различни условия – българите в армията, а турците в трудови войски. Октомврийският пленум не премахва това крещящо неравенство. Против предложението "да се приемат в армията поне добрите младежи-турци" се обявяват генералите Иван Кинов и Иван Бъчваров.[114]

Двойствеността на малцинствената политика, нейните

противоречия най-отчетливо се проявяват в културната област. На пръв поглед в тази област се прилага социалистическият принцип за разцвет и сближаване на националните култури. На практика обаче доминира тенденцията само към сближаване на културите. Открито се атакува националният характер на турската етническа култура. Въз основа на ленинската постановка за "национална култура" в "Тезисите" се твърди, че "турското население създава не национална, а социалистическа култура, която само по форма е национална."

През 60-те години културната политика се провежда в духа на тази постановка. Етническата култура на турското население все още не е обявена за архаична. На литературата и изкуството, които "отразяват социалистическата действителност", се дава възможност да се развиват, макар и бавно и с големи трудности. По силата на Решение № 159 от 21 юни 1958 г. радиопредаванията са увеличени на два часа и достигат до 17 часа в седмицата. От 1 октомври 1959 г. започва да излиза детското илюстровано сп. "Пионер", което просъществува до 1 октомври 1960 г. В същото време на 30 юни 1960 г. се преустановява издаването на в. "Ейлюлджю чоджук". От средата на май 1959 г. в. "Йени ъшък" вместо два пъти започва да излиза три пъти в седмицата. За сметка на това са закрити окръжните вестници "Халк давасъ", "Саваш", "Туна герчеги" и "Родоп мюджаделеси". Турските публични библиотеки (кърхатхане) през 1959 г. се обединяват с българските читалища.

Подобни противоречиви тенденции се очертават и в книгоиздаването. През 1961 г. са издадени 7, през 1962 г. – 3, а през 1963 г. – 5 заглавия на турски език. Издаването на учебници се преустановява, а на обществено-политическа и художествена литература силно се ограничава. Въпреки това продължават да се появяват местни творци. Със своята поезия и проза придобиват популярност Реджеб Кюпчю, Наджи Ферхадов, Осман Азиз, Мухаррем Тахсинов, Халид Алиосманов, Сабри Татов, Сюлейман Юсуфов, Юмер Османов, Шахин Мустафов, С. Ибрахимов, И. Чавушев и др.

След приемането на "Тезисите" определени изменения настъпват в развитието на художествената самодейност. Трите

естрадни театъра и петстотинте самодейни фолклорни колективи продължават своята дейност. В техните репертоари обаче са включени много български песни и танци. Освен в страната някои от тях представят своите програми и в чужбина. През 1960 г. Шуменският естраден театър получава висока оценка за представената във Виена програма. Освен артисти от средите на турското население израстват и добри режисьори като Реджеб С. Садъков, Али Дервишев, Юксел Юсуфов, Исмаил Бекиров и др. Появяват се и първите композитори и диригенти, от които по-голяма популярност получават Нихат Османов, Месру Мехмедов, Тургут Шиникаров, Хасиме Пасаджова, Юсеин Шевкедов и др.[115] На Международния фестивал в Масачузетс – САЩ през 1970 г. М. Мехмедов се нарежда на първо място сред най-известните в света 21 диригенти. Така че и през 60-те години продължава, макар и по-бавно, развитието на турската етническа култура в България. Постепенно обаче, под формата на сближаване на културите на базата на "общото социалистическо съдържание", започва забавянето на това развитие. В културната дейност на практика започва да доминира схващането, че ограничаването на турския език и на художествената самодейност сближава турското население с българската националност, а съответно свободното им развитие засилва турския национализъм.

В съответствие с линията на приобщаване на турското население към българската националност започва процес на унифициране формите на политическа работа. Наистина в началото на 60-те години все още не се отрича наличието на специфични проблеми на турското малцинство. Акцентът обаче вече се поставя върху преодоляване на тяхното "надценяване", което водело до обособяването му. Към средата на 60-те години са закрити отделите за работа сред турското население и турската младеж при централните комитети съответно на БКП и на ДКМС, а отделите при окръжните комитети преустановяват своята дейност още след създаването на новите окръзи в началото на 1959 г.

б) Временно отстъпление (1964-1968 г.)

Към средата на 60-те години ЦК на БКП се принуждава да коригира своята политическа линия и временно да забави процеса на изкуственото приобщаване на турското малцинство към българската народност. Причините за това отстъпление се крият главно в масовото недоволство от политиката на приобщаване и във възприетия курс към масово изселничество.

Още към средата на 50-те години управляващият елит на България променя своята позиция по изселническия въпрос. През първата половина на 60-те години този въпрос отново се повдига на срещите между представителите на България и Турция. Т. Живков заявява в разговора си на 30 септември 1964 г. с гостуващия в София министър на търговията на Турция, че ако турската страна желае, за няколко месеца може да се уреди въпросът с изселването на всички български граждани, които искат това. Според ръководителя на българското правителство е необходимо ново споразумение, тъй като спогодбата от 1925 г. вече е изпразнена от съдържание.[116] През октомври 1964 г. Политбюро на ЦК на БКП натоварва българското правителство да направи официално предложение към Турция за цялостно споразумение по изселническия въпрос.[117] В дискусията в Политбюро за пръв път този въпрос се свързва с развитието на кризисната ситуация около Кипър. Възприетият курс към изселничество обезсмисля политиката на приобщаване.

Предприетите след утвърждаването на "Тезисите" мерки в областта на културата и по-специално на образованието по своя характер поставят под съмнение съхраняването и развитието на етническата идентичност на турското малцинство. Новата културна политика по същество означава посегателство върху етническата култура, език и традиции. Посегателството върху езика е директно. В училищата той не се изучава пълноценно. На много места децата се задължават да говорят само на български, дори и в къщи. От друга страна системно се деформира граматическият строеж и речниковият фонд на турския език. По указание на специално създадена езикова комисия (1958 г.) в литературния турски език се вмъкват много

български думи. Редица термини, наименования на партийни и държавни учреждения, на чуждестранни държави, градове, на месеците и др. се изписват с транскрипция, но такава форма, каквато е възприета в българския език. Тоест под формата на "обогатяване" турският език се побългарява и се прави опит за неговото разграничаване от турския език в Турция. По същото време се предприемат опити за заставяне на цялото турско население да усвои българския език. На 26 януари 1961 г. Политбюро на ЦК на БКП утвърждава специални решения по този въпрос. По негово указание Националният съвет на Отечествения фронт и Бюрото на ЦК на ДКМС приемат съвместни мероприятия за организиране на курсове за изучаване на българския език от младежта и населението.

В резултат на преустройството на образователната система и на организационната структура на мюсюлманското изповедание от работа са освободени 4500 души, от които 1300 учители и 2755 ходжи.[118] Силното накърняване на социалните интереси предизвиква у тях реакция спрямо политиката на БКП сред малцинствата.

Партийната политика буди недоволство у мнозинството от турското население. До ЦК на БКП, Президиума на Народното събрание и Съветското посолство се изпращат много писма, в които се изразява загриженост заради сливането на училищата, липсата на грижи за изучаването на турския език и т.н. Пробудната част от турското население и по-специално интелигенцията възприема тези стъпки като начало на културна и езикова асимилация.

Подозренията им се засилват и поради обстоятелството, че през 1962 г. се предприемат опити за преименуването на ромите и помаците. Кампанията е подета в процеса на практическото осъществяване на мероприятията, утвърдени от Политбюро на ЦК на БКП на 5 май 1962 г. "против турчеенето на цигани, татари и българомохамедани". В документа като една от главните задачи в идеологическата и политическата работа се поставя преодоляването на тенденцията на турчеене на роми, татари и помаци, като бъдат премахнати факторите, които допринасят за това. Като главни сред тях се посочват

ислямската религия и ходжите, арабско-турските имена, изучаването на турски език в училище от ромските, татарските и помашките деца, съвместният им живот в училище, в общежитията и казармите на трудовите войски. Предлагат се и съответните мерки за тяхното преодоляване. В тази връзка се подчертава, че "гражданите от небългарски произход... по собствено желание могат да регистрират себе си и своите деца като българи, да променят своите собствени, бащини и фамилни имена без решение на съда..."[119]

В докладната, с която тези решения се внасят в Политбюро на ЦК на БКП, може би за пръв път в официален документ се поставя въпросът за етногенезиса на турското население в България. В нея се твърди, че част от това население, по-специално тези, които живеят в Лудогорието, Герлово, Айтоския и някои др. райони, имат български етнически произход.[120] Така фактически се полагат основите на "възродителния процес."

В духа на тези указания започва преименуването на ромите и помаците. Върху по-голямата част от тях се упражнява административен натиск и насилие, което предизвиква масово недоволство, а на места и остра реакция. В някои села на Гоцеделчевския край се стига до сблъсък между селяните и репресивните държавни органи. Той идва в отговор на опитите на окръжния комитет на БКП в Благоевград и на градския комитет в гр. Гоце Делчев да сменят арабско-турските имена на помаците по административен път. Градският комитет в Гоце Делчев дава указание да започне преименуването, макар че нито един от активистите-помаци не подкрепя тази инициатива. Убедено, че помаците доброволно няма да променят имената си, градското ръководство дава инструкция "да се упражнява натиск", за да се доведе задачата докрай. С тази цел към специално създадените общински комисии са прикрепени униформени милиционери и въоръжени отрядници "за съдействие и морален натиск над българите-мохамедани". А в селата Рибново, Корница и Брезница са изпратени по един взвод войници. На 29 март 1964 г. селяните от с. Рибново посрещат комисията по смяна на имената и придружаващите я

30 души отрядници с викове и камъни. Те успяват да разгонят дошлите на помощ войници и да организират група за отбрана на селото.[121]

Подобна съпротива е оказана и в редица други помашки села. За сломяването на тази съпротива са използвани такива форми на принуда и насилие като спиране на снабдяването с хранителни стоки, неизплащане на заплатите, преустановяване на движението на автобусите и т.н. На отделни места има и случаи на нанасяне на побой. Всичко това създава обстановка на несигурност и страх в района. Много хора побягват в околните гори. Социалното напрежение достига критична точка.

При тази обстановка ЦК на БКП изпраща специална комисия начело с Ив. Бъчваров със задача да спре акцията. Въз основа на доклада на комисията на 12 май 1964 г. Политбюро на ЦК на БКП приема специално решение "За работата сред българомохамеданското население в Благоевградски окръг и допуснатите извращения в нея".[122] В решението се осъжда преименуването не по същество, а затова, че кампанията е започнала преждевременно, без предварителна подготовка и е допуснато администриране и насилие. Препоръчва се: "Да се засили политическата и идеологическата работа за комунистическото и патриотичното възпитание... Върху тази основа да се води широка и системна дейност за националното осъзнаване на българомохамеданите."[123] Смяната на имената не се поставя като непосредствена задача. Но се препоръчва желаещите да бъдат насърчавани и подкрепяни.

По указание на Политбюро на ЦК на БКП пред съда са изправени само онези хора, които са се противопоставили на органите на властта. А от преките ръководители на кампанията не се търси дори строга политическа отговорност. Наистина Т. Живков в писмото си във връзка със заключенията, съдържащи се в доклада на комисията, отправя известни упреци към П. Кубадински – член на Политбюро и към бившия отдел на ЦК на БКП "За работа сред турското население" и заявява, че те имат "голяма заслуга" за възникването на социално напрежение в Благоевградски окръг.[124] Но партийният лидер се отнася твърде

снизходително към ръководителите на окръга Кр. Тричков и С. Генов, които пряко организират кампанията за принудителното преименуване на помаците. След няколко години те са издигнати за ръководители от национален мащаб.

Както решението на Политбюро, така и практическите действия, предприети след неговото утвърждаване, дават основание да се заключи, че смяната на турско-арабските имена на мюсюлманите се отлага, но не се отхвърля по същество. Затова подозренията на турското население не се разсейват.

Рязката промяна в политиката по отношение на етническите и религиозните малцинства в края на 50-те и в началото на 60-те години предизвиква разочарование и недоволство сред турското население. Неговата реакция придобива различни форми.

Част от активистите на БКП, Отечествения фронт и ДКМС и особено интелигенцията се опитват, разбира се в повечето случаи недотам удачно, да докажат несъстоятелността на партийната политика от гледна точка на марксистката теория и съветската практика. Главният им аргумент е обстоятелството, че се нарушават принципите на равноправие и разцвет на етническите малцинства. Основните искания, които се поставят, са: възстановяване на турските училища, създаване на необходимите условия за свободно изучаване на турски език, равноправно участие в управлението и т.н. Подобни искания се поставят дори на партийни, отечествено – фронтовски и младежки събрания. Отделни граждани в писмата, които изпращат до ЦК на БКП, Народното събрание и Министерския съвет, изразяват своето недоволство от неправилното решаване на въпроса за изучаването на турския език и от ограничаването на малцинствените права.

В отделни райони се появяват нелегални позиви, разпространяват се обръщения и протестни писма, в които се изразява недоволство от партийната политика и се призовава турското население да организира протестни акции. Само през 1963 г. са разпространени около 500 позиви, листовки и анонимни писма и 15 лозунга.[125]

Недоволството намира израз главно в новата изселническа

вълна, която рязко се засилва през лятото и есента на 1963 г. До септември същата година броят на подадените молби за изселване до турското посолство в София надхвърля 2000, през януари 1964 г. те достигат до 54 106. Чрез тези молби 312 756 души изразяват желание да се изселят.[126] Главната причина, която ги подтиква към такова решение, е посегателството върху човешките права, а именно закриването на турските училища и силното ограничаване на изучаването на майчиния език; посегателството върху религиозните права; намаляване на приема във висшите учебни заведения и т.н., които засилват страха от претопяване на турското етническо малцинство. В една от молбите се посочват следните мотиви: "Турските училища и детските градини бяха закрити, а учителите освободени от работа. На децата и на останалите на работа учители се забранява да говорят на турски език... Религията постепенно се ограничава, обрязването е забранено..."[127] Създалата се изселническа психоза допринася много за увеличаване на броя на българските граждани от турски произход, които напускат нелегално страната. Докато през 1962 г. по нелегален път в Турция заминават 14 души, до септември 1963 г. техният брой вече надхвърля 40 души.[128]

Разрастването на изселническите настроения разстройва стопанската дейност и затова предизвиква безпокойство сред управляващите кръгове. С публикуването на няколко писма от името на Т. Живков до отделни граждани от турски произход и чрез неговото поздравително писмо до сп. "Йени хаят" се прави опит за успокояване на общественото мнение. В поздравлението си до сп. "Йени хаят" по случай десетата година от издаването му Т. Живков отрича факта, че се водят неофициални разговори с Турция по изселническия въпрос и заявява: "БКП и народната власт, които изхождат от интересите на турското население, многократно са заявявали, че нямат и не могат да имат никакви планове и решения за изселване на това население от НР България в Турция" и че изселническите слухове се разпространяват от турската пропаганда.[129] Във връзка с това писмо чрез вестниците "Йени ъшък" и "Халк генчлиги" и сп. "Йени хаят" се организира антиизселническа кампания. Някои

журналисти, публицисти, поети и общественици, подведени от привидната загриженост на управляващите, осъждат турската пропаганда и отхвърлят изселничеството.[130] Тази кампания обаче не може да внесе коренна промяна в настроенията на турското население. Чрез турските радиопредавания и по други канали до него достига информация, че в края на септември 1964 г. са установени контакти между представителите на българското и турското правителство по изселническия въпрос.

На фона на общото недоволство през 60-те години се наблюдават и такива действия, които са пряко насочени срещу малцинствената политика на режима като цяло. В определени райони се предприемат опити за създаването на нелегални групи. Някои от тях, като например в Момчилград и Велико Търново, са осуетени още в началото. Но две нелегални групи в Разградско и една в с. Подкова, Кърджалийско, успяват да преминат към действия. Членовете на разкритата през 1963 г. разградска група действат не само нелегално. Един от нейните членове – А. Якубов, изпраща писмо до ЦК на БКП, придружено със законопроект, в който настоява да се осигурят условия за свободното етническо развитие на турското население. Авторът на писмото се опитва да обоснове своето искане с цитати от Ленин. В същото време групата изпраща молба до турското правителство и чрез него и обръщение до ООН, в което се казва: "Българското правителство... взе мерки за ликвидиране правата на турците...Започнаха да ни прекръстват с български имена. С това искат да ни попречат да се изселим, когато се отвори границата. Религията и религиозното обучение отдавна са забранени, както и турските обичаи и традиции."[131] Друга група от Разградско под ръководството на М. Салимов разпространява 400 броя позиви и окачва своето знаме на купола на теккето "Демир баба" край с. Свещари, Исперихско.[132]

Протестните действия на отделни групи придобиват по-остра форма, в няколко села се организират дори саботажни акции.

Подобен развой на събитията, широкото недоволство, което обхваща турското население, принуждават ръководството

на БКП да преразгледа своята малцинствена политика. За това допринасят кадровите и структурните промени, които се извършват в ЦК на БКП. П. Кубадински е преместен на работа в Министерския съвет, а непосредственото ръководство на работата с малцинствата поема Митко Григоров, член на Политбюро и секретар на ЦК на партията. Отделът "За работа сред турското население" се закрива и към отдел "Пропаганда и агитация" (ПА) се създава сектор. Както М. Григоров, така и завеждащият отдел "Пропаганда и агитация" Васил Иванов разглеждат разцвета на турското малцинство като обективно необходим етап.

През октомври 1963 г. отдел "ПА" внася в Политбюро Доклад за работата на партията сред турското население.[133] Макар и недоволството на турското малцинство и проявите на открито противопоставяне на партийната политика да се обясняват с пропагандата на "реакционните кръгове" от Турция и с активизирането на турския национализъм, в доклада все пак не се премълчават и някои груби нарушения на малцинствените права. Открито се признава, че не са създадени необходимите условия за пълноценно изучаване на турския език, че съществуват прояви на български шовинизъм и продължава подценяването на турските кадри. Във връзка с последното се посочва един факт, който се приема много болезнено от турската интелигенция, а именно, че всички вестници и списания, излизащи на турски език, се ръководят от българи, които не владеят този език.

По такъв начин се обосновава необходимостта да бъдат внесени определени корекции в политиката на комунистическата партия сред турското население. За изходна позиция се предлага следното схващане: "Турското население у нас е национално малцинство. То ще се развива и занапред като такова... Върху тази база трябва да се развиват и националните особености на това население, неговият език, прогресивни традиции, култура, печат и художествена самодейност, които все повече следва да се изпълнят със социалистическо съдържание...."[134]

На базата на споменатия доклад се утвърждава Решение №

22 на Политбюро на ЦК на БКП от 28 януари 1964 г., наречено "За подобряване работата на партията сред турското население". Решенията водят до известни промени в обществения и културния живот на това население. Преди всичко се пресича тенденцията на постепенно намаляване на книгоиздаването. Докато през 1964 г. са издадени 6 заглавия, през 1966 г. броят на заглавията достига 18. Особено осезаемо се увеличава издаваната художествена литература. Значително се разширяват възможностите за изява на поетите и писателите-турци. В сборника "Стихове от 1966 г." са включени 105 стихотворения на 40 поети. През периода от 1961 до 1968 г. 23-ма белетристи публикуват 30 сборника със свои разкази.[135] За посрещане на потребностите на турските естрадни театри и фолклорни състави са издадени около 40 самостоятелни произведения и сборници с едноактни пиеси, драми, комедии, народни песни и танци.[136] В началото на 1965 г. като литературна притурка към в. "Йени ъшък" започва да излиза два пъти в месеца "Чагдаш" ("Съвременник"), а в."Халк генчлиги" започва да издава като своя притурка детското вестниче "Филиз", което фактически попълва празнотата, появила се след закриването на в. "Ейлюлджю чоджук". Появява се и литературната притурка на сп. "Йени хаят" – "Шафак" ("Зора"). На страниците на централните вестници, особено на "Чагдаш" и "Шафак", се изявяват много литературни творци от средата на турската интелигенция, които написват значими произведения. През тези години се появяват нови романисти-турци. В поместените творби намира отражение и битът на местните турци.

По това време повечето от закритите окръжни вестници започват отново да излизат като притурки на местните български издания. Такива са "Достлук" към в. "Лудогорска правда" в Разград, "Зия" към "Шуменска заря", "Комунизъм байрагъ" към в. "Знаме на комунизма" в Търговище, "Зия" към в. "Силистренска трибуна". Под името "Емек давасъ" се възстановява и вестникът за служещите в трудови войски – притурка на в. "Трудово дело". А вестник "Родоп мюджааделеси" е възстановен в Кърджали още през 1960 г. С една

дума турският печат отново се разгръща, като му се дава възможност да действа по-свободно. Чувства се подобрение на езика, на който се списват вестниците. Върху развитието на турския език благоприятно влияние оказва премахването на задължителния списък с български думи и термини.

Към средата на 60-те години радиопредаванията на турски език достигат най-доброто си равнище. Под ръководството на А. Алиев и С. Тахсинов с активното участие на добри журналисти – турци и българи, съдържанието на програмите се привежда в пълно съответствие с културното ниво и желание на слушателите-турци. Журналистите получават възможност да подготвят своите материали направо на турски език. Главната редакция за предавания на турски език осигурява възможност за събиране и записване на народни песни. В записите участват изявили се изпълнители от турските естрадни театри като Кадрие Лятифова, Баисе Арифова, Джемил Шабанов, Хасан Родоплу, Ахмед Юсуфов. Композиторите Динев, Т. Шиникаров и др. създават нови турски песни. Времетраенето на радиопредаванията на турски език достига до 4.5 часа в делничните дни и до 5.5 часа в неделните или общо 32.5 часа в седмицата.[137]

През втората половина на 60-те години се прави опит за подобряване на изучаването на турския език в училищата. В указанието на Министерството на просветата за учебната 1964/65 година е включен отделен учебен план за училищата, в които учат турчета. В него предметът "турски език и литература" вече е задължителен – по 2 часа за I клас, по 4 часа от II до VII клас, а от VIII до XI клас той е факултативен – по 2 часа седмично. Учебният план предвижда в училищата, в които се учат турчета, при наличието на учители със съответната подготовка по турски език, обучението по естествознание в IV клас и по география в V и VI клас да се водят на майчин език.[138] Това положение продължава до 1969 г. През това време е прекратен натискът, упражняван върху родителите да откажат децата им да изучават майчиния си език.

Определени стъпки се предприемат за по-осезаемото включване на турското население в обществения живот. Броят

на народните представители-турци е увеличен почти два пъти, като на парламентарните избори през 1966 г. са избрани 14 души.[139] Значително повече кадри в сравнение с предишните години са включени в местните органи на управление. Дори е направен опит за създаване на специални структури в организационната система на комунистическата партия и в част от държавните органи. В някои окръжни комитети на БКП в районите с компактно турско население като Разград, Силистра, Шумен и Търговище се избира по един секретар-турчин, който да отговаря за работата сред малцинствата. Единият от секретарите в окръжния комитет на БКП и от заместник-председателите на Окръжния народен съвет в Кърджали почти винаги е турчин. Закритият няколко години преди това отдел на ЦК на БКП е възстановен в малко по-разширен вид под името "За работа с масовите организации и турското население". В ЦК на ДКМС и Националния съвет на Отечествения фронт също се избира по един секретар-турчин. В политотдела на Главното управление на Трудовите войски и в съответните политотдели на поделенията му във Варна, Пловдив и Плевен се назначават офицери-турци, които се занимават с идейно-възпитателната работа сред трудоваците-турци.

Коригираната към средата на 60-те години малцинствена политика е израз на принудително временно отстъпление от "приобщаването", от линията на ограничаване на националната, културната и битовата самобитност на малцинствата. По своята същност тя е половинчата, тъй като не се заема с радикално решаване на назрелите проблеми. Нещо повече. Редица решения не се привеждат в изпълнение. На практика не се осигурява задължителното изучаване на турски език от всички ученици-турчета. Опитът за преминаване към преподаване на естествознанието и географията в определени класове на турски език е крайно ограничен. Още в началото квотата, която се определя във висшите училища за младежите турци, се трансформира в квота въобще за изостаналите райони и тя се използва предимно от български кандидат-студенти. Вследствие на тази практика в броя на турските студенти не

настъпва съществена промяна. С помощта на различни бюрократични маневри се осуетява решението за превръщането на в. "Йени ъшък" в ежедневник. По-голямата част от издадената художествена литература на турски език се задържа в складовете и не достига до читателите.

Следователно с корекциите в малцинствената политика през втората половина на 60-те години се преследват преди всичко пропагандни цели и улесняване на предвидената нова изселническа кампания.

в) Частично изселничество (1969-1978 г.)

Тоталитарният режим не е чужд и на идеята за етническо прочистване. Затова той нееднократно се връща към изселническия въпрос. Макар че в приветствието си до сп. "Йени хаят" в началото на 1964 г. Т. Живков декларира, че "няма и не може да има" планове за изселване на турци от България, фактически българското правителство вече търси възможности за сключване на нова спогодба за изселване. По-късно в своите мемоари той признава, че след като станал председател на Министерския съвет през 1962 г., било отменено решението на предишните правителства да няма изселничество.[140]

След предварителните сондажи изселническият въпрос се обсъжда по същество на срещите на външните министри на България – Иван Башев и на Турция – Ихсан Сабри Чаглаянгил, състояли се през 1966 г. в Анкара и през 1967 г. в София. На тях позициите на страните са изяснени докрай. Основната дискусия се води около въпроса за масовото изселничество. Българската делегация изразява готовността на своята страна да разреши да се изселят в Турция всички граждани от турски произход, които желаят да сторят това.[141] Турция застава на позицията на ограничено изселничество, което трябва да обхване само близките на вече изселилите се. Според министър И. С. Чаглаянгил поради сериозни икономически и социални проблеми Турция не е готова да приеме голям брой изселници. На първата среща той поставя акцента върху малцинствените права и предлага в съвместното комюнике да бъде включен текст, с който страните да поемат ангажимент да осигурят на

турското малцинство в България и на турските граждани от български пройзход да се радват напълно на правата, признати от международните споразумения. Българската страна решително възразява срещу включването на подобен текст. Според твърдението на нейните представители, на турското население в България са гарантирани абсолютно всички права, каквито имат българите, и тези права далеч надхвърлят правата на малцинствата, предвидени в международното право и в международните споразумения.[142]

По начало българската страна се стреми както останалите висящи въпроси, така и малцинственият, да не се разглежда въз основа на споразумението от 1925 г. Наистина, тя официално не повдига въпроса за неговото денонсиране. На практика обаче го третира като исторически документ, загубил смисъла си. Заставайки на тези позиции, българското правителство разглежда поставянето на въпроса за малцинствените права в България от друга държава като намеса във вътрешните й работи. То не желае повече да разглежда турското население като малцинство. След категоричните възражения на българската страна представителите на Турция са принудени да оттеглят споменатия текст. В приетото в края на водените преговори съвместно комюнике е записано, че въпросът за доброволното изселване в Турция на българските граждани от турски произход, чиито близки роднини са се изселили в Турция до 1952 г., трябва да бъде уреден по разумен начин в кратък срок.[143]

Официалните преговори между специално упълномощени делегации на двете страни започват в края на 1966 г. и с прекъсване от около една година приключват в Анкара през февруари 1968 г. с парафирането на нова спогодба. По време на посещението на Т. Живков по покана на турския премиер С. Демирел на 22 март 1968 г. е подписана "Спогодба за изселване от НР България в Република Турция на български граждани от турски произход, чиито близки роднини са се изселили в Турция до 1952 г."

По време на преговорите възникват различия по редица въпроси, които намират решение в окончателния текст. Един от

най-дискутираните въпроси е кръгът на хората, които ще се възползват от правото да се изселят. Съгласно разпорежданията на чл. 1 право на изселване в Турция придобиват български граждани от турски произход, които попадат в следните категории семейни и роднински връзки с изселилите се до 1952 г.: а) съпруга, съпруг; б) баща, майка, баба, дядо, прабаба, прадядо; в) деца, внуци със съпрузите и децата си; г) необвръзаните с брачна връзка до влизането в сила на тази спогодба сестри, братя и непълнолетни и пълнолетни деца на починали сестри и братя.[144]

В хода на преговорите българската страна се стреми да разшири, а турската страна – да ограничи броя на лицата, които ще могат да се изселят съгласно посочените категории.[145] В началото на преговорите турската делегация настоява в третата категория да бъдат включени само лица, които не са обвързани с брачни връзки. Българската делегация не се съгласява с това предложение, като се мотивира с факта, че задомяването на децата и внуците не намалява степента на родството. В крайна сметка това ограничение отпада. Но за братята и сестрите, които влизат в четвъртата категория, ограничението остава.

Най-трудни и продължителни са преговорите по въпроса за ликвидирането на недвижимите имоти, по-специално на полските имоти, включени във фонда на ТКЗС. Турската страна настоява българската държава да изплати обезщетение за имотите, намиращи се в ТКЗС, както и за онези недвижими имоти, които изселниците не ще успеят да ликвидират или продадат на изгодни цени. Българската страна отстоява становището за свободно ликвидиране на недвижимите имоти преди изселването. Но се съгласява да окаже съдействие при осъществяването му.

Тези положения намират място в спогодбата. По силата на членове 10 и 11 на изселниците се предоставя правото да ликвидират свободно преди изселването си собствеността върху добитък, къщи и друго имущество, което притежават съгласно българското законодателство, действащо по време на влизането в сила на спогодбата. България не поема никакви

задължения по отношение на имотите, които изселниците не успеят да продадат или прехвърлят на друго лице. Такива имоти попадат под разпореждането на законодателството, което урежда въпроса за недвижимите имущества на чуждите граждани, тъй като изселилите се престават да бъдат български граждани. Що се касае до съдействието, с което се ангажират българските власти, то се свежда до улесняване на изселниците при разгласяване на продажбата, при получаване на необходимите документи и сумата от продажбата в договорения срок. Следователно съдействието не означава помощ, която да се изразява в компенсиране от страна на държавата на непродадените имоти или имотите, продадени на неизгодна цена. На изселниците не се предоставя правото да прехвърлят получените средства в левове или чуждестранна валута в Турция. Трансферът на средствата се извършва чрез закупуване и изнасяне на определени стоки, по време или след изселването, като съоръжения, необходими за упражняваните от тях занаяти и професии, и известно количество хранителни продукти за изхранването на семействата им за един-два месеца.

Сериозна дискусия се води по време на преговорите и по въпроса за социалните права на българските граждани, които ще пожелаят да се изселят в Турция. Основните спорове са около пенсионните права. Турската делегация пледира за запазване на всички осигурителни права, които са придобити или ще се придобият от изселниците на базата на българското законодателство. В българското пенсионно законодателство тогава не съществува текст, който да предвижда изплащане на пенсии в чужбина, освен в случаи, когато пенсията е отпусната на чужди граждани за претърпяна в страната злополука или пък има сключена спогодба със съответната страна в областта на социалното осигуряване. В дискусията се налага българското становище. Според чл. 12 от спогодбата "изселниците ще получат съответна компенсация за пенсията, получавана за трудова злополука, и за други пенсии и социални осигуровки, чието ползване в чужбина се признава от българското законодателство, в сила по време на изселването..." Тази фор-

мулировка, особено втората част на изречението, в което се предвижда изплащане и на други пенсии и социални осигуровки, предизвиква различно тълкуване. Въз основа на този текст турската страна настоява да бъдат компенсирани всички пенсии и социални осигуровки, придобити в България. Представителите на България влагат много по-ограничен смисъл на чл. 12 от спогодбата. Според тях втората част от изречението е дадена условно и тя може да се приложи, ако българското законодателство признае ползването на съответните осигурителни права в чужбина. България поема ангажимента да заплати компенсация за пенсиите, които лицата са получавали за трудова злополука. В обсега на така тълкувания чл. 12 попадат 420 от всичките 16 100 изселили се пенсионери. Поради различията в тълкуването обаче на практика и те не получават компенсация.[146]

Между представителите на България и Турция този въпрос се обсъжда няколко пъти. На преговорите, водени през 1976 г. за улесняване и ускоряване на прилагането на спогодбата, турската страна предлага да се започнат преговори за подписване на специална спогодба между НР България и Република Турция за социално осигуряване, която да се изгради върху принципа за реципрочност. Чрез подобна спогодба биха могли радикално да се решат социалните проблеми и на изселниците по спогодбата от 22 март 1968 г.

България обаче не е заинтересована от сключването на спогодба с Турция в областта на социалните осигуровки, тъй като между двете страни не съществува взаимен обмен на работници и специалисти. Евентуалното подписване на такава спогодба би означавало да се поеме ангажимент за обезпечаването на всички социално-осигурителни права на изселниците – както правото на пенсия за изслужено време и старост, за инвалидност поради общо заболяване и за инвалидност поради трудова злополука, реализирана преди изселването, така и правата, които биха възникнали вследствие при изпълнение на условията за пенсиониране поради навършена определена възраст и др.

Поради съществуващите сериозни различия между двете

страни имуществените и социалните проблеми на изселниците по силата на Спогодбата от 22 март 1968 г. не получават радикално решение, което създава допълнителни трудности при адаптирането им към новите турски условия.

Спогодбата, както предвижда чл. 14, влиза в сила след размяната на ратификационните документи между България и Турция на 19 март 1969 г. и нейното действие продължава до 30 ноември 1978 г. По силата на чл. 3 следва от април до 30 ноември всяка година да се изселват седмично по 300 души или приблизително около 10 000 годишно. През първите три години изселването върви в съответствие с това споразумение. През следващите години обаче броят им рязко намалява, през 1975 г. например се изселват само 338 души. Спадът се дължи на различията в тълкуването на отделните постановки, намерили място в спогодбата. Затова на 1 март 1976 е подписан съвместен "Протокол за улесняване и ускоряване на изпълнението на Спогодбата за изселване от 1968 г.". На 14 ноември 1977 г. се подписва нов протокол, с който се потвърждава изселването на установения контингент да приключи най-късно на 30 ноември 1978 г.[147] През деветте години, докато е в сила спогодбата, вместо 30 000 се изселват около 115 240 души. От получилите право да се изселят се отказват само 1711 души. На 30 ноември 1978 г. с размяната на дипломатически ноти по взаимно съгласие приключва дейността на Спогодбата за частично изселване. Но изселническият проблем продължава да присъства във взаимоотношенията между двете съседни страни и получава различни интерпретации в официалните позиции на правителствата на България и Турция.

Като цяло резултатите от частичното изселване не вдъхват голям оптимизъм. Наистина, то спомага за неутрализиране на основните противници на приобщаването и за обезсилване на естествения прираст на турското население за едно десетилетие. В реализирането на основната стратегическа цел обаче – етническото прочистване – то не играе особена роля. В процеса на преговорите за сключване на Спогодбата от 1968 г. става ясно, че Турция не е готова да приеме едно масово изсел-

ничество. Сред националистически настроените членове на българското партийно и държавно ръководство се оформят различни становища по този въпрос. Едно от тези течения поддържа идеята за масово изселване и настоява да се търсят възможности за нейната реализация, като Турция бъде убедена или бъде заставена да я приеме. Най-последователен защитник на тази идея е П. Кубадински. Впоследствие той заявява, че винаги е пледирал за изселването на турското население, за изселническа конвенция, която да реши този въпрос. Според него, ако управляващите среди в България не са предизвикали затварянето на границата през 1951 г., този въпрос е щял да бъде решен още тогава. В България са щели да останат десетина хиляди турци, които са обвързани с БКП, или пък са активисти на Отечествения фронт и на БЗНС... Затова П. Кубадински се противопоставял на онези членове на Политбюро и на отдела "За работа с масовите организации и турското население", които били против сключването на изселническа спогодба. Техните доводи, според него, звучали като "заучени приказки за пролетарския интернационализъм".[148]

Останалата част от радикално-националистическото крило стига до извода, че изселничеството не е надеждно средство в постигането на поставената цел. На срещата с членовете на редколегията на в. "Йени ъшък – Нова светлина" през юли 1970 г. Т. Живков изтъква, че въпросът за изселничеството е бил разискван многократно с турските власти, които категорично го отбягвали. От това според Т. Живков следвало, че масово изселване е невъзможно.[149] След като достигат до този извод, Т. Живков и неговото близко обкръжение поставят като главна задача пълното приобщаване на турското население към българската националност и търсят подходящи средства и пътища за ускоряването и рационализирането на този процес.

***

И така, политиката на тоталитарния режим през периода от 1944 до 1968 г. има противоречив характер. Отначало се възстановяват и се разширяват малцинствените права на

турската общност, което осигурява определени условия за нейното развитие. Турското малцинство се развива доста успешно в културната област, особено през 50-те години. На практика се формира своеобразна културна "автономия", която показва своята жизнеспособност, без да подкопава националната сигурност.

В същото време режимът не се отказва изцяло от политиката на етническо прочистване чрез масово изселничество. Макар че по времето на двете изселнически кампании близо 270 000 турци напускат България, на практика не се реализира идеята една държава – една нация. В процеса на преговорите по изселническата спогодба през втората половина на 60-те години става ясно, че Турция не желае масово изселничество. Това засилва стремежа към асимилация на етническите малцинства.

Началните опити за насилствена интеграция и асимилация се предприемат през първата половина на 60-те години. "Проби" на асимилационни актове се извършват по отношение на ромите и помаците, на които насилствено са сменени арабско-турските имена. По отношение на турското малцинство се провежда политика на ограничаване на етническите и културните особености. Така се поставя началото на т. нар. възродителен процес. Към средата на 60-те години той е прекъснат, тъй като се сблъсква със съпротивата на малцинствата, а и се появява възможност за провеждане на етническо прочистване чрез едно масово изселничество. След като става ясно, че чрез изселничеството не може да се реализира стратегията за етническа хомогенизация, ръководството на тоталитарния режим започва "възродителния процес", който в определени периоди придобива съществените черти на геноцида.

БЕЛЕЖКИ

1 Наумов, Н., Хр. Малешков, Ст. Чупарова, К. Борисова. Демографска прогноза до 2010 г. Универс. изд. "Стопанство". С. 1992, с. 22, табл. №2.1.

2 Международни договори на България. С.1994, т. II.

3 ЦДА, ф. 28, оп.1, а.е. 113; в. "Отечествен фронт" бр. 105, 5.I.1945 г.

4 ЦДА, ф. 28, оп. 1, а.е. 113.

5 Пак там.

6 Резолюция на Националната конференция на турските отечественофронтовски комитети. ЦДА, ф.28, оп.1, а.е. 113; в. "Отечествен фронт", бр. 105, 05.I. 1945 г.

7 ЦДА, ф. 146, оп. 5, а.е.219, л.14.

8 Kılıç, O. Kader Kurbanı. Ankara, 1989, s. 158,159.

9 ЦДА, ф. 146,оп. 5, о.е. 219.

10 ЦДА, ф. 1, оп. 6, а.е. 34.

11 ЦДА, ф. 1, оп. 6, а.е. 32, л.1-3

12 В. "Yeni ışık" бр. 65, 15.XII.1947.

13 Държавен вестник, № 263, 27.XI.1944.

14 Пак там, № 62, 17.III.1945.

15 Мемишев, Х. Българските турци в борбата за укрепване на народнодемократичната власт. (1944-1948). Сп. "Ист. преглед", 1984, №4, с. 72-73.

16 ЦДА, ф. 28, оп. 1, а.е. 199, л.7; Işık , бр. 4, 03.VIII.1945 г.

17 ЦДА, ф. 28, оп.1, а.е. 102, л.8;

18 "Работническо дело", 09.IX.1946г.

19 ЦДА, ф. 28, оп.1, а.е. 219.

20 След 9 септември 1944 г. в продължение на няколко години ЦК на БРП (к) се отнася благосклонно дори към тенденцията на обособяване на помаците. На базата на постановките на помашките конференции (на 29.XII.1944 г. и 30.III.1945 г.) решава да се възвърнат арабско-турските имена. "Дружба – Родина", която играе решаваща роля в преименуването в края на 30-те и началото на 40-те години, е обявена за фашистка организация и разтурена. На тези конференции се констатира, че мнозинството от помаците имат турско национално съзнание. (ЦДИА, Ф.1, оп.25, а.е. 67; Видински, Р. "Да надникнем в тъмните дебри на Родопа", В."Работническо дело", 1945, бр.95; Михайлов, Ст. Възрожденският процес, С. 1992, с. 176-178.

21 Ст. дневници на XXVI ОНС, 1 р.с., 26.II.1946, кн. 2, стр.292.

22 В."Işık", бр. 18, 05.II.1945.

23 В."Işık", бр. 21, 20.III.1945.

24 В."Işık", бр. 22, 01.IV.1946.

25 В."Işık", бр. 17, 15.I.1946.

26 ДВА – Dışişleri I. Daireden Makama mütakere. 15.VII.1946, 281.

27 Държавен вестник, № 234, 12.X.1946

28 ЦДА, ф. 142, оп.4, а.е. 59, л. I.

29 Чакъров, Н. Развитие и постижения на народното образование у нас. С., 1954, с. 30.

30 ЦДА, ф. 142, оп.5, а.е. 153, л. 9-10.

31 Kılıç, O.Kader Kurbanı, Ankara, 1989, s. 170.

32 Keskioğlu, O. Bulgsristan'da Türkler.... 1985, s. 91.

33 Kılıç, O. Kader..., s. 215, 218.

34 ЦДА, ф. 142, оп.4, а.е. 284; оп. 6, а.е. 137, л. 47.

35 ЦДА, ф. 142, оп.4, а.е.357

36 Yeni ışık, № 41, 20.X. 1948.

37 По-подробно И. Ялъмов, Турският периодичен печат в България (1878-1996) – В: Периодичен печат на малцинствата в България (1978-1997), С. 1998.

38 Бейтулов, М. Животът на населението от турски произход в НРБ. С, 1975, с. 82

39 Мемишев, Ю. Задружни в социалистическото строителство на родината. С., 1984, с.59

40 Пети конгрес на БКП. 18-25 .XII.1948. стенографски протокол, 2.I.1949, с. 494

41 Държавен вестник, № 113, 18.V.1945

42 Стенографски дневници на XXVI ОНС, засед. 105, 26.IX. 1946, кн.3 с.1158-1160, 1174-1175.

43 Мемишев, Ю. Задружно..., с. 22, 25, 68.

44 Пак там, с. 74.

45 Davutoğlu, A. Ölüm Daha Güzeldi, İstanbul, 1979.

46 Kılıç, O.Kader Kurbanı, Ankara, 1989, s. 504.

47 Държавен вестник, бр.48, 1.III.1949.

48 Сборник от нормативни документи, отнасящи се до вероизповеданията.с.1982 г.

49 В. "Yeni ışık", № 20, 15.V. 1950; В. "Отечествен фронт", № 114, 05.IV.1950.

50 ЦДА, ф. 28, оп.6, а.е.14.

51 Баев, Й., Н. Котев. Изселническият въпрос в българо-турските отношения след Втората световна война. сп. "Международни отношения", кн. 1 год.XXIII, 1994, с. 20.

52 ЦДА, ф. 1, оп.5, а.е.19, л. 17.

53 ЦДА, ф. 1, оп.8, а.е.186.

54 ЦДА, ф. 1, оп.6, а.е.637, л. 17-26.

55 Пак там, л. 2-3.

56 ЦДА, ф. 1, оп.5, 41, а.е.637, л. 46

57 ДА МВнР, оп.11, д.36, п. 310;ЦДА, ф. 1б, оп. 6, а. е. 653.

58 Баев, Й., Н. Котев, Изселническият въпрос .. сп. "Международни отношения", кн. 1 год.XXIII, 1994, с. 24.

59 Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri,..., s. 216, s. 217

60 Ibid., s. 217.

61 Ibid., s. 219.

62 Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu - Bulgaristan'da Türk varlığı, Ankara, 1992, s. 9.

63 Ibid., s. 60.

64 Ibid., s. 227.

65 Ibid., s. 61-62.

66 Кубадински, П. "Винаги съм бил за подписване на изселническа конвенция, а не за "възродителен процес". В. "Континент", 5.V.1995.

67 ЦДА, ф.1, оп.6, а.е. 1917.

68 ЦДА. ф.1, оп.6, а.е. 1298, л.37.

69 По думите на Али Рафиев, който в качеството си на зав. отдел "За работа сред турското население" активно участва в подготовката и провеждането на новата политика, споменатата азербайджанска делегация при посещението си в нашата страна представя проекто-решение за работа сред турското население.

70 Преброяването на населението на НРБългария на 1.XII.1956 г. Кн.2, с. 124-125.

71 Турски гимназии са открити в Шумен, Русе, Нови пазар, Омуртаг, Момчилград, Кърджали, Ардино и Крумовград.

72 В. "Поглед", бр.17, 29.IV.1991 г.

73 Мемишев, Х. Задружни в социалистическото строителство..., с. 118

74 Постановление №631 на Министерския съвет от 5.VIII.1952 г. – ЦДИА, ф.136, оп. 11, а.е. 565, л. 1-6.

75 15 години народно образование. С. 1959, с. 216.

76 Преброяването на населението в НРБ на 1.XII.1956, Кн. 2, с. 124-125.

77 ЦДА, ф.143, оп. 8, а.е. 124

78 Татарлъ, И. Културната революция сред турско населението – В: Народна Република България – наша родина. С. 1964, с. 166.

79 ЦДА. Ф. 148, оп.1, а.е. 40, л. 20-21.

80 Татарлъ, И. Културната революция..., с. 142.

81 ЦДА. Ф. 136, оп.7, а.е. 435, л. 18-21, а.е. 547, л. 14-15; а.е. 741, л. 25-28.

82 Касабов, Й. Тайните на контраразузнавача. Шумен, 1995, с. 120.

83 ЦДА. Ф. 1, оп.5, а.е.353

84 Мемишев, Ю. Задружни...., с. 68, 69

85 Пак там, с. 72

86 Азбучен указател към стенографските дневници на II ОНС (1953-1957 г.), с. 2,12, 18, 20; Азбучен указател към стенографските дневници на III ОНС (1958-1962 г.), с. 2, 4, 6, 10.

87 Мемишев, Ю. Задружни...., с. 74, 79.

88 Михайлов, Ст. Възрожденският процес. С. 1992, с. 216-217.

89 Живков, Т. Срещу някои лъжи. С. 1993, с.81; Мемоари, С. 1997, с.444.

90 Пак там; Трифонов, Ст. Строго секретно в. "Поглед" бр. 17, 29.IV.1991.

91 ЦДА, ф.1, оп.6, а.е. 6953. Среща на Т. Живков със зав.отделите на ЦК на БКП по въпроса за работата сред турското население на 14.XII.1967.

92 Материали на XXII конгрес на КПСС, С. 1962г., с. 555; ЦДИА, ф.1, оп.5, а.е. 352.

93 ЦДА, ф.1, оп.6, а.е. 3062.

94 Пак там.

95 ЦДА. Ф. 1, оп. 6, а.е. 2879; а.е. 3372.

96 "Тезиси на ЦК на БКП за работата на партията сред турското население" ЦДИА, ф.1, оп. 5, а.е. 352, л. 442-470.

97 Вж. Доклад на Генщаба на БНА от 30 .VI.1947г., ЦДА, ф. 214б, оп. 1, а. е. 716.

98 ЦДА. ф. 1, оп. 5, а.е. 352.

99 Тезиси..., с.12.

100 Пак там, с.13.

101 ЦДА. ф. 1, оп. 5, а.е. 352, л. 373.

102 Тезисите...., с. 21.

103 ЦДА. ф. 1, оп. 5, а.е. 420, л. 29.

104 Трифонов, Ст. "Строго поверително", в. "Поглед" №17, от 29.IV.1991

105 Кубадински, П. Доклад за подобряване работата на партията сред турското население, ЦДА. ф. 1, оп. 5, а.е. 352, л.359.

106 ЦДА. ф. 1, оп. 5, а.е. 352, л.399.

107 ЦДА. ф. 1, оп.65, а.е. 3645, л.55.

108 ЦДА. ф. 1, оп.65, а.е. 352, л.466, 467, 468-469.

109 ЦДА. ф. 1, оп.5, а.е. 353, л.397, 398.

110 Бюлетин , Министерство на просветата и културата, 1959, бр. 10.

111 Тахиров, Ш.Българските турци по пътя на социализма. С., 1978, с. 105; Татарлъ, И. Културната революция сред турското население – В: Народна Република България – наша родина. С. 1964. с. 155-157; Бейтулов, М. Животът на населението от турски произход в НРБ. С, 1975, с. 77-79.

112 ЦДА. ф. 1, оп.5, а.е. 352, л.468.

113 Т. Живков твърди точно обратното, а именно: "Две години задържахме факултативното изучаване на турския език, въпреки нежеланието да посещават занятията." (Мемоари,..., с.445).

114 ЦДА. ф. 1, оп.5, а.е. 352, л.397, 398, 399

115 Татарлиев, И. Културната рев...., с. 166, 167.

116 Баев, Й., Н. Котев, Изселническият въпрос ... Сп. "Международни отношения", год XXIII, 1994, кн. 2, с.50.

117 ЦДА. ф. 1, оп.6, а.е. 5657, л.3-21.

118 Доклад за работата сред турското население, внесен в Политбюро на ЦК на БКП от В. Иванов на 25.X.1963 г. – ЦДА. Ф. 1, оп.6, а.е. 5371, л.166.

119 ЦДА, ф.1, оп.6, а.е. 4749, л. 14.

120 Пак там, л. 22.

121 ЦДИА. ф. 1, оп.6, а.е. 5454.

122 Пак там.

123 Пак там.

124 Пак там, л. 16.

125 ЦДА. ф. 1, оп.6, а.е. 5371, л.156.

126 Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri..., s. 267.

127 Пак там, с. 269.

128 ЦДА. ф. 1, оп.6, а.е. 5371, л.157.

129 в. "Yeni ışık", № 29, 5.III. 1964.

130 В. "Halk gençliği", № 12, 20.III.1964; В. "Yeni ışık", № 49, 21.IV.1964.

131 ЦДА. ф. 1, оп.6, а.е. 5371, л.162.

132 Пак там, л. 156.

133 ЦДА. ф. 1, оп.6, а.е. 5371, л.143-193.

134 ЦДА. ф. 1, оп.6, а.е. 5371, л.184.

135 Şimşir, Bulgaristan Türkleri..., s. 290, 293.

136 Çavuş, M. Türkülerimiz ve Türkücülerimiz. "Balkan Türklerinin sesi", Ağustos - Eylül 1990, s.9.

137 Ялъмов, И. Турският периодичен печат..., с. 38-40.

138 Бюлетин, Министерство на народната просвета, 1964, бр. 6-7.

139 Дневници на V ОНС, 27.II.1966, с.32, 34.

140 Живков, Т. Мемоари..., с.82.

141 ЦДА. Ф. 1, оп.6, а.е. 6409, л. 9.

142 Пак там, л. 9.

143 Външна политика на НРБ, т. II (1963-1969), с. 1971 , с. 263.

144 Спогодба..., Държавен вестник, бр. 82, 21.Х.1969 г.

145 Б. Шимшир твърди обратното. Според него българската страна, за да не загуби много работна ръка, ограничила броя на изселниците. Şimþir, B. Bulgaristan Türkleri..., s.324.

146 Доклад на министъра на външните работи П. Младенов до Министерския съвет на НРБ за уреждане на компенсацията на пенсиите за трудова злополука на турските изселници, изселили се по Спогодбата от 22 май 1968 г. МС, А 11 – 127.

147 Баев, Й., Н. Котев, Изселническият въпрос..., с. 52.

148 Кубадински, П. "Винаги съм бил за подписване. В. "Континент", 3.VI.1995.

149 Живков, Т. Избр. съч. т. 18, с. 104.

ГЛАВА ПЕТА
"Възродителният процес" - уникална форма на асимилация

Терминът "възродителен процес" влиза в публична употреба едва към средата на 80-те години на XX в. Асимилаторският процес, който се кодира с него, обаче, започва да се провежда в началото на 70-те години. "Възродителният процес" е всеобхватен. Кампанията за насилствено преименуване, с което обикновено се отъждествява този процес, макар да представлява неговата кулминация, не го изчерпва напълно. Т. нар. възродителен процес обхваща един по-продължителен период. Фактически той започва още в началото на 60-те години и с едно прекъсване от около 5-6 години продължава да се провежда системно след приемането на решенията на Политбюро през 1969 г. В неговия обхват се включват всички действия, насочени към заличаване на народностните особености на етническите малцинства и по-специално на тяхната култура, език, имена, религия, специфичен бит, обичаи и традиции.

Независимо от многобройните си изявления и публикации, Т. Живков и обкръжението му нито преди, нито след 10 ноември 1989 г. посочват някакви що-годе приемливи причини за ориентирането си към "възродителния процес". Прибягвайки към мистификации, през цялото време те се опитват да внушат на българската и световната общественост, че "възродителният процес" е организиран, за да се защити българската нация от грозящите я опасности като пантюркизъм, тероризъм и т.н. Нееднократно заявяват, че разкриването на причините и характера на този процес би застрашило националната сигурност и вътрешния мир.[1] От друга страна се твърди, че процесът е подет от самото население доброволно, дори по настояване на старейшините.[2]

Анализът на достъпните архивни документи потвърждава, че основните причини, които насочват управляващите към този процес, имат политически характер. Те са породени от

неспособността на режима да намери оптимално решение на жизнено важни социални и политически проблеми.

Един от важните проблеми, с които се сблъсква тоталитарната власт, е демографският. Той се превръща във важен фактор при формирането на малцинствената политика през 70-те и 80-те години. Към 1965 г. се проявяват негативни тенденции в демографската структура на българското население. Започва намаляването на естествения прираст на българската народност. Докато през 1965 г. той е 5,5 на хиляда, през 1967 г. пада до 4,1, а през 1975 г. е 4,83 на хиляда. При турското малцинство също започва процес на намаляване на прираста, но в сравнение с естествения прираст на българската народност той продължава да бъде много висок. През 1965 г. естественият прираст на турците в България е 21,9 на хиляда, през 1970 г. – 19,4, през 1975 – 16, а през 1985 г. – 11,7 на хиляда.[3] Въпреки постепенното намаляване на естествения прираст и "роднинското изселване" през периода 1969-1978 г., общият брой на турското население в България не намалява, дори леко се увеличава. В страната през 1965 г. има 780 000 турци, през 1975 г. – 771 900, а през 1985 г. – 795 500 души.[4] Относителният им дял спрямо цялото население през 70-те години също съвсем леко се увеличава. Докато през 1975 г. процентът на турското население в България е 8,8 на сто, през 1985 г. е 8,9 на сто.[5] Според прогнозите, подготвени за ЦК на БКП, се очаква тази тенденция да се запази до началото на двехилядната година. Очаква се през 2000 г. в България да живеят около 926 122 турци, а през 2010 г. – 1 044 992, което би съставлявало съответно 8,78 и 10,20 на сто от цялото население.[6] За да се запази съществуващият относителен дял на турското малцинство, специалистите препоръчват да се организира изселването на 8000 – 9000 годишно до 2000 година.

По време на преговорите за нова спогодба през втората половина на 60-те години става ясно, че продължаването на емиграцията вече е невъзможно. Особено отрицателният отговор на турския президент К. Еврен в началото на 80-те години попарва надеждите да се реализира политиката на етническо прочистване чрез масово изселничество.

Вместо да търси решения на социално-икономическите проблеми, които пречат на естествения прираст на българите, тоталитарният режим започва да спекулира с демографския проблем, за да оправдае асимилаторската си политика. В печата се появяват съобщения, че в районите с компактно турско население броят на турците нараства 6 пъти по-бързо, че мюсюлманските семейства, които през 1940-1960 г. са имали по 2-3 деца, през 1980 г. раждат по 5-6 деца.7 Отговорни фактори на режима заявяват, че българската нация се топи като сняг и е застрашена от изчезване.[8] Нещо повече, причините за това се търсят в гражданите от турски произход. Насочвайки вниманието на българите към нереални проблеми, режимът подготвя почвата за асимилацията.

Друга причина, която довежда до "възродителния процес", е блоковата политика, постоянното противопоставяне между двете военно-политически системи. Принадлежността на двете съседни страни – България и Турция – към противостоящи военни лагери поражда взаимно недоверие, подозрение. Ръководството на тоталитарния режим се отнася подозрително не само към Турция, но и към турското население в България. Постоянно се внушава, че в случай на превръщане на "студената война" в "гореща" армиите на двете страни непременно ще се сблъскат и осемстотин хиляди местни турци ще се превърнат в "пета колона" на Турция. Външната политика и външнополитическите действия на Турция се тълкуват едностранчиво, а в някои случаи и превратно. В нейно лице българските управляващи кръгове виждат вековен и най-опасен външен враг, аванпост на империализма на Балканите. Т. Живков се опитва да убеди обществеността, че през този период Турция непрекъснато се въоръжава, създава най-голямата армия, главният удар на която е насочен срещу България. Без да приведе някакви факти, той твърди, че през 70-те и особено 80-те години пантюркизмът взема връх в политиката на Турция, която от своя страна започва да се намесва във вътрешните работи на България.[9]

Наистина, през 70-те години, когато тоталитарният режим започва да провежда политика на ограничаване на етническата

специфика и дори сменя имената на част от мюсюлманите, Турция често поставя въпроса за положението на турското население в България, което открито окачествява като свои сънародници. Въпросът се поставя както от официалните представители на турската държава, така и от неправителствените организации. Той се появява често на страниците на печата. В тази посока активно работи Дружеството на преселниците, новосъздадената Асоциация за култура и солидарност на родопските и дунавските турци и т.н. Ръководните турски среди повдигат този въпрос на срещите си с представителите на българската държава. Особена настойчивост проявяват в това отношение тогавашният президент на Турция Кенан Еврен, премиерът Тургут Йозал, лидерът на Народнорепубликанската партия Бюлент Еджевит и др. Към средата на 1984 г., когато започва кампанията за смяна на имената на турците от смесените семейства с помаци в Кърджалийски окръг, някои турски политици проявяват нервност, припряност и в отделни случаи не се съобразяват с утвърдилите се в междудържавните отношения дипломатически правила. През лятото на 1984 г. Т. Йозал, в присъствието на журналисти, заявява на външния министър на България Петър Младенов: “Какво правите с нашите сънародници? Вие ще отговаряте за тях. Турция ще ви търси отговорност за това!”[10] Твърде емоционално подхождат печатът и споменатите дружества на изселниците. Някои от тях интерпретират въпроса за турското малцинство от позициите на крайния национализъм.

Дипломатическите и специалните органи представят подобни изяви и материали пред управляващия екип на тоталитарния режим като доказателство за наличието на агресивни турски планове спрямо нашата страна и за активизиране на антибългарски действия и пропаганда.[11]

Като проява на агресивност и намеса във вътрешните работи на България се интерпретира всяко поставяне на въпроса за правата на турското малцинство. Оспорва се не само правото на турската държава да се грижи за него, но и малцинственият характер на турската общност в България.[12] От

края на 60-те години българските управляващи среди не приемат наличието на турско малцинство на територията на своята страна. Така се подлагат на ревизия постановките за турското малцинство, намерили място в българската конституция и в "Тезисите" на Октомврийския пленум на ЦК на БКП от 1958 г. Т. Живков се опитва да убеди в това и М. Горбачов. Информирайки го за разговорите си с К. Еврен, той заявява: "Подчертах пред него, че това население не е част от турската нация и те нямат право да се занимават с неговото положение и бъдеще.[13]

От друга страна през 70-те години идеолозите на комунистическата партия с активното участие на тайните служби утвърждават парадоксалната концепция за турците като чужд елемент, като "пета колона" на Турция на територията на България. Партийните комитети и поделенията на Държавна сигурност (ДС) разпростират мрежата си, за да следят и контролират представителите на турското малцинство. Започват да се трупат секретни "информации" за наличието на организации, които "водели" пантюркистка дейност и целяли обявяване на автономия, за шпионски и терористични групи.[14] Така чрез изопачаване на определени информации, чрез провокации и инсцениране на "вражески акции" от сътрудниците на ДС се изгражда синдромът за "турска опасност".

Като важна причина за появяването на т.нар. възродителен процес може да се посочи и идеологическият фактор. Симбиозата на марксизма с национализма, която се проявява в почти всички комунистически партии в бившите социалистически страни след падането на Берлинската стена (1989 г.), в БКП възниква още към края на 60-те години. Тя се формира в резултат на надделяването на националистическото крило в ръководството на БКП. Управлението на идеологическия фронт в определен период е поверено на такива националисти като Венелин Коцев и проф. Илчо Димитров. Решаваща роля обаче има обкръжението на Т. Живков и на Людмила Живкова. "Ловната дружина" на "Първия", включваща академиците Ангел Балевски – председател на БАН, Георги Джагаров – зам. председател на Държавния съвет

и председател на Съвета за развитие на духовните ценности на обществото, и Пантелей Зарев, стои изцяло на патриотарски, шовинистични позиции.

Под тяхно влияние възниква стремеж за формиране на единна и силна нация, която да играе хегемонна роля в региона. Закономерният характер на появата на такава нация в първите години се обосновава с ленинско-сталинската теза за сливане на нациите и формиране на единна общност в комунистическата фаза. В началото на 70-те години в Съветския съюз се търсят по-ефикасни форми и пътища за ускоряване на този процес. На XXIV конгрес на КПСС (1971 г.) се издига тезата за единен съветски народ като нова историческа общност от хора.[15] Тази идея се подема от БКП. Между 1971 и 1973 г. се пуска в обращение понятието "единна социалистическа българска нация". Тази хибридна концепция започва да доминира в идейно-политическата платформа на БКП по националния въпрос. Прави се опит за създаване на хомогенна етническа, политическа и културна идентичност чрез интегрирането на етническите малцинства към българската народност, но главно с принудителни и силови средства.

По време на практическото провеждане на "възродителния процес" се случват и други социални и политически събития като кризисни ситуации в някои социалистически страни, които стават причина за интензификацията на този процес. На определен етап той придобива характерните черти на геноцида.

В практическото провеждане на т.нар. възродителен процес сред турското малцинство се очертават няколко етапа. Първоначално той започва с ограничаване на етническата специфика чрез административни средства. За втория етап е характерна насилствената смяна на арабско-турските имена, след което се предприемат мерки за окончателното утвърждаване на възродителния процес.

1.Политиката на пълно приобщаване (1969 – 1984 г.)

Към края на 60-те години комунистическата партия подлага на преоценка политиката на "приобщаване", която се прилага в

първата половина на десетилетието, Анализирайки политическата практика, теоретиците ѝ стигат до извода, че за пълното интегриране на турското малцинство към българската народност не може да се разчита само на автоматичното действие на социалистическите идеи и принципи.[16] Счита се, че интегрирането на класова основа е рисковано бавен процес. БКП чувства необходимост от нова обединителна формула, която да съчетава комунистическия идеал със завръщане към българския родов корен.

Коригирането на малцинствената политика се налага от възприемането на нов стратегически курс. Както Съветският съюз и някои страни от Източния блок, така и България си поставя стратегическата цел "строителство на развито социалистическо общество". В процеса на неговото изграждане се очаква изчезването на класите и формирането на социална еднородност, което пък ще даде възможност за ускоряване процеса на единение на нациите. Така утопичната идея за формиране на "единна социалистическа българска нация" придобива характер на непосредствена практическа задача, а пълната асимилация на етническите малцинства става основна национална цел. За постигането на тази цел се налага преутвърждаване на политиката на пълно приобщаване и внасяне на нови елементи в нейното съдържание.

През 1967 г. Т. Живков възлага на отдела "За работа с масовите организации и турското население" начело с Али Рафиев, с участието на други отдели на ЦК на БКП, да внесе проект за нова политическа програма. Докладът и проекторешенията, които са внесени в Политбюро през септември с. г. обаче, предизвикват остра реакция и се превръщат в катализатори на патриотарските чувства. Главната причина за такава реакция се крие в характера на проекторешенията. С тях се цели не пълното приобщаване, т.е. заличаване на етническата и културната идентичност на турското малцинство, а тяхното укрепване и развитие. Освен това се прави опит за открито поставяне на някои проблеми и търсене на по-приемливи решения за тях.[17]

На първо място се констатира, че е необходимо да се

измени решително мястото на турското население в производствения процес. По това време 83 на сто от турците продължават да се занимават със селско стопанство. Докато общо в страната на 1000 души население 125 човека са заети в промишлеността, в районите с компактно турско население тази заетост е между 30 и 60 души. От заетите в промишлеността само 2 на сто са ангажирани постоянно с квалифицирана работа. Огромното мнозинство от работниците турци са сезонни работници в строителството и извършват неквалифицирана и нископлатена работа.[18]

На второ място се подчертава необходимостта от сериозно подобряване на образователното дело сред турското малцинство. Основно образование завършват малко повече от половината, а средно – само 22 на сто от децата и младежите-турци. Докато общо в страната на 10 000 души се падат 126 студенти, при турското население техният брой е 8. Главната причина за това се крие в липсата на подходяща материална база в училищата и подготвени учителски кадри. В проекторешенията е включено предложението да бъдат създадени необходимите условия за увеличаване на дела на завършващите основно, средно и висше образование, като във висшите учебни заведения се определят квоти за младежи-турци. В тях се предвиждат и конкретни мерки за подобряване изучаването на турския език.[19]

На трето място се изразява безпокойство във връзка с изоставането в развитието на културата на турското малцинство, за преодоляването на което културните институции не полагат необходимите усилия. Крайно ограничена е издателската дейност. През този период се издават годишно едва 500 коли литература на турски език. Излизат самостоятелно само два вестника, единият от които – "Йени ъшък", три пъти в седмицата в 50 000 тираж, и в. “Халк генчлиги” – един път в седмицата в 10-хиляден тираж. Според авторите на доклада изкуствено се пречи на създаването на такива културни институции като драматичен театър, музикален ансамбъл и други. Години наред не се подобряват съставите на естрадните театри в Кърджали, Разград и Шумен. Съответните държавни

органи не полагат грижа за създаването на необходимите кадри за развитието на етническата култура на турското население. През това време в театралните, музикалните и балетните училища почти няма ученици и студенти-турци.[20] Затова в проекторешенията са включени предложения за разширяване на радиопредаванията и за излъчване на телевизионни програми на турски език. Поставя се въпросът за необходимостта от драматичен театър и приемане на изявилите се писатели и поети-турци в Съюза на българските писатели.

На четвърто място, изразява се недоволство от липсата на достатъчно кадри-турци в ръководните органи на стопанските, държавните и обществените организации. Според А. Рафиев дори в селата с преобладаващо турско население, в които има подходящи хора, на отговорна работа се издигат много малко турци. Още по-малко са такива кадри в окръжните и централните органи на управление.[21] По този въпрос се правят редица предложения, някои от които са необичайни за българските условия. Паралелно с искането да се подготвят повече хора в съответните партийни учебни заведения у нас и в Съветския съюз, за да се разшири участието на представителите на турското малцинство в окръжните и централните органи на управление, се предлага и включването на кадри-турци в офицерския състав на армията и на Министерството на външните работи, в дипломатическите и търговските представителства след съответната подготовка.

По такъв начин Али Рафиев и неговото обкръжение стават изразители на настроенията и стремежите на турското население и по-специално на неговата интелигенция, израснала през 50-те и 60-те години. Обективно те пледират за продължаване на фазата на разцвет на турското малцинство и неговата култура.

Повдигнатите въпроси и искания са посрещнати твърде негативно от представителите на националистическото крило в партийното ръководство, които започват да доминират, след като М. Григоров е отстранен от Политбюро и от поста секретар на ЦК на БКП по идеологическите въпроси и на негово място е избран Венелин Коцев. Под тяхно давление

Политбюро на ЦК на комунистическата партия отхвърля внесените документи и възлага на Секретариата на Централния комитет да подготви нов проект за решения.

Основните мотиви на един такъв подход са изложени в съображенията на Т. Живков на заседание на Политбюро на 2 септември 1967 г. и на срещата му със завеждащите отдели на ЦК на БКП на 4 декември същата година.[22] Според него в случая се касае за изключително важен въпрос, който засяга не само 700-800 хиляди души турско население, а преди всичко българската нация. Като цяло предлаганите мероприятия, по негово убеждение, противоречат на линията на ЦК на партията за приобщаване, тъй като щели да доведат до обособяването на турското население, до културна автономия.[23] На срещите си със зав. отделите на ЦК и с редколегията на в. "Йени ъшък-Нова светлина" той подробно се спира на опасността от евентуално формиране на културно-национална автономия и превръщането на турския език в официален държавен език в районите с компактно турско население. В духа на ленинските постановки българският държавен ръководител окачествява културно-националната автономия като "реакционен лозунг по същество", чието осъществяване "би лишило (турското население – б. а.) от ценностите на нашата и световна култура."[24] На базата на тази несъстоятелна теза се обосновава необходимостта от ограничаване на етническата култура и на ролята на майчиния език. Всякаква защита на необходимостта от тяхното съхраняване и развитие се разглежда като поддаване на влиянието на вражеските, реакционни и националистически елементи.[25]

С приемането на решение № 84 от Политбюро на ЦК на БКП "За по-нататъшното подобряване на работата сред турското население и пълното му приобщаване към българския народ в борбата за социализъм и комунизъм" на 25 февруари 1969 г. се преутвърждава линията на приобщаване, която според Т. Живков е изработена след Априлския пленум 1956 г. Макар да се касае за политика, провеждана от началото на 60-те години, в нея са включени и нови елементи. Докато по-рано се набляга на укрепването на дружбата между българското и

турското население, сега се акцентира върху пълното приобщаване, т. е. като недалечна политическа задача се поставя асимилацията.

Една от причините за поставяне на такава нереалистична задача се крие в настъпилите промени в политиката по изселническия въпрос. Преговорите, които се водят с Турция през втората половина на 60-те години, не оставят никакво съмнение в безнадеждността на залагането на масовото изселничество. Затова управляващите среди решават вместо да изселват турското население, да го използват за постигане на своите икономически цели. Работниците и селяните-турци се явяват важен резерв в посрещането на нуждите от неквалифицирана работна ръка. Паралелно с това чрез провеждане на политика на асимилация управляващите среди очакват да бъдат приети като националноотговорни политици. Затова публично отстояват необходимостта от българска национална политика, която би могла да се отличава дори от съветската практика, смятана за най-адекватна на марксистката теория по националния въпрос. При обосноваването на тази необходимост те абсолютизират, дори преиначават някои особености в историческото формиране на малцинствата у нас. Паралелно с подчертаването на историческия факт, че турското население "не живее в присъединена към България чужда територия", вече се пуска в обращение хипотезата за нетурския му произход. Партийните пропагандисти и отделни историци и социолози правят опити да отрекат всякакви връзки между турското малцинство в България и турския етнос, живеещ в южната ни съседка.

С подобни научно недоказани хипотези се обосновава политиката на пълно приобщаване, т.е. на асимилация, която стои в основата на Решение № 84. По своя характер те коренно се отличават от първоначалния проект. Докато в проекта, внесен от А. Рафиев, се предвижда създаване на условия за развитието на етническата култура и специфика, с Решение № 84 се цели тяхното заличаване. В решението като главна задача се поставя "...още по-твърдо и последователно провеждане... линията на приобщаване на турското население към политиката

на БКП" и българския народ.[26] В случая се изхожда от презумпцията, че обществената собственост, марксистката идеология и "социалистическата демокрация" създават необходимите предпоставки за формиране на социална еднородност и оттам на етнически монолитна нация.

Анализът на изложенията на Т. Живков и останалите членове на Политбюро на ЦК на БКП при обсъждането на проектите за решения и някои пропагандистки публикации не оставят съмнение, че приобщаването по своята същност представлява своеобразна форма на асимилация. Същността на понятието "приобщаване" се тълкува по различен начин в официално утвърденото Решение № 84 и речите на Т. Живков. По смисъла на решението "приобщаването" означава сплотяване на турското население около политиката на БКП и интегрирането му в "българския народ". На "приобщаването" се гледа като на средство за сближаване и сдружаване, което в бъдеще ще доведе до формиране на етнически единна нация. Разбира се, това създава впечатление, че формирането на единна нация е по-далечна перспектива. На такава позиция застават някои научни работници и партийни кадри.

Ръководещата група на режима обаче разглежда асимилирането на турското малцинство, както и на останалите малцинства, като близка задача. Пред държавните и партийни функционери Т. Живков открито заявява, че се провежда линия на създаване на единна социалистическа българска нация. Според него приобщаването е процес на сближаване и сливане на турското население с българската националност. "Значи ли това асимилация? – пита той и отговаря: – Да, от наша, от марксистко-ленинска гледна точка значи."[27] В същото време Т. Живков се опитва да успокои турското малцинство, като обещава асимилацията да не се провежда с насилствени методи. Пред членовете на редколегията на в. "Йени ъшък-Нова светлина" той обосновава "прогресивността" и закономерността на асимилацията, която променя качествата на етническите общности и ги превръща в комунистическа нация.[28]

Подобни изявления не оставят съмнение, че понятието "приобщаване" се пуска в обръщение от тоталитарния режим

като по-безобиден израз за асимилацията. При обсъждане в Политбюро на ЦК на БКП на първоначалния проект за решение от 1967 г. А. Цанев, кандидат член на Политбюро и министър на вътрешните работи, заявява: "Дали ще го наречем приобщаване или асимилация – това население трябва да стане част от българската народност... Ако това население... има български произход, защо тогава ще се страхуваме открито да говорим за връщането на неговата националност..."[29]

Някои членове на Политбюро обаче имат опасения и препоръчват да не се застава на националистически позиции. Ж. Живков, член на Политбюро и заместник-председател на Министерския съвет, предлага в решението да не се споменава за етническо сливане. "И да искаме, – подчертава той – не може да ги асимилираме... затова не бива да засягаме техните народностни чувства..."[30] К. Тричков, кандидат-член на Политбюро, набляга върху необходимостта от разграничаване на турското население от българомохамеданите.[31]

Отчитайки наличието на различни мнения в Политбюро, Т. Живков в заключителното си слово подчертава, че е необходимо да се избегне под каквато и да е форма и повод употребата на думата асимилация и да се наложи курсът на приобщаването, крайната цел на което е създаването на единна нация. Той дава указания новият проект да се подготви в духа на тази бележка и да бъде превърнат в пропагандистки документ. Според него трябва да има и втора програма, която ще служи за ръководство на партийните и държавните органи и няма да се публикува. Така двуличието, неискреното отношение към турското население се превръща в официална партийна и държавна политика.

Истинската цел на приобщаването е пълна унификация на всички граждани, изкореняване на етнонационалното съзнание, форсиране на формирането на етнически монолитна българска нация. Пътят за постигането на тази цел, според архитектите на политиката на приобщаването, е претопяване на етническите малцинства и по-специално на турското малцинство чрез училището, киното, театъра, научната и художествената литература, чрез идеологическа обработка и административен натиск.

Затова през 70-те години цялата практическа дейност на партийните и държавните органи се насочва към системно заличаване на етническата, народностната специфика.

Започва процес на подмяна на етнонационалното съзнание по административен път. В партийните документи националното и религиозното съзнание се окачествяват като основни фактори, които пречат на приобщаването, т.е. на претопяването.[32] Поради това с много по-голямо настървение се използва вече изпробваният прийом на преднамерено изопачаване същността на националното съзнание и пълното му отъждествяване с "турския буржоазен национализъм". Онези искания, които целят съхраняването и развитието на народностната, културната, езиковата, битовата и религиозната специфика, се дамгосват като прояви на този "турски буржоазен национализъм".

В същото време се засилва борбата срещу ислямската религия. В случая се има предвид не само засилването на грубата и примитивна атеистична пропаганда и ограничаване изпълнението на религиозните обреди и обичаи. При налагането на линията на пълно приобщаване П. Кубадински иска системно "да се разобличава мохамеданската религия" и издига йезуитската идея ходжите да се превърнат в преки идеологически работници на режима и информатори на Държавна сигурност, като им се възложи задачата да обработват вярващите в духа на партийната политика.[33] Тази идея с ентусиазъм се подема от Т. Живков. Според него турското население не може да се приобщи, ако не се води борба срещу ислямската религия. А що се отнася до ходжите, той повелява: "Ходжите трябва да бъдат наши хора, да ги взема Държавна сигурност".[34]

В унисон с тези указания ислямът в България бива подложен на масирана атака. Всички мюфтии и имами, които не проявяват готовност да служат на режима и на неговите тайни служби, се подменят с хора, които показват колаборационистки наклонности. Съдебната разправа с онези, които изпълняват религиозни обреди като например обрязване, се превръща в системна практика. По-строго се преследват и онези, които

носят фереджета, чалми и т.н. Както проличава от архивните документи, обмислени са и мерки, целящи разрушаването на традиционното семейство. Още на заседанието на Политбюро на ЦК на БКП през септември 1967 г. П. Кубадински предлага да се използват смесените семейства като основно средство за приобщаването. Изрично се акцентира върху браковете между туркини и мъже българи, тъй като при обратния вариант българките приемали исляма и се турцизирали. Дори се определя примерна квота – 100-150 смесени бракове в годината.[35] Тази "оригинална" инициатива също получава подкрепата на Т. Живков, който дава указания да бъдат поощрявани смесените семейства. И наистина, с подкрепата на партийни и комсомолски организации започват да се появяват доста смесени семейства, които се представят като индикатор за победата на социалистическия начин на живот.

През тези години Т. Живков е обзет и от авантюристичната идея за разрушаване на исторически оформилата се селищна система (идеята е заимствана от румънския диктатор Н. Чаушеску). На споменатото вече заседание на Политбюро той предлага да се проведе линия на смесените селища, тъй като тоталитарната държава нямала интерес от запазването на обособени турски селища. Наистина, редица турски села се обединяват със съседни български и се формират по-големи административни единици, като по такъв начин формално се редуцира териториалното разпределение на турското малцинство.

Един от важните аспекти на политиката на пълно приобщаване е обезличаването на специфичната етническа култура на турското малцинство. Формално тази идея се обосновава с известната теза, че турското население не би могло да създаде култура, различна по съдържание от социалистическата култура в България. В резултат на предприетите административни мерки през 70-те години фактически се преустановява развитието на етническата култура на турското малцинство. Предложението за укрепване на специфичните културни институции се осъжда като националистическо отклонение. Дори се закрива турският отдел към издателство

"Народна просвета". Издателската дейност не само не се разширява, както се предлага отначало, но в течение на няколко години бива окончателно ликвидирана. Още в началото на 70-те години е преустановено издаването на художествена и обществено-политическа литература. Изключение в това отношение правят осемтомните съчинения на Назъм Хикмет, чието издаване продължава, за да бъдат разпространени главно извън България. От 50-те години до преустановяването на издателската дейност в България са издадени около 690 произведения на турски език, в това число над 180 оригинални турски заглавия, от които 112 от местни писатели и поети-турци.

Периодичният печат не е ликвидиран изцяло. Като "временно явление" са оставени някои издания, понеже голяма част от турското население не владее български език. Още в началото на 70-те години обаче периодичният печат и радиопредаванията са силно редуцирани. Спират в. "Халк генчлиги" и притурките "Чагдаш", "Шафак" и "Емек давасъ", закриват се всички притурки на окръжните вестници с изключение на "Родоп мюджаделеси", който съществува до 1974 г. Детският вестник "Филиз" е спрян още през 1968 г. Продължават да излизат само две издания – в. "Йени ъшък" и сп. "Йени хаят".[36] Макар че в решението от 1969 г. се предвижда в. "Йени ъшък" да излиза в две издания – турско и българско, той започва да се списва смесено на двата езика. При това двете издания получават добавка към заглавието си съответно "Йени ъшък-Нова светлина" и "Йени Хаят-Нов живот". Материалите на турски език, които се печатат в тях, се пишат на местния диалект, за да не напомнят за литературния език в Турция. Съотношението между тях и материалите на български език се мени прогресиращо в полза на вторите. Радиопредаванията също са намалени от 5 на 3 часа дневно. Под благовидния претекст кадрите, работещи в тези средства за масова информация, да не се подбират по национален признак, съотношението между журналистите българи и турци също се променя в полза на първите, като за главни редактори се назначават също българи. Постепенно съдържанието на

печатните издания и радиопредаванията изцяло се подчинява на целите на политиката на пълно приобщаване. Специална задача се възлага на кинематографията – да снима филми, отразяващи процеса на приобщаването.

Поради широката си популярност турските естрадни театри все още не се закриват, но съдържанието на техните репертоари съществено се променя, а функциите им постепенно затихват. В програмите им се включват, освен турски, и български народни песни и танци. Чрез преработване от "идейна" гледна точка обаче турските песни се лишават от ярките си народностни и религиозни елементи. През 1975 г. трите естрадни театри в Кърджали, Разград и Шумен се превръщат във филиали на съответните държавни театри. Оттогава до края на съществуването им (през 1984 г.) техните програми се комплектуват почти изцяло от български и съветски народни песни и танци. В репертоарите не се включват автентични турски народни песни и танци, а на тяхна база се композират нови песни, възпяващи "социалистическата действителност". В подобно положение се оказват и все още съществуващите фолклорни състави.[37]

По такъв начин се срива етническата култура на турското малцинство, която идеолозите на режима разглеждат като един от основните задържащи фактори по пътя на приобщаването. По указание на Т. Живков обучението и възпитанието на децата и младежите-турци през 70-те години изцяло се подчинява на целите на приобщаването. На детските ясли и градини започва да се гледа като на средство за откъсване на подрастващите от семейната среда. Затова тяхната мрежа се разширява и се въвежда задължителен предучилищен курс. Под формата на организиране на единното политехническо обучение на всеки младеж и девойка унификацията на образователната система се довежда до абсурд. Режимът налага схващането, че е абсолютно необходимо обучението да се води само на български език.[38]

Политбюро на ЦК на БКП не само отхвърля идеята някои учебни предмети да се преподават на турски език, но с решенията от 1969 г. начертава курс към постепенно преустановяване на изучаването на майчиния език. Наистина формално

турски език се изучава факултативно още няколко години там, където има необходимия брой желаещи деца. От учебната 1973/74 година обаче той не се включва в учебните планове. Дори катедрата в Софийския университет през 1961 г. се преименува в "Катедра по ориенталистика", а по-късно – в "Катедра по източни езици". От 1978 г. за известно време се преустановява приемът на студенти в специалността турска филология. Преустановяването дори на факултативно изучаване на майчиния език се посреща от турското малцинство като проява на дискриминационната политика. Вследствие на това то започва да не проявява интерес и към изучаването на български език.

С коренното преустройство на образователната система режимът цели не само да се ускори процесът на приобщаване, но и да се промени радикално системата за подготовка на интелигенция от средата на турското население. На интелигенцията, която се е формирала през 50-те и 60-те години, управляващите среди гледат с недоверие, тъй като тя не възприема сляпо политиката на приобщаване. Ръководството на комунистическата партия счита за грешка предишния начин на подготовка на интелигенцията, тъй като тя е станала носителка на национализъм сред турското население. Според П. Кубадински дори турците, работещи в ЦК на БКП, и преподавателите в Катедрата по ориенталистика в Софийския университет са носители на национализма.[39]

Затова е дадено указание на Министерството на народната просвета и неговите поделения да започне създаването на интелигенция, вярна на комунистическата партия и на тоталитарния социализъм. Вследствие на тази ориентация на практика започва отклоняването на младежите-турци от хуманитарните специалности и насочването им към техническите специалности. В партийните решения и правителствените постановления акцентът се поставя върху подготовката на изпълнителски кадри за производството и "производствена интелигенция". Дори се отклонява предложението за създаване на местни учителски кадри. Вместо това се взема решение за изпращане на учители-българи от вътрешността на

страната в районите с турско население, като им се осигурява от 30 до 50 на сто по-високо трудово възнаграждение. На тях и изобщо на училището се залага изключително много за постигане на промяна в етнонационалното съзнание на децата и младежите-турци. По такъв начин на практика се подкопават основите на естествения процес на сътрудничество между българи и турци.

Историческият опит потвърждава, че акции, целящи претопяването на етническите и религиозните малцинства, винаги се натъкват на упорита съпротива. Самият Т. Живков предупреждава, че приобщаването ще се осъществи чрез борба. Затова още в началото се предприемат конкретни мерки за пропагандното обезпечаване на тази политика и за съпровождане на нейната реализация с ускорено икономическо развитие на районите с компактно турско население.

Преди всичко се обръща по-голямо внимание на идеологическата и културно-масовата работа.[40] В окръзите и общините с турско население се организират семинари, теоретически и практически конференции, на които под формата на разобличаване на идеологическата диверсия, на "реакционната същност на турския буржоазен национализъм и на исляма" се очертават пътища за заличаване на турското етническо и религиозно съзнание. Особено внимание се отделя на доказването на правилността на националната политика на БКП от гледна точка на марксизма-ленинизма. Като аргументи се използват постиженията в областта на икономиката. В центъра на идеологическата работа и на пропагандата се поставя атеистическото, класово-партийното и интернационалното възпитание на турското население. След Февруарския пленум на ЦК на БКП (1974 г.) се разработва програма за внедряване на нови "социалистически граждански ритуали и традиции", прилагани активно през втората половина на 70-те години под ръководството на Людмила Живкова, която започва да играе важна роля в идейния и културния живот на България. Именно през този период се засилва процесът на секуларизиране на религиозните празници и замяната им със светски. Започват да се прилагат "социалистически сценарии" за сватби,

даване име на новородените и за погребенията, с помощта на което се прави опит да се заличат етнорелигиозните различия в ритуалната практика.

Едновременно с това се извършват редица промени в нормативните актове. Преди всичко терминът национални малцинства отпада от Конституцията, приета през 1971 г. През 1978 г. се обнародват "Основни насоки за развитие и усъвършенстване на празнично-обредната система в НР България". Новите ритуали започват да се налагат повсеместно. Засилва се борбата с мюсюлманските обичаи и традиции.

Независимо от широките си мащаби и интензивността си, тази активна пропагандно-идеологическа дейност не дава очакваните резултати, тъй като и по съдържание, и по форма не съответства на интересите и разбирането на турското малцинство. Поради слабото владеене на българския език една голяма част от него дори не може да схване същността на пропагандистките внушения. Въпреки това ЦК на БКП настоява идеологическата работа да се провежда еднотипно в цялата страна само на български език. Специфичните форми на работа, специалните звена и институции за работа сред малцинствата се окачествяват като несъвместими с политиката на приобщаване. На тях се гледа като инструменти, които непременно водят към обособяване и пораждат национализъм. Затова специалните отдели към ЦК, окръжните комитети на БКП и масовите организации се закриват.

Вследствие на това принципът за представителство на малцинствата в партийните и държавните структури придобива още по-формален характер. Като стопански, партийни и административни ръководители в общините с преобладаващо турско население се назначават български кадри от други райони. Представителите на турското население в партийния и държавния апарат, както и ръководителите на печата на турски език през 50-те и 60-те години са отстранени от заеманите дотогава постове. На техни места се привличат млади и неопитни кадри.[41] Те нямат възможност да участват в изработването и приемането на решения, свързани с проблемите и бъдещето на турското малцинство. На тях се възлага

задачата да подкрепят и практически да провеждат политиката на пълно приобщаване.

В утвърждаването на тази политика изключително много се залага на икономическия фактор. Несъмнено този подход се обуславя до известна степен от ленинската постановка, че икономиката сплотява в една нация живеещите в определена държава. Управляващите очакват чрез икономическото развитие не само коренно да се промени начинът на живот и мислене на турското малцинство, а и да се уеднакви неговата социална структура и културно ниво с тези на българската народност. Приетите през 60-те и 70-те години постановления на Министерския съвет за развитието на определени райони се използват широко и за пропагандни цели. Расте броят на публикациите, посветени на промените в социално-икономическото положение на турското малцинство при социализма.[42] В тях се абсолютизират и украсяват постигнатите успехи. Наистина през 60-те и 70-те години в районите с компактно турско население се изграждат някои промишлени предприятия и цехове, в резултат на което промишленото производство започва да заема определено място в стопанството на съответните окръзи. Тези предприятия обаче се строят обикновено в окръжните центрове и централните селища, където преобладават българите. Независимо от това тези предприятия оказват положително влияние върху поминъка на турското население. Вследствие на въвеждането на техника, напояване и т.н. чувствително се увеличават добивите от селското стопанство. Всичко това спомага за подобряване на материалното положение на турското население. В сравнение със следвоенните години доходите му нарастват значително. В селата се строят много нови къщи, които се обзавеждат посъвременно. Радиото и телевизията навлизат широко в селата. В по-големите селища се строят училища, читалища и други. Като цяло селата започват да придобиват нов облик.

Постигнатото равнище обаче е далече от задоволяването на потребностите. Районите с компактно турско население продължават да изостават в своето социално-икономическо и културно развитие в сравнение с останалите части на страната.

В тях продължава да доминира селското стопанство. Само 21,8 на сто от турците живеят в градовете. Селските райони продължават да изпитват нужда от учителски, медицински и други кадри. Относителният дял на висшистите сред турското население е едва 0,2 на сто от жителите над осемгодишна възраст.

Както личи, фактическо равенство между българи и турци не се постига в нито една област. Турците на практика не могат да участват в едрото промишлено производство. Те не се приемат в определени производства, нито в българската армия, нямат право да се заселват в някои полски села и градове. Самият Т. Живков в своите "Съображения" през 1984 г. признава: "Ние на дело допуснахме прояви, които противоречат на основните положения в Конституцията, защото не сме изравнили напълно българските турци с останалите български граждани. Известно е, че те нямат достъп до армията, а се изпращат в Строителни войски. Не служат и в милицията. Освен това български турци няма – или почти няма – в централните органи на държавната власт. И на ръководна работа в местните органи те са твърде малко."[43]

Всичко това основателно поражда чувство за неравноправие и недоволство.

В края на 60-те и началото на 70-те години идеята за ускорено избистряне на националното съзнание на помаците започва да се разглежда като непосредствена задача. Подема се нова кампания за окончателното преименуване на помаците. С Решение № 549 на Секретариата на ЦК на БКП от 17 юли 1970 г. се дава указание на окръжните комитети на партията в Благоевград, Смолян, Кърджали, Пазарджик и др. "да организират системна, целенасочена и настъпателна дейност..., за пълното избистряне на националното съзнание на българо-мохамеданите."[44] Във връзка с това се поставя и въпросът за целенасочена идейнополитическа работа за смяната на турско-арабските имена с български и за промяната на облеклото на това население. Те се разглеждат като основна пречка по пътя на приобщаването му към българската националност. Министерският съвет от своя страна с Решение № 116 от 4 май 1971 г.

създава предпоставки за поощряване на този процес. Лицата, които сменят имената си, се освобождават от такси, всички разноски се поемат от държавните органи.

Тези решения дават тласък на кампанията. Местните органи на властта добре разбират, че задачата не може да се изпълни с идеологически и политически средства, затова прибягват към административен натиск и насилие, дори и към побой. В резултат на този масиран натиск и заплахи за няколко години кампанията приключва. През периода 1970-1972 г. в Родопския и Пиринския край са сменени турско-арабските имена на около 200 000 души. Според официалните информации на ЦК на БКП към 1978 г. вече са останали само 6718 помаци със старите си имена.[45]

Смяната на имената не е резултат на доброволен акт, извършен с вътрешно убеждение. Дори в официалните равносметки, които се правят през 1978 г., се изтъква, че много от помаците приемат формално новите си имена. В своя среда и в домашна обстановка те продължават да се назовават с турско-арабските си имена. В много селища родителите на новородените деца, наред с официалните, поставят и турско-арабски имена. Те живеят с надеждата, че след време пак ще бъдат върнати старите имена.[46]

Тоталният натиск и различните форми на насилие, използвани по време на кампанията, на редица места предизвикват ответна реакция. Много хора отказват да подпишат молбите за смяна на имената им, някои се укриват в планината. Затова органите на властта се принуждават да прибегнат до помощта на армейски и полицейски части. Между тях и местното население в Благоевградско, Смолянско, Старозагорско и Пазарджишко стават сблъсъци.

В началото на 1971 г. размирици възникват в Пазарджишко, загиват няколко мюсюлмани и партийни функционери, а десетки местни жители са арестувани. Бунтът на жителите на селата Брезница, Корница и Лъжница от Гоцеделчевско продължава от 21 януари до към края на март 1973 г. Основните им искания са: да бъдат признати за турци; в училищата децата им да се обучават на турски език; да не се сменят турските им

имена.[47] Представители на окръжните органи на управление приемат само последното искане. На 28 март частите на Министерството на вътрешните работи под непосредственото ръководство на министъра А. Цанев нахлуват в Корница и потушават бунта. Убити са петима, десетки са ранени.[48] На различни срокове затвор са осъдени 9 души, интернирани са 17 семейства и 19 мъже без семействата им.[49]

На 17 май следва нов сблъсък, за което двама души са осъдени на смърт и разстреляни, а 4 души са осъдени на различни срокове затвор.[50] На 19 май 1972 г. група от 400 души от Якоруда и околните села тръгват през планината за София, за да протестират. При Самоков те са спрени от силите на реда и върнати обратно. В резултат на насилието един човек умира. По-късно, през 1974 г., се стига до сблъсъци, когато местните мюсюлмани организират протестни демонстрации срещу закриването на действащите дотогава джамии. Много от арестуваните по време на събитията през първата половина на 70-те години са осъдени на 15 години затвор, а част от тях са изпратени в Белене, където по някои сведения от около 1000 политзатворници близо половината са помаци.[51]

Събитията в Родопския и Пиринския край се посрещат с голяма тревога от турското население в страната. Те докрай разкриват истинските цели на провежданата политика на пълно приобщаване. Става ясно, че опасността, която застрашава съществуването на турската етническа общност, е съвсем реална. Онова, което управляващите среди се опитват да представят като стремеж към преодоляване на самозатварянето, на обособяването на турското малцинство, означава преддверие към окончателна асимилация. Затова посегателствата върху етническата култура, езика и традициите предизвикват оправдано недоволство и безпокойство. То намира израз в различни прояви. На редица общоселски, дори и на партийни и младежки събрания и срещи открито се изразява безпокойство от развоя на събитията. Исканията, които се поставят в една или друга форма, са следните: свободно изучаване на турски език; възстановяване на държавните турски училища; издаване на в. "Йени ъшък" и сп. "Йени хаят" само на турски

език; съхраняване на прогресивните традиции; пълноценно участие в управлението и т.н. Ръководните среди безапелационно отхвърлят подобни искания като проява на национализъм и стремеж към културно-национална, а дори и на административно-политическа автономия.[52]

Упоритостта на отговорните фактори още повече засилва подозрението към провежданата партийна политика. Проявите на недоволство започват да придобиват форма на организирано противопоставяне на тази политика. В някои райони са направени опити за формиране на нелегални групи. Според публикации на бивши служители на органите за сигурност, в края на 60-те и началото на 70-те години в Североизточна България действали няколко нелегални организации – "Дунав", "Черно море, "Тунджа", "Турски младежки съюз" и други. Те разпространявали анонимни брошури, листовки, изложения до ООН, турското правителство и други институции, в които обвинявали българските власти в дискриминационно отношение към турското население.[53]

Най-масовата форма на противопоставяне обаче е мълчаливата съпротива. Турското население започва отново да се затваря в себе си и по-масово да спазва своите национални и религиозни обреди.

Съпротивата на турското малцинство налага извода, че "идейно-политическото приобщаване", т.е. постепенното приобщаване на класово-партийна основа, няма да доведе скоро до постигането на стратегическата цел – формирането на етнически монолитна социалистическа българска нация. Към средата на 70-те години Т. Живков и обкръжението му търсят нови пътища за ускоряване на процеса на деетнизацията на турското малцинство. Като повод за преминаване към по-активни действия се използва развитието на кризисната ситуация в Кипър. Някои партийни идеолози представят тази криза като "предзнаменование за една нова ислямска агресия на Балканите..."[54] От друга страна проявилите се по-рано обезпокоителни тенденции в демографската структура на населението в България към средата на 70-те години придобиват по-отчетлив характер. Преди всичко прирастът на

турското население, макар постепенно да намалява, остава доста висок в сравнение с българската националност. Вследствие на урбанизацията, на активното преселване на българите в промишлените центрове турското население става все по-компактно. Така в Разградски окръг от 102 села в 20 не живее нито един българин, а в други 23 българите са 20 на сто. В Кърджалийски окръг пък има 398 селища само с турско население.[55]

Подобни процеси, които се развиват в страната, както и промените в международното положение на Балканите се оценяват от ръководните кръгове на режима като твърде опасни. С тях се мотивира необходимостта от бързо и радикално решаване на т.нар. турски въпрос. Както личи от появилите се по-късно публикации, по всяка вероятност още тогава определени кръгове са предлагали да се пристъпи към преименуването на турското население.

По поръчение на Т. Живков специална комисия подготвя нова програма "За работата на БКП с българските турци". С известна актуализация през периода от 1975 до 1980 г. тя се внася четири пъти в кабинета на генералния секретар, но не й се дава ход.

Това може да се обясни с обстоятелството, че в докладните, които придружават различните варианти на проекта, се отхвърлят двете крайни линии – масовото изселничество и асимилацията. Масовото изселничество се разглежда като неосъществимо поради промените в политиката на турското правителство по този въпрос. А едно евентуално изселничество би породило сериозни икономически проблеми. Другият подход, а именно ускореното разколебаване на турското самосъзнание на това население и формиране на българско самосъзнание, се окачествява като нереалистичен, тъй като преодоляването на етническите различия е продължителен процес. Един такъв подход би задълбочил процеса на отчуждаването на турското население от българската нация и би засилил влиянието на Турция. Според авторите на проекта комунистическите партии в Съветския съюз и другите страни, които имат резерви към етническата политика на България,

няма да се отнесат с разбиране към новия курс на българското партийно и държавно ръководство. Ето защо в решенията се очертава като стратегическа линия и задача на БКП на този етап "всестранно издигане на социално-икономическото, битовото и културно-идеологическото равнище на турското население и възпитаването му в комунистически дух..." Преодоляването на етническите различия, в това число и различията в етническото самосъзнание между българите и турското население, се разглежда като въпрос на по-нататъшното развитие.[56]

Както личи от развоя на събитията, Т. Живков не възприема тази линия. По всяка вероятност по негово указание в ЦК на БКП и в Държавния съвет се разработват други програми. Към края на май 1982 г. Георги Джагаров, зам.председател на Държавния съвет и председател на Съвета за развитие на духовните ценности, представя друг вариант на програма за работа сред етническите малцинства. Основната теза, която се формулира в нея, е: "Сближаването, обединяването и сливането на всички български граждани в единен национален колектив, единна социалистическа нация, е историческа необходимост."[57]

Въпросът за бъдещето на турското малцинство се обсъжда на различни срещи. През март 1983 г. в ЦК на БКП представителите на окръзите с компактно турско население и на някои централни ведомства под ръководството на Т. Живков подробно разглеждат основните насоки на новата политика сред това население. Въз основа на тези обсъждания и разработки през май 1984 г. в Политбюро на ЦК на БКП се внасят два проекта за решения – поверителен и строго поверителен – за по-нататъшното приобщаване на турското население към българската народност.

Както с решенията, така и с изказванията се внася съществен нов елемент в подхода към етническите малцинства. Те не само се свеждат, както през 70-те години, до малобройни етнически групи, но вече напълно се игнорира тяхната етническа специфика. Т. Живков заявява, че ги разглеждат само като български граждани, а не като турци и цигани. Турците според него "всъщност са българи, асимилирани по време на

турското иго."[58] В същото време той препоръчва пропагандният апарат да не се занимава с доказването на "българския им произход", тъй като това ще активизира националното съзнание и ще затрудни пълното им асимилиране.

Въз основа на това и на несъстоятелното твърдение, че етническите групи само "до известна степен са с небългарско съзнание", се взема курс в посока на пълното им приобщаване към българската народност. За Т. Живков проблемът за преодоляването на съществуващите етнически различия и за укрепване на националното единство в България е изключително важна задача. В строго секретния вариант на решенията тя се поставя пред партийните и отечественофронтовските комитети като важна стратегическа задача. В другия вариант обаче отново се прибягва към традиционната формулировка с известната корекция: ускоряване процеса на пълното приобщаване на българските турци към делото на социализма и социалистическа България.[59] В двата варианта, както и в решенията от 1969 г., формално се набляга на мероприятията, целящи ускореното икономическо развитие на районите с компактно турско население. Именно с това се мотивира необходимостта от заселване там на български специалисти и работници от цялата страна. Паралелно с това се предвиждат конкретни мерки за активизиране на работата по патриотичното и класово-партийно, т.е. комунистическото възпитание на турското население чрез "засилване борбата срещу турската пропаганда". С оглед на това се предвижда силно ограничаване на взаимните посещения между български и турски граждани.

Както в строго секретния вариант на решенията, така и в последвалите ги постановления на Министерския съвет са включени много радикални мерки. Преди всичко се предвижда окончателно и пълно ликвидиране на етническата култура на турското малцинство и заменянето й с българска. "Никакво радио и телевизия, никакъв фолклор на турски език" е указанието на Т. Живков.[60] Турските естрадни театри, които през 1975 г. са превърнати във филиали на съответните български окръжни театри, сега окончателно се сливат с тях.

Дава се указание в,"Нов живот", който излиза в Кърджали, да се списва само на български език.

Една от главните цели на радикалните мерки е да се сложи край на използването на литературния турски език. Т. Живков е категоричен: не може да се позволи дори факултативното изучаване на турския език в детските градини, училищата и висшите учебни заведения.[61] От друга страна се предприемат нови стъпки за побългаряването на турския език, като в него по лексикален път се внасят нови политически и географски термини от българския език вместо от съвременния турски литературен език.[62] Особено деструктивен характер има указанието общуването на обществени места, обслужването в учреждения, търговски и други заведения да се осъществява само на български език.[63] С оглед на това се предвиждат допълнителни мерки за овладяването на българския език не само от учащите се, но и от по-възрастното турско население.

Конкретни стъпки се предприемат за превръщането на училищата в районите с компактно турско население в основно средство за реализиране на политиката на пълно приобщаване. Турските учители се заменят с български. На учениците се забранява да общуват на турски език. За да ги откъснат от семействата им, започва разширяване на мрежата и обхвата на интернатите, полуинтернатите и целодневните детски градини.

На второ място радикалните мерки пряко засягат ислямската религия и духовенството. Преди всичко се забранява строителството на нови джамии. А по отношение на съществуващите джамии се прави опит да бъдат превърнати в центрове за пропаганда на социализма. От ходжите пък се иска да провеждат партийната политика и пряко да се ангажират с укрепването на единството на социалистическата българска нация. Международните връзки на мюфтийствата се свеждат до епизодични контакти.[64]

На базата на тези решения се набелязват конкретни мерки за интегриране на турското население към българското. Поощряват се например смесените бракове между турци и българи. След приемането на решенията започва по-последователно да се провежда линия на формиране на смесени по

етнически състав трудови, спортни, детски, ученически и учителски колективи. Чрез тях се правят опити да не се допуска обособяването и отчуждаването на турското малцинство, което би било обективна проява на страха от асимилация.

Основната стратегическа цел, която се обосновава и се поставя с решенията от май 1984 г., особено в строго секретния им вариант, е пълното единение на турското малцинство с българската националност, неговата асимилация и създаване на етнически монолитна българска социалистическа нация.[65] Така се формират идейни и политически предпоставки за ускоряване на "възродителния процес". Действително в тях не се поставя като непосредствена задача смяната на турските имена. Но ускорено се подготвят психологически и политически предпоставки за това. И наистина, само няколко месеца по-късно се подема кампания за насилствената смяна на имената на турското население. Тази кампания представлява не отклонение от майските решения, а логическо следствие от тях, нов етап в т. нар. възродителен процес. По такъв начин прякото включване на турското население в етнически монолитна българска нация се превръща в непосредствена задача на партийните и държавните органи.

2. Кампанията за принудителна смяна на имената

Кулминационната точка на т. нар. възродителен процес е насилствената смяна на имената. Понеже името на човека е един от определящите признаци на етническата му принадлежност, идеолозите на "възродителния процес" разглеждат турско-арабските имена като една от главните пречки по пътя към проектираната от тях "единна социалистическа българска нация."

В определени условия името е носител на етническо съдържание и идентификация. Даването на име се определя от специфичните традиции, обичаи, религиозни вярвания, а самият акт носи, освен всичко друго, смисъл на мистично приобщаване към етническата общност. Погледнато през тази призма, смяната на имената не е обикновен юридически акт,

както твърди Т. Живков,[66] а едно насилие над личността, посегателство върху изконните й права, нахлуване в най-интимния й живот.

Насилствената смяна на имената започва сред помаците и ромите през 60-те и 70-те години. Към средата на 80-те години този антихуманен акт обхваща и цялото турско малцинство. От изявленията на Т. Живков през 1985 г. става ясно защо е избран именно този момент. Той смята, че заета да решава своите противоречия с Гърция и други съседни страни, Турция не може да реагира на политиката на деетнизация в България, а не е в неин интерес да шуми, тъй като турската армия е ангажирана с кюрдите.[67] Освен това от средата на 80-те години в социалистическите страни се проявяват белези на стагнация. Подобни отрицателни тенденции се наблюдават и в социално-икономическите процеси в България. Започва спад на икономическия растеж, националния доход, производителността на труда.

Вследствие на тези негативни явления и засилването на демократичното движение в света тоталитарният режим започва да се дестабилизира. Появява се необходимост да се намерят начини за отклоняване на общественото внимание от реалните проблеми, а виновниците за несполучливия социален експеримент да се представят като национални герои. Затова се подема кампанията за насилствена смяна на имената на етническите малцинства, която трябва да изглежда като жизнено важна за "спасяването" на българската националност.

Практическата и идеологическата подготовка на кампанията започва още към края на 70-те години. Появяват се редица статии, които имат за цел да обосноват идейно т. нар. възродителен процес. През 1980 г. в сп. "Йени хаят – Нов живот" е представена книгата "Единение" на Шукри Тахиров (Орлин Загоров), който тогава е заместник-председател на Съвета за развитие на духовните ценности към Държавния съвет. Част от идеите в книгата авторът развива в друг брой на списанието в навечерието на кампанията за насилствена промяна на имената на турците в България. Основната теза на автора се свежда до твърдението, че формиращата се социална еднородност на българското общество създава социалните

предпоставки, обществената собственост – икономическите, а марксизмът-ленинизмът – идеологическите предпоставки за консолидирането на единната българска социалистическа нация. Салих Илязов (Александър Колев) – политически сътрудник на ЦК на БКП, в своята статия "Фалшификации на действителността" твърди, че турците в нашата страна са етнографска група, чиито представители се чувстват като "членове на българската нация". Статии с подобно съдържание се съпровождат от информации, репортажи и статистически обзори, които трябва да убедят читателите, че страната се развива с ускорени темпове и че в България се изгражда "развито социалистическо общество". Успоредно с тях се публикуват книги и статии, в които се правят опити за доказване на българския произход на част от турското население в България."[68]

От друга страна се подготвят репресивни мерки за наказване и неутрализиране на онези, които биха се възпротивили на смяната на имената. През ноември 1984 г. се разширява лагерът в Хасково, където по-късно биват концентрирани много студенти, учители, ходжи и други представители на турското население, които отказват да сменят имената си.

Кампанията за насилствена смяна на имената започва фактически през 1982 г. с приемането на трети поред държавно-административен документ, в който категорично се нарежда децата от смесените бракове да се записват с български имена, тъй като са българи. Кампанията се засилва особено през втората половина на 1984 г. Освен децата тя обхваща непреименуваните през 1972-1976 г. роми и помаци. Специално създадени комисии към народните съвети проучват родовия корен на гражданите и на децата от смесените бракове. В някои села с тази дейност се ангажират и отделни имами. Преименуването започва в крайграничните окръзи – Кърджали, а след това и Хасково. За около две години, от пролетта на 1982 г. до към края на 1984 г., са сменени имената на около 50 хиляди души.[69]

По това време се интензифицира процесът сред ромското население. Предполага се, че при паспортизацията от 1980 до

1985 г. са сменени имената на около 250 000 роми. Към края на 1984 г. управляващите кръгове на тоталитарния режим решават да разширят обхвата на кампанията, като се започне преименуването на цялото турско население в Южна България.

От наличната документация става ясно, че след старателна предварителна подготовка и преименуване на "смесените семейства", на заседание на Политбюро на ЦК на БКП между 22 октомври и 28 ноември 1984 г. по всяка вероятност е обсъден въпросът за преименуването на българските граждани от турски произход. Първоначално се е предвиждало асимилирането на около 100 000 турци, т. е. 10-12 на сто от тях. Стенограма №47 и решенията с най-висока степен на секретност "Б", утвърдени на това заседание, обаче са унищожени веднага след отстраняването на Т. Живков от власт. В архивите се съхранява заповедта на министъра на вътрешните работи Д. Стоянов от 10 декември 1984 г. до началника на Шесто управление на ДС П. Стоянов, с която се иска "да направи необходимото чрез началниците на окръжните управления на МВР и първите секретари на ОК на БКП да започне преименуването на българските граждани от турски произход във всички окръзи, където има такова население..."[70]

От указанията на Д. Стоянов, дадени на неговите подчинени на 29 ноември, става ясно, че кампанията трябва да започне през декември 1984 г. и да приключи към края на февруари 1985 г.

Ръководството на министерството използва извършените в края на август 1984 г. терористични актове и предстоящите деветосептемврийски манифестации, за да удвои охраната в градовете и в редица села с компактно турско население. След манифестациите охраната не само не се сваля, а дори се засилва. По-късно става ясно, че това е било подготовка за обкръжение и обсада на турските села. Седмица преди началото на кампанията в Кърджалийски окръг милиционерските сили са удвоени и утроени. В деня на започването й пристигат допълнително нови милиционерски подкрепления от Сливен, Ямбол и други окръзи, от сержантската школа в Казанлък, както и от Долни Богров, и от средното милицио-

нерско училище. Те разполагат с дълго и късо оръжие и общо 445 палки. Присъединяват се към групата от 443-ма добре въоръжени сержанти и офицери от Кърджали. В акцията се включват и военни части. Само от граничните войски участват 700 души. [71]

На 24 декември 1984 г. в 4 часа сутринта милиционерските сили обкръжават десетки села в Кърджалийски окръг, а в 6 часа започват да влизат по къщите и извеждат хората под дулата на автоматите. В кметствата или друго предварително подготвено място събират паспортите им и ги карат да си изберат име от определен списък. Отказалите биват малтретирани и бити. В с. Млечино дори откриват огън срещу протестиращите.

От архивните документи става ясно, че инициативата за преименуването на турското население принадлежи на Т. Живков и неговото обкръжение. Още в началото, както се отбелязва в доклада на Георги Атанасов, изнесен на съвещанието на 18 януари 1985 г., политически и организационно-практически тази кампания непосредствено се направлява и ръководи от Тодор Живков.[72] Тя обаче е инициирана от някои окръжни партийни ръководители и от Министерството на вътрешните работи.

В организирането на кампанията за принудителното преименуване важна роля играят тогавашният първи секретар на Окръжния комитет на БКП в Кърджали Георги Танев и народният представител от района, секретарят на ЦК на БКП Георги Атанасов. На януарското съвещание Т. Живков хвали Г. Танев за това, че е успял да проведе подобна кампания в Кърджалийски окръг, "считан за крепост на турския национализъм". Той прави извода, че крепостта не е била в населението, а в ръководителя на окръга. Сполучливо подбраният нов първи секретар свършил работата за по-малко от 20 дни.[73] От изявленията на някои тогавашни членове на Политбюро на ЦК на БКП става ясно, че на Г. Танев с поверително решение е било присвоено званието "Герой на НРБ" за "успешно" проведената акция в Кърджалийски окръг.[74]

Под прякото ръководство на разполагащия с неограничени пълномощия Г. Танев представителите на партийния и

държавния апарат с активната подкрепа на полицейски части от Кърджали и други окръзи за около месец сменят имената на над 120 000 души. По примера на Кърджали подобна кампания се подема и в цяла Южна България. По официални данни към 14 януари 1985 г. са сменени имената на 14 000 турци в съседния Хасковски окръг, на 22 000 – в Пловдивски, 5000 – в Пазарджишки, 3500 – в Сливенски, 11 000 – в Старозагорски, 9000 – в Бургаски и 3000 – в Благоевградски окръг.[75]

За идеолозите и организаторите на "възродителния процес" са важни не само тези конкретни резултати, но и възникналата особена ситуация в районите с компактно турско население. При потушаването дори на най-малката проява на съпротива режимът използва демонстративно и без колебание груба полицейска сила, упражнява масиран психологически и административен натиск. В резултат на това се създава атмосфера на несигурност, безпомощност и чувство на страх сред турското етническо малцинство. Управляващите среди оценяват тази обстановка като изключително подходяща за довеждане докрай на кампанията за обезличаване на турското малцинство.

При такава ситуация на 18 януари 1985 г. се провежда съвещание с членовете на Политбюро и Секретариата на ЦК на БКП, първите секретари на окръжните комитети на партията, министри, ръководители на обществени организации и други отговорни фактори.

В доклада си Г. Атанасов публично оповестява, че е започнала кампания за "укрепването на единството на българската социалистическа нация, на нейната етническа монолитност". Ораторът с патос посочва първите успехи: преименувани са помаците още през 70-те години, сменени са имената на 250 000 цигани, с което е поставено началото на "възродителния процес". За нов етап се посочва кампанията сред турското население в Южна България. Очевидната насилствена кампания се представя като "преосмисляне" на миналото, като "свободна изява на волята" на трудещите се за смяна на турско-арабските имена, а опитите за деформиране на етническото съзнание – като закономерни и неизбежни мерки.

Т. Живков от своя страна се опитва да оправдае насилствената кампания с хипотезата за български родов корен на турското население и с версията, че това население заема подстъпите към южната граница, което ще се използва от Турция и империалистическите страни.[76]

Със съвещанието се цели разширяването на кампанията и в Северна България. На присъстващите, а чрез тях и на целия партиен и държавен апарат, се дава указание кампанията да продължи бързо, но хладнокръвно и безшумно. Т. Живков предупреждава, че информацията по тези въпроси е "строго секретна".[77]

След януарското съвещание "възродителният процес" официално се легализира, а събитията започват да се документират. Самата кампания за преименуването на турското население се провежда под ръководството на създадената по указание на Т. Живков специална комисия, в която са включени Георги Атанасов, Димитър Стоянов, Милко Балев, Пенчо Кубадински, Петър Младенов и Стоян Михайлов.[78] Подобни комисии са изградени по места и в окръжните центрове. Под ръководството на първите секретари на окръжните комитети на партията те сменят имената на всички турци от Северна България. Така кампанията за принудителна смяна на имената на хората от турското етническо малцинство обхваща цялата страна. До края на януари 1985 г., т.е. за два месеца около 850 000 души са регистрирани в паспортните служби с български имена и с получаването на новите си паспорти моментално се причисляват към етническите българи.[79] Затова оценките, дадени от пленума на ЦК на БКП, състоял се на 12 и 13 февруари 1985 г., са твърде оптимистични. Както подчертава един от изследователите, българските политици мислят, че са надхитрили историята.[80] В доклада се посочва, че са сменени имената на всички турци и е решен един проблем, който повече от столетие "тормози" развитието на българската държава. Смяната на имената се оценява като преломен етап в утвърждаването на етническата еднородност на българската народност. Партийното ръководство се опитва да убеди обществеността, че чрез този акт българските мюсюлмани

завинаги се откъсват от турцизма и се създават необходимите предпоставки за окончателното утвърждаване на българското самосъзнание сред гражданите, които са били отдалечавани от националния дух.

Пленумът поставя като главна задача пред партийните и държавните институции затвърдяване на "постигнатото", като българският език се превърне в матерен и се ликвидират религиозните убеждения и обряди, и в крайна сметка се наложи българско национално съзнание у турското население.

Управляващата клика е особено доволна от изключително бързото приключване на акцията, която продължава около два месеца в цялата страна. В доклада на Г. Атанасов акцията за принудителното преименуване се представя като "спонтанно и всеобхватно народно движение", което се развива отдолу и гражданите с турско самосъзнание по собствено желание са сменили турско-арабските си имена с български.[81] Не се споменава нищо за произволите и насилието.

В действителност "успехът" на акцията за преименуване се дължи на тоталния административно-психологически натиск и насилие. Държавата използва най-различни форми на принуда, сплашване, икономически шантаж и открита разправа. Пред пленума на ЦК на БКП от 9 декември 1989 г. се подчертава следното: "Допуснато е насилие и беззакония, от официалния доклад на Министерството на вътрешните работи... се вижда, че са участвали войски на министерството, има употреба на оръжие, жертви, терористични актове, осъдени, въдворени в Белене и т.н."[82]

По време на акцията са ангажирани всички държавни органи, министерствата на външните и вътрешните работи, на просветата, здравеопазването, търговията и др. В районите, където се провежда тя, са прехвърлени допълнителни милиционерски сили от Висшата школа "Г. Димитров" и от други окръзи. Присъствието им всява респект сред населението. Почти във всеки район и отделно населено място се демонстрира военна сила. Особена психологическа атмосфера се създава чрез танковете, кръстосващи селските улици, надвисналите отгоре хеликоптери, пеенето на войнишки маршове. Смазващ ефект в

редица села предизвикват специално обучените кучета на полицията.

От информациите, проникнали в печата, става ясно, че в демонстрирането на сила са участвали и армейски части. Дори в някои райони като в с. Ябланово – Сливенски окръг, Асеновград, Кричим и др. те пряко упражняват натиск върху населението. Най-активно обаче участват милицията и войските на Министерството на вътрешните работи. Дори началникът на Шесто управление ген. Антон Мусаков по-късно в спомените си признава, че МВР на практика е надскочило ръста си и в някои места неговите органи са излезли на по-челни позиции.[83]

Още от началото на кампанията активна роля в нея играе МВР. На 20 януари 1985 г. в неговите централни поделения са формирани 12 работни групи, които участват в контролирането и агентурно-оперативното обезпечаване на кампанията. Формално те изпълняват партийните указания, но в практическата си дейност превишават правата си. С особено важни задачи са натоварени органите на Държавна сигурност. От изложението на Б. Асенов, бивш работник на МВР, се налага впечатлението, че сътрудниците на ДС чрез своите предна-мерено подбрани и едностранчиво представени информации подтикват управляващите кръгове към вземане на решение за провеждането на "възродителния процес".[84] По време на кампанията на ДС се възлага задачата не само да неутрализира по-активните елементи от средата на турското малцинство чрез осигуряване на изпращането им в Белене, вербуване на агенти и оказване на натиск, но и активно да участва в дезинформирането на българската и световната общественост.[85] През първоначалния период (декември 1984 – януари 1985) най-активните участници в протестните акции са въдворени в ТВО "Белене" без разследване и присъда. Едва няколко месеца по-късно е сформирана комисия за изпращане в концентрационни лагери по чл.39 от Закона за народната милиция, която разглежда предложенията на съответните окръжни управления на МВР и ги представя за одобряване от министъра на вътрешните работи и главния прокурор на България. По-късно създаденото специално поделение (72001) се занимава с

въдворяване и разследване на турците, противопоставящи се на т.нар. възродителен процес. През периода 1984 – 1989 г. Държавна сигурност събира информация за настроенията сред турското население, за отношението към "възродителния процес" у нас и в чужбина.[86] Така че ролята на ДС е решаваща не само по време на акцията по преименуването, но и на следващия етап, когато се провежда системна кампания за заличаване на етническата специфика на турското малцинство. В резултат на такова широко участие сред обществеността се оформя впечатлението, че "Политбюро на ЦК на БКП започва, а ДС завършва възродителния процес ."[87]

Контролът и административните мерки на органите на сигурността, на партийния и държавния апарат обхващат цялото турско население, тъй като то не приема смяната на имената и изобщо "възродителния процес". Формите на административен и морално-психически натиск са най-различни. Ръководният принцип на идеолозите на "възродителния процес" е : "Приобщаване с огън и меч, с меч и огън". Акцията е всеобхватна и се провежда без оглед на формата и средствата. Използва се целият арсенал за натиск – груба пропаганда, дезинформация, слухове, заплахи, побой и др. Стотици хора са бити и пребити. В действие са пуснати традиционните средства за физическо насилие – палки, дървени бухалки и др. Там, където кампанията среща упоритият отказ на населението да смени имената си, влизат в действие специални биячи в червени анцузи, които прилагат "чудесата" на бойното изкуство.

Всяка постъпка, която се оценява като проява на съпротива, бързо се смазва от органите на сигурността – чрез осъждане, изпращане в концентрационните лагери, интерниране. В концентрационните лагери в Белене, Бобовдол и Александрово са въдворени хиляди. Според информацията за въдворените само през Белене са минали около 5000 души. Чрез частична мобилизация по списъците на МВР са елиминирани предварително онези, които са се ползвали с влияние сред турското население. По неофициални данни мобилизацията е обхванала около 8000 души. Хиляди хора, в това число жени и деца, са

интернирани в отдалечените райони на страната. Само от Кърджалийски окръг, без окръжния град, по време на кампанията за преименуване в списъка на лицата, които се отнасят негативно към социалистическата власт, попадат 600 души, между които дори бебета и старци. В този списък най-голям е делът на Момчилград – 280 души от 79 семейства, от които 129 са деца, от Джебел – 25 семейства с 60 деца, от Ардино – 26 семейства с 56 деца и т.н.[88]

Особено безмилостно се отнасят управляващите и репресивният апарат към онези, които оказват съпротива. Често тежките наказания имат превантивен характер. По време на срещата на Политбюро на ЦК на БКП с Михаил Горбачов без притеснение Т. Живков заявява: "Изненади няма да има, не се притеснявайте. Прояви на отделни личности има, пишат, създават отделни групи, организации. Сега ще има един процес и всички ще ги осъдим на смърт. Няма да го оповестяваме..."[89] Така няколко хиляди са изпратени в затворите. Според информации в печата около 2000 души са осъдени на различни срокове затвор.

Обект на тотален натиск стават онези села и градове, чието население се опитва да се противопостави на държавния терор. Първите жертви падат още в края на 1984 г. в Източнородопския район. На 25 декември в с. Бенковски с участието на около 2000 души се организира първата мирна протестна демонстрация. Тогава са дадени и първите жертви – милиционерите убиват трима души, сред които 17-месечното момиченце Тюркян.[90] На 26 декември на площада в Момчилград се събират хиляди хора, включително и от съседните села. Те демонстрират своето несъгласие със смяната на именната система. Местните и пристигналите на помощ от Златоград милиционери нападат демонстрантите. При сблъсъка с органите на реда е убит един човек.[91] В с. Груево офицер от Министерството на вътрешните работи убива двама турци "при самоотбрана". При подобни обстоятелства е убит и един човек в Кърджали.

В Северна България жертви падат не вследствие на пушечен огън, а на масов терор. На 18 януари 1985 г. в с.

Ябланово – Сливенски окръг, чието население решава да запази рождените си имена, нахлуват милиция и войска с джипове и пожарни коли, но са принудени да се върнат назад. На следващия ден рано сутринта те влизат в селото с танкове, като по пътя прегазват един селянин от съседното с. Филаретово. В Ябланово милицията и войскови части стрелят във въздуха, а над селото кръжи хеликоптер. След това започва беззаконието и произволът. Почти цялото възрастно население минава през следствените отдели с обвинение, че е подстрекавало останалите срещу смяната на имената. 22 души са интернирани на всеизвестния вече остров Белене, а 20 души са осъдени на различни срокове затвор.[92] Акцията травмира психически и физически цялото население.[93]

Същата участ сполетява населението от с. Новачево – Сливенски окръг, което остава продължително време обсадено от милиция и войска. С ледени струи пожарните коли заливат мъже, жени и деца. Един жител на съседното село с. Градско бива прегазен и умира след 15-20 дена.[94]

Трагичен спомен оставят акциите на органите на реда в селата Крепча и Голямо Градище – Търговищко. Срещу мирните демонстранти в с. Крепча милицията и войската използват сълзотворен газ, пожарни коли и др. След разгонването на демонстрацията са арестувани 17 души, в това число кметът на селото и партийният секретар. Те са въдворени в Белене до падането на тоталитарната власт. В с. Голямо Градище нахлуват два камиона милиционери и 17 пожарни коли. Много хора са пребити, арестувани и изпратени в Белене. Кметът на селото М. Емин един месец след връщането си от концентрационния лагер умира.[95]

Подобни случаи не са малко, но за по-голямата част от тях информация липсва. Фактите за насилие са държани в тайна. В българския печат по това време нищо не се пише. Едва след свалянето на тоталитарния режим се появява информация за някои най-драстични акции. Но дори тези примери са достатъчни, за да се разбере, че по това време насилието и терорът са жестока реалност, а не блъф и небивалици, както твърдят впоследствие идеолозите и организаторите на

"възродителния процес".[96]

Според официалните твърдения по време на активния период на преименуването са убити само 7 души.[97] От появилите се в българския и чуждестранния печат откъслечни информации става ясно, че тази цифра е далеч по-малка от действителния брой на жертвите.[98] Много смъртни актове са фалшифицирани с оглед смъртните случаи, настъпили от огнестрелни рани, да се представят като резултат от заболяване. Но дори смъртните случаи вследствие на инфаркт, перитонит и други заболявания най-често се оказват последица от интервенция върху човешкото тяло.[99]

Акцията за смяна на имената е акт на масово насилие, тя има тотален характер, не е пощаден никой. Сменени са имената и на починалите бащи и майки, баби и дядовци. Нови имена са наложени и на онези, които отказват и биват изпратени в лагери. Немалка част от турското малцинство, което не може да окаже открита съпротива, приема новите имена с неохота и мъка. Затова не може и дума да става на някаква доброволност.

На смяната на имената управляващата клика отдава голямо значение "...Когато приключи акцията, – заявява Т. Живков, – ние (Политбюро на ЦК на БКП – б. а.) се събрахме, поръчахме коняк да се почерпим, че успешно сме провели акцията..."[100] В същото време обкръжението на Т. Живков си дава ясна сметка, че промяната на етническото самосъзнание не може да се постигне само с насилствена смяна на именната система.

След нейното осъществяване започва нов етап в т.нар. възродителен процес, етапът на пълното заличаване на етническата индивидуалност, а именно на такива нейни съществени белези като култура, език, религия, обичаи и традиции. Първите стъпки в това отношение се предприемат веднага след съвещанието на 18 януари 1985 г. и особено след пленума на ЦК на БКП, проведен през февруари същата година. По решение на пленума в окръзите с компактно турско и мюсюлманско население се организират съвещания, на които доклади изнасят членовете на Политбюро и секретарите на ЦК на БКП. По своето съдържание техните речи са идентични,

засягат онези въпроси, които са били предмет на доклада, представен на споменатото съвещание и пленум. Ръководните кръгове на режима се опитват от една страна да убедят, а от друга – да заплашат турското население. Някои от тях, по-специално Станко Тодоров, член на Политбюро и председател на Народното събрание, предупреждава, че онези турци, които се противопоставят на "възродителния процес", ще бъдат изселени в районите с компактно българско население.[101]

Резултатите от работата по деетнизация са обобщени на специално съвещание, проведено в началото на март 1987 г. Докладът на ЦК на БКП "За състоянието, някои проблеми и задачи за по-нататъшното развитие на възродителния процес" е изпратен до окръжните комитети на комунистическата партия и до министерствата като указание за практически действия.[102] В него отново се поставя задачата да се отстранят "факторите, които водят до обособяване на това население" и да се създадат условия, осигуряващи "обединяването му с останалото население."

След констатациите, че преименуваните не са убедени и съхраняват турското си национално съзнание, в доклада се набелязват конкретни мерки за налагането на българските имена. Най-главните сред тях са: пропагандиране на версията за българския произход на турското население в страната, изучаване и задължителна употреба на българския език, преодоляване на влиянието на исляма, като се ограничат религиозните обреди и традиции като обрязването, изграждане на смесени гробища и т.н.

На базата на тази програма се организира всеобхватна организационна и идеологическа дейност. Докато дотогава самобитно-националният характер на етническата култура на турското малцинство се е оспорвал, сега тази култура се отрича тотално. На практика тя се обявява за несъществуваща. Теоретиците на "възродителния процес" открито твърдят, че става дума за "култура българска" по същество.[103] Фолклорното наследство се представя като български фолклор, който се изпълнява на тюркоезично наречие. А нефолклорни традиции турското население изобщо не развивало.[104] Затова искането за

отделни културни институции се окачествява като ненужно, дори абсурдно.

През втората половина на 80-те години започва поголовно унищожаване на етническата култура на турското малцинство. Не само се преустановява книгоиздаването, но от читалищата и библиотеките турските книги се изземват и се унищожават. В закрития фонд се включват дори българо-турските речници. Ликвидиран е турският печат. Сп. "Йени хаят – Нов живот" е спряно. Двуезичният вестник "Йени ъшък – Нова светлина" от 29 януари 1985 г. започва да излиза само на български език и се превръща в един от основните пропагандатори на "възродителния процес". В края на февруари с. г. изцяло се прекратяват радиопредаванията на турски език. Изпълняването на турски песни и турска музика, с които населението живее от векове, се забранява не само на публични места, но и на семейни тържества. Накратко, налага се забрана над всички форми на културна изява, които отразяват етническа самобитност.

Известно е, че майчиният език кодира културата на съответния етнос. Езикът и етническата култура са неделими. Затова по време на "възродителния процес" най-грубо се посяга върху турския език. Изхождайки от някои особености в езика, на който говори турското население в България, той е обявен за език на асимилирани българи. "Влиянието – пише Е. Боев – на турския език и на различните тюркски диалекти върху българските говори на ислямизираното българско население е довело до такива сложни форми, резултати и взаимоотношения, че тези говори с право биха могли да се наричат българско-тюркски или българско-турски."[105] Следователно езикът на турското малцинство се разглежда като междинен говор, който по своя речников състав, по своята фонетика и синтаксис е твърде различен от съвременния литературен турски език.

Тези "научни" изводи служат за основа на една дискриминационна политика спрямо майчиния език на турското малцинство. Преследва се общуването на турски език не само на обществени места, но и в бита, в семейната среда. Специални групи обикалят улиците, верни хора на властта

подслушват под прозорците на турски семейства, за да установят кой продължава да ползва майчиния си език. Само за едно "здравей" на турски се налагат глоби от пет до двадесет лева. Посегателството върху майчиния език е едно от най-грубите действия срещу гражданите-турци.

В периода на деетнизацията ислямската религия започва да се преследва още по-грубо. Наистина, по време на акцията за смяна на имената Т. Живков и определени функционери от неговото обкръжение няколкократно декларират, че не засягат религията и религиозните свободи. Подобни изявления обаче имат характер на политически декларации, предназначени главно за успокояване на ислямския свят. В действителност тоталитарната власт винаги се е отнасяла враждебно към религията въобще. Докато в предишния период тя е обявявала исляма заедно с останалите религии за отживелица, илюзия, чуждо тяло в организма на социалистическото общество, по време на деетнизацията започва да го третира като дезинтегриращ фактор. Настъплението срещу исляма се поставя върху дяснонационалистическа основа. На него се гледа като на един от основните фактори, които спъват процеса на изграждането на етнически монолитна българска социалистическа нация.

Затова под маската на борба с ислямския фанатизъм и фундаментализъм се правят опити за ликвидиране на влиянието на исляма въобще. С утвърдения към края на март 1986 г. нов "Устав на мюсюлманското изповедание в НР България" се вменява задължението проповедите да се изнасят само на български език, документацията на настоятелствата и на мюфтийствата да се води също на официалния език (чл. 4). Както личи от официалното наименование на устава, той е валиден както за турците мюсюлмани, така и за помаците. Вследствие на това "турското" и "помашкото" главни мюфтийства се обединяват. В този устав не се споменава нищо за статута и функциите на шериатските съдилища. По такъв начин се слага окончателен край на тяхното съществуване. Силно се ограничава дейността на останалите мюсюлмански институции.

Религиозната дейност на вероизповедните мюсюлмански общини и на мюфтийствата се изпразва от реално съдържание. Силно се накърнява правото на свободно богослужение, публични молитви и изпълнение на религиозни обреди. Възможностите за извършване на религиозни обреди в джамиите се ограничават, а в домовете се забраняват изобщо. Дори на някои места джамиите се затварят. Лишени от вакъфските имоти, религиозните учреждения попадат изцяло във финансова зависимост от държавата. Изборът на ръководни органи, в това число и на Главен мюфтия, се свежда до чиста формалност. Имамите и мюфтиите се определят от съответните партийни и държавни органи. При подбора им не се прилага образователният ценз. Религиозната кариера на имамите и мюфтиите изцяло зависи от тяхната готовност да служат на тоталитарния режим. Една голяма част от тях, в това число и Главният мюфтия, мълчаливо или явно съдействат на кампанията за преименуване. В началния период практически се прекратяват контактите на мюсюлманското изповедание в България с международните ислямски организации.

Особено строга е забраната над изпълнението на религиозни обреди.[106] Онези, които извършват обрязване, биват съдени въз основа на член 324 от Наказателния кодекс, по който се наказва със затвор до 5 години. Има дори случаи на осъдени родители, допуснали детето им да бъде обрязано. Административните и съдебно-наказателните мерки получават твърде широки размери. През тези години има немалко осъдени за извършване на бракосъчетания и даване на име на новородено в домашна обстановка, за организиране на мевлиди и т.н. В същото време религиозните сватби и погребални ритуали се заменят с граждански, определят се общи гробищни паркове за мюсюлмани и християни. Разрушават се надгробните камъни или пък се заличават турските надписи по тях. Изобщо всички остатъци от религиозни символи се подлагат на унищожение.

Война се обявява не само на религиозните обичаи и ритуали, но и срещу всичко, свързано с традиционния бит. Изключително внимание се отделя на облеклото. Носията строго се регламентира. Жени с шалвари не се допускат на работните

им места, не им се разрешава да използват обществен транспорт. Вековно утвърдилите се обичаи и ритуали се заменят с "единни граждански ритуали". За тази цел се отделят огромни средства и ускорено се изграждат обредни домове и ритуални зали в селищата с компактно турско население.

Накратко, предприемат се груби административни мерки за унищожаване на уникални и самобитни културни ценности – фолклорни, литературни, битови, духовно-обичайни, обредни и др. По този начин се нанася удар срещу свободата на културна идентификация и срещу правата на личността изобщо.

Необходимо е да се отбележи още, че след смяната на имената се унищожават всички документи, свързани с личността – паспорт, свидетелство за раждане, поземлени регистри, трудови книжки, дипломи и свидетелства за завършено образование, шофьорски книжки, здравни картони, училищни дневници и т.н. Организаторите на "възродителния процес" се заемат да ликвидират всичко, което свидетелства за наличието на турско етническо малцинство в България.

Въпреки тази широкомащабна административна дейност и непрекъснат идеологически и психологически натиск, през първите три години тоталитарният режим не успява дори да разколебае турското население. А към пролетта на 1988 г. в международната и вътрешната обстановка започват да се извършват промени, които подкопават още повече основите на т.нар. възродителен процес. По това време вече е постигнат значителен напредък в развитието на общоевропейския процес. Почти е завършено съставянето на "Заключителния документ на Виенската среща." По време на Белградската среща на външните министри от балканските страни (24 – 26 февруари 1988 г.) е подписан съвместен документ между представителите на България и Турция под форма на протокол. В него се предвижда подготвяне и приемане на съвместна декларация за опазване принципите на добросъседство и сътрудничество между двете страни и решаване на съществуващите проблеми, включително в областта на хуманитарното сътрудничество.[107] Това поражда нови надежди у турското население, което очаква обсъждане на неговото положение и на изселническия въпрос.

Тази надежда се подхранва и от турската пропаганда. В новата обстановка значително се активизира съпротивата срещу т.нар. възродителен процес. Появяват се нови легални и нелегални групи, разпространяват се позиви и други материали.

Ръководителите на режима от една страна се стремят да внушат, че няма да има отстъпление от поетия курс и че изселническият въпрос е приключил.[108] От друга страна те се опитват да разработват нова стратегия за продължаването на "възродителния процес". С оглед на това е решено подготвяните в продължение на няколко години "Тезиси по възродителния процес" да не се утвърждават като партийно-политически документ, а да се публикуват като самостоятелна книга от името на авторски колектив.[109] Главната причина за това, както личи от изказването на Т. Живков, се крие във факта, че те са обърнати почти изцяло към историята. В тях се прави опит да се докаже хипотезата за българския произход на турското население. На критика се подлага политиката по малцинствения въпрос не само на буржоазните, но и на първите социалистически правителства, тъй като разглеждали турците в България като етническо малцинство. Т. нар. възродителен процес се приема като продължение на Българското възраждане.[110]

По указание на Т. Живков Политбюро на ЦК на БКП на свое заседание на 12 март 1988 г. решава да бъде разработена нова стратегия на "възродителния процес" съобразно променените условия. По замисъла на Т. Живков при подготовката на новия партийно-политически документ подходът трябва да бъде "от бъдещето към настоящето". Това означава т.нар. възродителен процес да се подчини не толкова на историческото минало, колкото на комунистическото бъдеще. С негова помощ във въпросния процес трябва да се включи целият народ, като се преодолее неговото неприемане от страна на българската народност.

След продължителна подготовка на 11 април 1988 г. Политбюро на ЦК на БКП утвърждава решения "За понататъшно единение на българската социалистическа нация", които са изпратени до партийните комитети като ръководство в

тяхната практическа дейност. Новият документ почти изцяло е освободен от историята. В него се прави опит "възродителният процес" да се обвърже с "преустройството и демократизирането" на социалистическото общество в България. Той се представя за един аспект на някакъв въображаем процес на социално единение, за една от неговите прояви. С това обаче в същността му не се внася нищо ново, отношението към турското население не се променя. Отново се повтаря, че България е еднонационална държава, в границите на която няма национални малцинства. Основната поставена задача е активно да се работи за утвърждаване на българското национално съзнание. Препоръчва се в тази дейност да се включи мюсюлманското духовенство. На него се възлага задачата да работи за неутрализиране пропагандата на Турция и на останалите мюсюлмански страни, насочена срещу "възродителния процес ". А самият режим се ангажира да разшири връзките си с мюсюлманските държави с оглед да ги убеди, че в България има свобода на вероизповеданията.[111]

Както личи, с решението за единение на българската нация асимилационният характер на политиката на режима не се променя. Затова от него не произтичат и никакви практически последствия.

3. Теоретична и пропагандна “опаковка”

По своите цели и същност “възродителният процес” е абсурден, антихуманен и реакционен. Прикриването на тази антихуманна същност и абсурдни цели налагат тяхното “опаковане” с псевдонаучни теории и масирана пропагандна кампания.

Основната цел, която се преследва с “възродителната” кампания, е формиране на “етнически монолитна нация”. В първия официален документ, утвърден от Политбюро на ЦК на БКП, основната му цел се определя по следния начин: “укрепване единството на българската социалистическа нация, на нейната етническа хомогенност”.[112] Както се вижда, в този документ се говори за “социалистическа нация”, а в по-ранишните речи на Т. Живков дори се споменава за

"комунистическа нация".[113] В публикациите на определени идеолози след отстраняването на тоталитарния режим започва да се набляга само върху българския характер на проектираната нация. Създава се впечатление, че целта е консолидиране просто на "българска нация", а не на социалистическа или комунистическа нация.

Явно е, че едни автори поставят акцента върху социалистическия характер, а други, макар и със закъснение – върху националния български характер на бъдещата нация. Независимо от това обаче и едните, и другите наблягат върху необходимостта от асимилиране на турското и другите малцинства. Според Д. Стоянов, заместник на Т. Живков в партийния апарат, "историческата задача е единението на българската нация чрез интегрирането в нея на тюркоезичното население".[114]

Анализът на официалните документи и "научните" публикации от този период не оставя никакво съмнение, че се касае за окончателно асимилиране на етническите малцинства и формиране на "етнически монолитна нация". Наистина, за да придадат по-приемлива форма на този абсурден процес, някои идеолози в преходния период към демокрацията се опитват да интерпретират понятието "етнически монолитна нация" в духа на тезата за гражданска (политическа) нация. "Идеята – пише О. Загоров – за "единна монолитна българска нация" не означава "етнически еднородна нация".[115] По такъв начин те се опитват да отговорят на критиката, която им отправя Декемврийският пленум (1989 г.) на ЦК на БКП, който оценява поставянето на задачата за "създаване на етнически монолитна българска нация" като отстъпление от марксизма. Според О. Загоров тогава се е имало предвид една "единна нация, в която влизат отделни етнически, религиозни и езикови групи, които съставляват нейния национален организъм."

Подобни твърдения звучат като пореден опит за блъфиране. В доклада на Г. Атанасов, прочетен на пленума на ЦК на БКП, състоял се на 12 и 13 февруари 1985 г., определено се говори от една страна за укрепване на етническата хомогенност на българската нация и от друга – за интегриране към нея на

етническите групи. А понятието интеграция се разглежда като тъждествено с понятието "единение" и "асимилация".[116] Още по-важно, идеята за "етнически монолитна българска нация" логически произтича от тезата за единен "български родов корен". Както е известно, основната задача на "възродителния процес" е връщането на турското малцинство, както и останалите, в лоното на "истинския етнос".

През втората половина на 1989 г. става съвсем ясно, че условията както в страната, така и в света стават крайно неблагоприятни за практическото осъществяване на една открита асимилационна политика и по-специално за реализиране на концепцията за "етнически монолитна нация". В европейските социалистически страни се подема масово движение за демократизация на политическата система. Световната демократическа общност, западните страни открито изразяват негативното си отношение към малцинствената политика на господстващия режим в България. От друга страна самата България навлиза в дълбока социално-икономическа, политическа и етническа криза. Живковистите виждат, че "възродителният процес" води не до ликвидиране на турското етническо самосъзнание, а до неговото укрепване. В тези условия Т. Живков предприема последния си маньовър за спасяване на "възродителния процес" от фиаско, като внася в Политбюро на ЦК на БКП "Някои съображения по актуални проблеми на възродителния процес".[117] Те са изложени пред членовете на Политбюро през септември, а през октомври 1989, заедно с тях, и пред бюрото на Министерския съвет и някои първи секретари на областни партийни комитети от районите с компактно турско население. С новата концепция се цели продължаване на "възродителния процес", като се маскират някои негови дискредитирали се аспекти. Едва в нея се приема формално, че в еднонационалната българска държава живеят някои религиозни и културни общности. Сред тях са включени и "ислямизирани и до голяма степен турцизирани" българи.

Идеолозите на "възродителния процес" са принудени да отчетат факта, че религиозната и културната специфика на тези

общности, техните обичаи и традиции ще се съхранят "поне до известен период" в рамките на единната нация. Нейното единство ще представлява единство на многообразието, а "ислямизираните българи" – специфична част от националния организъм. Както изрично подчертава Т. Живков, в случая не става въпрос за отстъпление от постановката за единна нация. Напротив, търсят се по-гъвкави средства за довеждане докрай на асимилацията на турското малцинство. Според архитекта на "възродителния процес", "ако не се реши проблемът с мюсюлманската общност в обозримо бъдеще, съществуването на българската нация става проблематично".[118] Както личи, дори тогава той е много далеч от твърдението си през 1993 г., че "...също невярна е тезата – един етнос, една култура, бит, религия и обичаи."[119] Това не би могъл да твърди нито един лидер на комунистическа партия, тъй като в марксистката теория нацията се разглежда като етап в развитието на етноса, а тезата за политическа нация е табу. Така че по това време би могло да стане въпрос само за етнически монолитна нация. Между впрочем самият Т. Живков многократно подчертава, че на преден план е изведена постановката за единение на всички групи и слоеве.

Така поставената цел предопределя истинската същност на "възродителния процес". Нейното осветляване има важно значение, тъй като идеолозите на въпросния процес се опитват да я представят в твърде благовидна светлина. В техните публикации тя се интерпретира като процес на национално възраждане. В духа на непубликуваните "Тезиси по възродителния процес" той се определя така: "Национално-възродителният процес сред потомците на ислямизираните българи ... е процес на вътрешно сплотяване и израстване на българската нация, на възраждане и укрепване на българското национално самосъзнание у тази част от нашия народ."[120] При тълкуването на цитираното определение изрично се изтъква, че това е процес на еманципация на националното от религиозното съзнание, разграничение на националната от религиозната принадлежност. По такъв начин се изопачава същността на кампанията и се установява органическа връзка

между една асимилационна кампания и Българското възраждане. В публикациите за "възродителния процес" открито се прокарва тезата, че той се явява продължение на недовършеното Възраждане. Твърди се, че Българското възраждане като цяло решило проблемите на буржоазната нация предимно в границите на християнските ѝ съставки и не успяло да реши тези проблеми сред "насила ислямизираните" българи и техните потомци.[121] В случая съществуването на етнически общности, в това число и на турското малцинство, извън българската народност се тълкува като следствие от недовършеното дело на Възраждането и асимилирането му се явява историческа повеля, с която трябва да се заеме социалистическият режим.

В действителност "възродителният процес" няма нищо общо с Българското възраждане. Същността на "възродителния процес" на практика се свежда до насилствена промяна на етническото съзнание и тотално деетнизиране на турското и останалите малцинства.

Внимателният прочит на официалните документи и публикации показва, че основното в този процес е формирането на ново национално съзнание у турското малцинство. Това обаче се прикрива с твърдението за "възраждане" и "избистряне" на българското национално съзнание. Но как може да се "възроди" такова съзнание у турското малцинство, като то няма спомен за него в историческата си памет. Затова О. Загоров има основание да твърди, че "основната идея на възродителния процес е формиране на българско национално съзнание".[122] Тоест касае се за опит за насилствено ликвидиране на оформилото се в процеса на историческото развитие етническо съзнание и налагане на едно друго съзнание, за опит за превръщане на българското етническо съзнание в самосъзнание на всички граждани.

Волунтаризъм е да се пренебрегва обстоятелството, че етническото съзнание е обективно обусловен продукт от редица фактори, от историческото развитие. Опитите да се прикрие този волунтаризъм с твърдения от рода на: "самосъзнанието на турското население е изкуствено формирано и не съответства

на неговия произход", "то необосновано носи протурско съзнание" и т. н., не помагат за научното обосноваване на политическото решение. По такъв начин изцяло се игнорира принципът за определяне на етническото съзнание и самосъзнание чрез самоопределение. Обработването на етническата памет е груб опит за промиване на етническото съзнание чрез налагане на социалистическо съзнание. С принудителната смяна на имената, културата, обичаите и самобитността се цели формиране на българско етническо съзнание, което е чуждо на турското малцинство.

Така че "възродителният процес" по своята същност в крайна сметка означава деетнизация, асимилация на турското и на другите малцинства. Още в документа на Политбюро на ЦК на БКП от 12 и 13 февруари 1985 г. ясно се подчертава, че една от задачите на "възродителния процес" е "окончателно" и "безвъзвратно" откъсване на това малцинство от "турцизма".[123] На практика това означава заличаване на неговите етнически особености във всичките им форми на проявление.

"Възродителният процес" практически включва в себе си всички аспекти на асимилацията. Културната асимилация на турското малцинство, която започва още в началото на 70-те години, се проявява в спиране на развитието и забрана на ползването на етнически културни ценности. Езиковата асимилация започва с премахване на писмеността, прекратяване изучаването на литературния турски език, преустановяване на издателската дейност и завършва със забраната за ползване на езика дори в битова среда.

Най-тежката форма на асимилация е етнонимната, която цели окончателно ликвидиране на една от най-важните етнически особености – името. Докато първите споменати форми се прилагат постепенно в продължение на 15-20 години, последната е по-краткотраен акт и има насилствен характер. В резултат на съвкупното прилагане на тези форми турското население е трябвало да бъде доведено до пълна деетнизация, като се лиши от най-характерните за всеки етнос белези – име и език, култура, религия и традиции. Погледнато през тази призма, "възродителният процес" представлява проявление на

етническия фундаментализъм. С този термин се обозначава една уникална асимилаторска кампания срещу турското етническо малцинство в България и срещу помаците. Тя стига до брутални асимилаторски действия, предизвикали извънредно остра етническа криза в страната. Отнемайки най-същественото у личността, "възродителният процес" посяга върху най-интимните страни на човешкото същество. Той не само накърнява човешките права на малцинствата, но и хвърля сянка върху честта и достойнството на българската нация.

Ето защо като доктрина "възродителният процес" е несъстоятелен, а като политическа практика – пагубен. Неговата същност противоречи на човешката природа. Затова се нуждае от теоретична "опаковка". С "научното осветляване" на такава антихуманна кампания се ангажират редица институти на Българската академия на науките (БАН) и научни звена на висши учебни заведения. Голяма активност проявяват определени учени от институтите по философия, балканистика, археология, фолклор, от Центъра по източни езици при Софийския университет "Климент Охридски", от Академията за обществени науки и социално управление при ЦК на БКП и от Висшата школа "Г. Димитров" при Министерството на вътрешните работи. В тези научни и учебни заведения се разработват отделни аспекти на "теорията" за т.нар. възродителен процес. А цялата "научно-изследователска" дейност се направлява от Координационен съвет, създаден при Президиума на БАН. В неговия състав са включени почти всички директори на институти, занимаващи се с обществени науки, и отделни учени от тези звена и от Софийския университет "Климент Охридски", от Ориенталския отдел на Народната библиотека "Св. Св. Кирил и Методий", сътрудници от апарата на ЦК на БКП и НС на Отечествения фронт. Комисията се ръководи последователно от акад. Илчо Димитров и член-кореспондент Страшимир Димитров.

Резултатите от работата на съответните специалисти са публикувани в академичното издание "Проблеми на развитието на българската народност и нация" през 1988 г. и в книгата "Страници от българската история" през 1989 г., която е открит

вариант на тезисите по "възродителния процес". С изложените в тях исторически, археологически, етнографски и лингвистични тези авторите се отдалечават от научния подход. От конюнктурни съображения те комбинират и тълкуват едностранчиво отделните факти и по такъв начин се опитват да конструират някаква наукообразна теория за "възродителния процес"

Функционалното предназначение на тази наукообразна теория е представяне на насилствената асимилация като закономерно явление в развитието на българския народ и изобщо на човешката история.[124] Насилствената асимилация на етническите малцинства, опитът да се влее чужд компонент в българската националност преднамерено се отъждествява с етноконсолидационния процес, който е характерен за народностните общности особено в преходния период от традиционни към индустриални общества. С това се прави опит да се легитимира една антихуманна кампания, като се изгради невярна представа за обективния ход на историческото развитие.

В началото на "възродителния процес", а и на кампанията за принудителна смяна на имената "възродителната теория" се обосновава главно с помощта на марксистките постулати по националния въпрос и класовата борба. Тон за това дава, както при всички други начинания, Т. Живков. В споменатата реч на срещата с редколегията на в. "Йени ъшък – Нова светлина" и активисти на турското население през юни 1970 г. той издига лозунга за консолидирана, единна социалистическа нация. В навечерието на новата кампания за преименуване, на конгреса на Отечествения фронт през 1982 г. Т. Живков отново публично поставя този въпрос.

Както винаги, и в този случай изявлението на генералния секретар на партията служи като ръководство в конструирането на "възродителната" доктрина. В приветственото си слово на Окръжната партийна конференция в Шумен през февруари 1984 г. Йордан Йотов, член на Политбюро и секретар на ЦК на БКП, "обосновава" обективната неизбежност на формирането на социалистическа нация в НР България с версията за

изчезване на класите и класовите противоречия и превръщането на България в отечество на всички граждани.[125] В самия разгар на кампанията за преименуване някои автори като О. Загоров се заемат с популяризирането на тази марксистка коцепция сред турското население, като използват в. "Йени ъшък – Нова светлина".[126] Разсъжденията на привържениците на тази концепция се свеждат до следното: обществената собственост създава икономическите предпоставки, формиращата се социална еднородност на българското общество – социалните, а марксизмът-ленинизмът – идеологическите предпоставки за консолидирането на единната българска социалистическа нация.

Така на опита за изкуствено и насилствено формиране на "етнически монолитна нация" се придава характер на обективна закономерност. В същото време се полагат усилия новото национално формирование да се представи на етническите малцинства в привлекателна опаковка. То се окачествява като някаква нова историческа общност, която най-напред е социалистическа, а след това – българска. След като специално подчертава, че въпросната нация ще се формира на базата на българската, арменската, еврейската и турската етническа група, Й. Йотов заявява, че крайният продукт вероятно ще бъде нещо ново, една нова социалистическа, комунистическа нация, която ще носи в себе си всичко драгоценно от съставящите я компоненти, но вече обогатено, извисено.[127]

Така формираната концепция обаче не показва достатъчно ясно, че ръководните кръгове на БКП се стремят да "преодолеят увлеченията по ролята на класово-партийния подход" и на "националния нихилизъм". Поради това още в началото на 1985 г. тя фактически е изоставена. При провеждането на кампанията за преименуване на турското население започва да доминира тезата за "български родов корен".

Повратът в "теоретичното" обосноваване на т.нар. възродителен процес е логическо следствие от преориентирането на Т. Живков и неговото близко обкръжение към деструктивния национализъм. За тях интеграцията в резултат на класовия подход и строителството на социализма изглежда

рисковано бавен процес.[128] Затова под предлог, че съчетава социалистическия идеал с историческото минало, това ръководство започва да "обогатява" идейния си арсенал с националистически и шовинистически идеи. Заемките от националистическата идеология се засилват пропорционално на нарастването на "трудностите" в строителството на "социализма" и започват да доминират през втората половина на 80-те години, когато тоталитарният социализъм навлиза в дълбока криза. В кризисната обстановка идеята за сливане на различните етноси в една нация в името на комунистическото бъдеще вече не е привлекателна не само за турското малцинство, но и за българската народност.

От друга страна с наблягането върху българския родов корен освен предизвикване на патриотарски подем се преследват и такива конкретни практически резултати като:

а) идеологически да се оправдае смяната на имената не като посегателство върху чуждо население, а като "възстановяване" на определена историческа истина;

б) "възродителният процес" да придобие престижност в съзнанието на българската народност, която да възприема преименуваните турци и останали мюсюлмани като кръвни братя.[129]

С концепцията за "български родов корен" идеолозите на режима се стремят да докажат, че всички турци в България имат български произход. В доклада на януарското съвещание от 1985 г., изнесен от Георги Атанасов, се твърди следното: "Документално се установи, че в много райони т.нар. "български турци" в действителност са потомци на помохамеданчени в миналото българи, които в различни периоди в една или друга степен са се турцизирали".[130] Към това Т. Живков в своето указание добавя, че те не са част от турската етническа група, а са асимилирани българи.[131] След свалянето на неговия режим идеологът на "възродителния процес" се опитва да се възползва от авторитета на учените, като заявява, че нито един от тях не е определил тези хора като турци.[132]

Истината е съвсем друга. Няма обективен български или

чуждестранен историк, който да твърди, че всички турци в нашата страна имат български произход. Вече бе отбелязано възражението на видния български историк Петър Мутафчиев срещу подобна теза. Наистина, някои западни учени и пътешественици, посетили Османската империя, на базата на отделни факти стигат до извода, че част от мюсюлманите, обитаващи някои райони на нашата страна, по всяка вероятност имат български произход. С това обстоятелство спекулират историци, ангажирали се с асимилационната кампания. "Макар повечето от мюсюлманите да бяха от българско потекло, – пише Илчо Димитров – те покрай религията добиваха небългарско етническо съзнание."[133] За разлика от обективните учени, те приемат ислямизацията за определяща при етническата характеристика на турското малцинство в България. Нещо повече, в пропагандистките си статии те обявяват цялото турско население за потомци на ислямизирани българи. Изхождайки от обстоятелството, че българският народ дълго време е живял в рамките на Османската империя, те градят хипотези за етногенезиса на турците, останали да живеят по родните си места след Освобождението на България. От една страна универсализира се ролята на ислямизацията, тя се тълкува като път, етап към турцизацията, а в някои случаи двата процеса се отъждествяват. "Ислямизацията – пишат авторите на книгата "Страници от българската история" – била системно провеждана от органите на османската централна и местна власт, от армията, духовните и религиозни институти в продължение на пет века..."[134] По такъв начин се създава впечатление за ислямизацията като ежедневна и масова практика, като основна политическа линия на османската власт.

Такова интерпретиране на процеса на разширяване влиянието на исляма не съответства на определени шериатски принципи и политическа практика на османците. Според шериата в правата вяра трябва да се обръща предимно езическото население. Не е задължително налагането на новата вяра на "ехл-и китаб" – на хората, които притежават свещено писание, т.е представителите на другите монотеистични религии. На практика масовото разпространяване на исляма се

избягва, за да се съхранят различията между мюсюлмани и друговерци. "Islямската мисионерска страст, – пише М. Вебер – действително религиозно задължение, намира своите ограничения в желанието на покоряващите воини да имат неислямско и следователно непривилегировано население, което би могло да осигурява средства за съществуване на привилегированите правоверни..."[135]

Османската власт е имала интерес да съблюдава тези изисквания преди всичко от практическа гледна точка. Масовото ислямизиране и турцизация щяло да доведе до загуба на важен финансов източник, тъй като поголовният данък бил основно приходно перо на държавната хазна. При това след XVI в. тя разполагала с достатъчен брой въоръжени мъже и не се налагало попълването на военния контингент чрез ислямизация. Изхождайки от подобни съображения, Вера Мутафчиева пише: "Османците нямали за цел да ислямизират подвластното население, тяхната концепция била друга, да обособят "джемаати" – общности – от отделни вероизповедания,...за да укрепят привилегиите на мюсюлманската."[136] Разбира се, това не означава липса на процес на разширяване на географията на исляма в османския период. Целият въпрос е в мащабите, същността и формите на неговото разпространение.

В периода на "възродителния процес", като се приписва характер на всеобхватност и масовост на ислямизацията, фактически се игнорира ролята на колонизацията в изменението на етническата структура на населението, обитаващо българските земи.

Разбира се, общоприетата теза за наличие на колонизация на Балканите по време на османското владичество не е отхвърлена тотално. Но се редуцира броят на преселниците с цел да се докаже липсата на всякаква връзка между колонизацията и сегашното турско население в България. За да обосноват своята теза, идеолозите са готови да игнорират родовата връзка между турския етнос и тюркоезичната общност. Най-оригиналният "принос" на теоретиците на асимилаторската кампания обаче се състои в твърдението им, че потомците на колонистите са се върнали в Анадола по време

и след Руско-турската война през 1877-1878 г. Така при пренаписването на историята миналото изцяло се подчинява на бъдещето с оглед да обслужва интересите на "възродителния процес". Целта на подобно ирационално пренаписване на историята е промиване на родовата памет и преобразуване на етническото съзнание на турското малцинство.

"Историческият" подход не спомага за спечелването за каузата на "възродителния процес" не само на турското население, но и на мнозинството от българите. Неговата несъстоятелност става още по-очевидна в кризисната ситуация през лятото на 1989 г. Тогава Т. Живков се опитва да съчетае историческия подход с марксистко-ленинския.[137] Единението на българската нация теоретически се обвързва с въображаемия процес на преустройство и демократизация на тоталитарния социализъм. Очаква се отделните религиозни и културни общности и "ислямизираните и до голяма степен турцизирани" българи, т.е. турското малцинство, да се влеят в етнически монолитната нация на части, всяка тяхна прослойка да се включи в националната общност по свой път. Единението на обществото се разглежда като необходима предпоставка за единението на нацията.

В новата концепция на преден план се извеждат "социалистическите" мотиви, но едновременно с това авторите й не се отказват от идеята за българския исторически корен. Според нея турците трябва да се влеят в етнически монолитната нация преди всичко поради факта, че са "ислямизирани" и "турцизирани" българи.

В утвърждаването на асимилаторската теория важни функции изпълнява пропагандата. С нея са ангажирани организациите на БКП, Отечествения фронт и ДКМС, профсъюзите, творческите съюзи, училището, висшите учебни заведения, научните институти, средствата за масова информация и т.н. Във втората половина на 80-те години се издават и разпространяват много книги, брошури и беседи, защитаващи и възхваляващи "възродителния процес". Ежедневно българската телевизия и радио излъчват, а печатът публикува материали в негова подкрепа. Обществени организации и научни институти

организират семинари, симпозиуми, кръгли маси, на които обсъждат различни въпроси, свързани с "характера" и практическата реализация на "възродителния процес". По такъв начин се манипулира общественото мнение.

Пропагандата, която съпровожда "възродителния процес", е необективна и има демагогски характер. Тя изопачава историческите факти, етническата ситуация в България, причините и целите на подетата асимилационна кампания. За постигане на манипулационен ефект даже верните сами по себе си факти се комбинират съобразно преследваната цел и механично се екстраполират. Широко се използват османски регистри и други документи, които при свободно тълкуване могат косвено да подкрепят тезата за "български родов корен". Този рационален подход се съчетава с емоционалните внушения.

Една от главните насоки на пропагандата е внушаването на българската и световната общественост, че България се намира под сериозна потенциална опасност от разпалване на пантюркистки идеи сред турското малцинство и разпокъсване на целостта й по подобие на Кипър. С тази опасност идеолозите на "възродителния процес" се опитват да оправдаят своята антихуманна политика. Без да се позове на конкретни анализи, Т. Живков голословно твърди, че след военния преврат начело с К. Еврен през 1980 г. Турция е възприела пантюркистка линия. Под нейно влияние в България са възникнали организации, които си поставят пантюркистки цели и задачи.[138] В случая ролята на пантюркисткото движение в Турция се преувеличава и се превръща в спасителен пояс за идеолозите на "възродителния процес". Що се отнася до организациите и групите, които се формират в България, от информациите на тайните служби не е видно те да са си поставили за задача да обединят всички тюркоезични народи и да създадат империя.

Тоталитарната система, която не може да функционира без наличие на врагове, намира в лицето на малцинствата вътрешен, а в лицето на Турция – външен враг. Така в пропагандния арсенал се появява синдромът "турска опасност".

Подозренията към Турция се подхранват чрез използване,

от една страна, на блоковото разделение на света, и от друга – чрез екстраполиране на някои неадекватни изявления на отделни турски политици и действията на неформалните организации. Външната политика на Турция се окачествява като функция на стратегията на НАТО на Балканите, която е в синхрон с имперските й амбиции. При това се тиражира версията, че тя се опитва да реализира експанзионистичната си политика чрез доктрината за "външни турци", т.е. чрез обединяването им в рамките на едно ново издание на Османската империя. Повишеният интерес на Турция към турското малцинство, особено в периода на "възродителния процес", се тълкува като проява на имперска политика и стремеж към дестабилизация на социалистическа България.

Чрез пропагандни прийоми тоталитарният режим се опитва да осуети усилията на Турция да подкрепи стремежите на турското малцинство да съхрани и укрепи етническата си идентичност. Стремежите й в тази насока се окачествяват като сериозна пречка по пътя към асимилирането на турското малцинство. Пред обществеността грижата за съхранение на етническия идентитет се представя за проявление на пантюркизма, дори като сигнал за кроене на агресивни планове срещу България от страна на Турция. За такъв план се представя "програмата за укрепване духа на външните турци", към които се причисляват преди всичко българските турци. Документът е изработен от Външното министерство на Турция през 1982 г., когато "възродителният процес" навлиза в нов етап. Тогава се създава и Междуведомствен комитет, в който участват представители на 12 министерства.[139] Доколкото става ясно от публикациите на български автори, свързани с Министерството на вътрешните работи, във въпросния документ са включени редица мероприятия като разпространяване на пропагандна литература – книги, брошури, вестници, Корана и др.; засилване на влиянието сред турското малцинство чрез радиото и телевизията, като се увеличават предаванията им за нашата страна; чрез спортни и търговски връзки; изселническата идея и т.н. Паралелно с това в документа се препоръчва да се изтъкне пред българите на

дипломатическо равнище чувствителността на турската страна по въпроса за сънародниците ѝ.[140]

Подобни документи се разглеждат не само като израз на вмешателство във вътрешните работи на България, но и като агресивни планове. "Ние имахме точни данни, – пише Т. Живков – че турският генерален щаб има разработен план за реализиране на кипърския вариант в България."[141] Така синдромът "кипърски вариант" се превръща в пропаганден реквизит. Без да се направи обективен сравнителен анализ на ситуацията в Кипър и България, на статута на турското население в двете страни, на двустранните договори, сключени съответно от България и Кипър с Турция, се дава простор на натрупалите се етнически предубеждения. Функционалното предназначение на синдрома "кипърски вариант" е маскиране на антихуманния характер на асимилаторската кампания. "Въпросът – заявява Т. Живков в АОНСУ – стои така. или ние ще ликвидираме този проблем, ...или утре ще бъдем Кипър, или нещо по-лошо от Кипър. Става въпрос за България...."[142]

Според пропагандите внушения опасността, идваща от Турция, нараства неимоверно поради наличието на турско малцинство в България. Не само средствата за пропаганда, но и ръководни кръгове на тоталитарния режим открито обявяват това малцинство за "пета колона" на Турция в нашата страна. Звучи парадоксално, но е факт, че идеолозите на тоталитарния режим се опитват да спечелят това население на антитурска основа, като приписват на турската нация десетки смъртни грехове.

Естественият стремеж на турското малцинство към вътрешна консолидация и съхраняване на своите културни ценности открито се окачествява като посегателство върху националната сигурност. "Българският народ – пише Б. Асенов – вижда в обособяването на отделни групи от населението (на етническите малцинства – б. а.) заплаха за своето бъдеще".[143] Тази версия се лансира от пропагандата особено през 70-те години на XX в., когато у турското население се забелязва стремеж към сплотяване под влиянието на кампанията за преименуване на помаците и ромите. Пропагандата отъж-

дествява стремежа към етническо сплотяване не само с териториалното и политическо обособяване, но и със сепаратизма.

По този въпрос пропагандният апарат на тоталитарния режим черпи своите тези от официалните изявления на ръководните кръгове. Последните превръщат в особен политически въпрос вътрешномиграционния процес. Главно от икономически съображения турското население попълва опразнените български села вследствие на ускорената урбанизация. В процеса на миграцията това население прониква и в някои чувствителни райони на страната. Според неофициални данни в Югоизточна България са се преселили около 20 000 граждани от турски произход.[144] В това се съзира съзнателен стремеж към съсредоточаването му в стратегически възлови райони на страната. Оправдавайки "възродителния процес" пред М. Горбачов, Т. Живков заявява: "Те се концентрират по границата и на вътрешните стратегически пунктове, да не говорим за местата, където се преминава Балкана...Това е "пета колона" против Варшавския договор."[145]

Тясно свързан с т.нар. теза за обособяването е митът за "турска автономия", който се превръща в стълб на пропагандата, съпровождаща "възродителния процес". Идеолозите му извеждат тази идея от политиката на БКП през 50-те години. Уж исторически невярната етническа характеристика на тюркоезичното население, т.е. разглеждането му като турско малцинство и съгласуването на общественополитическата дейност с тази постановка, били възобновили претенциите за културна, а отвреме-навреме и за местна автономия.[146] Както личи, автономистките искания на отделни екстремистки групи се прехвърлят върху цялото турско малцинство. Митът за "турска автономия" се използва както при идеологическото обосноваване на "възродителния процес", така и при оправдаването на безпрецедентното в най-новата ни история масово изселничество през 1989 г. Чрез тази инсинуация тоталитарният режим успява "изпреварващо" да внуши на част от българското население заплахата от "турска политическа автономия". Пропагандната шумотевица не дава възможност за рационално

разсъждение около тази инсинуация, т.е. за осъзнаване на истината, че при блоковото деление на света, при специфичната географска локализация на турското население и липсата на вътрешноръководна нормативна база, идеята за автономия е само пропаганден трик.

Пропагандата се подхранва и от опитите на турското население да спре асимилационната кампания. Всяка легална проява, насочена срещу деетнизацията, се парира жестоко. Затова отвреме-навреме, особено след принудителното преименуване, отделни граждани-турци предприемат опити за създаване на нелегални групи и организации. Според информациите на органите на сигурността от 1985 до 1987 г. са разкрити 42 групи, които са разтурени, а повечето от участниците са осъдени на различни години затвор. От публикациите на бившите ръководители и сътрудници на секретните служби е видно, че някои от тях са планували, а отделни групи дори са извършили терористични актове.

Както всеки друг тероризъм, и тези актове не могат да бъдат оправдани, макар да са реакция на държавния терор. В същото време твърде некоректно е те да се представят от пропагандата като една от основните причини за започването на "възродителния процес". Тъкмо така постъпва Т. Живков. Според неговото твърдение терористичните акции започнали преди възродителния процес.[147] Така чрез представянето на следствието за причина се създава още един пропаганден мит за опасността от националистически и сепаратистки организации, та дори от "терористична вълна". Особено много се спекулира с нелегалните групи и организации в публикациите на отговорни ръководители и сътрудници на Министерството на вътрешните работи.[148] Във въпросната литература те са представени като "нелегални националистически групи", които си поставят за цел обявяването на автономия.[149]

Дори от тази литература обаче става ясно, че нелегални групи възникват обикновено в периоди, когато грубо се погазват изконните права на турското малцинство, а именно, когато се ограничават религиозните права, закриват се турските училища, преустановява се изучаването на майчиния език и

насилствено се сменят имената на помаците и на турското население. Повечето от тях се появяват с цел да отстояват правата на своето малцинство. Понякога обаче те поставят нереалистични и крайни искания, прибягват до саботажни действия. Тъкмо от това се възползват пропагандните централи, за да ги дискредитират пред обществеността.

Пропагандата твърде много спекулира и с т.нар. "демографски бум" сред малцинствата. В една или друга форма се разпространява митът, че след 50-60 години турското и ромското малцинство ще представляват болшинството от населението на България. С този мит управляващият елит на тоталитарния режим се опитва да въздейства не само върху българската общественост, но и върху съюзниците на страната. "Що се отнася до турците в България, те са 800 хиляди души – заявява Т. Живков пред М. Горбачов, – до 2000-та година ще станат един милион. Това е "пета колона" срещу Варшавския договор..."[150] Така митът за "пета колона" се включва в глобалната стратегия – едва ли не едно малцинство застрашава сигурността на целия "социалистически лагер".

Характерна особеност на пропагандната кампания е широкото използване на емоционалния подход. Той е адресиран преди всичко към националните чувства на българина. Чрез активизиране негативните спомени за османското владичество се изгражда образът на вътрешния и външния враг. С помощта на митовете за "пета колона" и "демографски бум" турското население се представя като непосредствена опасност за националната сигурност. Паралелно с това се тиражират определени слухове: за отвличане на български деца, заклани българи, отровени кладенци, инжектирани животни и какво ли не още. Така се създава психоза сред българското население. Създава се впечатление, че турското население участва в международен заговор срещу България. Тази представа се подхранва и по-късно чрез двусмислените и мистериозни изявления на ръководните кръгове на тоталитарния режим. В интервю пред турския в. "Темпо" Т. Живков предупреждава, че ако направи разкрития във връзка с обвинението срещу него за разпалване на етническа вражда, това можело да доведе до

гражданска война в България.[151]

Чрез рисуване на апокалиптична ситуация пропагандата се стреми от една страна да оправдае "възродителния процес" като проява на инстинкта за самосъхранение на българския народ и от друга – да представи Т. Живков като национален спасител. Определени автори представят "възродителния процес" като най-великото дело на Т. Живков, което увековечава неговото име и едва ли не го поставя в българската история редом с княз Борис I. Т. Живков сам внушава тази версия. Ето един пример: "...Това следствие по възродителния процес, ако се разгърне като съдебен процес, мен ще ме направят национален герой."[152]

С масираната пропаганда се цели: 1) да бъде убеден външният свят, че в България не се води асимилаторска политика спрямо турското малцинство; 2) колкото се може по-широки слоеве от българската народност да бъдат въвлечени в осъществяването на "възродителния процес"; 3) да се неутрализира външната и по-специално турската пропаганда и да се внуши на турското население идеята за необратимост на "възродителния процес".[153]

Антихуманната и асимилаторска същност на "възродителния процес" се явява обективна пречка по пътя към постигане на тези цели.

Пропагандната кампания не постига дори поставените цели сред българската националност. На нея се поддава в определен период само част от българското население – партийният апарат, чиновничеството, кадрите на органите на сигурността и някои интелигентски среди. Властта успява да ангажира учителството и преобладаващата част от журналистите, работещи в централните печатни издания, радиото и телевизията и районните вестници, излизащи в окръзите със смесено население. Така определен кръг от хора вярват във версията, че оцеляването на българската нация зависи от изхода на "възродителния процес". Такива хора, заемащи определено служебно положение, се престарават и превишават правата си. Печатът публикува материали, основаващи се само на слухове и засягащи грубо националното достойнство на турското

население. Някои учители, погазвайки педагогическата етика, заставят децата да доносничат срещу родителите си.

Твърде нехуманна позиция по "възродителния процес" заемат ръководствата на повечето творчески съюзи. На 10 ноември 1987 г. Управителният съвет на Съюза на българските писатели се занимава специално с този процес и го подкрепя. Председателят на съюза Л. Левчев заявява: "Става въпрос за един процес дълбоко национален и дълбоко социалистически по своя характер, свързан с всички обновителни явления, които стават в нашата страна..."[154] На същото заседание членът на Управителния съвет В. Йосифов, по това време председател на Съюза на българските журналисти, окачествява като абстрактни хуманисти и интернационалисти онези творци от ПЕН-клуба и други съюзи, които не допускат дори обсъждането на този въпрос. Накрая УС на СБП решава да се вземат мерки за по-активно включване на съюзните членове и на в. "Литературен фронт" в тази кампания.[155]

Благодарение на активността на подобни творци – писатели, журналисти и др., някои слоеве от българския народ се подвеждат. Не бива да се забравя, че години наред този народ е бил подложен на идеологически натиск и социална деформация, а по време на самата кампания сред българите, живеещи в районите със смесено население, се създава страхова психоза. При липса на свобода на печата и словото българите най-безсъвестно са лъгани в продължение на пет години. Затова по-голямата част от живеещите в смесените райони остават пасивни свидетели на една антихуманна кампания, а някои дори се включват в нея. Инерцията в мисленето, страхът и подчинението, инстинктът им за самосъхранение благоприятстват "реализирането" на безумната задача, спусната "отгоре". Що се отнася до българите от другите краища на страната, те дори нямат ясна представа за това, което става в районите с компактно турско население. Вследствие на това огромното мнозинство от българския народ остава настрана от въпросната кампания. Едни от тях са в неведение, други не приемат идеята за асимилация, а трети просто се страхуват това смешение да не погуби българската народност. И едните,

и другите обаче не приемат тезата за “българския родов корен” на турското население.

Българската народност става по-чувствителна към “възродителния процес” по време на т.нар. “голяма екскурзия”. Тогава стават по-активни както привържениците, така и противниците на процеса.

Още по-неуспешна се оказва въпросната пропаганда сред турското малцинство в България и пред световната общественост.

4. Неодобрение и съпротива

Усилията на организаторите на пропагандната кампания не се увенчават с успех. Международната общност посреща “възродителния процес” с неодобрение, а турското малцинство му оказва пасивна и активна съпротива.

а) Неодобрението на международната общност

Антихуманната същност на “възродителния процес” не може да се прикрие с камуфлаж. А режимът полага немалко усилия, за да подведе външния свят. Органите на Министерството на външните работи активизират дипломатическата си дейност на базата на специално разработени мероприятия за външнополитическо и пропагандно обезпечаване на т.нар. възродителен процес.[156] От името на министъра на външните работи Петър Младенов се връчват лични послания на външните министри на редица европейски страни като Австрия, Федерална Република Германия, Франция, Белгия, Холандия и др. Провеждат се срещи с представители на министерствата на външните работи на определени арабски страни като Сирия, Ирак, Кувейт, Алжир, Мароко и т.н. Специално внимание се отделя на социалистическите страни с оглед осигуряване на по-голяма подкрепа от тях. На страни като Гърция, Кипър и Сирия, които имат някакви проблеми със съседна Турция, се гледа като на естествени съюзници в антитурската кампания.

По решение на ръководните органи на комунистическата партия се предприемат конкретни мерки за използването в тази

кампания на арменския, кюрдския и тракийския въпрос. За целта се използва дружеството на българските арменци "Ереван" и някои представители на арменската интелигенция с настъпателно поведение.[157] За кюрдите пък се създават подходящи условия за активна дейност в България. На кюрдските студенти се разрешава да изградят свой клуб "Дружба". Кюрдските емигранти започват да поддържат тесни контакти с кюрдските организации и институти в Европа. От своя страна в печатните си издания кюрдите покрепят асимилаторската политика на режима на Т. Живков.[158] Още през 1977 г. се предлага да се възстанови разпуснатата преди десетина години тракийска организация. В европейските, islямските и социалистическите страни се води активна пропагандна работа – разпространяват се брошури и книги, осигурява се отпечатването на журналистически материали, оправдаващи кампанията. С тази цел от западните и близко-източните страни се канят специално подбрани журналисти, на които се дава възможност да посетят определени населени места в районите с компактно турско население.

Официално тези мероприятия протичат по линия на Министерството на външните работи, Съюза на журналистите, на съответните печатни издания и други държавни институции. На практика обаче в тяхното осъществяване важна роля играе Държавна сигурност. Нейните органи осигуряват "подходящи" мюфтии и имами, които да участват в тези срещи. На същите се поставят задачи, изготвя се линия на поведение, а в повечето случаи им се дава готов текст на отговорите на журналистически въпроси и материали.[159]

Въпреки това в печата на западните и ислямските страни се появяват само отделни статии и репортажи, подкрепящи политиката на България. Държавниците и политиците на тези страни пазят неутралитет, а в някои случаи публично изразяват своето неодобрение. Изключение в това отношение правят представителите на официалната власт и главните мюфтии само на няколко страни като Сирия, Народнодемократична република Йемен, Гана и др. След посещението си в нашата страна (1986, 1987 г.) представителите на тези страни правят

изявления по българското радио, телевизия и в печата в подкрепа на "възродителния процес" и на тоталитарния режим. По време на своето посещение в Турция министър-председателят на Сирия Ел Касем заявява в интервю пред турския вестник "Хюрриет", че мюсюлманите в България са българи, както мюсюлманите в Алжир са алжирци, а мюсюлманите във Франция са французи.[160] По Българската телевизия Главният мюфтия на същата страна твърди, че мюсюлманите в България разполагат с всички права и свободи. Представителите на други страни обаче не се ангажират с такива безотговорни изявления. Световната общност, за която асимилационната кампания в България е неочаквана, отначало я посреща сдържано, а впоследствие открито изразява всеобщо неодобрение.

Най-напред, дори преди Турция, реагират западните средства за масова информация и особено радиостанциите "Би Би Си", "Свободна Европа", "Дойче веле", "Гласът на Америка." Заедно с големите информационни агенции като Ройтер, ЮПИ, АП и др. важна е ролята и на някои водещи вестници във Великобритания, Франция, Италия и Испания. На техните страници и в емисиите на споменатите радиостанции често се включват информации и други материали за насилственото асимилиране и потискане на турското малцинство в България.

Сред чуждестранните издания специално трябва да се подчертае дейността на югославските, които на Балканите най-активно подкрепят турската кауза, а също така и някои печатни органи на мюсюлманските страни като египетския ежедневник "Ан Нур", излизащия в Лондон "Импакт интернешънъл", Радио Кайро, радиопредаванията на Саудитска Арабия, които от позициите на ислямската солидарност се обявяват в защита на българските мюсюлмани. В техните материали и предаванията на някои арабски телевизии "възродителният процес" се представя като "една от последните антиислямски прояви".

След появата на информации в средствата за масово осведомяване въпросът за нарушаването на човешките права на лицата, принадлежащи към турското малцинство в България, започва да се поставя на различни международни форуми.

Главно по инициатива на Турция през периода 1985-1987 г. този въпрос се разглежда на повече от 30 форума. Още преди февруари 1985 г. "Амнести Интернешънъл" иска да се проведе анкета, през юли с. г. внася в Комисията по правата на човека при ООН доклад срещу българската политика към етническите турци. По предложение на Турция през октомври 1985 г. НАТО приема резолюция, призоваваща България към преговори за уреждане на малцинствения въпрос и задължаваща членовете на пакта да упражнят натиск върху София. Този въпрос е поставен на общоевропейското съвещание във Виена през ноември 1986 г.[161] Въпросът остава във фокуса на международни форуми и през следващите години. В края на 1988 г. Комисията на парламентарната асамблея на Съвета на Европа подготвя проект на доклад "За положението на етническите и мюсюлманските малцинства в България". В него се анализират действията на тоталитарния режим, погазващи основните човешки права на турското и останалото мюсюлманско население.

Политиката на тоталитарния режим сред мюсюлманското население предизвиква сериозна реакция и в ислямските страни. В Организацията Ислямска конференция (ОИК) този въпрос за пръв път се поставя на срещата на високо равнище във Фес през 1986 г., където се сформира тричленна контактна група. Групата посещава България през 1987 г. и представя критичен доклад на срещата на високо равнище в Аман (1988 г.). В доклада се отправя критика към България за ограничаване на религиозните права на мюсюлманите и по-специално за смяната на имената, ограничаване на възможностите за ползване на джамиите, забрана на религиозните обичаи и майчиния език, за опитите за заличаване на културното наследство и идентитета им.[162] Този въпрос се разглежда и на следващите конференции на ОИК в Кайро и Истанбул. Генералният секретар на ОИК заявява, че ислямският свят няма да си затваря очите пред потъпкването на правата на 1,5 млн. турци в България.

Тоталитарният режим на Т. Живков не получава очакваната категорична подкрепа от своите съюзници от т.нар. социалис-

тически страни. Повечето от тях като Румъния, Полша, Източна Германия, Монголия и др. се стремят да заемат неутрална позиция към малцинствената политика на България. А Унгария на международни форуми открито защитава правата на етническите малцинства. Единствено дипломатите на Съветския съюз и на Украйна подкрепят България. Според информациите, появили се в някои печатни органи, специалистите на КГБ оказват техническа и методическа помощ на българските специални служби в борбата им срещу онези турци, които се противопоставят на "възродителния процес".[163] Благосклонната позиция на Съветския съюз, особено по времето на Ю. Андропов и К. Черненко, насърчава живковистите. Когато реакцията срещу тяхната асимилаторска политика започва да нараства вътре в страната и по света, в позицията на Москва се появяват колебания. Отговорни дипломати от Министерството на външните работи на Съветския съюз открито изразяват загрижеността си от изоставането на България в решаването на хуманитарните въпроси и за съдбата на турците, които са принудени да напускат страната си. От една страна в Москва се получават писма от български граждани от турски произход, в които те протестират срещу насилствената смяна на имената. От друга страна към ръководството на СССР са отправени молби от българските управляващи кръгове да получат подкрепа в ООН и пред Турция. Вследствие на тази разнопосочна информация в политиката на Москва настъпва промяна. По указание на М. Горбачов българското ръководство и лично Т. Живков са уведомени, че Москва счита позицията по отношение на "тюркоезичното малцинство" в крайна сметка за несправедлива.[164] Съветският съюз призовава България да разреши проблема в духа на Белградския протокол.

По всяка вероятност при формирането на своята позиция съветското ръководство се влияе от общественото мнение не само в света, но и в тюркоезичните републики, които тогава се намират в състава на СССР. Интелигенцията от тези републики през този период няма възможност да реагира открито. Когато движението за демократизация започва да набира сила, обаче,

тя дава свобода на волеизявленията си. В писмото си от 3 декември 1989 г. до българския президент Петър Младенов световноизвестният писател Расул Гамзатов между другото отбелязва безпокойството си от обстоятелството, че в страната на Орфей част от населението се чувства засегнато само заради своеобразието на своя език, мелодии и песни, което не прави чест на века и света, в който живеем.[165]

Към 1989 г. България не получава открита подкрепа нито от социалистическите, нито от балканските, нито пък от европейските страни. Тя попада в международна изолация.

"Възродителният процес" предизвиква най-широк и негативен отзвук в Турция. Представителите на турската държава и общественост още през 70-те години проявяват загриженост по повод започналата системна политика за деетнизация на малцинствата. В началото на 80-те години тревогата нараства. Със специална нота до Министерството на външните работи на България през 1982 г. Министерството на външните работи на Турция открито изразява загрижеността си от етноасимилационните стъпки, предприети в нашата страна. При посещението на българския външен министър Петър Младенов в Турция през лятото на 1984 г. турските държавни ръководители – президентът Кенан Еврен и министър-председателят Тургут Йозал твърде остро поставят въпроса за преименуването на турското население.

От отрицателните отговори на българската страна става ясно, че тя счита тези въпроси за своя вътрешна работа и няма намерение да ги обсъжда с когото и да било. Тя е и против окачествяването на българските граждани от турски произход като "сънародници" от представителите на Турция и заявява, че те нямат никакви правни основания да проявяват интерес и да оценяват положението на българските граждани-мюсюлмани.[166]

През 1984 г. турската страна все още смята, че става въпрос за преименуване само на лица от смесени семейства. Масовото преименуване в края на същата година и началото на 1985 г. до известна степен я изненадва. Турция реагира със закъснение, след като кампанията за принудителната смяна на имената на

турското население става най-коментираната тема в западния печат. Първите официални публични изявления на отговорни държавни служители се появяват към средата на януари 1985 г. Говорителите на турското правителство публично заявяват, че във връзка с турското малцинство в България са възникнали проблеми и Анкара търси подходяща форма за тяхното решаване.[167] На 11 януари президентът К. Еврен чрез свои представители връчва послание на българския държавен ръководител Т. Живков. Представителите на турския президент са натоварени да получат достоверна информация за смяната на имената на лица от смесени семейства. Пред тях Т. Живков заема двулична позиция. От една страна твърди, че в България не се провежда "насилствена подмяна на имената". От друга страна заявява, че този въпрос е вътрешна работа на България и Турция няма правно основание да се намесва в живота на турското население.[168]

Независимо че първият опит е безрезултатен, Турция продължава да търси възможности за уреждане на въпроса по дипломатически път. На 19 февруари 1985 г. турският външен министър В. Халефоглу съобщава на българския посланик, че страната му е готова да разреши всички проблеми чрез преговори, включително и за ново споразумение за изселничество.[169] На 18 февруари правителството, а на 20 февруари Меджлисът се занимават с този въпрос. Четири дни по-късно турското правителство изпраща първата официална нота до София. В нея се подчертава, че в Анкара пристига неофициална информация за провеждане на масова кампания за насилствено преименуване, което в никакъв случай не може да се приеме.[170]

Реакцията на българската страна е негативна. На следващия ден БТА разпространява информация, в която нотата на Турция се окачествява като намеса във вътрешните работи. Според БТА страна, която се отнася брутално към своите граждани арменци, гърци и кюрди, няма право да се намесва в "чисто български" проблем.

Оттук нататък с проблема публично се ангажират най-отговорните турски държавни ръководители. На 25 февруари

1985 г. в речта си в град Ерзурум министър-председателят Тургут Йозал заявява, че страната му е готова да приеме изселници от България и да окаже необходимата помощ на сънародниците от северната съседка.[171] На 28 февруари в Министерството на външните работи на Турция се провежда среща с посланиците на всички ислямски страни. Главният секретар на министерството ги запознава със становището на своята страна. В отговор на депутатско питане, на 12 март 1985 г. министърът на външните работи Вахит Халефоглу публично заявява: "Изхождайки от това, че се придържаме към един умерен и обмислен подход, никой не бива да остане с погрешно впечатление за позицията на правителството. Ние сме готови да търсим решение на всички въпроси, включително и на изселническия въпрос, чрез преговори..."[172]

В отговор на третата нота на Анкара от 4 март 1985 г. българското правителство признава, че редица граждани са сменили доброволно турско-арабските си имена и отхвърля предложението за преговори за сключване на ново изселническо споразумение, като твърди, че в България няма турци, а само ислямизирани българи.[173] Българската страна продължава да стои на позицията си да не обсъжда въпроса за положението на турското малцинство с други държави и по-специално с Турция.

Както личи от публичните изяви на отговорни фактори, през март 1985 г. позицията на Турция започва да става по-твърда и настойчива. Министър-председателят Т. Йозал атакува българската политика на срещите си с представители на други държави и на печата. Пред кореспондента на немския вестник "Ди велт" на 9 март той отново подчертава готовността на Турция "да приеме всички турци от България".[174] Много негативен отзвук предизвиква речта на председателя на българския парламент и член на Политбюро на ЦК на БКП Станко Тодоров. Държавният министър Месут Йълмаз, който по това време замества министъра на външните работи, осъжда намерението на българското правителство да въдворява в определени райони на страната турците, които желаят да се изселят в Турция.

През този период турската дипломация активизира дейността си, целяща интернационализиране на проблема. След срещата с посланиците на ислямските държави тя започва да използва международните форуми, за да разкрива същността на политиката на България спрямо турското малцинство. На 1 август 1985 г. министърът на външните работи В. Халефоглу пред представителите на страните-участнички в СССЕ публично обвинява България, че не зачита човешките права на гражданите от турски произход, като упражнява насилие върху тях и се стреми да ги асимилира.[175] Турция изпраща официални документи и информации в ООН и други международни организации, разпространява специални бюлетини, брошури, книги и др. Голяма активност проявяват нейните дипломатически представители. В кампанията активна роля играе министър-председателят. В речите си на юбилейната сесия на ООН, при посещението си в САЩ, Англия и т. н. Йозал подлага на критика политиката на режима на Т. Живков спрямо турското население.

Основните искания на турската страна са: възстановяване на турско-арабските имена на турското население, осигуряване на основните човешки и религиозни права и спиране на т. нар. "възродителен процес".

В протестната кампания активно се включват средствата за масова информация, научноизследователски институти и висши учебни заведения, неправителствени организации и др. Турският печат и радио се превръщат в основен двигател за разрастването на кампанията. Те редовно публикуват информации за деетнизацията в България, за протестните прояви в Турция и в чужбина. Наред със собствените си материали отделят широко място на материалите, публикувани в чуждия печат. Особено интензивна е печатната кампания през 1985, 1986 и 1987 г. Само през първото тримесечие на 1985 г. са публикувани 3000 материала. Много ефективни се оказват публикациите на умерено-либералния печат като "Миллийет", "Джумхуриет" и сп. "Янкъ". Със своя реалистичен и сдържан подход те оказват силно влияние върху аудиторията вътре и извън страната. Десните вестници "Терджуман", "Сабах",

“Тюркие” и др. нерядко внасят шовинистически и войнстващи мотиви в своите материали, което превръща кампанията от защитна в антибългарска. В техните информации се преувеличава броят на убитите и ранените, за което спомага много и информационното затъмнение във връзка с “възродителния процес” в България.

Най-голяма роля в мобилизирането на обществеността играят турските радиопредавания. Радиостанциите “Гласът на Турция”, “Предаване за България”, “Предаване за Балканите” и др. ежедневно излъчват емисии, които редовно информират за развоя на “възродителния процес”. В тях се коментират различните аспекти на този процес. Някои от тези емисии са адресирани пряко към турското малцинство в България. По такъв начин те оказват директно морална подкрепа на турското население, което изживява психическа травма. Между турския печат и радиопредаванията съществува широка и оперативна връзка. Чрез прегледи на печата публикациите във вестниците се адаптират към ефира, от друга страна съществува активно движение на информация от Турция за чужбина и обратно.

Протестната кампания се подхранва с убедителна аргументация от научните институти и центрове като Анкарския и Истанбулския университет, Кемалисткия център за език, история и култура, Турското историческо дружество, Центъра за изследване на турската култура и т.н. Те организират национални и международни научни форуми, в които се разглеждат етногенезисът, историята, културата и езикът на турското малцинство в България. В тях участват западни тюрколози, османисти, специалисти по исляма и съветолози. Научните доклади и съобщения, изнесени на тези семинари, симпозиуми и конференции, се издават във вид на сборници. Един от първите сборници, който се появява още през 1985 г., е “Турското присъствие в България”, в който се съдържат научните доклади на конференцията, проведена от Турското историческо дружество. В него се подлагат на критика тезите на идеолозите на “възродителния процес” за българския произход на турското население, за насилственото ислямизиране, за колонизацията и се обосновава закономерността на

човешките права и статуса на турското малцинство на базата на международните и двустранните споразумения, сключени между България и Турция.[176] Подобни форуми организират редица висши учебни заведения. На 21 и 22 февруари 1986 г. Тракийският университет в Одрин организира симпозиум на тема "Турското присъствие в България според архивните документи." През март Анкарският университет провежда научна конференция на тема "Българските турци", на която присъства и министър-председателят Т. Йозал и други официални лица. На изложбата, съпътстваща конференцията, са представени фотоси и битови експонати, които доказват съществуването на турско население в България от 600 години насам. На Десетия конгрес на Турското историческо дружество, проведен между 22 и 26 септември 1986 г., се изнасят много доклади и научни съобщения от местни и чуждестранни изследователи за историческото минало на турското малцинство в България.

По инициатива на академичната общност и на неправителствените организации в университетите и в някои големи градове се организират митинги и демонстрации в подкрепа на турското малцинство. В първите месеци на 1985 г. такива протестни акции се провеждат в Истанбул и Анкара. Към края на годината те обхващат и градовете Измир, Чорлу, Ялова и др. Във връзка със седмицата на поробените народи през юли 1987 г. в Анкара се свиква конференция, участниците в която полагат черни венци пред посолството на НРБ в турската столица.

В организирането на масовите прояви активно участват и изселническите организации – Дружество за помощ на изселниците, Асоциация за култура и солидарност с родопските турци, Дружество за култура и солидарност с изселниците от Балканите в Бурса и др. А за разкриване същността на "възродителния процес" в западните страни много допринасят Дружеството на балканските турци в САЩ, Дружеството на балканските турци в тогавашната Федерална република Германия, Дружеството на българските турци в Австрия и др. По обясними причини в редица случаи в техните разсъждения и действия надделява емоционалният момент, което става

причина за неадекватни прояви. Емигрантските дружества настояват въпросът да се реши главно чрез масово изселничество. Сред тях понякога се чуват гласове в полза на наказателни военни действия срещу режима в София и т.н. Но както техните членове, така и останалите участници са загрижени преди всичко за съхраняване на езика, културата, имената, вярата и традициите, с една дума, на етническата идентичност на турското малцинство в България. Затова главното им искане е спиране на "възродителния процес".

Така активната част от турското население и особено интелигенцията се ангажира с протестната кампания срещу политиката на деетнизация, упражнявана от тоталитарния режим в България. Тази политика предизвиква доста широка реакция в западния свят. Всичко това поставя в твърде деликатна ситуация турската левица. Тя се намира под натиска, от една страна, на турската общественост, а от друга – на ръководните среди в БКП. Последните настояват пред ръководството на Турската комунистическа партия, Турската работническо-социалистическа партия, лявоориентирани журналисти и писатели публично да подкрепят "възродителния процес". Затова ръководството на ТКП не осъжда публично политиката на деетнизация на режима на Т. Живков. Нещо повече, в специална декларация настоява тази политика да не се използва за пропаганда срещу социалистическа България. Позицията на ТКП обаче не предизвиква резонанс нито в Турция, нито в света. Тоталитарният режим не получава никаква международна подкрепа.

Поставени под международен натиск, живковистите се принуждават да маневрират, да търсят средства и начини за смекчаване на напрежението между България и Турция, за преодоляване на задълбочаващата се тенденция на международна изолация. А такива възможности все още съществуват. Не само останалите държави, но и Турция не скъсва дипломатическите си отношения с България. Тя силно ограничава, дори замразява икономическите си връзки. Например отказва се от вноса на българска електроенергия. Турските официални лица демонстративно отсъстват от

приема, даден от българския посланик във връзка с окончателното му отпътуване през 1986 г. Дипломатическият канал обаче остава открит. Провеждат се няколко тайни срещи между зам. министрите на външните работи на двете страни. По време на европейския форум във Виена през 1986 г. се срещат и външните министри на България П. Младенов и на Турция В. Халефоглу.[177] Известна посредническа роля играе съветският посланик в Анкара. В резултат на тези контакти се подготвя Белградският протокол, който е подписан на 23 февруари 1988 г. по време на първата балканска среща на министрите на външните работи. В навечерието на срещата българското правителство предприема някои конкретни стъпки – взема решение за възстановяване на джамията "Баня баши" в София и на "Томбул джамия" в Шумен, разрешава да се издадат изходни визи на 5 деца, чиито родители са избягали в Турция. Чрез тези стъпки режимът на Т. Живков се опитва да създаде впечатление, че е готов да внесе корекции в малцинствената си политика с оглед нормализиране на отношенията между двете страни.

С подписването на съвместния протокол двете страни поемат ангажимента да нормализират българо-турските отношения, ръководейки се от принципите на взаимно зачитане на интересите си и ненамеса във вътрешните работи. Създават се две работни групи, съответно по икономическите и политическите и по хуманитарните въпроси. На практика обаче не се подобряват отношенията между двете страни. Наистина българското правителство "по хуманни съображения" разрешава да се изселят в Турция около 150 разделени семейства. В същото време взема решения за продължаване на работата за утвърждаване на "възродителния процес", за издаване на материали относно "малцинствената политика на Турция", за възстановяване дейността на дружествата на бежанците от Източна Тракия и Мала Азия.[178] Подобни стъпки не допринасят за отслабване на етническото напрежение в страната, а го засилват.

Съвместният Белградски протокол съдържа редица елементи, реализирането на които би могло да допринесе за

преодоляване на кризата в отношенията между България и Турция. Двете страни обаче тълкуват тези клаузи по своему. Турция продължава да настоява за признаване на турското малцинство и неговите права. София пък твърди, че не съществува двустранно споразумение, в което да се признава съществуването на турско малцинство в България. Затова единствен реален ефект от двустранния протокол е спасяването на първата Балканска среща на министрите на външните работи, с която се цели поставянето на началото на един общобалкански процес на регионална сигурност и сътрудничество. Поради характера на съществуващите противоречия между балканските страни, обаче, този процес също не придобива реални измерения.

б) Съпротивата на турското малцинство

Съпротивителното движение възниква още със започването на т.нар. възродителен процес и придобива различни форми. През първите години съпротивата се проявява в стихийни индивидуални и групови акции и има локален характер. Тези отделни прояви въздействат силно върху цялото турско население, което оказва пасивна съпротива на "възродителния процес".

По време на кампанията за принудителна смяна на имената в редица населени места се организират протестни демонстрации, в резултат на които се стига до сблъсък с частите на милицията и Вътрешни войски. Срещу държавното насилие първи се противопоставят жителите на с. Бенковски, Кърджалийско. На 25 декември 1984 г. те се събират на селския мегдан и открито заявяват: "Турци се родихме и като турци ще умрем". На 26 декември с.г. ги последват жителите на Момчилград и с. Кирково.[179] По данни на МВР през тези дни в Кърджалийски окръг са били организирани 11 протестни митинги, в които са участвали над 11 хиляди души. Първите демонстрации са нападнати от частите на милицията и Вътрешните войски. Именно по време на тези демонстрации са дадени първите жертви през 80-те години.

Репресивните държавни органи се сблъскват със сериозна

съпротива в редица села на Северна България. Петхилядното население на Ябланово – Сливенско, решава твърдо да отстоява законните си човешки права и се организира за съпротива. Цялото население излиза на улицата, край селото са поставени постове. На 18 януари 1985 г. селяните успяват да отблъснат обкръжаващите селото части на милицията и Вътрешни войски. Бунтът на ябλановци е потушен едва след два дни с помощта на танкове и военни части. Селяните от Ножарево – Сливенски окръг, не се огъват лесно пред продължителната обсада. Единственото искане, в името на което се вдигат двете села, е запазването на майчиния език и имената.[180] По същия повод се вдигат на 19 януари и селяните от Крепча и Голямо Градище – Търговищко. Те обкръжават кметствата с цел да предотвратят смяната на имената.[181]

Тези прояви обаче остават като отделни отчаяни опити за етническо оцеляване. През 1985 г. не може да се формира масово съпротивително движение. Главната причина за това се крие в действията на тоталитарната власт. Преди всичко тя изненадва турското население и го лишава от възможността да се организира за съпротива. Репресивните органи потушават безжалостно всяка постъпка, която се оценява като израз на съпротива – чрез осъждане, изпращане в лагери, изселване и предприемане на административни мерки. Почти във всички населени места се демонстрира военно-полицейска сила, която при най-малка съпротива се използва и по такъв начин се неутрализират групите, готвещи се за действие. Страхът се подсилва с помощта на слухове за масови убийства, за смачкани с танкове, за арести. В Северна България се разпространява слухът, че в Кърджалийско са убити около 5000 души.

Насилствените мерки се съчетават с масирана пропаганда и безпрецедентна манипулация на общественото мнение. Партийните органи и органите на Държавна сигурност подлагат на психологически и административен натиск преди всичко турската интелигенция и духовенството. Техните прояви се контролират постоянно. Онези, които изразяват несъгласие с политиката на управляващите, се отстраняват от работа и се

изпращат в концентрационни лагери или се мобилизират в казармите.

Една немалка част от интелигенцията се огъва под постоянния натиск и бива принудена да се приспособи към новата вътрешно-политическа обстановка. Тоталитарният режим изнудва представителите й и ги кара да правят публични изявления, че "доброволно се връщат към българския си родов корен". "По указание на ДС – пише Б. Асенов – агенти, доверени лица и други българи с възстановени имена правят публични изказвания в полза на "възродителния процес", като изразяват чувствата си на принадлежност към българския народ и осъждат антибългарската пропаганда на Турция.... В централния и местния печат, по радиото и телевизията правят подобни изказвания над 20 000 души".[182] На 9 април 1985 г. БТА разпространява Декларацията на мюфтиите, в която се опровергават съобщенията на световните агенции, че в България насилствено се сменят имената на мюсюлманите.[183] В навечерието на десетгодишнината на Съвещанието за сигурност и сътрудничество в Европа (СССЕ) е публикувана Декларацията на група общественици и интелектуалци от средата на турското население,[184] с която отново се убеждава българската и световната общественост в "доброволността" на кампанията.

Доколко доброволна е кампанията, обаче, личи от факта, че сред подписалите декларацията фигурира и името на Али Рафиев, отстранен от работа в ЦК на БКП през 1967 г. заради несъгласие с асимилационната политика. Много показателен е фактът, че от 38 души, подписали декларацията, около 30 си възвръщат турско-арабските имена след свалянето на тоталитарния режим.[185] Някои от тях активно се включват в движението за преодоляване последиците от "възродителния процес". Наим Сюлейманов, световен шампион по вдигане на тежести, когото принуждават да декларира пред окръжното съвещание в Кърджали, че е българин и възпитаник на БКП, по време на шампионата в Австралия през 1986 г. отказва да се върне в България и търси убежище в Турция. Така постъпва и историкът доцент д-р Юсеин Мемиш през 1987 г. Много голям

е отзвукът от емигрирането на бившия народен представител от Варненска област Халил Ибишев, чийто разказ за събитията през 1985 г. е включен в доклада на Хелсинкския комитет.

Намират се обаче и такива научни работници и журналисти като Орлин Загоров (Ш. Тахиров), Александър Колев (С. Илязов), Андрей Андреев (А. Адемов), Искрен (Исмаил) Добруджалиев, Михаил Янчев (М. Мехмедеминов), Камен Калинов (Ф. Халилов) и др., които чрез свои книги, брошури и статии се опитват да подкрепят версията за българския произход на турското население в нашата страна.

Огромното мнозинство от турците не се поддава на пропагандните внушения и се отнася негативно към "възродителния процес". През периода от 1984 до 1989 г. то оказва пасивна съпротива срещу тоталитарната власт, която се стреми да го деетнизира. Пасивната съпротива се изразява в съхраняването и демонстрирането на всичко онова, което определя етническата му принадлежност. На всички новородени деца се дават турско-арабски имена, с които ги наричат в домашна обстановка. В неформална среда, а в много случаи и на обществени места, турците се обръщат един към друг с предишните си имена. Езиковата среда не претърпява съществена промяна. В семейна среда се говори само на турски. Някои родители обучават децата си вкъщи на майчиния език. Слушат се и се пеят турски песни. Започва по-масово изпълняване на религиозните обреди и традиции. Проличава явен стремеж да се избягнат официално установените "социалистически ритуали". При сватби, погребения и именуване там, където е възможно, се спазват мюсюлманските ритуали, обичаи и традиции. Турското население на практика прекъсва участието си в обществените мероприятия.

Всичко това показва, че административните и репресивните мерки имат обратен ефект. Те не само не довеждат до деетнизация на турското население, а укрепват неговото етническо самосъхранение. Постепенно се активизира и актуализира етническият компонент в чувството за идентичност на турското малцинство за сметка на гражданския. Интересът към етническата култура, език, религия, обичаи и традиции

значително нараства.

Укрепването на етническото самосъзнание от една страна и започването на реформите в Съветския съюз след идването на власт на Михаил Горбачов през март 1985 г. – от друга дават нов тласък на съпротивата. Тя се проявява в по-действени форми, започват да се появяват редица нелегални групи и организации. Според ръководните кръгове и сътрудници на Министерството на вътрешните работи от началото на 1985 до края на 1987 г. са разкрити 42 такива формирования.[186] Повечето от тях са маргинални групи без свои програми и устави. Те действат само по няколко месеца. Отделни групи и организации обаче имат по-продължителен живот и определена практическа дейност. Ще се спрем на по-известните от тях.

Относително по-широка структура успява да изгради Турското национално освободително движение в България (ТНОДБ) (Булгаристанда тюрк милли куртулуш харекети). ТНОДБ възниква в резултат на обединяването на две групи – Добричката и Варненската. Първата е създадена от Неджметтин Хак, учител в професионалното училище за шофьори в Добрич, и негови другари – Захит Вахий (Юзтюрк), Бахри Муталлип и др. Във Варненската група участват Касим Дал, И. Ариф, Сали Али и д-р Ибрахим Халил. Добричката група отначало действа под името "Турска национална партия". Според декларацията, подготвена за изпращане до президента на Турция, партията се ангажира да стане изразител на мислите и желанията на турското малцинство.[187] .

За да премине към организирана съпротива, групата на Н. Хак се стреми да привлече подготвени хора и да създаде широка структура. Тя се свързва с няколко интелектуалци от София, между които е и Ахмед Доган, научен сътрудник във Философския институт на БАН. А. Доган успява да обедини Добричката и Варненската група и постепенно да овладее ръководството на организацията.

Така към края на 1985 г. подготовката на нелегалната дейност приключва. От една страна се подготвят програмни документи на партията, в последния вариант на които тя получава името Турското национално освободително движение

в България (ТНОДБ). От друга страна движението започва да изгражда своите структури така, както са предвидени в проекто-програмата. Според нея местните комитети, които се изграждат по месторабота и по местоживеене, съставляват ядрото на организационната структура на ТНОДБ. Тяхната дейност се координира и направлява от окръжните ръководства. Последните са подчинени на областните ръководства. Страната се разделя на три области: Румелийската обхваща Кърджалийски, Хасковски, Пловдивски, Бургаски и Сливенски окръг; Лудогорската област включва Разградски, Шуменски, Търговищки и Русенски окръг, а Добруджанската област се състои от Варненски, Толбухински (Добрички) и Силистренски окръг.[188]

За кратко време ръководството на ТНОДБ успява да се свърже с определени хора и да създаде свои организации в Добрички, Шуменски, Варненски, Търговищки, Силистренски и Разградски окръг. В тях членуват над 200 души. Заедно със свои симпатизанти те се опитват да мобилизират турското малцинство срещу тоталитарния режим.

В програмните документи на ТНОДБ се съдържат основните искания на турското малцинство. В първата проекто-програма, в която не липсват някои недообмислени постановки, като основна цел се определя протестът срещу преименуването на турското население. В последния проект основните цели и средствата за тяхното постигане са дефинирани по-ясно. Главната цел на ТНОДБ е преустановяване на т.нар. "възродителен процес", връщане на турско-арабските имена, предоставяне на турското население на правото да се изсели в Турция. Основната форма на борба за постигане на тези цели е "борба без оръжие", т.е. невъоръжена съпротива, която включва религиозни, политически и икономически форми на борба.

От проекта за програмна декларация и от материалите в подготвения първи брой на в."Саваш-Борба" става ясно, че движението отдава първостепенно значение на формите на икономическата борба, която в определен смисъл представлява ядрото на "борбата без оръжие". Движението призовава турското население да работи толкова, колкото да посрещне

насъщните си нужди; да не работи извънредно; да не участва в бригади и в съботници; да не произвежда повече мляко, месо и тютюн и изобщо да създава малка по обем и нискокачествена продукция. Важен елемент на икономическата борба са общите стачки.[189] На 24 януари 1986 г. ТНОДБ се опитва да организира такава стачка, но поради силния контрол и страховата психоза, създадена от тоталитарния режим, турското население не може да се отзове на призива на движението.

В програмната декларация се отделя важно място на формите "на религиозната борба". Такъв подход е логическо следствие от разбирането, че религията е в състояние да играе важна роля в съхраняването на националната специфика. Затова, след като новите социалистически ритуали се окачествяват като измислени и противоречащи на мюсюлманската религия, се настоява турското население категорично да ги отхвърли и да не ги практикува. В противовес на това то се призовава към "масово участие във всички религиозни тържества". [190]

Извършеното насилие върху турското малцинство, особено по време на кампанията за насилствена смяна на имената, отрежда първостепенно място и на политическите форми на борба. В тази насока се препоръчва главно организиране на масово движение за защита на основните човешки права и свободи, в това число свободата на мисълта, съвестта, религията и убежденията. Чрез спъване на държавните работи се цели постигане на промяна в политическата система. Прилагането на такива известни форми като митинги и демонстрации е ограничено. Призивите към такива акции са свързани главно с освобождаването на задържаните членове на ТНОДБ и "народолюбци".[191]

На въпросите за съхраняването и развитието на етническата култура в програмната декларация не се отделя нужното внимание. От едно възвание без определена дата обаче стават ясни основните схващания на организаторите на движението. В него като първо задължение на турското население се поставя говоренето на турски език като важно условие за съхраняване на етническата идентичност. Паралелно

с това турското население се призовава да възпитава и учи децата си на турски език и да насажда у тях чувство на турска гордост.[192] Авторите на програмната декларация обаче подценяват органическата връзка между стремежа за съхранение на етническата култура и общокултурното развитие. Те призовават турското население да не участва в културните мероприятия, да не посещава концерти, кина, театри и т.н.[193]

Следователно организаторите на ТНОДБ възнамеряват чрез различни прояви да окажат стопански и политически натиск върху режима, за да го накарат да се откаже от политиката на деетнизация. Те не приемат терористичните акции като форма на борба и изобщо се разграничават от тероризма. Органите на Държавна сигурност обаче се опитват да въвлекат движението в тероризма, като инфилтрират в него свои агенти и информатори. Опонентите му пък го причисляват към терористичните организации въз основа на онези пунктове в неговите програмни декларации, където се говори за икономически и политически саботажи. Подобни упреци изглеждат необосновани, тъй като в тоталитарната държава липсват елементарни условия за легален протест срещу насилието.

У опонентите на движението подозрение предизвиква и неговото име – Турското национално освободително движение. Според тях националното освобождение предполага държавен суверенитет и териториална обособеност. По-късно, в условията на демокрация, А. Доган тълкува идеята за освобождение в антикомунистически дух. "В случая под освобождение – заявява А. Доган – разбираме освобождение от комунизма... Никога... движението не е поставяло под съмнение суверенитета на държавата. Никога не е поставяло въпроса за автономност под каквато и да е форма."[194]

В светлината на политическата практика на Движението за права и свободи, което се явява приемник на ТНОДБ, тези обяснения звучат убедително. В същото време не може да се отрече фактът, че първоначалното име на движението е подбрано неудачно. В проекта за програмна декларация са допуснати и други неудачни формулировки. Например

свободното изселване в Турция се представя едва ли не като единствен път за създаване на условия за съхраняването и развитието на етническата идентичност. Използването на понятието "народ" и косвено "турски народ" в смисъл на "турско малцинство" дава възможност да се спекулира с въпроса за еднонационалния характер на българската държава. Подобни грешки говорят преди всичко за недостатъчната политическа зрялост на ръководните среди на движението. През този период движението е повече спонтанна реакция на едно малцинство срещу погазването на човешките права на неговите членове от тоталитарния режим, отколкото дълго обмисляна и подготвена изява.

В условията на тоталитарната държава, когато липсват всякакви възможности за широка съпротивителна дейност, ТНОДБ съсредоточава своята работа главно върху пропагандата, за да пробуди турското малцинство и да го привлече към борбата. Издава и разпространява нелегални материали – позиви, листовки и апели срещу "възродителния процес". Според данните на Министерството на вътрешните работи ТНОДБ е разпространило около 3000 декларации, позиви и други пропагандни материали. Във връзка с настъпващата 1986 г. то отпечатва и разпространява "Призив" в два варианта, вторият от които е отпечатан в повече от 2500 екземпляра. В него, след традиционните новогодишни поздравления, като постоянна задача се формулира борбата за проваляне на всички политически и икономически планове на българското правителство.[195] Авторите на позива от една страна се опитват да активизират учителите, а от друга – предупреждават ходжите да преустановят разединяването на мюсюлманите. Важен елемент, който е включен във втория вариант на "Призива", е подканването на турското малцинство да бойкотира предстоящите избори през юли 1986 г.[196] На този призив се отзовават избиратели от някои села. В седем села изборите са анулирани.

Определен отзвук предизвиква "Писмо от Белене", от което са разпространени около 5000 екземпляра. А през март 1986 г. в няколко окръзи са разпространени 200 екземпляра от

"Програмната декларация". Паралелно с това членовете на движението изпращат информации и снимков материал за конкретни събития до международните правозащитни организации, до Радио "Свободна Европа", "Би Би Си" и "Дойче веле" и по такъв начин информират световната общественост за насилствения характер на "възродителния процес".

Три месеца след оповестяването на "Програмната декларация" ръководителите и активистите на ТНОДБ са арестувани. Отговорни фактори от секретните служби се опитват да обяснят бързото разкриване на структурите и функционерите на движението с това, че още в началото са успели да внедрят в него свои агент-провокатори.[197] Арестуваните са съдени от три съдебни състава – Варненски, Добрички и Шуменски. 18 души са осъдени за участие в създаване на организация с цел "разрушаване на икономическите основи на НР България". А. Доган е осъден на 10 години, К. Дал на 8 години, а другите 16 души – на различни по-малки срокове затвор. По-голямата част от арестуваните са профилактирани, а някои са изпратени в Белене. Съдебните органи правят всичко възможно да ги обвинят и в "шпионаж и терористична дейност", но не успяват да съберат "доказателствен материал". [198]

"Узун кьш" (Дълга зима) е една от първите организации, които се създават за защита правата на турците и останалите мюсюлмани в България. Тя възниква по инициатива на поета-музикант Мохамед Хюсеинов (Узункъш) през януари 1985 г. Той успява да изгради структури на организацията в редица райони на страната с около 300 члена.

Основната цел на организацията е борбата срещу асимилаторската политика на режима. С оглед на това нейните ръководители се стремят да привлекат вниманието на българската и световната общественост върху погазените права на турското малцинство. Изпращат писма до българското правителство, до ЦК на БКП, до Народното събрание и до международните правозащитни организации. Хюсеинов успява да неутрализира терористичните тенденции вътре в "Узун къш" и да наложи мирни средства на борба. "Ние – заявява той впоследствие – нямахме никакви претенции нито към целостта

на българския народ, нито към тази държава, не сме искали да създадем автономия."[199]

През юни 1986 г. са арестувани около 100 члена на "Узун къш", от които са осъдени 9 души, М. Хюсеинов е осъден на 49 години лишаване от свобода и 3 години принудително въдворяване в определено населено място. Той остава в затвора до 7 юли 1990 г., т.е. в продължение на 5 години. Обвиняват него и другарите му в тероризъм, а терористичната им дейност се състои в неволно подпалване на една горичка, щетите от което възлизат на 80 лева.

В публикациите на ръководни среди от Министерството на вътрешните работи се споменава за групите в Айтос и Бенковски, които е възможно да са били свързани с "Узун къш", тъй като М. Хюсеинов е роден в с. Бенковски – Кърджалийско, а ръководи дейността на организацията от Бургас.

Групата в с. Бенковски възниква през март 1985 г. с участието на 40 души. Основата й цел е да се създаде силна организация за борба срещу асимилаторската политика на тоталитарния режим. Нелегалната група постепенно се разраства, изработва си устав и програма за действие. Целенасочено се стреми да установи контакти с подобни нелегални организации. Но успява да се свърже само с Айтоската група, която обединява 40 души в продължение на няколко месеца. Групата от с. Бенковски също прибягва до саботажни акции. Всички нейни членове са задържани. От тях 8 души са осъдени, а 16 са изпратени в Белене.

Към средата на 1985 г. възниква нелегалната група на Халим Пасаджов, журналист, бивш работник на в. "Йени ъшък". По негова инициатива на 9 юни 7 души провеждат сбирка на Витоша. На втората среща обсъждат начина и средствата за създаване на нелегална организация, която да развива дейност в цялата страна. С тази цел групата решава да подготви учредителна конференция, която да се свика по време на байрама и да утвърди устава и названието на организацията. На тази сбирка фактически се изгражда структурата на централния ръководен орган. Х. Пасаджов е избран за ръководител на организацията. По негово предложение се

приема възвание до турското население. В него турците се призовават да не забравят произхода си и да говорят на чист турски език, да учат и възпитават децата си в турски дух, да не помагат, а да пречат на режима, като намалят своя трудов принос и чрез саботажи.[200] Групата успява да отпечата и разпространи около 3000 екземпляра от това "Възвание". При опит за привличане на нови участници един от ръководителите й – Х. Йорданов, е разкрит и на 25 юни са арестувани всички членове на групата.*

Хлебаровската група, която е създадена през 1985 г., просъществува до лятото на 1987 г. В нея участват 4 души от с. Хлебарово (Цар Калоян), Разградска област, начело с Бисер И. Колев. Групата работи в няколко направления. Основната й дейност се изразява в писане и изпращане до различни турски и международни центрове на информации за положението на турското малцинство и за хода на "възродителната кампания". Материали от тях получават Радио "Свободна Европа", "Гласът на Турция" и Секретариатът на Организацията Ислямска конференция. Групата провежда и няколко саботажни акции. През септември 1987 г. нейните членове са арестувани и осъдени на различни срокове затвор.[201]

Ако се съди по информациите, съдържащи се в публикациите на бивши сътрудници на службите за сигурност, още през 1985 г. са предприети опити за създаването на по-широка организация, обединяваща различни групи. През 1987 г. е разкрита нелегалната организация "Дружество за турска солидарност" в Североизточна България, което първоначално се е наричало Турска освободителна организация. Дружеството обединява няколко нелегални групи: от Хлебарово – с 19 души , от с. Езерче – с 4 души, от Кърджалийски окръг – 4 души и от с. Нова махала, Пазарджишко – 2.[202] Дружеството се занимава главно със събирането на информация за хода на т.нар. "възродителен процес" и с нейното изпращане до радиостанциите "Свободна Европа", "Гласът на Турция" и др., до американския президент Р. Рейгън и Организацията Ислямска конференция. Паралелно с това то подготвя и саботажни акции,

* Турските имена на някои участници в съпротивата не успяхме да установим.

но с изключение на една те остават нереализирани.

През втората половина на 1988 г. под въздействието на кризата в т.нар. социалистически страни и активизирането на демократичното движение в Източна Европа, в политическия живот на България започват да се проявяват нови тенденции. Привържениците на демократизацията на политическата система формират първите легални клубове и дружества като Независимото дружество за защита правата на човека (НДЗПЧ) начело с Петър Манолов, "Клуба за гласност и демокрация", Независимия профсъюз "Подкрепа" и др. Тяхната дейност се отразява и върху движението за съпротива срещу асимилаторската политика на тоталитарния режим. Към края на 1988 г. Бабешки и Узунов от с. Климент – Шуменска област, и Димитров от Русе създават "турско крило" на НДЗПЧ. През февруари 1989 г. по указание на П. Манолов започват да се изграждат областни и общински структури на "турското крило". Областни ръководства възникват във Варна, Разград и други градове. Те започват да привличат членове от средата на турското и останало мюсюлманско население и изграждат групи в градовете и селата. За кратко време в "турското крило" на НДЗПЧ от Варненска, Разградска и Хасковска област се включват над 200 души.

Основната цел на "турското крило" е да организира турското население в името на прекратяване на т.нар. възродителен процес, възстановяване на имената и прекратяване на забраната на майчиния език. След като е бил предупреден от органите на МВР да не се ангажира с исканията на българските мюсюлмани, П. Манолов започва да насочва желаещите да се включат в дружеството към Демократичната лига за защита правата на човека (ДЛЗПЧ).[203] Демократичната лига е създадена на 13 ноември 1988 г. в с. Драшан, Врачанска област, от група представители на турската интелигенция, която се намира на заточение в Северозападна България. Ръководен орган на Демократичната лига, според нейния устав,

е Общият координационен съвет. За негов председател е избран Мустафа Юмер Асим, роден в Крумовград, а за главен секретар – Сабри Искендер, едни от основните инициатори на идеята за легална организация. Всеки от останалите 7 члена на Координационния съвет отговаря за отделните сектори на работата – културна дейност, религиозна дейност, международни връзки и т.н. За всеки от осемте окръга с компактно турско население е определен по един организатор. Под тяхно ръководство и със съдействието на НДЗПЧ започва привличане на членове в Демократичната лига и изграждане на нейните структури. През април-май 1989 г. се изграждат групи в Шумен, Сливен, Котел, Севлиево и др. градове и села. По-късно такива групи възникват в Дулово, Лозница, с. Раковски и в някои други населени места на Разградска област. Структури на Демократичната лига се създават и в Кърджалийския район. Към средата на август 1989 г. органите на Държавна сигурност са установили 184 мюсюлмани от 45 селища на страната като ръководители и активни членове на лигата.[204]

На два пъти – на 20 декември 1988 г. и на 28 април 1989 г., учредителните документи на Демократичната лига за защита правата на човека са представени за утвърждаване от съответните компетентни органи на българската държава, но отговор не е получен. Въпреки това лигата започва да развива дейност в духа на своята програма. В нея се предвижда признаване съществуването на турско малцинство в България и възстановяване на неговите културни институции – обучение на майчин език, печат, радио и телевизия на този език, свобода на вероизповеданието и т.н. Тези искания органически се обвързват с човешките права. Самата лига в проекто-програмата си се окачествява като хуманитарна организация, в която могат да членуват всички пълнолетни български граждани независимо от етническата си принадлежност.[205]

Тази проектопрограма е разпространена в районите с компактно турско население. Учредителите водят разяснителна и организаторска работа за привличане на членове. Към април 1989 г. доста хора се включват в редовете на лигата. Когато 5 души от ръководството й биват арестувани, на 6 май 1989 г. над

300 души започват гладна стачка в тяхна защита. Въпреки това на 13 май почти всички членове на Координационния съвет са екстрадирани. В тези условия на 26 май се свиква учредителният конгрес, който утвърждава устава и програмата. На мястото на екстрадирания М. Ю. Асим за председател на съвета е избран Юсеин Нух. Демократичната лига играе важна роля в организирането на майските демонстрации през 1989 г.

След отстраняването на тоталитарния режим ръководните органи на ДЛЗПЧ през ноември 1990 г. се опитват да я възстановят и активизират. През това време обаче Движението за права и свободи вече е получило широка популярност и затова тя не успява да намери поле за изява.

Спираме се само на 6-7 от многобройните известни и неизвестни, легални или полулегални групи и организации, действали през периода от 1985 до 1989 г., за които има информация, за да хвърлим известна светлина върху техните програмни цели и практическа дейност. Както личи, повечето от тях независимо от своята неопитност и тежките условия, в които са принудени да работят, се стремят да спрат понататъшното развитие на т.нар. "възродителен процес" и да съхранят етническата идентичност на турското малцинство. Програмните им документи съдържат много справедливи и законни искания. Основният им мотив е идеята за самосъхранение, а не омразата към България и българщината, както се опитват да внушават идеолозите на асимилаторската политика и ръководителите на бившата Държавна сигурност. Окачествяването на организациите на законната съпротива като антибългарски и протурски сили не е нищо друго, освен безуспешен опит за оправдаване на безжалостното им преследване. Действително, тяхната дейност понякога включва недотам оправдани саботажни акции и обективно подкопава основите на тоталитарния режим. Но какво общо има това с антибългарските прояви? В една обстановка, когато се извършва насилие върху волята на българските граждани от турския етнос, едва ли някой има моралното право да осъди съпротивата на хора, които искат да съхранят идентичността си.

През пролетта на 1989 г. съпротивата на турското население навлиза в нов етап. Тя прераства в истинско масово движение, което се превръща във важна съставна част от формиращата се демократична опозиция в България. Причините за тази качествена промяна могат да се потърсят в настъпилите нови моменти в политическата обстановка в света и в самата страна. През това време се очертава подем в световното демократично движение. В Полша, Чехословакия, Унгария и други европейски страни, принадлежащи към бившия социалистически лагер, дисидентското движение набира значителна сила и започва открита борба за демократизация, дори за смяна на политическата система. В България също възникват редица опозиционни организации. Те проявяват интерес към турското и останалото мюсюлманско население в нашата страна и в определени моменти издигат глас в защита на техните човешки права. Някои дейци на действащи или разтурени нелегални турски групи пък виждат в тяхно лице една сила, чрез която може да се развива легална дейност. Такива като Ахмед Юсуф от с. Острово – Разградска област, Зейнеп Османова от Родопите, Алейдин Басри от с. Климент и Сабри Галиб от с. Звегор, Шуменско и др. не само се включват в легалните организации, но започват да привличат турци и мюсюлмани в техните редове. По препоръка на П. Манолов активисти-турци учредяват окръжни дружества за правата на човека в Разград, Шумен, Силистра и в други райони.[206] Голяма активност в това отношение проявява Ибрахим Рунтов, един от активистите на НДЗПЧ от Гоцеделчевския край. Той посещава и Североизточна България. Само при него около 6000 души се записват за членове на дружеството.[207]

Така дейността на ръководителите на ТНОДБ и някои други организации, които се намират в затворите, обективно се съчетава с усилията на легалните демократични организации. Благодарение на това протестното движение на турското малцинство се разширява и започва да придобива по-организиран характер. В тази обстановка възниква идеята за подготовка на масови протестни акции.

Управляващите кръгове мобилизират всички държавни

органи, за да изпреварят събитията и да осуетят готвещите се демонстрации, с цел да продължат политиката на "възродителния процес". В навечерието на масовите протестни акции Политбюро на ЦК на БКП отново се връща към идеята за единение на българската социалистическа нация. Управляващите кръгове на тоталитарния режим се опитват да демонстрират, че са се простили с националния нихилизъм. По такъв начин се стремят да се представят за националисти и да изолират интелигенцията, която застава начело на демократичната опозиция. Правозащитните организации се окачествяват като отражение на националния нихилизъм и лъжехуманизма. Загубили усета си към реалностите, живковистите противопоставят на внушавания от самите тях национален нихилизъм политиката на асимилиране на етническите малцинства вътре в страната.

Обнадеждено от разрастването на демократичното движение в България и в останалите социалистически страни, турското население започва настойчиво да иска възстановяването на своите права. Особено много го обнадеждава процесът на преустройството и гласността. Членове на различни групи от Делиормана носят значки с образа на М. Горбачов, на които пише: "Мы с тобой".

Организираното масово протестно движение през пролетта на 1989 г. започва с гладни стачки. На 3 май 1989 г. активисти на "турското крило" на НДЗПЧ от Каолиновския район решават да започнат щафетни гладни стачки, считано от 6 май същата година. Тяхната обща декларация е огласена по радио "Свободна Европа". На 6 май първо обявяват гладна стачка четирима души от Дуловския район, между които са д-р Февзи от Дулово и Закир Исмаил от с. Правда, Силистренско. Инициативата се подема от много други райони в Североизточна България. В гладните стачки участват над 100 души.

В навечерието на Парижката конференция на Съвещанието за сигурност и сътрудничество в Европа (ССCE) се взема решение да се организират масови демонстрации и митинги във всички райони с компактно турско неселение. Мирните

акции са насрочени за 25 май. На много места обаче подготовката на акциите е забелязана от пазителите на тоталитарния режим, които вземат превантивни мерки. Десетки хора, главно от средата на турската интелигенция, биват екстрадирани в Австрия и в други европейски страни. В обстановка на смут мирните акции започват преждевременно и спонтанно. Дните от 20 до 30 май са период на бурни и масови протестни демонстрации. Ръководителите на "турското крило" на НДЗПЧ, Демократичната лига за защита правата на човека в България и създаденото в началото на 1989 г. от групата на Авни Велиев "Дружество за подкрепа – Виена-89" подемат инициативата за организиране на масови мирни демонстрации.[208]

На 20 май 1989 г. в с. Пристое се събират над 5 000 души от района на Каолиновска и Венецка община и други райони на Северна България.[209] Колоната тръгва към Каолиново, на входа ги посрещат части на милицията и Вътрешни войски под командването на началника на Варненското областно управление. Въпреки това част от колоната прониква в центъра на селището. Те отказват да се разотидат, каквато е заповедта на силите на реда. Демонстрантите искат гаранции, че техните искания ще бъдат удовлетворени. Тогава милиционерите и войниците нападат демонстрантите. Започва люта битка, в която пада убит Неджиб Осман, а много участници са ранени.

Кървав сблъсък става и на следващия ден – 21 май в трихилядното с. Тодор Икономово, намиращо се на 5 километра от Каолиново. Пристигналите от Каолиново милиционери се опитват да арестуват заподозрени в кражба на оръжие селяни, които участват в сватбено шествие. Паникьосалите се пред съпротивата на сватбарите милиционери откриват огън на месо. Покосени са 27 души. По пътя за Шумен и Нови пазар умират Мехмед Сали Лом, Мехмед Сарач и Хасан Арнауд. Мнозина са ранени, шест-седем души от тях остават инвалиди.[210]

Каолиновските събития поставят началото на протестните демонстрации. На 20 май над 200 души от Джебел, Кърджалийско, поставят пред местните партийни и държавни органи

своите искания. След като не получават задоволителен отговор, на 21 май представителите на дружеството "Виена-89" начело с Авни Велиев и "турското крило" на НДЗПЧ организират демонстрация, в която участват около 1600 души. На импровизирания митинг ораторите от двете дружества призовават хората на борба за възстановяване на техните човешки права. На митинга се издигат лозунгите: "Ние сме турци", "Виена", "Демокрация", "Искаме си имената" и т.н.[211] На този ден инциденти стават и в Черковна, Исперих и много други населени места в Североизточна България. В Исперих се стига до бой между милицията, "червените барети" и демонстрантите. В съседния град Дулово също се организира демонстрация. Участниците в нея са спрени с помощта на сълзотворни гранати и противопожарни коли, преди да стигнат до центъра на града. Макар да не се стига до открит сблъсък, са задържани над 40 демонстранти.[212]

Мирни акции започват да се организират в почти цялата Разградска област – на 21 май в Разград, в с. Подайва, Китанчево и др., на 22 май – в с. Правда, Вокил и Овен, на 23 май – в с. Езерче и т.н. В мирната демонстрация в Езерче се включват почти всички селяни – мъже, жени и деца. Единствената им цел, както и на други места, е да защитят своите права и човешкото достойнство, да възстановят турско-арабските си имена. Селото обаче веднага е обкръжено от "червени барети", войници, танкове, пожарни и други 33 коли. "Червените барети" откриват огън по демонстрантите. Куршумите улучват Ахмед М. Бурук, баща на две деца, и Сезгин С. Караюмеров, които излизат отпред, за да предпазят децата. Скоро след сблъсъка бащата на Сезгин, Салих Караюмеров е екстрадиран.[213] В знак на солидарност и уважение към споменатите жертви на 25 май около 3000 жители на гр. Цар Калоян (Хлебарово), след като провеждат митинг, тръгват към с. Езерче. Танковете обаче пресичат пътя им. Четирима души, самообявили се за организатори на мирната акция, са арестувани и екстрадирани в Турция.[214]

Постепенно мирните демонстрации се разширяват, в тях се включва и турското население от по-големите градове –

окръжни центрове. На 25 май в гр. Добрич се събират над 1000 души, от които около 300 демонстранти успяват да се промъкнат през милиционерските кордони и да стигнат до центъра на града. Наред с искането за възстановяване на правата им те издигат лозунга за освобождаване на политзатворниците-турци."[215]

На 27 май се организират многолюдни митинги и походи в Шумен, Търговище и други градове в Североизточна България. В тях участват и селяните от близките села. Въпреки че входните артерии на Търговище са блокирани, селяните от околностите успяват да се промъкнат в града и да се присъединят към демонстрантите. Заедно с останалите те тръгват към централния площад, където се намира партийният дом, за да предадат на общинския партиен комитет колективна петиция.[216]

В Шумен демонстрацията започва от градския пазар. Окървавените тук демонстранти излизат на главната улица и провеждат мирно шествие.

И в двата града силите на реда прибягват към насилие. Милиционери, войници и "червени барети" с помощта на палки и огнестрелно оръжие се опитват да разпръснат демонстрантите. В Шумен са ранени девет души, някои от които остават инвалиди за цял живот.[217] Между многобройните арестувани има и жени.

На този ден – 27 май в с. Медовец, Варненска област, на място е убит един демонстрант, а друг е починал вследствие на нараняване. В гр. Омуртаг срещу демонстрантите са използвани палки и пожарни коли. Протести са организирани и в редица села като Бенковски, Граница и др. от Добричко. Демонстрацията в с. Дянково, Разградска област, на 28 май също приключва с кървав инцидент. И тук срещу населението се изправят "червени барети". Един селянин е застрелян, а организаторите на протеста са арестувани и пребити от бой.

Протестното движение през май се разраства, обхваща почти всички слоеве на турската общност и се превръща във важен фактор в обществено-политическия живот на България. Главната цел, която преследва то, е да привлече вниманието на световната демократична общественост в навечерието на

Конференцията на СССЕ по човешките измерения в Париж, с цел възстановяване на отнетите права и свободи на турското малцинство. Основните лозунги, които се издигат, са: искаме правата си, върнете ни езика, вярата, искаме да живеем като турци, ние желаем да живеем заедно с целия български народ и т.н. Пропагандните централи на живковия режим обаче пускат в обръщение съвсем други слухове: уж демонстрантите искали да се изселят в Турция, или пък издигали лозунга за "турска автономия".[218]

При цялото изобилие от филмов материал от манифестациите в него не може да се открие нито едно доказателство за съществуването на искания за автономия. Те се включват в арсенала на официалната пропаганда, за да прикрият действителните искания, които хвърлят в паника управляващите. На тези митинги за пръв път се скандира: "Долу Живков", "Да живее Горбачов", "Да живее демокрацията". Това е ясен индикатор за прерастването на борбата за малцинствени права в борба срещу тоталитарния режим.

Ето защо репресивните органи на тоталитарната държава отговарят на мирните акции със сила. Срещу демонстрантите се използват пожарни коли, палки и бойна химия, нещо повече – стреля се "на месо". Броят на падналите все още не е известен на обществеността. По официални сведения по време на мирните протести са загинали 7 души, а според други източници – около 10. Общо по време на "възродителния процес" жертвите са над 40 души.[219]

Стотици са бити, ранени и осакатени, в това число старци, жени и деца. Повечето от активните участници в мирните протестни акции са изпратени по затвори и лагери. Само в Белене е имало над 5000 души. По преценка на председателя на Дружеството за култура и солидарност с балканските турци, общият брой на турските политически затворници в страната още през 1986 г. е възлизал на 10 000 души.[220] По време на майските събития се предприема нова чистка на интелигенцията. Много от активните стачници и демонстранти биват екстрадирани отначало в Австрия, Унгария, Югославия и други европейски страни без пари и багаж. Впоследствие започват да

ги депортират в Турция. По неофициални данни по време на майските протестни акции от България са изгонени около 2000 души. Така се поставя началото на изселническата психоза.

5."Голямата екскурзия"

Масовото принудително изселничество през лятото на 1989 г., наречено "голямата екскурзия", е безпрецедентно в новата история на България. По своите мащаби и драматизъм, по социалните и икономическите си последствия то разтърсва цялото българско общество и оставя дълбока диря в неговото развитие и през следващото десетилетие.

В текущите анализи на неговите причини и характер се очертават две тенденции. Официалната пропаганда на режима се опитва да представи изселването като съвсем изолирано от "възродителния процес" явление. Според нея той е следствие главно от "реакционната турска пропаганда" или от вечния стремеж към изселване в Турция, който се проявявал спонтанно като реакция на продължилото пет години затваряне на границата.[221] Авторите, отхвърлящи политиката на деетнизация, разглеждат въпросното изселничество като проявление на истинкта за самосъхранение.[222]

Несъмнено в започването и бързото разрастване на изселническата вълна определена роля играят радиопропагандата на Турция и на западните страни, както и дейността на неформалните организации в България. Основната причина за това масово движение обаче се крие в същността на "възродителния процес" и насилствените средства, чрез които се провежда той. Анализът на развоя на събитията не оставя никакво съмнение, че изселническата вълна е пряко следствие от "възродителния процес". Особено принудителната смяна на имената акумулира недоволство, което подготвя почва за масовите протести.

Действително масовото недоволство намира открита изява едва през пролетта на 1989 г. Това има своето обяснение с настъпващите промени в страната и в света. Демократизацията се превръща в глобален процес. В повечето от бившите социалистически страни се разгръща движение за демокра-

тизиране на политическата система, чиято кулминационна точка е падането на Берлинската стена. Към края на 80-те години по-голяма актуалност придобива въпросът за човешките права, важна съставна част на които са правата на малцинствата. В тази обстановка западните демокрации и международните организации като ООН, ОССЕ, НАТО и ОИК, и особено правозащитните формации "Амнести интернешънъл" и "Хелзинки уоч", започват по-категорично да осъждат погазването на човешките права на турците в България. САЩ, Великобритания и други западни страни заемат по-твърда позиция по отношение на малцинствената политика на България. САЩ временно оттегля своя посланик от София.

Особено силен резонанс има поставянето на този въпрос на Конференцията по човешките измерения в Париж на 25 май 1989 г.

Независимо от причините и целите, гладните стачки и мирните демонстрации през май 1989 г. също допринасят за разрастването на изселническата вълна. По начало основната цел, която се преследва с тях, не е да предизвика изселничество. Информацията, събрана чрез социологическа анкета, показва, че главната им цел е да се привлече вниманието от една страна на международната общественост, а от друга – на демократичните сили в България. Основните искания на протестиращите демонстранти са свързани не с изселване в Турция, а със защитата на човешките права на турското население в България. В случая те редуцират своите човешки права до няколко: име, език, вероизповедание и съхраняване на етническата идентичност. Но действията на държавните органи, насилието срещу демонстрантите, екстрадирането на активните участници в протестните акции подтикват турското население да търси изход главно в изселничеството.

За практическото започване и бързото разрастване на изселническата вълна решаващо значение има промяната на политиката на двете заинтересовани страни. В началото на 80-те години изселническият въпрос се очертава вече не като първостепенен въпрос в българо-турските отношения. След срещата между председателя на Държавния съвет на България

Т. Живков и турския президент К. Еврен на 17 февруари 1982 г. е публикувано официално комюнике, в което страните потвърждават, че предишните спогодби за масови изселвания са приключили и се споразумяват в рамките на своето законодателство да разглеждат по хуманни съображения и да решават благосклонно отделните молби за събиране на разделени семейства в България и Турция.[223] Така изселничеството губи актуалността си.

След започването на кампанията за насилствена смяна на имената на турското население обаче настъпва промяна в становището на Турция. Тя започва често да поставя въпроса за положението на турското малцинство в България. Още в началото на кампанията паралелно с искането тя да се спре и на турското население в България да бъде предоставена възможност свободно да ползва езика си и да изпълнява своите религиозни обреди, се предлага да започнат преговори за едно всеобхватно изселничество. Министър-председателят Т. Йозал и външният министър В. Халефоглу многократно заявяват, че са готови да сключат нова спогодба въз основа на международните актове и договори.[224] Несъмнено с тези изявления се цели оказване на дипломатически натиск върху българския режим. В същото време турското правителство е принудено да разглежда въпроса за масово изселничество при определени условия. То набляга главно върху решаването на имуществените проблеми и запазване на социалните права на бъдещите изселници.

Ръководството на режима в България отклонява предложението за сключване на изселническа спогодба. То се опитва да реши въпроса за турското малцинство чрез неговото асимилиране и разпръскване в районите с българско население. В отговор на поставянето на изселническия въпрос Станко Тодоров, председател на Народното събрание и член на Политбюро на ЦК на БКП, през април 1985 г. заявява, че изселничество може да има, но то ще бъде преселване на турското население от едни райони на страната в други.[225]

Както става ясно от изявленията на Т. Живков и неговото близко обкръжение, направени по-късно на заседанията на

Политбюро на ЦК на БКП, идеята за масово изселване не е била изоставена изцяло. На нея се гледа като на резервен вариант, който може да се приложи в определени условия и в подходяща за режима форма. Още на заседанието на Политбюро на 8 май 1984 г. Т. Живков заявява, че българското държавно ръководство е готово да разреши да се изселят от 100 до 500 хиляди души.[226] Към 1988 г., когато започва търсенето на нови пътища за довеждане докрай на т.нар. "възродителен процес", П. Кубадински отново настоява за организиране на масово изселничество. Според него България е бременна с турския въпрос, в утробата си има 1 млн. и 600 хиляди мюсюлмани – турци, роми, помаци, което представлява около 18-19 на сто от населението на страната. Като изхожда от обстоятелството, че не само турското население, но и българската народност не приема "възродителния процес", той предлага да се разреши на това население да се изсели. По негово убеждение от общо 900 хиляди турци ще се изселят най-малко 600 хиляди.[227] Другите членове на Политбюро тогава не подкрепят това предложение, тъй като се съмняват, че Турция ще ги приеме.

Когато обаче майските събития демонстрират по недвусмислен начин, че асимилационната политика се проваля окончателно, властите отново залагат на изселничеството в друга форма. Целта е да се осигури емиграцията на турското население, но без да се подписва споразумение с Турция и без официално да се говори за изселничество. Търсят се възможности за избягване на класическата форма на изселничеството, тъй като тя би означавала признаване съществуването на турско малцинство в България. Освен това по този начин се елиминира въпросът за движимите и недвижимите имоти, за пенсиите и наследствените права на заминаващите. Изхождайки от тези съображения, на 9 май 1989 г. Народното събрание приема Закон за задграничните паспорти. По силата на чл.1 от този закон на българските граждани се предоставя правото да напускат страната и да пребивават временно или постоянно в друга държава.[228] Неговото приемане се мотивира с поетите от българската държава международни задължения с подпис-

ването на Хелсинкския, Мадридския и Виенския заключителни актове.

Законът следва да влезе в сила от 1 септември с.г. В отговор на масовите протести на турското население обаче режимът решава още веднъж да им осигури "привилегия" и да им разреши веднага да напуснат страната. На 29 май по Българската телевизия Т. Живков цинично обявява, че се дава възможност на българските мюсюлмани да пътуват където искат. Той се обръща към турското правителство: "Отворете границите за всички български мюсюлмани, които желаят да отидат в Турция временно или да останат и да живеят там".[229] В същото време продължава да твърди, че в България няма турци и Турция няма право да обявява българските мюсюлмани за турци. Вероятно Т. Живков все още се съмнява, че турското държавно ръководство ще приеме едно масово изселничество, което да обхване цялото турско население в България.

Турските управляващи среди пък не очакват България да пусне повече от 100 000 души, за да не се предизвикат икономически затруднения. Затова Т. Йозал отговаря на призива на Т. Живков, като заявява: "Нашите граници са винаги отворени..."[230] Според неговите изчисления Турция лесно може да поеме до 200 000 бежанци. Ето защо той не приема предложението на своя външен министър М. Йълмаз за искане на входни визи на границата.

Отваряйки границата за изселниците, двете страни преследват диаметрално противоположни цели. Главната цел на режима в България е свеждане до минимум на броя на турското население в страната. В първите дни на т.нар. "голяма екскурзия" Т. Живков откровено заявява пред Политбюро на ЦК на БКП, че страната има нужда от изселническа психоза и дава указание да се изведат от България колкото се може повече турци – 200-300 хиляди души.[231] В противен случай, според него, след 15-20 години България ще се превърне в нов Кипър, тъй като турското население се увеличавало годишно с по 15 хиляди души. В разговорите си с М. Горбачов той изразява готовност да разреши да напуснат страната дори 500 хиляди души.[232] Както винаги, членовете и кандидат-членовете на Политбюро

възхваляват неговата идея и настояват страната "да се освободи от този контингент". Г. Йорданов патетично заявява, че държавата има интерес да изтече малко кръв.[233]

Заедно със силното намаляване на турското население Т. Живков се стреми да нанесе удар на основната теза на Анкара за това, че тя е "майка родина" и за турското население в България. Освен това в случай, че Анкара отхвърли предложението за отваряне на границата или при евентуалното й затваряне в хода на изселничеството, той възнамерява да покаже на света, че не България, а Турция нарушава човешките права. При евентуално връщане на част от бежанците обратно се очаква да се създаде качествено нова обстановка в страната, която ще даде възможност да им се внуши, че са българи и мястото им е единствено в България.[234] По негово указание се готви сценарий, осигуряващ възможност за прикриване в значителна степен на етническия характер на изселничеството. В духа на сценария първите групи – организаторите на майските демонстрации, се екстрадират в Австрия, Унгария, Югославия и в някои други западноевропейски страни. Т. Живков планува да използва изселническата вълна за дискредитиране на българската интелигенция, оглавяваща демократичната опозиция вътре в страната.

Турция пък, отваряйки широко вратите си за изселниците и посрещайки ги шумно и радушно, се стреми да подчертае етническия характер на масовата "екскурзия", да укрепи вярата на турското малцинство в "майката родина", да участва активно в дискредитирането на режима на Т. Живков. Тази тактика се вписва напълно в стратегическите планове на западните демокрации, целящи ускоряването на разпада на тоталитарната социалистическа система.

Поради тези обстоятелства принудителното масово изселване се съпровожда с широка пропагандна кампания. В България тя започва по указание на ЦК на БКП веднага след изявлението на Т. Живков по Българската национална телевизия. Централни ведомства, масови организации, творчески съюзи и висши учебни заведения излизат с декларации в подкрепа на това изявление. По сведения на

Шесто управление на ДС служителите от Министерството на културата, науката и просветата, АОНСУ, Софийския университет "Климент Охридски", Висшия институт за физическа култура "Г. Димитров", Агенция "София прес", болшинството от служителите на Софийската митрополия и др. се солидаризират с позицията на правителството. Кюрдски студенти изявяват желание да се включат в демонстрациите на софийската общественост и да изпратят телеграма-апел до Конференцията по правата на човека във Франция. Чуждестранни служители от редакция "Предавания на арабски език" при Българското радио застават открито на позициите на България.[235]

В пропагандната кампания срещу турското и мюсюлманското население са въвлечени дори Комитетът по правата на човека в НР България и Главно мюфтийство на мюсюлманите в България. На среща с председателя на Държавния съвет Т. Живков, състояла се на 16 октомври 1989 г., главният мюфтия Недим Генджев връчва Декларация на Висшия духовен съвет (ВДС), утвърдена на 3 август с.г. В нея от името на членовете на ВДС и председателите на мюсюлманските настоятелства се подкрепя водената от тоталитарната държава политика спрямо мюсюлманите, в това число и политиката на принудително изселване. Н. Генджев специално благодари на Т. Живков за осигуряваната от българската държава "пълна свобода" на islямската религия и за оказаната от държавата морална и материална подкрепа на мюсюлманското изповедание.[236]

След изявлението на Т. Живков по Българската национална телевизия по указание на Политбюро на ЦК на БКП почти във всички държавни институции, в редакциите на средствата за масова информация, в учебни заведения и творчески съюзи, в цяла България започват да се организират събрания, митинги и демонстрации. На тези масови прояви се приемат резолюции, декларации и телеграми, които се изпращат до ЦК на БКП, Народното събрание, НС на Отечествения фронт и до турското посолство в София. В тях се възхвалява партийната политика по националния въпрос, заклеймяват се турското правителство и

българските дисиденти. Чрез такива поръчкови масови прояви режимът цели създаване на "патриотичен подем", като дейността на турското население се представя за деструктивна и антибългарска. Печатът, електронните медии и други средства за пропаганда търсят причините за социалното напрежение и дезорганизацията на производствения процес в поведението на турското население. Те се опитват да внушат на обществеността, че това население тръгва на "екскурзия" самò, а не режимът го гони. В печатната пропаганда и на митингите се очертават националшовинистически тенденции. В един от репортажите, излъчени по Българската телевизия, оратор от официалната трибуна екзалтирано се провиква: "Няма да позволим повече чалми и фесове да управляват тази земя."[237] Начален тласък на шовинистическите тенденции дава самият Т. Живков. В изявлението си той представя майските протести на турското население като дейност, насочена срещу спокойствието и сигурността на българския народ. Обвинявайки Турция в намеса във вътрешните работи на България, Т. Живков патетично заявява: "Българският народ няма да падне на колене."

Срещу тази шовинистическа кампания се обявяват нововъзникналите неформални организации като НДЗПЧ, Клуб за гласност и демокрация, Независимия профсъюз "Подкрепа" и "Комитет-273". Български интелектуалци като д-р Желю Желев, Радой Ралин, Блага Димитрова, проф. Петър-Емил Митев, доц. Антонина Желязкова, Румяна Узунова и др. осъждат политиката на тоталитарния режим по отношение на турското население, настояват да се спре изгонването му от страната. От друга страна, членовете на ТКП – курсисти в АОНСУ, изразяват недоволство от антитурския характер, а сирийски и ливански специалисти, намиращи се в България – от антимюсюлманския характер на пропагандата на режима.[238]

Затова, създавайки патриотарска психоза чрез експлоатиране на исторически натрупали се предубеждения в масовото съзнание, режимът се стреми не само да оправдае вътрешните затруднения с поведението на "вековния враг", но и да задуши още при първото му появяване младото дисидентско движение

в страната. На следващия ден след изявлението си Т. Живков дава указания да се използва "патриотичният подем" срещу онези дейци на интелигенцията, които заемат "родоотстъпнически позиции".[239]

На митингите и демонстрациите се издигат утвърдените от Политбюро на ЦК на БКП лозунги: "Долу клеветниците на българския народ и държава", "Долу предателите на българския народ и държава", "Долу Софийският клуб и неговите демагогски тези за гласност и демокрация" и др.

Държавните органи полагат наистина много усилия, за да парират опитите на неформалните организации да направят достояние на международната общественост факта, че в България съществува турско етническо малцинство, чиито права са погазени. Управляващите се тревожат от започналия процес на установяване на единодействие между неформалните структури и протестното движение на турското население. За да ги дискредитира, официалната пропаганда обявява и едните, и другите за национални предатели.[240]

Широка пропагандна кампания се подема и в Турция, в която наред със средствата за масово осведомяване и неформалните организации участват държавни ръководители и политици. Министър-председателят и министри посещават бежански лагери и правят изявления, в които отправят остра критика към българското ръководство. Не без основание пропагандата представя положението на турското малцинство в България като бедствено. Тя изключително много набляга върху принудителния характер на изселничеството, при което не са гарантирани имуществените и социалните права на бежанците. Паралелно с това в средствата за масово осведомяване и на протестните митинги понякога се издигат патриотарски и войнствени лозунги като "Днес сме тук, утре в София".

В резултат на тази широкомащабна кампания и в двете страни, в България се създава атмосфера на недоверие, а на отделни места – и на нетърпимост между етническите общности.

За нажежаване на атмосферата допринасят дирижираните

слухове. Сред българското население се разпространяват такива провокационни слухове, според които сред турското население е организирана много широка конспиративна мрежа; готви се въоръжено въстание; това население издига искане за автономия; всички факти за натиск над тях са измислени, за да имат оправдание за заминаването си и т.н.

Сред турското население пък се разпространяват слухове, че до 1991 г. в България няма да остане нито един турчин; които останат, ще бъдат малтретирани; в различни райони се готвят погроми над тях и т.н.[241]

В създалата се обстановка турското население губи всякаква надежда, че ще намери в "социалистическа България" необходимите условия за свободно и равноправно развитие. Хората се чувстват излъгани, унижени, дълбоко обидени и разочаровани от тоталитарната държава. Затова търсят изход и начин за реализация извън страната.

За кратко време изселническата вълна достига невиждани мащаби. Ежедневно страната напускат по няколко хиляди души. За около един месец техният брой достига 100 хиляди. Те тръгват набързо на "екскурзия" с денкове, хладилници, телевизори, готварски печки, легла и друга покъщнина. Оставят зад себе си спретнати къщи, китни градини и скъпи спомени. На практика т.нар. "екскурзия" се превръща в истинска драма.

Тоталитарният режим прилага различни механизми за натиск, за да ускори изселническата вълна. Целият държавен и пропаганден апарат е мобилизиран, за да изпълни указанието на ЦК на БКП от началото на юни 1989 г. за ускорено масово изселване на колкото се може повече турци. Кметове на селища обикалят селяните и ги насърчават да се изселят. "По-откровените" представители на властта предупреждават, че който остане по-назад, ще замине само с един куфар. Представители на органите на Министерството на вътрешните работи посещават селата и на място раздават молби-декларации за "екскурзията".[242] Понеже изселничеството заварва хората неподготвени, много от тях в първия момент се стъписват и не бързат да тръгват. Над такива се упражнява натиск. "За да тръгнат първите групи – пише ген. А. Мусаков,

началник на Шесто управление на Министерството на вътрешните работи, – към някои хора беше използвана принуда."[243]

В резултат главно на морално-психическия и физически натиск до 21 август 1989 г., когато Турция пред лицето на масовия изселнически поток е принудена да затвори границата с България, се изселват 362 000 души, в това число около 10 000 от интелигенцията и 5400 членове на БКП. Още около 400 000 души се готвят да тръгнат.[244] На практика изселничеството придобива безпрецедентна масовост. Вдига се почти цялото турско население. Опразват се цели села, а в Кърджалийско – цели райони.

Масовото изселничество се извършва без специално споразумение между България и Турция. Поради това не съществува законова основа за уреждане на имуществените проблеми на изселниците, което създава предпоставки за спекула, корупция и мародерство. След като започва преселването, българската страна въвежда условие: за да се включи дадено семейство в колона – автомобилна, автобусна или с влак и да напусне страната, трябва да получи пропуск. А този пропуск се получава след като продаде жилището си. Жилищата по силата на Постановление на Министерския съвет от 8 юни 1989 г. се изкупуват от държавата и общините. Затова много бежанци са принудени да продадат апартаментите и къщите си на безценица.[245] Над 1500 семейства от цялата страна са продали къщите си на народните съвети.[246] На твърде ниски цени се продават и домашните животни. Обратно, такива стоки и предмети, които пътуващите могат да пренесат със себе си като кола, телевизор, хладилник и т.н., поскъпват тройно, петорно. С Разпореждане №12 на Министерския съвет от 28 юни 1989 г. тяхната продажба се ограничава, а продажбата на бижутерийни изделия и моторни превозни средства временно се преустановява. Силно се ограничава и се поставя под контрол търговията с хранителни стоки. Спекулантите използват неволята на хората за собствено обогатяване. В спекулативната търговия се включват и много местни партийни и държавни ръководители. Те продават на изгодни цени на

турците старите си коли или ги заменят срещу жилища и така стават собственици на турски имоти срещу ниски цени.

Въпросът за използването на спестяванията на бежанците също не се урежда на законова основа. Разрешава се на всеки човек да изнася само до 500 лева, затова една част от спестяванията остават в Държавна спестовна каса, а друга част се конфискува на българската граница.[247]

Неуредените имуществени въпроси засилват още повече чувството за несправедливост. Голяма група от гражданите се чувстват ограбени материално и духовно. Разочарованието от българската държава достига масови мащаби. Изселничеството в редица случаи засяга устоите на семейството – в създалия се хаос много семейства се разделят. Служещите в Трудовите войски и в армията не могат да заминат заедно с близките си. Много млади хора се принуждават да прекъснат образованието си. В страната се създава непоносима психическа атмосфера. Напрежението ескалира с всеки изминал ден.

Масовият бежански поток създава сериозни проблеми на Турция. Големи трудности възникват при осигуряване на работа и жилища. Появява се недоволство както сред хората, които посрещат и настаняват своите роднини, така и сред самите бежанци. Недоволството се засилва и поради убеждението, че българският режим фактически насилствено депортира турското малцинство. В създалата се ситуация правителството на Т. Йозал се убеждава в сложността на проблема за посрещане и настаняване на неотслабващия поток от бежанци. На 21 август 1989 г. то въвежда визов режим, което на практика означава затваряне на границата.

След затварянето на границата започва т.нар. "обратна вълна". До края на 1989 г. в България се завръщат над 110 000 души, което показва, че изселничеството не е било по собствено желание. Главната причина за това се крие в невъзможността бързо да се решат житейските проблеми и изобщо в трудностите, които възникват при адаптацията към новите условия. Този извод се потвърждава от събраната информация в резултат на социологическите анкети с първите завърнали се в страната.

Данните показват, че 42 на сто от завърналите се са живяли при свои роднини. В общежития са били настанени 29,3 на сто, а 15 на сто са обитавали жилища под наем. Само 3,9 на сто са живяли в лагер.

Сравнително малка част от тях са работили по време на престоя си в Турция – само 3,2 на сто са упражнявали същата професия както в България; 4,8 на сто са упражнявали "обща работа", около 15 на сто са работели "друга" работа. Почти всеки четвърти – 23,9 на сто са заявили, че не са работили.[248]

Пред завърналите се и тези, които се готвят да заминат за Турция, но не успяват поради затварянето на границата, възникват много сериозни социални проблеми. В България те се оказват безработни. В същото време жилищата им са продадени или дадени на други граждани, а имуществото им е разграбено. Отчуждени са имоти, съборени са къщи въз основа на принудително подадени декларации, че собствениците им се отказват от тях, за да получат разрешение да заминат в Турция. С такава картина се сблъскват те по родните си места. Само в Шумен, Русе, Хасково, Разград и съответните окръзи са съборени около 600 къщи.[249] По данни на Националния инициативен комитет за разрешаване на социалните проблеми, породени от "голямата екскурзия" и "обратната вълна", в България са останали без дом 2400 семейства.[250] Общинските съвети са изкупили техните жилища и са предоставили част от тях на предприятията, а други – на номенклатурата, т.е. на партийни и държавни служители.

Голяма част от завърналите се не успяват да продължат предишната си работа, а от 117 анкетирани 76 са пожелали това. Например в Хасковската община само около 10 на сто от подалите молби са приети на старата си работа.[251] Отказът да бъдат удовлетворени съответните молби се оправдава с необоснованото твърдение, че са изоставили колектива в решаващ за реколтата или плана момент. Всички или почти всички с висока степен на образование и квалификация се назначават по правило само на по-ниски от упражняваните преди напускането на България длъжности. Там, където завърналите се бежанци се назначават на работа без

предварително съгласуване с трудовите колективи, те остават изолирани, обикновено се отделят в самостоятелни, сформирани за тях бригади.

Реадаптацията на завърналите се протича върху наситен с напрежение фон. Българите не желаят да ги приемат за "свои", а турците, желаещи да заминат в Турция, ги възприемат вече като "чужди". Около 69,4 на сто от хората и 89,9 на сто от ръководителите се отнасят към тях отрицателно.[252]

Процесът на реадаптация на завърналите се и на нормализиране положението на неуспелите да заминат в Турция поради затваряне на границата се усложнява и от антидемократичните и антихуманни действия на тоталитарния режим. По силата на Постановление №5 на Министерския съвет много хора от двете категории биват заселени в Северозападна България. Само от Търговище са интернирани 68 семейства.[253] На много от тях е дадено 4-5 часа време, за да освободят жилищата си. Децата им се вземат от учебни занятия, само и само час по-скоро семействата им да бъдат прокудени от родните им места. Целта е разрушаване хомогенността на турската етническа общност в съответните райони чрез разконцентрирането й. Тази задача обаче се оказва непосилна за тоталитарния режим. Почти всички интернирани турци при първа възможност се връщат по родните си места. Българите също не проявяват особено желание доброволно да се заселят в турските райони.

По своите мащаби, интензивност и начин на осъществяване "голямата екскурзия" коренно се отличава от изселничествата в България след освобождението й. Предишните изселнически вълни са били мотивирани от етнически и роднински връзки, от конкретните икономически проблеми, с които се е срещало турското население, от охлаждането на междуетническите отношения, от появата на неравнопоставеност и неравноправие и т.н.

Последното масово изселничество е проявление преди всичко на стремежа за оцеляване на турското малцинство, което е подложено на деетнизация от тоталитарния режим. Несъмнено, значение имат и други фактори. Решаваща роля

обаче играе политиката на заличаване на етническата специфика, чието най-брутално проявление е принудителното преименуване. При това органите на тоталитарната власт упражняват пряк натиск с цел ускоряване на изселничеството. Страхова психоза и изселнически настроения се създават особено в резултат на демонстрирането на сила по време на мирните майски демонстрации в районите с компактно турско население. Екстрадирането на няколко хиляди души в западноевропейските страни фактически поставя началото на принудителната емиграция. Погледната през тази призма, тя има характер на етническо прочистване.

Друга отличителна черта на последното масово изселничество е стихийността, хаотичността и интензивността. Липсата на специално споразумение не позволява изселническият поток да се регулира и да се разположи равномерно във времето. Хората тръгват, без да имат възможност да уредят имуществените си въпроси върху законова основа. Остава висящ и въпросът за гражданството. Затова, макар да осигурява прогонването на над 250 000 души, принудителното изселничество не допринася за радикалното решаване на етническия проблем в България. Нещо повече, то изостря онези социално-икономически, етнопсихологически и политически проблеми, които се очертават в периода на осъществяване на политиката на деетнизация.

Масовото изселничество задълбочава започналата към средата на 80-те години на XX в. икономическа криза. На практика то разстройва производствения процес в такива важни отрасли като селското стопанство, строителството, транспорта и др. Почти всички промишлени цехове и повечето от индустриалните предприятия в районите с компактно турско население се закриват. Появява се остър недостиг на работна ръка, което налага преструктуриране на икономиката и привличане на работна ръка от други райони. В крайна сметка трудностите в производствения процес довеждат до нарушаване на нормалния ритъм на снабдяването на населението със стоки. Поради възникналия стоков дефицит се засилват инфлационните процеси. Заминаването на голям брой хора от

турското население води и до нарушаване на отрасловата и професионално-квалификационната структура. Това население е било заето главно в отглеждането на тютюн и други отрасли на селското стопанство, в строителството и мините, т.е. в трудоемките сфери, и е извършвало неквалифициран ръчен труд. След заминаването на по-голямата част от него към оголените участъци се насочва работна ръка от други клонове на икономиката и така се разстройва производственият процес и в отрасли, които не са пряко засегнати от изселването. Административните мерки като въвеждане на шестдневна работна седмица, удължаване на работното време, попълване на освободените места със служащи и учащи се често ограничават социалните права на работниците и служителите. Всичко това се отразява върху настроенията на хората.

Т.нар. "голяма екскурзия" подтиква българския народ да заеме по-активна позиция по "възродителния процес". Наистина, под въздействието на официалната пропаганда по време на принудителната смяна на имената на турското население една част от българската народност одобрява предприетите мерки, но другата, по-голямата част, особено живеещите извън смесените райони, заема неутрална позиция. Тази част не проблематизира въпроса, тъй като турчинът, който е от друг етнос, не е влязъл в "нейния свят". По време на изселническата вълна обаче идеологическата манипулация раздвижва и тази част от хората. Съществуването на турчина засяга и техния свят. Не желаейки да смени името си, а по-късно напускайки страната, турчинът, от гледна точка на българите, подчертава своята чуждост. Немалко от тях започват да разсъждават така: "те" не са българи и следователно трябва да си вървят. Много българи виждат само факта, че се нарушава трудовият процес. Озлоблението от този факт е толкова силно, че дори повторното връщане на турците в България не го променя лесно. Във формирането на такова обществено мнение немалка роля играе и т.нар. номенклатура, т.е. партийни и държавни служители, които в името на определени материални облаги внушават недоверие и неприязън към турското население.

Паралелно с това трагизмът на "голямата екскурзия" оказва отрезвяващо влияние върху определена част от българите и по-специално върху българската интелигенция. Те започват да разглеждат положението на турското население от позициите на хуманизма и традиционния комшулук. Сред членовете на Клуба за подкрепа на гласността и преустройството, Независимото дружество за защита правата на човека, Профсъюза "Подкрепа" и Дружеството "Екогласност" се води дискусия по въпроса за изработване на ясна позиция към политиката на режима сред турското население. У определена част от активистите на неформалните организации се появява опасение да не би откритата подкрепа на исканията на турското малцинство да ги изолира от българите. Затова почти всички неформални организации от едно страна подкрепят справедливите искания на турското население, а от друга – осъждат сепаратистките и екстремистките прояви сред него.[254] В крайна сметка интелектуалци от Клуба за подкрепа на гласността и преустройството през юни 1989 г. изпращат в Народното събрание декларация, в която осъждат насилието, упражнявано върху турското малцинство, като противоречащо на българската национална традиция и на принципите на човешките права.

Те призовават: да бъде признато правото да си върнат рождените имена българските граждани, които желаят това; да бъдат освободени всички, които са задържани или осъдени заради борбата им за защита на етническата самобитност и култура; да се прекрати насилственото прокуждане на българските граждани от страната.[255]

По конкретни поводи отделни интелектуалци се обявяват в защита на човешките права на турското малцинство. Известната българска поетеса Блага Димитрова отстоява правото на свободен избор на име. Историчката Антонина Желязкова по повод интернирането на колегата й Салих Бакладжиев пише: "Спрете! Опомнете се! Върнете имената, езика, културата, човешките права на турското малцинство и тези страшни, позорящи страната ни бежански потоци, сигурна съм, ще пресъхнат."[256]

В защита на турското население у нас се обявява и българската емиграция в Западна Европа и САЩ. Ръководните среди на Българското освободително движение, Българската социалистическа партия, Българския национален комитет, Обединението на българските демократични сили, Българския национален фронт и други формации заедно осъждат тоталитарния режим в България пред световното обществено мнение за нарушаване на човешките права. Те издават апели, възвания, декларации, в които заклеймяват "възродителния процес".

Позицията на българската интелигенция внася смут в ръководството на БКП. То се безпокои от разширяването на нейното влияние. Опитите да се изолира тя чрез заклеймяването й като родоостъпници, национални предатели и нихилисти не постигат желаните резултати.

През есента на 1989 г., когато новата обстановка властно изисква промени в малцинствената политика на режима, Т. Живков се опитва да надхитри времето с поредната отвличаща маневра. В своите "Съображения" той предвижда определено смекчаване на методите на провеждане на "възродителния процес" с оглед да го спаси от фиаско. Става въпрос за коригиране на подхода към религията, културата и към "диалекта", на който говорят отделните общности. По-специално се предвижда да се премахне забраната за спазването на някои специфични обичаи и традиции. Допуска се паралелно с официалния език използването в семейна среда на "турския диалект", но не и на турския език! В духа на Заключителния документ на Виенската среща, в който се предвижда разширяване на религиозните права и свободи, формално се приема идеята за религиозен плурализъм. В тази връзка се препоръчва да се прекрати борбата с битовата религиозност.[257]

С подобни ходове се цели смекчаване на критиката от страна на западните и мюсюлманските страни към малцинствената политика на режима, от една страна, а от друга – създаване на предпоставки за установяване на контакти с турското население. На практика обаче те не допринасят за

преодоляването на етническото отчуждение, тъй като изкопаната пропаст между турското и другите малцинства и режима е твърде дълбока. Освен това предвидените мерки са твърде ограничени и половинчати. Преди всичко категорично не се приема съществуването на турско етническо малцинство в България. Запланувани са специални мерки, за да се предотврати развитието на неговата култура. Не се вземат предвид предложенията на експертите за внасяне на изменения в Закона за изповеданията от 1949 г. с оглед да се отдели религията от държавата, да се утвърди принципът за равнопоставеност на религиите, реално да се осигурят религиозните права и свободи и т.н.[258] Нещо повече, още при обсъждането на "Съображенията" надделява мнението да не се дава широк простор на народните и религиозните обичаи и по-специално да не се допуска използването на традиционното национално облекло, отделянето на гробищните паркове и т.н. Категорично се отхвърля възможността да се възстановят турските имена и да се изостави идеята за единението на българската нация.

Новите методи и средствата за тяхното осъществяване обаче пак не се вписват в цивилизования подход. Преди всичко се търси възможност за намаляване на "турския контингент", без да се използва класическата форма на изселничеството. Преобладава мнението да бъде наложена на Анкара идеята за събиране на разделените семейства и да се изпратят около 150 хиляди души в Турция. Главно обаче се залага на вътрешната миграция. В духа на сталинския подход се предлага турското население да се преселва и да се разпръсква сред българите в Северозападна и Централна България. Според Т. Живков без такова разместване не може да се реши проблемът.[259] Като друга важна мярка се предлага откъсването на децата от родовата и семейна среда, за да бъдат "освободени" от турско и ислямско влияние. Търсят се нови възможности за въвличане на българската интелигенция в реализирането на политиката на деетнизация на малцинствата. Във връзка с това се препоръчва в научноизследователските центрове, в редакциите на радиото, телевизията и централните вестници да се изградят специални

звена, които да се занимават с проблемите на "възродителния процес". Изобщо се търсят "нови и смели решения."[260]

И наистина, през есента на 1989 г. започват да се прилагат подобни мероприятия. Много семейства се изпращат в Северозападна България. В българските райони се откриват детски ясли и градини, в които настаняват деца от Кърджалийския край.

Тези жестоки методи, приложени вътре в страната, се съчетават с известна гъвкавост във външната политика. Правителството приема предложението на Кувейт за среща на външните министри на България и Турция чрез негово посредничество. Разбира се, в нейното реализиране важна роля играе международната общност, която оказва въздействие върху двете страни. След започването на бежанския поток редица международни организации и отделни държави открито изразяват своето неодобрение на подобна политика. Генералният секретар на НАТО Патрик Дуфи, след приключването на Анкарската сесия на съюза, на специална пресконференция обвинява България, че макар да е подписала Заключителния акт от Хелсинки, не спазва човешките права на турското малцинство.[261] Американският президент уверява многократно Турция, че САЩ стоят зад нея, а Съветският съюз вече не иска открито да се ангажира с българската политика.[262]

В тази обстановка Т. Живков приема предложението на емира на Кувейт. Турция, която е принудена да търси дипломатически пътища за решаване на проблемите на турското малцинство в България, също се съгласява да участва в срещата. На нея българската страна е представена от заместник министър-председателя и председател на Комитета за култура Георги Йорданов, а турската – от Месут Йълмаз. Срещата, която се провежда на 30 октомври 1989 г., протича в сравнително спокойна атмосфера, а разговорите се водят на равноправна основа. Двете страни обаче преследват различни цели.

Българската делегация настоява да се води диалог по всички въпроси на двустранните отношения, но да не се разисква въпросът за "турското малцинство" и за "всеобхватна

изселническа спогодба". Тя предлага проекто-документи за развитието на контактите и сътрудничеството между България и Турция, спогодба за облекчаване на процедурата за събиране на разделените семейства и протокол за регулиране на пътуванията на гражданите между двете страни.

Турция от своя страна поставя в центъра на разискванията въпроса за положението на турското малцинство. Според М. Йълмаз ако България осигури религиозните свободи на турското население, правото да говорят на своя матерен език и по собствено желание да сменят личното си име, нещата биха могли да стигнат до добрия резултат, към който се стремят и двете страни.[263]

В отговор на това предложение българският представител демагогски обявява въпроса за смяната на имената за лично право на гражданите, който не може да се обсъжда с друга страна.

Поради диаметрално противоположните позиции на двете страни до конкретно решение по въпроса не се стига. Единственият резултат от срещата е взаимното съгласие за продължаване на диалога. Г. Йорданов предлага на Политбюро на ЦК на БКП да се възползват от това, за да протакат и да печелят време. Ръководните среди на тоталитарния режим в България решават да се възползват от съгласието на М. Йълмаз с констатацията, че интернационализирането на влошените българо-турски отношения е вредно за двете страни. След 10 ноември 1989 г. те се опитват да внушат на обществеността, че едва ли не Турция е била готова да приеме политиката на "възродителния процес". "Турската страна – пише Т. Живков – е приела почти всички наши предложения за излизане от кризата".[264]

Поради настъпилия обрат на събитията в страната кувейтските договорености остават без последствие. На 10 ноември 1989 г. Т. Живков е освободен от заеманите партийни, а скоро след това и държавни постове. След него е отстранено и най-близкото му обкръжение. С десетоноемврийските събития започва процес на постепенна и мъчителна демократизация на политическата система. В България се формира нова

историческа ситуация, нов социално-психологически климат, в който националният въпрос изплува на повърхността.

Главното очакване на турското малцинство в новата обстановка е бързо да се ликвидират последиците от антихуманната политика на авторитарния режим на Т. Живков и по-специално на т.нар. възродителен процес. Управляващите кръгове, сред които доминират същите елементи, взели активно участие в организирането и провеждането на въпросния процес, обаче, остават пасивни, тъй като очевидно нямат готовността да провеждат нова, реалистична политика по националния въпрос.

Всичко това активизира турското и мюсюлманското население в страната, което излиза легално на политическата сцена като подгласник на опозицията. Натрупалите се негативни настроения започват да намират открито проявление на първите митинги, организирани от демократичните сили. На митинга, състоял се в София на 18 ноември 1989 г., няколко оратори в своите речи за пръв път подлагат на публична критика позорната авантюра на живковия режим и поставят въпроса за правата на турското и мюсюлманското население. На следващия митинг на 10 декември на площад "Ал. Невски" в София пристигат много турци и мюсюлмани от всички краища на страната. Под предлог, че официално обявеният митинг има по-широки задачи, с тяхно участие се организира друг митинг в градината между Народното събрание и Софийския университет. На него говорят Сюлейман Гавазов, един от инициаторите и ръководителите на току-що създадения Комитет за национално помирение, и други оратори.

Както на софийските митинги, така и на митингите в Гоце Делчев, Мадан и Кърджали турците и останалите мюсюлмани издигат лозунгите: "Върнете ни истинските имена и вековните надгробни плочи!", "Върнете имената и правото да работим!", "Национализмът ражда фашизма!"[265] На 19 декември в Народното събрание е депозирана петиция с искане за възстановяване на имената и останалите права, подписана от 12 500 души.

Към края на декември 1989 г. няколко дни и нощи

продължава гладната стачка на хора със сменени имена – жени, мъже, дори деца, дошли от Разград, Шумен, Кърджали, Мадан, Гоцеделчевско, Варна, Бургас и т.н. Те искат законните си права, произтичащи от Хартата за правата на човека, настояват за връщането на насилствено отнетите майчини и бащини имена. Хиляди хора протестират мълчаливо в очакване Народното събрание, което заседава в онези дни, да възстанови техните права.[266] На 29 декември с.г. стачкуващите внасят в Народното събрание петиция с искане да се възвърнат незаконно отнетите майчини имена на турското и мюсюлманското население.

В процеса на тези протестни акции дългогодишното недоволство на турското население се трансформира в обмислени искания, които включват: оставка на организаторите на "възродителния процес"; търсене на съдебна отговорност от тези, които са допуснали беззакония, корупция, използвали са масовото изселничество за лично обогатяване; връщане на турско-арабските имена; обучение на майчиния език; връщане на жилищата, които са били отнети и продадени по време на "голямата екскурзия"; възстановяване на уволнените на предишната им месторабота и т.н.

По такъв начин все по-ясни стават причините за задълбочаващия се етнически конфликт. Все повече българи осъзнават справедливостта и законността на исканията на турското население. Много столичани в онези мразовити дни носят горещ чай и подкрепителни напитки за гладуващите.

В тази напрегната обстановка на 29 декември 1989 г. се свиква специален пленум на ЦК на БКП за променяне на националната политика. В доклада на Александър Лилов, скоро кооптиран във висшето партийно ръководство – "За преодоляване на допуснатите извращения сред тюркоезичното и мюсюлманско население в страната" се подчертава необходимостта от осъждане на грешките и извращенията, от разграничаване от тежкото политическо наследство на Т. Живковия режим.[267] Тази необходимост се мотивира с всеизвестния факт, че по време на кампанията за принудителна смяна на имената е употребено насилие, в това число оръжие,

извършени са незаконни действия. От позицията на марксизма се обосновава несъстоятелността на тезата за т.нар. етнически монолитна българска нация. Този безпринципен и погрешен курс е довел до създаване на враждебни отношения и чувства между двете части на българския народ и до външнополитическа изолация на България.

От възможните алтернативни варианти за решаването на този проблем се предлага да се приеме по-реалистичният, който се заключава в следното:

Осъждане и отхвърляне на решението за "възродителния процес" и последвалите го акции;

Приемане на декларация от Народното събрание, която да възстанови всички права на това население;

Да се осигури: право на доброволен избор на име; право на свободно вероизповедание; при официалното признаване и използване на български език – право да се говори на своя език без ограничение; всички права на български граждани, произтичащи от Конституцията и законите – без ограничение и без привилегии.[268]

Както утвърдените решения, така и постановките в доклада отразяват непоследователността и колебливостта на БКП, която тогава все още е управляваща политическа сила. Политиката на Т. Живков се окачествява като извращение, а не като престъпление, граничещо с геноцид. С мълчание е отминат въпросът за етногенезиса на турското малцинство, то се назовава "тюркоезично население". В решението не са включени социалните проблеми, породени от "голямата екскурзия". Изобщо не се поставя въпросът за съхранение и развитие на етническата идентичност и култура на турското население.

Това се отразява и върху характера на решенията, които приема изпълнителната власт. В същия ден, когато се провежда пленумът, Държавният съвет и Министерският съвет на НР България на съвместно заседание приемат решение, с което осъждат всички действия, накърняващи правото на доброволен избор на име, на свободно вероизповедание, както и потвърждават правото на всеки гражданин, при официално

признаване и ползване на българския език като държавен език, да говори и други езици в битовото общуване, да се придържа към своите обичаи. Те предлагат на Народното събрание да бъдат амнистирани всички "политически престъпления", които са извършени във връзка с промяната на имената и не са свързани с терористични действия.[269]

След приемането на тези решения се очертава ново прегрупиране на политическите сили вътре в страната. Националният въпрос се превръща във вододел между консервативно-шовинистическите и реформаторските сили в партийното и държавното ръководство. Реформаторите вътре в управляващата комунистическа партия и демократичната опозиция подкрепят новите решения по малцинствения въпрос. Шовинистическите сили вътре и извън комунистическата партия обаче безкомпромисно ги отхвърлят. Свалената от власт групировка на Т. Живков окачествява пленума на ЦК на БКП като безотговорен, а приетите от него решения – като груба политическа грешка.[270]

Консервативното крило през този период има много привърженици както в централните, така и в местните органи на властта. Някои от активните идеолози и организатори на "възродителния процес" продължават да заемат отговорни постове в партийното и държавно ръководство. Така например Георги Атанасов продължава да е председател на Министерския съвет, а новият генерален секретар на ЦК на БКП и председател на Държавния съвет Петър Младенов в миналото е бил твърде много ангажиран с "възродителния процес".

Местните партийни ръководители и служители също активно са участвали в провеждането на кампанията за принудителна смяна на имената. При социологическото изследване през декември 1989 г. 78 на сто от тях декларират, че са участвали пряко в провеждането на тази политика.[271] За голямото мнозинство (80,9 на сто) от изследваните кадри на БКП "възродителният процес" е необходим. 53,5 на сто от тези кадри са участвали в неговото провеждане с чувството, че съзнателно изпълняват дълга си.[272]

Близо половината от тях се обявяват за продължаване

политиката на "възродителния процес" без или с малки корекции. Така например 74,2 на сто от тях са против предоставянето на свободен избор на име на турското и мюсюлманско население, а 56 на сто са против отпадане на ограниченията за ползването на турски език.[273]

Под тяхно въздействие колебанията в Политбюро на ЦК на БКП се засилват още повече. В декларацията си от 3 януари 1990 г. то търси баланс. От една страна е принудено да отстоява решенията от 29 декември, а от друга – да декларира, че местните партийни, държавни и обществени дейци не носят отговорност за преименуването. Политбюро поема отговорността да защити и подкрепи онези граждани от "тюркоезичното" и мюсюлманското население, които ще пожелаят да запазят българските си имена.[274]

Номенклатурата, която се страхува да не й бъде потърсена отговорност за беззаконията по време на насилствената смяна на имената, прави опит да се възползва от тревогата на част от неинформираните граждани за съдбата на България и да ги настройва срещу турското и мюсюлманското население. С активната подкрепа на сътрудниците на МВР и по-специално на Държавна сигурност тя организира и направлява протестни акции срещу възстановяването на човешките права на малцинствата. С тяхно участие или подкрепа се създават Отечествената партия на труда (ОПТ), Общонародният комитет за защита на националните интереси (ОКЗНИ) и други политически формации, в които доминират шовинистическите елементи. На крайнодесни позиции застава Българската национално-радикална партия (БНРП). Тези формации се обявяват против предоставяне на права и свободи на етническите малцинства. Те играят голяма роля в организирането на стачки, митинги и демонстрации срещу новата малцинствена политика през 1990 г. Основната причина за противопоставянето на консервативните сили на новата ориентация се крие в техния стремеж да съхранят постигнатото по време на "възродителния процес".[275]

Чрез подлагане на критика на решенията, внасящи корекции в политиката по националния въпрос, се цели на

обществеността да бъде внушена идеята за необходимостта от продължаване и довеждане докрай на “възродителния процес”. За тях отказът от този процес е равнозначен на национално предателство. Разбира се, под напора на общественото мнение, което отхвърля насилствените методи, съпроводили политиката на деетнизация, те са принудени да поемат защитата само на “възродителната идея” и да отхвърлят насилието. Това, естествено, не означава, че липсват такива, които оправдават и насилието, и антихуманните действия на апарата на тоталитарния режим. Мнозинството обаче пледира за съхраняване само на “възродителната идея”, като я представя за проявление на един естествен и закономерен процес, който не може да се спре с административни решения.[276] В случая се има предвид не загубването на етническата идентичност на отделни личности и малки групи в процеса на историческото развитие, а формирането на етнически монолитна нация чрез прилагане на целенасочени мерки.

***

Опитът на България още веднъж потвърждава несъстоятелността на шовинистическите концепции. Т. нар. възродителен процес като своеобразна форма на асимилация се проваля доста драматично. Главната причина за неговия провал се крие в същността му. Този процес е едно позорно, престъпно и антихуманно явление. Идеята за формиране на етнически монолитна единна нация се оказва нереалистична. В края на XX и началото на XXI в. интеграцията между нациите се осъществява чрез съюзи между суверенни субекти. Погледнато през тази призма, политиката на “възродителния процес” противоречи на съвременния ход на историческото развитие. Затова той, въпреки стремежите на неговите идеолози, не успява да се превърне във всенародно движение. Не само малцинствата, но и мнозинството от българската народност не го възприема и остава настрана от този процес.

Разпадането на социалистическата система довежда до преоценка на марксистко-ленинската концепция по нацио-

налния въпрос и на провежданата национална политика. В новата обстановка демократичните сили в България отхвърлят асимилаторската политика на живковия режим. Решенията на Декемврийския пленум на ЦК на БКП са публично признаване на провала на една антихуманна политика.

Заради широките си мащаби, продължителност и насилствения си характер "възродителният процес" поражда твърде сериозни етнопсихологически, социално-икономически, политически и културни проблеми.

Преди всичко вместо очакваното единение "възродителният процес" довежда до дълбоко разединение между българската народност и турската етническа общност. Особено по време на акцията за насилствена смяна на имената и масовото изселничество се натрупват много обиди, горчивина и разочарование. Създават се благоприятни условия за разпалване на шовинизма и национализма. "Възродителният процес" не само подкопава патриотичните чувства на турското население, но деформира и патриотичните възгледи на българите. Някои българи започват да схващат патриотизма не като родолюбие, а като активно участие в деетнизирането на малцинствата. Вследствие на това се засилва взаимното недоверие и подозрителност между българи и турци. Турското население се затваря в себе си, което допринася за още по-голямата му отчужденост от българския народ. Особено по време на масовото изселничество възникват враждебни отношения и чувства между двете етнически общности, които десетилетия наред са живели в съгласие и разбирателство.

След 10 ноември 1989 г., когато турското население и останалите мюсюлмани издигат искането за възстановяване на своите права и свободи, в районите със смесено население възниква етнически конфликт с тенденция да прерасне в конфронтация с непредвидими последствия. Благодарение на усилията на здравомислещите среди до конфронтация не се стига, но турското население се отчуждава от българските политически партии и държавни структури, което довежда до изграждане на негова собствена масова организация с искания в защита правата на турското етническо малцинство.

Сериозно отражение върху положението не само на турското малцинство, но и на цялата страна оказват демографските последици. "Възродителният процес" прокужда от родните им места над 360 000 души, които са принудени да устройват своя живот отново. Това нарушава естественото разпределение на населението в страната. Някои региони, особено в Кърджалийско, почти обезлюдяват, а други се очертават като относително "пренаселени". Силно намалява делът на работоспособното население в тези райони.

"Възродителният процес" и по-специално масовото изселничество задълбочава социално-икономическата криза в страната. За последствията в икономическата област вече стана дума. Тук ще споменем само някои социални проблеми. Много от завърналите се в страната остават без работа и дом. Над 1300 семейства подават молби с искане да им се върнат жилищата. Но само на малка част от тях молбите се удовлетворяват. Тогава започва щафетната гладна стачка на хора, останали без дом. През пролетта на 1990 г. в продължение на 12 дни те стачкуват пред народните съвети в районите с компактно турско население. На 4 март членовете на Националния инициативен комитет за разрешаване на социалните проблеми, породени от т.нар. възродителен процес, започват стачка пред бившия мавзолей на Георги Димитров.

Наистина, този протест предизвиква приемането на Постановление № 29 на Министерския съвет от 5 април 1990 г. Но то не довежда до решаването на проблема, тъй като предвижда не връщане на отнетите жилища, а ускоряване на процедурата за определяне на строителни петна за жилища за онези, които желаят да строят. А в декларацията на Инициативния комитет се настоява: да се обявят за нищожни продажбите на жилища и отказите от правото на собственост от май до декември 1989 г.; да бъдат върнати или предоставени други жилища на дотогавашните наематели на държавни жилища; да бъдат върнати конфискуваните от митническите власти парични суми при преминаването на българската граница и т.н. Жилищният въпрос не се решава радикално и справедливо и с приетото през ноември 1991 г. Постановление № 8 на

Министерския съвет.

Политиката на тоталитарния режим по етническия въпрос поставя България в тежка международна ситуация. Насилствените действия на българското правителство предизвикват недоумение у съюзниците й, а много западни държави открито ги осъждат. България не само не е подкрепена, но е възприета като недостатъчно цивилизована държава.[277]

"Възродителният процес" не довежда до деетнизация на турското малцинство, напротив – укрепва неговото етническо самосъзнание. Активизира се и се обновява етническият компонент за сметка на гражданския. У турското население нараства интересът към етническата култура, език, религия и обичаи. Последствията от подобно развитие в конкретно създалите се условия не са еднозначни. Наистина, това води до укрепване на етническото му самочувствие. Поради липса на регулативни механизми в първите години след промяната, обаче, то затруднява интеграцията на турското малцинство в българското гражданско общество.

Като важно позитивно следствие трябва да се отбележи обстоятелството, че "възродителният процес" и масовото изселничество обективно задълбочават вътрешните противоречия на тоталитарната система и ускоряват нейното окончателно рухване. Насилието, което се упражнява върху турците, предизвиква недоволство не само у тях, но и сред определена част от българската интелигенция. В контекста на събитията, особено през 1989 г., става още по-очевидно, че политическата система не е в състояние да функционира пълноценно и да реши жизнените проблеми на обществото. Така се поставя на дневен ред необходимостта от реформирането й, а впоследствие – и цялостното й заменяне с нова система.

В продължение на десетилетие след събарянето на тоталитарния режим в България не се прави обективен анализ на "възродителния процес" и не са извлечени необходимите поуки. Опитите за изследване на въпроса се натъкват на сериозни трудности. До неотдавна изследователите нямаха достъп до квалифицираната информация. Исторически натрупалите се предубеждения и господстващите схващания в

историческата наука силно ограничават възможността да се проведе обективна дискусия на тема "възродителен процес". Обстановката на Балканите през 90-те години също не благоприятства за обективното осветляване на въпроса.

Главната причина обаче се крие в липсата на политическа воля. Под влиянието на консервативно-шовинистическите среди БСП за определен период фактически изоставя линията, очертана на Декемврийския пленум 1989 г., и тръгва по пътя на използването на пропагандните тези и митове, съпътствали "възродителния процес", за да компенсира идеологическата си ерозия с радикален патриотизъм. СДС формално осъжда насилието, но не предлага конкретни мерки за преодоляването на последиците от "възродителния процес". Дори Движението за права и свободи (ДПС), което възниква на гребена на протестната вълна срещу "възродителния процес", не прави почти нищо за изясняване на същността на политиката на деетнизация и за търсене на отговорност от нейните организатори.

Парламентарната комисия по "възродителния процес" събира огромна информация и факти за виновниците, но този материал не се обсъжда в Народното събрание. У парламентарните политически сили липсва интерес към въпроса. През този период сред тях все още се намират депутати, участвали в организирането на "възродителния процес".

Съдебното дело, свързано с "възродителния процес", в продължение на десет години не се довежда докрай. Делото срещу Т. Живков и бившите членове на Политбюро на ЦК на БКП и министри Г. Атанасов, Д. Стоянов, П. Младенов и П. Кубадински е образувано през 1991 г. Прокурорите повдигат обвинение по чл. 162 от Наказателния кодекс, който предвижда до три години затвор за "подбуждане към расова или национална вражда" или подбуда към расова дискриминация. Година по-късно поради "липса на доказателства" то е прекратено срещу П. Младенов и П. Кубадински. А през 1993 г. делото се прекратява изобщо под претекст, че в България няма различни националности и национални малцинства. Вследствие на обществената дискусия във връзка с документалния филм

"Технология на злото", който отразява въпросните събития, прокуратурата отново се връща към това дело. На 2 януари 2001 г. Военно-апелативната прокуратура отменя постановлението за неговото прекратяване. През този период обаче обвиняемите Т. Живков и Д. Стоянов са починали. Като единствен обвиняем остава бившият министър-председател Г. Атанасов.[278]

Такъв подход оказва негативно влияние върху процеса на интеграция на малцинствата към българското общество. Налага се да се промени подходът и обективно да се осветлят същността и последствията от т.нар. "възродителен процес".

БЕЛЕЖКИ

1 Живков Т., Мемоари, С. 1997, с. 444, "Ако продължат да ме съдят, ще ме направят национален герой." В. "Труд" бр. 203, 22.Х. 1991.; Живкова, Е. "До последно дядо се тревожеше за външната политика.", в. "24 часа", 16.VIII.1998.

2 Живков, Т. Турски старейшини поискаха "възродителния процес", в."Стандарт", 11.XII.1997.

3 Наумов, Н. и др. Демографска прогноза до 2010 г. с. 1992, с. 27.

4 Пак там, с. 26.

5 Димитров, Ст. Етническа история..., с. 198, 199

6 Освен турското малцинство през този период в България има около 574 000 роми, над 200 000 помаци и други десетки хиляди представители на етнически и религиозни групи.

7 Стоянов, В. Турското население..., с. 153

8 Нацията се топи като сняг, твърди Кубадински. в."24 часа", 31.Х. 1991.

9 Живков Т., Мемоари, с. 443.

10 Младенов, П. Животът – плюсове и минуси. С. 1992, с. 130.

11 Михайлов, Ст. Възрожденският процес в България, ..., с. 95; К. Чакъров. Вторият етаж. С. 1990, С. 1996, с. 190; Б. Асенов. Възродителният процес и държавна сигурност, с. 1996, с. 79; Ст. Димитров . Етническата история на тюркоезичното население в България и българските турци. С. 1978, с. 233.

12 Младенов, П. Животът ..., с. 106.

13 Сп. "Ново време", 1995, № 6.

14 Живков Т., Мемоари ..., с. 447.

15 XXIV конгрес на КПСС. Доклади, решения. С. 1971, с. 108.

16 Стоянов. Д. Заплахата ..., с. 105, 107, 162.

17 ЦДА. ф. 1, оп.6, а.е. 6952.

18 Пак там, л. 42.

19 Пак там, л. 45.

20 Пак там, л. 48.

21 Пак там, л. 50-51.

22 ЦДА. ф. 1, оп.6, а.е. 6952.

23 Пак там, л. 60.

24 Този въпрос се разглежда в самостоятелно публикуваната стенограма "Приветствена реч на срещата на Секретариата на ЦК на БКП с редколегията на в. "Йени ъшък-Нова светлина", с.12 на 3.VII.1970 г., но е съкратен в текста, включен в Избр. съч. т. 18.

25 ЦДА. ф. 1, оп.6, а.е. 6952, л. 15.

26 ЦДА. ф. 1, оп.6, а.е. 6952, л. 17.

27 Среща на Т. Живков със зав. отделите на ЦК на БКП по работата на партията сред турското население в България – 4.XII. 1967 г. с. 4.

28 Живков, Т. Избр. съч. Т. 18, с. 105.

29 ЦДА. ф. 1, оп.6, а.е. 6952, л. 63, 69.

30 Пак там, л. 70, 72.

31 Пак там, л. 70.

32 ЦДА. ф. 1, оп.6, а.е. 6952, л. 20.

33 Пак там, л. 66.

34 Пак там.

35 Пак там, л. 17.

36 ЦДА, ф.1, оп.36, а.е.854.

37 Çavuş, M. "Balkan Türklerinin sesi" , Ağustos - Eylül 1990, s.5-8.

38 ЦДА. ф. 1, оп.6, а.е. 6952, л. 18.

39 ЦДА. ф. 1, оп.6, а.е. 6952, л. 65.

40 ЦДА. ф. 1, оп.6, а.е. 6952, л. 20.

41 Али Рафиев, Ахмед Харунов, Сюлейман Гавазов, Ахмед Хюсеинов и Азиз Алиев са изпратени на второстепенна стопанска, административна и журналистическа работа, като са обвинени в турски национализъм. На отговорна работа са издигнати привържениците на "възродителния процес"- Камен Калинов (Фахредин Халилов), Александър Колев (Салиф Илязов), Орлин Загоров (Шюкрю Тахиров) и др.

42 Тахиров, Ш. Българските турци по пътя на социализма. С., 1978; Бейтулов, М. Животът на населението от турски произход в НРБ. С, 1975; Мемишев, Ю. Задружни в социалистическото строителство на родината (Приобщаването на българските турци към изграждането на социализма). С.,1984.

43 ЦДА, ф 16, оп. 35, а.е. 371.

44 ЦДА. ф. 1, оп.6, а.е. 6952.

45 Асенов, Б. Възродителният процес и Държавна сигурност. С, 1996, с. 31.

46 ЦДА, ф. 18 , оп. 37, а.е. 595/99 VI 1978.

47 Дюлгеров, П. Другата част от истината за събитията в Корница. В."Дума", 14.III.1993.

48 От с. Корница са убити: Хюсеин Хасанов, Мухарем Мухаремов, Салих Ахмедов, Тефик Хаджъ, Исмаил Кальор.

49 "Корница, пролет 1973", в. "Права и свободи", 31.IV.1992.

50 Стоянов, В. Турското население..., с. 145.

51 Пак там, с. 145.

52 Среща на Т. Живков със зав. отделите на ЦК на БКП по работата на партията сред турското население – 4.XII. 1967 г., с. 4.

53 Асенов, Б. Възродителният процес, ..., с. 55; Касабов, Й. Тайните на контраразузнавача. Шумен, 1995, с. 151.

54 Димитров, Ил. За да ни има. С. , 1992 г., с. 158.

55 ЦДА, ф.18, оп.36, а.е. 209.

56 Пак там.

57 ЦДА, ф. 1б, оп 63, а.е. 71, с.28.

58 ЦДА, ф. 1б, оп. 35, а.е. 371.

59 Пак там, с.12.

60 ЦДА, ф. 1б, оп. 35, а. е. 371, л. 132.

61 Пак там, л. 135.

62 ЦДА, ф. 1б, оп. 35, а. е. 371, л. 39.

63 Пак там, с.16.

64 Пак там, с.35-37.

65 ЦДА, ф 1, оп. 35, а. е. 371, л. 35.

66 Дърева, В. "Бояна, улица "Секвоя", в. "Дума", бр. 56, .II.1991.

67 ЦДА, ф.1б, оп. 63, а.е. 108, с.10.

68 Петров, П. По следите на насилията. С. 1972; Съдбоносни векове за българската народност. С. 1975 г.; Църкви и изповедания в НР България " – брошура, изд. на Св. синод, с. 1975, Н. Мизов. Празници, обреди, ритуали. С. 1980 г.

69 Трифонов, Ст. Строго поверително. в. "Поглед" бр. 20, 20.V.1991.

70 Ваксберг, Т. Технология на злото, в. "Сега", 5.II.2001.

71 Пак там.

72 ЦДА, ф. 1б, оп. 63, а. е. 72, с.4.

73 ЦДА, ф.1б, оп. 63, а.е. 108, с.9.

74 Трифонов, Ст. Строго поверително. В. "Поглед", бр. 20, 20.V.1991.

75 Стоянов, Д. Заплахата..., с. 188.

76 ЦДА, ф.1 б, оп. 63, а. е. 108, с.1.

77 Според К. Чакъров Политбюро на ЦК на БКП след приключването на кампанията в Кърджалийски окръг обсъжда въпроса за пренасяне на кампанията и в други райони. П. Кубадински предлага тя да се проведе само в районите, където турското население не е компактно. Надделява схващането на Т. Живков кампанията да обхване всички райони. Вж. "Вторият етаж", С. 1990, с. 189.

78 Бившият първи на подсъдимата скамейка. Разговор на представител на в. "Ъщък" с прокурора Кр. Жечев. В. "Ъщък", бр. 23, 23. II.1991.

79 Фотев Г. Другият етнос. С., 1994, с. 97.

80 Трифонов, Ст. Строго поверително. в. "Поглед" бр. 20, 20.V.1991.

81 ЦДА, ф.16, оп. 65, а.е. 50, л. 139, 141,142.

82 Лилов, Ал. За преодоляване на допуснатите извращения сред тюркоезичното и мюсюлманското население в страната. В. "Работническо дело"" бр. 364, 30.XII.1989.

83 Мусаков, А. Шесто. С., 1991, с. 122.

84 Асенов, Б. Възродителният процес и Държавна сигурност. С, 1996, с. 104-106.

85 Пак там.

86 Доклад на цен. група на МВР, в. "Сега", 1.III.2001.

87 Голямата лъжа или самодеен театър на абсурда, в. "Нова светлина", бр. 7, 17.I.1991.

88 В. "Новинар", 6.I.1995.

89 Сп. "Ново време", № 6, 1995. (Стенографски запис от срещата на ПБ на ЦК на БКП с М. Горбачов)

90 Стоянов, Д. Заплахата..., с. 181; Асенов, Б. "Възродителният...", с. 113.

91 Пак там, с. 181.

92 Хайруллов, Х. Яблановска трагедия. в. "Işık-Светлина", бр. 33, 23.III. 1991; в. "Gьven – Доверие", бр.7-8, февр.1992.

93 Само две годиии след акцията в наброяващото 5000 жители Ябланово настъпва незапомнена смъртност – умират 330 души, повечето от сърдечни удари и инсулт. В. "Güven – Доверие", бр. 7-8, февр. 1992.

94 Пак там.

95 Haşim, H. Direniş. Sofya,2000; Karaböcek. Soykırımı deyince......."Hak ve Özgürlük" № 5, 2.II. 1996.

96 Стоянов, Д. Заплахата..., с. 249.

97 Гочева, П. През Босфора към възродителния процес, С. 1994, с. 96.

98 Според журналистическо разследване на Х. Кьосе по време на демонстрациите през декември 1984-януари 1985 са убити 9 души, а по време и след разпити от 1984 до 1988 г. са загинали 12 души. A. Köse, Kanlı İzler, Razgrat, 2001.

99 Такива са следните случаи: Аптулазиз Раифов Бекиров, 34-годишен, е починал на 27 декември 1984 г. в с. Груево, Момчилградско, от кръвоизлив в лявата гръдна кухина, пише в смъртния акт. Същия ден в с. Нановица от кръвоизлив в дясната гръдна кухина умира Юсуф Аптулов Халибрямов, на 43 г., пише в смъртния акт. Пак с кръвоизлив в гръдната кухина на този ден си отива Мюмюн Мустафов Ахадов, на 16 години. На 13 февруари 1985 г. в Груево от субарахноидален кръвоизлив е починал Мустафа Мехмед Ибрахим; Мустафа Юмер Осман от Горско Дюлево, Алиосман Али Али от Ауста са се обесили, е записано в смъртните актове. в. "Новинар", 6.I.1998.

100 Дърева, В., Бояна, улица "Секвоя", в. "Дума", бр. 56, 25.II.1991.

101 В. "Сливенско дело", бр. 30, 12.III.1985.

102 ЦДА, ф.1б, оп.63, а.е. 2

103 Проблеми на развитието на българската народност и нация. С. , 1988, с. 143.

104 Пак там, с. 134.

105 Страници от българската история. С. 1989, с. 103.

106 Б. Асенов. Възродителният..., с.98.

107 ЦДА, ф.1б, оп.36, а.е. 209.

108 Пак там.

109 ЦДА, ф.1б, оп.36, а.е. 305 (По силата на решение №305 се публикуват в "Страници от българската история", С., 1989).

110 ЦДА, ф. 1 б, оп. 36, а. е. 35.

111 Вж. За по-нататъшното единение на българската социалистическа нация. Партиздат. София,1989, с.12, 15.

112 ЦДА, ф. 1 б, оп. 63, а. е. 72.

113 Живков, Т. Избр. съч. т. 18, с.100.

114 Стоянов , Д. Заплахата..., с. 220.

115 Загоров., О. Възродителният процес..., с. 128.

116 Пак там, с. 131.

117 ЦДА, ф. 1 а, оп. 35., а.е. 2510 .

118 ЦДА, ф. 1 б, оп. 35., а.е. 2510, л. 110.

119 Живков, Т. Срещу някои лъжи. С. 1993, с.87, 88; Мемоари, С. 1997, с.451.

120 Страници от българската история, С., 1989, с.78.

121 Проблеми на развитието иа българската народност и нация. С., 1988, с. 181.

122 Загоров, О. Възродителният процес... , с. 142.

123 ЦДА, ф.1б, оп. 65, а.е. 50, л.141.

124 Загоров, о. Възподителният..., с. 36.

125 Йотов, Й. Приветствено слово, произнесено на отчетно-изборната конференция на Шуменската окръжна партийна организация. В. "Шуменска заря", бр. 25, 28.II.1984.

126 Загоров, О. Към духовно единение на нацията. В. "Йени ъшък – Нова светлина" бр. 5 , 12.I. 1985.

127 Йотов, Й. Приветствено слово..., В. "Шуменска заря", бр. 25, 28.II.1984.

128 Стоянов, Д. Заплахата..., с. 105.

129 Загоров, О. Възродителният процес..., с. 32.

130 ЦДА, ф. 1 б, оп. 63, а.е. 72, л. 28.

131 ЦДА, ф. 1 б, оп. 63, а.е. 108, с.1.

132 Дърева, В., Бояна, улица "Секвоя", в. "Дума" бр. 56, 25.II.1991.

133 Димитров, И. За да ни има, С. 1992, с. 93.

134 "Страници от българската история...., с.22.

135 Weber, M. Economy and Society. Vol. I-II New York, Bedminster Press, 1968, p. 344-345 – цит. по Грекова, М. Аз и другият, С. 1996, с. 93.

136 Мутафчиева, В. Българските земи в Османската държава – В: История на България, с., 1993, с. 201.

137 ЦДА, ф.18, оп.35, а.е.2510.

138 Живков, Т. Мемоари,...., с. 447.

139 Тайните на Държавна сигурност. В. "Сега", 5.III.2001.

140 Стоянов , Д. Заплахата..., с. 174.

141 Живков, Т. Срещу някои лъжи. С. 1993, с.150; Мемоари, С. 1997, с.443.

142 Чакъров. Вторият етаж. С. 1990, с. 190

143 Асенов, Б. Възродителният....., с.137.

144 Трифонов, Ст. Строго поверително. В. "Поглед", №17, 29.IV.1991.

145 Стенографски запис ... Сп. "Ново време", №6, 1995.

146 Стоянов, Д. Заплахата..., с. 103-104.

147 Живков, Т. Мемоари..., с.447.

148 Стоянов. Д. Заплахата, С.1997; Мусаков, А. Шесто. С., 1991, с. 122; Б. Асенов. Възродителният процес и държавна сигурност, С. 1996, Гочева, П. През Босфора към възродителния процес, С. 1994; Г. Сотиров. Турски терористи и Аз – един от Шесто, С. 1991.

149 Живков, Т. Мемоари..., с.447.

150 Стенографски запис..., сп. Ново време, №6, 1995.

151 В. "Дума", 24.XII.1991.

152 В. "Труд", бр. 203, 22.X.1991.

153 Асенов, Б. Възродителният процес...., с.95.

154 Нашите социалистически реалисти и "възродителният процес". В. "Демокрация," бр. 108, 8.V.1991.

155 Нашите социалистически... В. "Демокрация," бр. 109, 9.V.1991.

156 ЦДА, ф. 174б, оп. 2, а.е. 2765.

157 ЦДА, ф. 174б, оп. 2, а.е. 2412.

158 ЦДА, ф. 1б, оп. 2, а.е. 533

159 Асенов, Б. Възродителният процес..., с.124

160 "Hürriyet", 3.III.1986

161 Баев, Й., Н. Котев, Изселническият въпрос ..., сп. "Международни отношения", кн. 1 год.XXIII, 1994, с. 56, 57.

162 ЦДА, ф. 1б, оп. 36, а.е. 305.

163 В. "Сега", бр. 2292, 13.XII.2000.

164 Горбачов, М.: Т. Живков постоянно предприемаше различни маневри. В. "Дума" , бр. 240, 12.X.1995.

165 Отворено писмо на Р. Гамзатов до П. Младенов. В. "Литературен фронт", бр. 2, 11.I.1990.

166 Стоянов, Д. Заплахата..., с. 171.

167 Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri. Istanbul, 1996, s. 357.

168 Гочева, П. През Босфора...., с. 94.

169 Пак там, с. 115.

170 Şimşir, B, Bulgaristan ..., s. 358.

171 B. Milliyet, 28.II. 1985

172 Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri..., s. 360.

173 Sofia News, №14, 3.IV.1985, p. 1,12.

174 Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri..., s. 360.

175 Стоянов, В. Турското население..., с. 184.

176 Bulgaristan'da Türk Varlığı. Bildiriler. 7 haziran 1985. Ankara, 1992.

177 Младенов, П. Животът – плюсове и минуси. С., 1992, с. 131.

178 Баев, Й., Н. Котев, Изселническият въпрос ....сп. "Международни отношения", кн. 2, год XXII, 1994, с. 57.

179 В. "Права и свободи", бр. 27, 5 .VII.1993.

180 Хайруллов, Х. Яблановска трагедия – В."Işık-Светлина", бр. 33, 23.III. 1991.

181 Haşim, H., Direniş S. 2000; Karabacak, N. Soykırımı Deyince. "Hak ve Özgürlük", N5, 1.II.1996.

182 Асенов, Б. Възродителният процес..., с. 128.

183 Страници от българската история С. 1989 г. , с.126.

184 Пак там, с. 119-122.

185 Между тях са: световноизвестният скулптор Вежди Рашидов, проф. Ибрахим Татарлъ, проф. Джингиз Хаков, доц. Зинети Нуриева, доц. Ибрахим Ялъмов, поетът Наджи Ферхад, Али Рафиев, журналистите Хасан Текелиев, Исмаил Джамбазов и др. А мюфтиите всички до един си възстановяват имената.

186 Стоянов, Д. Заплахата..., с. 200.

187 Гочева, П, ДПС на сянка и на светло..., с. 10

188 Пак там, с. 12.

189 Пак там, с. 17-18, 21.

190 Пак там.

191 Пак там.

192 Гочева, П. ДПС ..., с. 8.

193 Пак там, с. 21

194 Две години от създаването на Движението за права и свободи. В. "Права и свободи", бр. 2, 10.I.1992.

195 Гочева, П. ДПС ..., с. 24.

196 Пак там.

197 Д. Стоянов в книгата си "Заплахата" пише: "Не мога да не спомена, че в НТОДБ имаше внедрени агенти на Държавна сигурност, които информираха за всяко тяхно действие", с. 207. В печата бе разпространено твърдението, че от над 200 члена на НТОДБ 120 били агенти на Държавна сигурност. в. "Труд", 14.I.2001. През 1997 г. и 2001 г. съгласно законите за досиетата, приети от Народното събрание, бяха съобщени имената на някои ръководители на ДПС, които са имали досиета в МВР като сътрудници на тайните служби.

198 Репресиите не ни сломиха. Интервю с К. Дал, в. "Права и свободи", бр.

1, 6.I.1996.

199 Байрамова, В. Дългата зима на българските турци свърши. В."Толерантност", бр. 26, 1999.

200 Стоянов, Д. Заплахата,...., с. 203-204.

201 Пак там, с. 207, 208.

202 Асенов, Б. Възродителният процес..., с. 19.

203 Справка за участието на ислямизирани българи в НДЗПЧ, от 17.VII.1989, (подготвена от началника на под. 72 400 – МВР), личен архив на Зейнеп Зафер.

204 Пак там.

205 Проекто-програма на ДЛЗПЧ, личен архив на Зейнеп Зафер.

206 "Радвам се на демокрацията в България", разговор на М. Чете с дисидента Ахмед Юзгюр. В. "Права и свободи", бр. 23, 4.III.1993.

207 "Разказва И. Рунтов" , в." Демокрация" бр. 131, 4.VI.1991.

208 Информация на началника на под. 72400 за демонстрациите от 20 до 27 май 1989г., личен архив на З. Зафер.

209 Венков, В. Танк или инфаркт смаза Неджиб? В. "24 часа" 19 май 1999 г.

210 Пак там.

211 Справка за "Виена-89", подготвена от под. 72 400, личен архив на З. Зафер.

212 Сътрудникът на Шесто управление на ДС Г. Сотиров описва отношението към арестуваните така: "...В двора в камион, покрит с брезент, имаше мъже с вързани ръце на тила. Канеха ги да слязат, те се затрудняваха. За да им "помагат", ги ритаха. Те губеха равновесие, скачаха и падаха на асфалта – някои по гръб, други по лице. Милиционерите ги удряха с палки, ритаха ги кой където свари. Гледката бе отблъскваща...", "Турските терористи и аз – един от Шесто." С. 1991, с. 91-92.

213 в. "Права и свободи", бр. 13, 15.VI.1991.

214 Şerefli, A. Türk Doğduk…,s. 479-480.

215 Инф. за масовите демонстрации ... от 20 до 27 май 1989г., личен архив на З. Зафер.

216 Ramis. Direnişimizin Yıldönümünde. В. "Güven – Доверие" бр. 17, 27.IV.1993.

217 Халилов, Н. Простреляха ме като демонстрант. В. "Işık- Светлина", бр. 46, 14.V.1991.

218 В. "Демокрация, 27.V.1990; в. "Güven – Доверие", 27.IV.1993.

219 Köse, H. Kanlı İzler, Razgrad, 2001.

220 Стоянов, Вл. Турското население..., с. 198.

221 Дърева, В., Бояна, улица "Секвоя" в. "Дума" бр. 56, 25.II.1991; Д. Стоянов, Заплахата..., с. 222; Загоров, О. Истината. С.,1987; Възродителният процес. С. 1993; Димитров, Ил. За да ни има. С. , 1992 г., с. 19.

222 Голямата лъжа или театър на абсурда. В. "Нова светлина" бр. 7, 17.I.1991.

293 Младенов, П. Животът – плюсове и минуси. С. 1992, с. 127.

224 Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri... s. 358, 360.

225 В. "Сливенско дело", бр. 30, 12.III.1985.

226 ЦДА, ф. 1 б, оп. 35, а.е. 371, л. 138.

227 ЦДА, ф. чп. 174 б, оп. 2, а.е. 2982.

228 ЦДА, ф. 1б, оп. 35, а.е. 64 .

229 В. "Работническо дело", бр. 150, 30.V.1989.

230 "Cumhuriyet", 31.V.1989.

231 ЦДА, ф 1 б, оп. 35, а.е. 105, л.44 (Изказване на Т.Живков пред Политбюро на ЦК на БКП на 6.VI. и 7.VI.89).

232 В. "Сега", 13.XII.2000.

233 ЦДА, ф. 1 б, оп. 35, а.е. 105, л.30.

234 Пак там, л.25, 28.

235 Информация № 5 относно коментарите и оценки във връзка с изявлението на председателя на ДС на НРБ. В: Шесто управление срещу неморалните организации в България. С. , 1991, с. 237-238.

236 В. "Нова светлина", бр. 124, 17.X.1989.

237 Етническият конфликт в България, 1989. Социологически архив. С., 1990, с. 21.

238 Информация №7, В: Шесто управление..., с.239-240.

239 К. Чакъров, Вторият етаж...., с. 192.

240 Шесто управление..., с. 227,229.

241 Етническият конфликт в България , с.101-104.

242 В. "Демокрация", 27.IV.1990.

243 Мусаков, А. Шесто..., с. 105.

244 Лилов, Ал. За преодоляване на допуснатите извращения сред тюркоезичните и мюсюлманското население в страната. В. "Работническо дело"", бр. 364, 30.XII.1989.

245 В. "Демокрация", бр. 142, 17.VI.1991.

246 В. "Демокрация", бр. 53, 25.IV.1990.

247 Според информациите, появили се в българския печат, все пак около 400 000 души са изтеглили 536 000 лв., т.е. по 1340 лв. на човек. Официалната пропаганда, в която се включва лично и Т. Живков, спекулира с този въпрос, като се опитва да внуши, че турците се обогатили благодарение на "предоставените им привилегии", като премълчава факта, че тези пари са спестени с огромен труд. Вж в. "Свободен народ", 12.XII.1990 г.

248 Етническият конфликт в България...,с.109-110.

249 Ковачева, Е. Преди да бъдат изгонени, българските турци бяха ограбени. В. "Демокрация", бр. 142, 17.VI.1991.

250 В. "Нова светлина", бр. 68, 4.VI.1991.

251 Етническият конфликт в България ..., с. 159.

252 Пак там, с. 284.

253 Черкезов, Р. Бездомни у дома. В. "Демокрация," бр. 134, 7.VI.1991.

254 Шесто управление,.., с. 220-225.

255 Обръщение до Народното събрание. В. "Демокрация" бр. 129, 1.VI.1991.

256 Желязкова, А. Опомнете се! В. "Демокрация", бр. 129, 1.VI.1991.

257 ЦДА, ф. 1 б, оп. 35, а.е. 183; ЦДА, ф. 1б оп. 223, а.е. 2510.

258 ЦДА, ф. 1 б, оп. 36, а.е. 305.

259 Трифонов, Ст. "Строго поверително", в. "Поглед" №17, 20.V.1991.

260 Пак там.

261 "Cumhuriyet", 30.V.1989.

262 К. Чакъров пише: Бяхме сами в собствения си политически и военен блок...Сили извън двете страни поставиха този конфликт в контекста на глобалната политика, на отношения Изток-Запад. Нашият залог в тази политика беше нищожен...", Вторият етаж..., с. 195

263 Информация на Г. Йорданов до Политбюро на ЦК на БКП. В. "Ъшък – Светлина", бр. 45, 11.V.1991.

264 Живков, Т. Мемоари, с. 450.

265 Гавазов, С. Турска "опасност", в. "Труд", 26.III.1991; А. Зографова. "Паметна дата за демократичния процес в България". В. "Права и свободи", бр. 27, 30.XII.1994.

266 Имами и други ходжи, които се намират сред стачкуващите, застават на стълбището на парламента и изпълняват "Текбир" с надежда исканията им да бъдат чути и от политиците, и от Всевишния. В. "Права и Свободи", бр. 27, 30.XII.1994 .

267 В. "Работническо дело", бр. 364, 30.XII.1989.

268 Пак там.

269 Пак там.

270 Д. Стоянов. Заплахата,..., с. 236; П. Кубадински. Нацията се топи като сняг. В. "24 часа", 31Х.1991; Ст. Михайлов. Възрожденскиият процес..., с. 98.

271 Етническият конфликт в България..., с.211.

272 Пак там, с. 212.

273 Пак там, с. 223.

274 Последователно и неотклонно по пътя на националното единство и съгласие. В. "Работническо дело", 3.I.1990.

275 Димитров, Ил. За да ни има. С. , 1992, с. 94.

276 Пак там, с. 169.

277 Лилов, Ал. За преодоляване на допуснатите извращения ... В. "Работническо дело", бр. 364, 30.XII.1989.

278 В. "Труд", 12.I.2001.

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Историята на етническите взаимоотношения в България е сложна и противоречива, което не дава възможност тя да бъде оценена еднозначно.

Политиката на управляващите не винаги съответства на добросъседските отношения, на комшулука, който се оформя между българи и турци в процеса на ежедневния съвместен живот. При управлението на БЗНС и през 50-те години българската държава подкрепя материално и духовно социалното и културното развитие на турското малцинство. Авторитарните и тоталитарните режими обаче провеждат политика, която коренно противоречи на традиционния комшулук. Тези режими обикновено са обзети от утопичната идея за чиста етническа държава и в продължение на десетилетия през XX в. провеждат политика на дискриминация и етническо прочистване. На останалите след Руско-турската война в България турци те гледат като на чуждо тяло в националната държава, като на потомци на поробителите, които трябва да се изселят в Турция.

По неофициални данни вследствие на дискриминационната политика, на психологическия натиск, за около 125 години в Турция са се изселили около два милиона български граждани от турски произход. Дори при сегашната демократична система изселничеството продължава по нелегални пътища. През 90-те години на XX в. по неофициални данни в Турция са се изселили над 100 000.[1] Главната причина за това се крие в икономическата криза и в т.нар. операция "Дискретен дискомфорт"(ДД), т.е. без формално да се нарушава Конституцията, в районите с компактно турско население да се създават такива социално-икономически, културни и политически условия, които да принуждават хората "доброволно" да напускат родината си.

Чрез непрекъснатото изселничество авторитарните и тоталитарни режими успяват да реализират своята перма-

нентна цел – намаляване на броя на турското население до "безопасни за страната размери". Това може да се илюстрира със статистически данни от последните десетилетия на XX в. Според информациите, представени в Политбюро на ЦК на БКП, към 80-те години на миналия век, т.е. в навечерието на кампанията за насилствена смяна на имената, в България са живеели над 900 хиляди турци. При преброяването през 1992 г. те са били 800 052, а през 2001 г. -745 хиляди. Само между последните две преброявания турската етническа общност е намаляла с 42 000 души.[2]

В процеса на утвърждаването на демократическата система, обаче, макар и бавно настъпват определени положителни промени в живота на турското малцинство. В началото на прехода демократизацията и осигуряването на човешките права органически се свързват със стремежа да се заличат последствията от насилието над турците и останалите мюсюлмани. Със закон за амнистия от декември 1989 г. се освобождават част от затворниците-турци, осъдени за участие в движението срещу насилствената смяна на имената. През 1990 г. с президентски указ са помилвани и онези, които продължават да излежават присъдите си.

Изострянето на етническите отношения в началото на прехода налага създаването на Обществен съвет по националния въпрос, в който са представени различни политически партии и обществени организации, в това число и новвъзникналото Движение за права и свободи. По предложение на съвета на 15 януари 1990 г. Народното събрание приема специална декларация, която играе определена роля в отслабването на напрежението.[3] Тя осъжда "възродителния процес" като най-голямо престъпление на режима на Т. Живков, декларира, че всички граждани имат равни права и отговорности, в това число право на свободен избор на име, свободно използване на майчиния език, свобода на съвестта и религията и т.н.

Наистина въпросните права не се обличат в законова форма, но постепенно и мъчително започват да се възстановяват. През март 1990 г. се приема Закон за имената на

българските граждани.

Трудният и противоречив процес на възстановяване на правата на малцинствата продължава и по време на Великото народно събрание (ВНС), избрано през юни 1990 г. На изборите Движението за права и свободи печели 23 от 400 депутатски места. Така започва самостоятелното участие на представителите на турското малцинство в законодателната власт. Това предизвиква реакция сред консервативно-шовинистическите среди, които издигат лозунгите "Парламентът – български" и "Турци в парламента – не".

През ноември 1990 г. Великото народно събрание приема Закон за изменение на Закона за имената на българските граждани (от март с.г.), с който се опростява процедурата – разрешава се възстановяването на имената на българските мюсюлмани без съдебна процедура, по административен път. Възстановяването на бащините и фамилните имена може да се извърши по желание на гражданите и без наставките "-ов", "-ев" или "-ова", "-ева".[4]

През март 1991 г. след разисквания за обстановката в Кърджали, където етническото напрежение нараства значително, ВНС решава да се въведе факултативно изучаване на турски език в училищата от учебната 1991/92 година.[5]

Както Законът за изменение на Закона за имената на българските граждани, така и Решението на ВНС за факултативно изучаване на турски език се отхвърля от консервативно-шовинистическите среди. Под ръководството на определени кръгове от бившата номенклатура и на партии като ОПТ, ОКЗНИ и други крайнодесни формирования се организират предупредителни, действителни и окупационни стачки, митинги, кампании за събиране на подписи с искане да се отменят законовите актове на парламента. Протестните акции се провеждат главно в смесените райони, в градовете Кърджали, Разград, Шумен, Търговище и др. В Разград дори се обявява създаването на самостоятелна "българска република".[6] Вследствие на това се появява опасност етническото напрежение да прерасне в конфликт, който е предотвратен благодарение на усилията на определени демократични сили.

Последните се обявяват в подкрепа на политиката на възстановяването на малцинствените права. Важна роля в преодоляването на конфликтната ситуация играят Движението за права и свободи (ДПС) и Комитетът за национално помирение. ДПС е създадено на 4 януари 1990 г. от Ахмед Доган и 33-ма негови привърженици на базата на бившето Турското национално освободително движение в България. Към края на 90-те години ДПС има структури в 1200 села, 160 общини и 25 области с членска маса от 32 000 души. Движението се изявява като независима обществено-политическа организация, която си поставя за задача обединяването на всички български граждани, като се спазват правата на малцинствата. То се стреми да защитава малцинствените права в духа на либерализма, опитва се да формира български етнически модел на базата на съчетаването на принципа за съхраняване и развитие на етническата идентичност с интеграцията.

Комитетът за национално помирение е създаден в края на 1989 г. и се саморазпуска през 1991 г. Той обединява главно интелектуалци, представители на различни етнически и религиозни общности. Основната му цел е помирение и толерантност в междуетническите отношения. Комитетът за национално помирение огласява пред международните организации исканията на турското и останалото мюсюлманско население.

Възникването на етническо напрежение значително затруднява възстановяването на човешките права на малцинствата. Затова практическото обучение по турски език започва едва през ноември 1991 г. Той се изучава като факултативен предмет по 4 часа седмично от трети до осми клас, а от началото на учебната 1994/95 година – от първи до осми клас. За подготовката на учители се открива специалност турски език – през 1992 г. в Шуменския университет и през 1993 г. – в Кърджалийския филиал на Пловдивския университет. В първите години турският език не е включен в учебните програми, а се изучава извън тях. Едва със Закона за народната просвета, приет на 23 декември 1998 г., той се превръща в

задължително-избираема дисциплина и започва да се изучава от първи до дванадесети клас. Въпреки това законово не се гарантира качественото му преподаване като елемент на задължителната учебна програма.

Макар и твърде ограничено, турският език започва да навлиза и в средствата за масова информация. От 1993 г. направление "Предавания на турски и арабски език" на Българското национално радио излъчва сутрин и вечер половинчасови емисии за турското население в България. Сигналът се подава от 4 предаватели с малък обхват – в Североизточна България и Кърджалийско и се улавя само в тези райони. В емисиите са включени информационни бюлетини, турски и български народни песни. През пролетта на 2001 г. Българската национална телевизия също започва да предава десетминутни информационни бюлетини на турски език.

В преходния период се правят опити и за възстановяването на турския печат. Появяват се детските издания в. "Филиз" и сп. "Балон". На 26 април 1990 г. започва да излиза органът на Главно мюфтийство в. "Мюсюлмани" в два варианта – на турски и български език. От април 1992 г. в. "Ъшък – Светлина" се трансформира в нов вестник "Гювен – Доверие" – независим културно-информационен седмичник. Той преустановява печатната си дейност през април 1996 г. поради липса на средства. От 11 февруари 1991 г. до към края на 1998 г. в два варианта – на турски и български излиза с известно прекъсване в. "Права и свободи", издание на ДПС за политика и култура. В началото на 2000 г. се появява сп. "Кайнак" ("Извор"). Седмичният вестник "Заман" ("Време") излиза от 1992 г. като българско издание на едноименния истанбулски ежедневник. От 1995 г. същата издателска група започва да издава сп. "Юмит" ("Надежда").

Тиражът и обемът на повечето от турските издания са твърде ограничени. Една част от тях не могат да излизат редовно поради липса на средства, тъй като българската държава не подкрепя финансово нито периодиката, нито книгоиздаването. Затова литературата и изкуството се развиват твърде бавно.

Определена роля за възстановяването на културните, религиозните и политическите права на турското малцинство играе българската конституция, приета от ВНС на 12 април 1991 г. Независимо от някои слабости, които са отражение на преходния период, конституцията създава определени предпоставки за демократизация на политическата система. В нея са осигурени конституционно основните човешки права и свободи. По тези въпроси се дава приоритет на международното право. Съществуват редица разпоредби, които засягат правата на лицата, принадлежащи към малцинствата.* Чл. 6 провъзгласява принципа за равенство между всички граждани и забранява ограничаването на правата на гражданите поради етническа, религиозна и расова принадлежност. Не се допуска насилствена асимилация – чл. 29(1); дава се право на изучаване на майчиния език -чл.36(2); развитие на собствена етническа култура – чл. 54 (1); свобода на съвестта, мисълта и избор на религия – чл. 37(1). Наистина, новата конституция забранява създаването на политически партии на етническа и религиозна основа и не определя конкретно начините на езиково обучение. В нея не се използва терминът етнически малцинства. Но в конституцията съществуват ясни индикации за наличието на етнически и религиозни общности. Доказателство за това твърдение са посочените членове и алинеи.

Една от сериозните слабости на новата конституция е обвързването на използването на човешките права с определени условия като защита на "националния суверенитет"- чл. 37(2). В края на XX в. в България все още липсват необходимите обективни условия за ползване в пълен обем на конституционно закрепените права на гражданите, принадлежащи към етническите малцинства. Въпреки това процесът на възстановяването и разширяването на техните права продължава да се развива.

В резултат на неимоверни усилия турското население започва да участва в законодателната дейност и изпъл-

* Повечето от тях са включени в конституцията по мое предложение и

настояване като народен представител в VII ВНС.

нителната власт. На парламентарните избори за Велико народно събрание през юни 1990 г. ДПС спечели 418 хиляди гласа и 23 депутатски места. В началото на XXI в. турското население вече все по-осезаемо се включва в структурите на централната и местната законодателна и изпълнителна власт. По време на парламентарните избори през юни 2001 г. с листата на ДПС бяха избрани 21 народни представители. По такъв начин движението се включи в коалиционното правителство на Национално движение "Симеон Втори" с двама министри и шестима зам.министри.

На местните избори през 1999 г. листата на ДПС бяха избрани 25 общински и над 600 селски кметове. Двама негови представители са областни управители, а седем са заместник-управители. Несъмнено това създава добри възможности за участие в решаването на проблемите на турската общност. Въпреки това все още липсват нейни представители на висши постове в съдебната система, армията, полицията, висшата държавна администрация и особено в просветните и културните ведомства.

През този период започнаха да се разширяват и религиозните права. Мюсюлманите, които според преброяването от 1992 г. са около 1 милион и 100 хиляди души, разполагат с 1100 джамии и месчити, в които служат около 1160 имами и хатиби. В началото на 90-те години са открити три средни общообразователни духовни училища и Полувисш духовен ислямски институт (ПДИИ). В началото на учебната 1998/99 година ПДИИ прерасна във Висш ислямски институт. В четирите духовни училища ежегодно се обучават над 500 младежи и девойки. Към средата на учебната 1999/2000 година ислямската религия започна да се изучава като свободно-избираем, а от учебната 2002/2003 г. като задължително-избираем предмет и в общинските училища в районите с компактно мюсюлманско население.

Нормално е да се очаква малцинствените права да се разширяват с развитието на процеса на демокрацията и интеграцията на България към Европейската общност.

Определена надежда в това отношение дава ратификацията на Рамковата конвенция за защита на националните малцинства през 1999 г. В нея се определят основните принципи, които ще се прилагат чрез националното законодателство. С реалното прилагане на тези принципи ще се гарантира свободата всеки да избира дали да бъде третиран като член на дадено малцинство или не – чл.3(1). Конвенцията предвижда на хората, принадлежащи към малцинствата, да се осигуряват условия за развитие на тяхната култура и за съхраняване на съществените елементи на тяхната идентичност – религия, език, традиция и културно наследство – чл.5(1). Забранява се всякаква дискриминация, основаваща се на принадлежността към национално малцинство – чл.4(1).

Подписването и ратифицирането на Рамковата конвенция, макар и с доста голямо закъснение, демонстрира известна зрялост на гражданското общество и на политическото мислене в България. В навечерието на ратификацията бе водена широка обществена дискусия. Главният спор беше по въпроса дали в България съществуват "национални малцинства"? Първоначално надделяваше мнението, че с една съпътстваща декларация трябва категорично да се заяви, че в България не съществуват национални малцинства, а въпросните права се предоставят на определени етнически групи.[7] В процеса на дискусията парламентарните политически сили се споразумяха в съпътстващата декларация да не се включва такъв елемент.

Разбира се, това не означава, че всички политически партии, представени в парламента, вече осъзнават, че демократичното решаване на малцинствения проблем е и в техен интерес. Дори в СДС и ОДС съществуват кръгове, които продължават да игнорират етническите малцинства. Под влиянието на националистическите среди СДС не успя да провежда последователна политика и да утвърди механизми за реалното ползване на малцинствените права.

В пряка връзка с европейската легитимност в схващанията на ръководните среди на БСП се очертават нови тенденции. В продължение на десетилетия те упорито се противопоставяха на всеки опит да се приеме официално съществуването на

етнически малцинства, отричаха правото на съществуване на ДПС, което възникна като движение на турското население в България. Под въздействието на обективните реалности и пред необходимостта да си осигури съюзник, за да достигне до властта, председателят на партията подкрепи идеята на лидера на ДПС за мултиетническа демокрация и политическа нация, която обединява различни етнически общности.[8]

Постепенното укрепване на демокрацията ограничава сферата на действие на крайнодесните и шовинистическите партии. ОКЗНИ, ОПТ и БНРП, които участваха активно в организирането на протестни акции при всеки опит за възстановяване правата на турското население, не успяха да завоюват достатъчно широко пространство и да се превърнат в решаващ фактор в политическия живот. Това обаче не означава, че крайният национализъм вече политически е изживян. Продължаващата социално-икономическа криза подхранва някои крайнонационалистически и шовинистически тенденции. Глобализацията от своя страна поражда страх от изчезването на националната идентичност. Затова такава партия като ВМРО, която стои на патриотарски позиции, има значително влияние сред младото поколение. Тя се стреми да се домогне до управляващи властови и икономически позиции.

Казано обобщено, към края на XX в. и началото на XXI в. в България все още има политически сили и формации, които се стремят да поддържат неуреден въпроса за правата на етническите малцинства. Общественото мнение, избирателите проявяват чувствителност и реагират емоционално на сигнали, свързани с националистически нагласи. Затова българският етнически модел не е изпълнен с необходимото съдържание. По-голямата част от клаузите на Рамковата конвенция фактически не се прилагат.

Процесът на възстановяване на малцинствените права все още не е доведен докрай. В страната не са създадени необходимите социални и законови предпоставки за използване в пълен обем на политическите, културните и социално-икономическите права от страна на лицата, принадлежащи към етническите малцинства. България се въздържа да подпише

Хартата за малцинствените и регионалните езици на Съвета на Европа, тя не се присъедини и към Допълнителния протокол (№12) във връзка с чл.14 от Европейската конвенция за правата на човека. В протокола се съдържа императив за приемането на специален закон против дискриминацията. Подписването на споменатата харта не само би създало законова база за по-пълноценно изучаване и ползване на майчиния език, но и за откриване на училища на турски език. По такъв начин би се гарантирало съхраняването и развитието на културната идентичност.

През преходния период към демокрацията и свободната пазарна икономика най-осезаемо са накърнени социално-икономическите права на турското и на останалите малцинства. Тежестите на икономическата криза през този период не се разпределят равномерно върху отделните социални слоеве, като сред най-пострадалите се оказват хората от малцинствата. Особено тежко е положението в планинските и полупланинските райони. В тях безработицата достига до 80 на сто, а в останалите райони с компактно турско население е 40-50 на сто, при средна за страната 17-20 на сто. Ето защо по-голямата част от турското население живее в бедност. В преходния период към пазарна икономика то не разполага с равни възможности и затова не може да участва пълноценно в новото разделение на труда, да заеме полагащото му се място във формиращите се икономически отношения.

Известен оптимизъм поражда тенденцията към постепенно отслабване на ролята на исторически натрупалите се предубеждения и негативните стереотипи спрямо "другия етнос", спрямо "чуждото". В ежедневния живот, в масовото съзнание се възстановява традиционният комшулук. Сред политическата класа постепенно се утвърждава ново схващане за нацията и малцинствата. Нацията започва да се разглежда от някои среди като мултиетническа общност, което води до възприемане на идеята за мултиетническа демокрация. На тази база се предприемат опити за утвърждаване на българския етнически модел. Опитът, натрупан през последното десетилетие на XX в. показва, че етническият проблем може да

се реши само чрез органическото съчетаване на развитието на идентичността с интеграцията и тясното му обвързване с евроинтеграцията. На тази теоретическа основа българският етнически модел може да бъде изпълнен с реално съдържание.

БЕЛЕЖКИ

1 Желязкова, А. Малцинствата в България и политическата класа. В. "Права и Свободи", бр. 28, 15.VII.1998; Bulgaristan'dan Türkiye'ye 75 yılda bir milyon göçmen. Göçmenlerin Sesi. Ağustos-eylül 1998.

2 В. "Сега", 4.X.2001.

3 Държавен вестник, бр. 6, 19.I.1990.

4 Държавен вестник, бр. 20, 9.III.1990.

5 Държавен вестник, бр. 22, 19.III.1991.

6 В. "Гледище", 19.XI.1991.

7 В. "Демокрация", 29.IX.1997; в. "Дума", 25.VI.1997.

8 Държавата ни да заобича етносите. В. "Дума", бр.39, 17.II.2002.

History of Turkish community in Bulgaria (Summary)

The offered to the reader's attention monograph makes an attempt for entire study of the process of formation and the historical development of Turkish minority in present day Bulgarian lands. Its progress during the Ottoman period, after the Liberation (1878-1918), between the two World Wars and during the time of the totalitarian socialism has been cast a light on.

The Ottoman period is characterized by gradual formation of a Turkish - Islamic community in the Bulgarian lands. On the grounds of specific historical papers, the thesis for migration of Turkic and Turkish tribes to Bulgarian lands before the Ottoman invasion has been supported. During the Ottoman period the Turkish community reached a considerable growth as a result of the colonization and adoption of the Islam by some groups of the local population. Latest studies impose the conclusion that the spread of Islam is a result mainly of its voluntary adoption by individual local residents or whole groups.

After the Liberation of Bulgaria, a process of consolidation of the Turkish minority began within the Turkish population that remained within the boundaries of the Third Bulgarian State during the second half of XIX century and a national self-consciousness started to wake up. In the first decades of XX century it already began to define itself not only as Moslem but as Turkish as well.

The minority rights of the Turkish community were proved on the grounds of some international and bilateral agreements such as the Berlin Treaty (1878), the Istanbul Protocol (1909), the Peace Treaty of 1913, which were signed between Bulgaria and Turkey and these rights were strengthened as well by the Bulgarian legislation, especially the Tarnovo Constitution. They defined the basic civil, cultural and religious rights. After signing of the bilateral agreements between Bulgaria and Turkey, the issue for the condition of the Turkish minority ceased to be an internal problem of the Bulgarian state only. Turkey got the right to be interested in its situation.

Under these new conditions the Turkish minority started to cre-

ate its cultural and religious institutions, thanks to which it preserved and developed its identity. Above all things, the religious institutions - boards of trustees, mufti offices and courts of sheriat were restored and expanded. However, the mosques did not succeed in getting back all their estates.

Amongst the cultural institutions a role of importance played the private Turkish schools - primary, secondary and medrese. Until the first decades of XX century teaching at them continued under the old system. Subsequently the proportion between the religious and social school subjects was changed. The teaching hours, determined for the social school subjects were considerably increased and the class form of teaching was introduced,

The Turkish press had a specific influence on the advance of ethnic culture. In the period 1878 till 1908, 44 newspapers in Turkish language were published in Bulgaria, as 25 of them had Young Turks' orientation. They contained interesting information about the advance of the Turkish minority.

The Balkan Wars that turned out into a mutual murder had a strong impact on the situation of the Turkish population. Thousands perished from starvation and diseases. Some hundred thousands were expelled from one country into another. The Bulgarian Mohammedans suffered most. About 200 000 of them became converted to Christianity by force. All that caused the birth of an opposing movement and the proclamation of independent Turkish governments or republics in West Thrace.

During the First World War the conflict between the Turkish and the Bulgarian people was overcome. However, the social and economic condition of the whole nation as well as of the Turkish minority worsened.

In the period between the two World Wars the advance of the Turkish minority is rather contradictive due to the changes in the character of the regime. During the rule of the Bulgarian Agrarian Party (BAP) there existed a significant cultural revival. Thanks to the financial support of the Agrarian government, teaching at private schools was improved, as their number was increased considerably. BAP started to integrate the representatives of Turkish community into the structures of the local authority power.

The Agrarian government prepared the necessary conditions for the normal state of the relations between Bulgaria and Turkey. By the Government Treaty, signed in 1925 between both countries, it was declared that the Turkish minority was granted all civil, cultural and religious rights stipulated in the Neuss Treaty. It was for the first time in a bilateral treaty that the Moslems, most of them were Turks, defined themselves as a minority.

The authoritarian regime however, did not secure the required provisions for the real exercising of these rights. Just to the contrary, the rights given by the Agrarian government began gradually to be restricted. The 20-ies and the first half of the 30-ies of XX century marked the strengthening of the existing and the establishment of new cultural - educational, religious and social organizations. The Moslem institutions in concert with the religious ones were still having some specific ethic and cultural functions. But they were not in a position to comprise all aspects of social and cultural life of the Turkish minority.

The movement for strengthening of the ethnic self-consciousness was led by the Union of Turkish teachers in Bulgaria, which accepted the national idea and the reforming activities of the Kemal followers. The teacher's Union pleaded for reforms not only in educational system, but in cultural sphere and living standards as well. The Union made efforts to approve unified teaching schedules and to introduce a new methodology of teaching at private Turkish schools.

Ataturkchewljuk was accepted also by the Union of cultural-educational and sports clubs "Turan". Extreme nationalistic tendencies were also traced in their platform. The classical Pan-Turkism, however, did not have a prevailing importance in it.

The difference in ideas among Turkish intellectuals called the summit of the First Turkish Cultural-Educational and Charity Congress (1929), which discussed the condition of private Turkish schools and Moslem religion institutions. The Congress worked out concrete solutions concerning the aforesaid matter. In fact, Bulgarian governments did not take any specific steps for implementation the proposals of the Congress. The Congress, however, had an important role in the history of the Turkish minority as it defined and achieved publicity for the problems of its minority.

The authoritarian - monarch regime that came into power after the coup on 19 May 1934 played a rather negative role in the advance of the Turkish minority. Its policy to minorities clearly demonstrates tendencies of fascism. The minorities, including the Turkish one as well, were put under political, social and cultural discrimination. The representatives of Turkish citizens were not admitted to the legislative and executive bodies of authority. About 2/3 of the Turkish schools were shut down, publishing of books and the Turkish press were stopped, too. This is the reason why the Turkish minority was not only hindered in its advance in the social and cultural sphere, but it made a pace backwards of at least of a decade.

Towards the mid 40-ies of XX century a new period began in the history of the Bulgarian nation as well as in the history of the Turkish minority, that was the period of the totalitarian regime over the Turkish minority which dominated the idea for the ethic hygiene and the assimilation trends. At definite periods, however, and under the influence of some internal and external factors, this regime was given an opportunity for social, economic and cultural growth. The educational system was significantly expanded in the 50s, in general, the ethnic culture had a definite growth. This resulted in strengthening of the ethnic self-consciousness.

From the beginning of the 60s, the regime introduced a drastic change in its policy to the minorities. Under the pretext for "integration" of Turkish minority within the Bulgarian nation, its ethnical, cultural and religious peculiarities were gradually restricted - the Turkish schools were closed, the printed publications were reduced, the fight against the religion, the Islamic traditions and customs increased. Due to the rising discontent against the Turkish population and the presence of a hope for a new mass migration, some mitigation of the integration policy was noticed in the mid 60-ies.

In the beginning of the 70-ies the regime started the so-called process of regeneration, which was a special way of ethnic assimilation. The factors that motivated the "regeneration" policy were of complex nature. However, the one of decisive importance was the origination of negative trends in the demographic structure of the country. The policy of assimilation amongst the Turkish community, contrary to the policy to the Bulgarian Mohammedans and gypsies in

the 70-ies, was gradually exercised. The regime attempted in liquidating the ethnic, cultural and religious peculiarities of the Turkish minority - it stopped teaching of Turkish language, stopped all newspapers except "Yeni Ishik - New Light" and the magazine "Yeni Haiat - New Life" which already began to be published in Bulgarian and Turkish language, a new "socialism" ritual system was adopted. This policy increased the discontent among the Turkish population.

The culmination point of the "regeneration process" was the campaign for a forcible change of the names of the Turkish population as the campaign took place in the end of 1984 and the beginning of 1985. The campaign started in the region of Kardjali by the incentive and under the guidance of T. Zhivkov and involved whole Bulgaria in short time. In two months time over 850 000 persons were registered at the passport offices by their new names. "The success" of the activity was obtained by total administrative and psychological pressure and apparent violence. Arms and beating were applied at many localities and that resulted in the deaths of tens of innocent people, hundreds were wounded and thousands were sent to concentration camps and prisons. The violence was accompanied by a massive propaganda campaign that aimed to mislead the Bulgarian and world public.

The campaign caused a strong reaction among the Turkish minority. In the first years it took the form of a passive opposition, which was accompanied by the formation of a number of illegal groups. In the spring of 1989 the opposition movement got mass character. It united itself with the democratic movement in the country, which aimed at the collapse of the totalitarian regime and its change by a new political system.

The world democratic public gave a moral support to the opposition movement of the Turkish minority. A special campaign in supporting the Turkish community in Bulgaria was organized in Turkey.

In the so originated situation, the regime of T. Zhivkov tried to alter the policy of assimilation by the next following ethnic cleaning, as it expelled a few thousands Turks to western countries, opened the border with Turkey and provoked the "great trip".

The "regeneration process" with its anti-humane nature created serious social-economic and political problems and expanded the

crisis of the totalitarian regime. Not only the crisis but also the opposition against the assimilation policy accelerated the collapse of the totalitarian regime.

The final part of this study outlines in brief the changes that occurred in the life of the Turkish minority in the transition to democracy period. Its political, religious and partially cultural rights began to be restored.

Bulgaristan Türk Azınlığının Tarihi Geçmişi

(özet)

Bu yapıtta bugünkü Bulgaristan topraklarında yaşayan Türk azınlığının oluşup gelişme süreci bütünsel olarak ele alınmakta. Genellikle Türk azınlığının Osmanlıların Balkanlara gelmesinden önce ve sonra, 93 Savaşını izleyen yıllar, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arasındaki ve totaliter sosyalizim dönemindeki tarihi araştırılmaktadır.

Osmanlıların Bulgaristan'a gelmesinden önce ve onların eğemenliği döneminde bu topraklarda yavaş yavaş Türk-İslam topluluğu oluşmaya başlıyor. Belirli tarihi belgelere dayanılarak Türki grubların daha IV-VII yy. bugünkü Bulgaristan topraklarına göç etkileri tezi kanıtlanıyor. Osmanlı döneminde başlıca kolonizasyon ve belirli ölçüde yerli ahalinin islamiyeti kabul etmesi sonuncu Türklerin sayısı hızla artıyor. Son araştırmalar, islamiyetin bazı yerli halk grubları ve ayrı ayrı kimseler tarafından gönüllü kabul edildiğini göstermekte.

93 Savaşından sonra oluşturulan üçüncü Bulgar devleti sınırları içinde bir Türk azınlığı oluşmaya başlıyor. Bulgaristan'da kalan Türklerin ulusal bilinci gelişiyor. Zaten bu bilinç daha XIX yy. ikinci yarısında uyanıp biçimlenme sürecine giriyor. XX yy. başlarından itibaren bu azınlık artık yalnız müslüman değil, aynı zamanda Türk olduğu bilincine varıyor.

Bulgaristan Türklerinin azınlık hakları 1878 Berlin Antlaşması, Bulgaristan ile Türkiye arasında imzalanan İstanbul Tutanağı (1909) ve 1913 Barış Antlaşması gibi uluslararsı belgelere ve Tırnova Anayasasına yaslanarak belirleniyor. Bu belgelerde Türk asıllı Bulgaristan yurttaşlarının sosyo-ekonomik, politik ve dinsel hakları tanımlanıyor. Türkiye ile Bulgaristan arasında ikili anlaşmaların imzalanmasıyle Türk azınlığının sorunları Bulgaristan devletinin iç sorunu olmaktan çıkıyor. Türkiye bu azınlığın durumuyla ilgilenme hakkını kazanıyor.

Yeni politik ve sosyal bir ortamda yaşamak zorunda kalan Türk azınlığı kurumlaşmaya başlıyor. Oluşturuğu kültürel ve dinsel kurumların yardımı ve çabalarıyla kimliğini koruyup geliştiriyor.

Kısa denilecek bir zaman bölümü içinde dini kurumlar ayakları üzerine kaldırılarak genişletiyor. Cemaat-ı İslamiye encümenlikleri, müftülükler ve şeriat mahkemeleri çalışmaya başlıyorlar. Neki vakıflar tüm mal-mülklerini geri alamıyorlar. Kültürel kurumlara gelince, her şeyden önce özel Türk okulları faaliyete geçiyor, yeni ilkokul ve rüşdiyeler açılıyor. Bu okullarda öğretim ilk yıllarda eskiden kurulmuş talim-terbiye sistemi üzerine gerçekleştiriliyor. Bu durum hemen hemen Balkan Savaşı öncelerine kadar sürüyor. Daha sonra dünyevi ve dini dersler arasındaki oran değiştirilerek daha olumlu bir denge kuruluyor. Yavaş yavaş sınıf sistemine geçiliyor.

Bulgaristan Türklerinin kültürel gelişiminde basın da önemli rol oynuyor. 1878-1908 doneminde Bulgaristan'da 44 gazete yayınlanıyor. Bunların 25-i Genç Türklerin görüşlerini yansıtıyor.

Bölge haklarının yüzbinlerce kurban verdiği Balkan Savaşları (1912 ve 1913 y.) Bulgaristan Türklerinin durumunu son derece kötüleştiriyor. Çarpışmalar esnasında ve açeıktan birçoğu hayatını kaybediyor. Birkaç yüzbin Türk Bulgaristan'dan koparılarak başka devletin sınırları içine alınıyorlar. Balkan savaşlarında Pomak müslümanlar cok sıkıntılı yaşıyorlar. Bunlardan 200 bini zorla hıristiyanlaştırılıyor. Böylesine bir baskı Türkleri ve öteki müslümanları dirinişe itiyor. Güney Balkanların belirli bölgelerinde, özellikle Batı Trakya'da Türk cumhuriyeti kurularak hükümetler oluşturuluyor.

Birinci Dünya Savaşı döneminde Türkiye ve Bulgaristan arasındaki çelişkiler ve gerginlik azalıyor. Ama Türk azınlığının sosyo-ekonomik durumu daha da kötüleşiyor.

Birinci Dünya Savaşından İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar süren dönemde Bulgaristan Türklerinin tarihsel gelişimi çok çelişkili. Bu azınlığının durumu iktidardaki değişiklikleri izliyor. Genellikle demokratik nitelik taşıyan Bulgaristan Çiftçi Birliği iktidarı döneminde Türk azınlığı kültürel alanda önemli bir atılım

yapıyor. Çiftçi Birliği hükümetinin mali desteği ile Türk okullarında öğretim ve eğitim düzeyi yükseltiliyor. Bir çok yeni okul açılıyor. Nüvvab'ın açılması da bu yıllara rastlar. Öte yandan Çiftçi Birliği Türk azınlığının temsilcilerine yerel ve merkezi devlet kurumlarında görev alma olanağı sağlayor.

Al. Stamboliyski'nin Çiftçi hükümeti Türkiye ile ilişkileri normalleştirebilmek için gerekli koşulları hazırlıyor. Sgovoristlerin hükümeti ile Türkiye bir dostluk antlaşması imzalıyorlar. Antlaşma ve ona ek Tutanakta, Bulgaristan Türk azınlığına Nöy Antlaşması'nın içerdiği tüm yurttaş, politik, kültürel ve dini hakların sağlanacağı belirtiliyor. Benzeri bir ikili antlaşmada ilk defa Bulgaristan Türkleri bir azınlık topluluğu olarak nitelendirildiği anlaşılıyor.

Neki sgovoristlerin oluşturduğu otoriter rejim söz konusu haklardan yararlanabilmek için gereken önkoşulları sağlamıyor. Dahası da var. Giderek Türk azınlığının haklarını kısıtlamaya başlıyor.

Geçen asrın 20. yıllarında ve 30 yılların ilk yarısında Türk azınlığının eski kültür, eğitim, dini ve toplumsal örgütlerinin güçlenmesiyle birlikte bazı yeni dernekler de kuruluyor. Bu dönemde müslüman kurumları dini işlevlerle birlikte ulusal işlevlerini de sürdürüyor. Ama artık Türk topluluğunun tüm sosyal ve kültürel yaşamını yönlendirecek durumda değildirler. Türklerin ulusal bilincini geliştirme hareketini aslında Türk Öğretmenler Derneği yönetiyor. Bu dernek Atatürkçülüğün uluşçuluğunu ve devrimciliğini kabullenerek Bulgaristan Türkleri arasında uygulamaya çalışıyor. Öğretmenler, öğretim sistemiyle birlikte tüm kültür ve yaşamın her alanında yenilikler yapma doğrultusunda çaba harcıyorlar. Özellikle yeni müfredat programları ve öğretim yöntemleri uygulamaya çalışıyorlar.

Atatürkçülüğü Kültür-Eğitim ve Spor Dernekleri Birliği "Turan"da benimseyerek uygulamaya çalışıyor. Ama "Turan"ın platform ve eylemlerinde bazı aşırı ulusçuluk eğilimleri de beliriyor. Bununla birlikte, pantürkizim, ideolojisi ve pratik çalışmalarında hakim duruma gelemiyor.

Bulgaristan Türk aydınları arasında beliren fikir ayrılıkları 1929 da Birinci Ulusal, Kültür ve Hayri Türk Kongresi'nin toplanmasına neden oluyor. Kongre özel Türk okullarının, dini kurumların durumunu değerlendirip belirli kararlar alıyor. Bulgar hükümetlerinin bu kararları gerçekleştirme doğurultusunda hiç bir işlemde bulunmamasına rağmen, Kongre Türk azınlığının tarihinde önemli rol oynuyor. Zira onun başlıca sorunlarını belirleyip Bulgar ve dünya kamu oyuna duyuruyor.

19 Mayıs 1934 tatihinden sonra oluşturulan otoriter-monarşik rejim Bulgaristan Türklerinin tarihinde çok olumsuz rol oynuyor. Rejimin faşizan eğilimleri azınlıklar arasında uyguladı politikada açıkça belirginleşiyor. Azınlıkların bu arada Türk azınlığının siyasal, kültürel ve sosyal hakları son derece kısıtlanıyor. Devletin yasama ve yürütüm organlarında Türklere yer verilmiyor. Türk okullarının 2/3 kapatılıyor, yayın hayatına sonveriliyor. Benzeri kısıtlamalar sonucu Türkler, sosyal ve kültürel alanda gelişme şöyle dursun en azından on yıl geri dönüyorlar.

XX yy. ortalarına doğru Bulgaristan tarihinde radikal bir dönem oldu. 9 Eylül 1944 tarihihde yapılan devrim sonucu Stalinci totaliter bir rejim oluşturuldu. Totaliter sosyalizim döneminin ilk yıllarında bazı iç ve dış faktörlerin etkisiyle Türk azınlığına belirli ölçüde kalkınma olanakları sağlandı. Özellikle 50. yıllarda bir çok yeni okul açıldı, birkaç gazete yayın hayatına atıldı, 3 Türk tiyatrosu çalışmaya başladı. Yerli Türk edebiyatı yeni ürünler vermeye başladı. Böylece kültürel alanda çok önemli bir atılım yapıldı.

60. yılların başlarında Bulgaristan Komünist Partisi azınlık politikasında radikal bir dönüm yaptı. "Bulgar halkıyla bütünleşme" adı verilen yeni politika gereğince Türklerin etnik, kültürel ve dinsel hakları kısıtlanmaya başladı. Türk okullarının tümü ve gazetelerin de birçoğu kapatıldı. Dine karşı yürütülen savaşım daha da yoğunlaştırıldı. Türk gelenek ve görenekleri horlanmaya başlandı. Benzeri işlemler, hele de Pomak ve Rom (Çingene) müslümanlarının adlarının değiştirilmeye başlaması Türkler arsında tedirginlik yarattı, bazı grublar direnişe geçti. Öte

yandan kitlesel bir göç umudu doğdu. Bu durum karşısında iktidar geçici bir zaman "bütünleştirme" politikasını yumuşatmayı yeğ buldu. Ama bu çok uzun sürmedi.

70. yılların başlarında "uyanış süreci" adı verilen zorla ulusal kimlik değiştirme politikası devreye sokuldu. Böylesine ırkçı bir politikaya başvurmanın başlıca nedeni, iktidarın ülkenin demografik yapısında beliren olumsuz eğilimleri önlemeyi becerememesidir. Aslında asimilasyon niteliği taşıyan yeni politika ayrı ayrı azınlık toplulukları arasında çeşitli biçimde uygulanmaya başlandı. Daha 70'li yılların başlarında Pomak ve Romların adları değiştirildi. Türklerin ise etnik, kütürel ve dinsel özelliklerini ortadan kaldırma yelteneşinde bulunuldu. Okullarda Türk dili okutulmaz oldu. "Yeni Işık – Nova Svetlina" gazetesi ile "Yeni Hayat – Nov Jivot" dergisi dışında öteki Türkçe yayınlar yasaklandı. Adı geçen gazete ve dergideki yazıların da 2/3 bulgarca olarak yayınlanıyordu. Türk törelerini sözüm ona sosyalist törelerle değiştirme yeltenişinde bulunuldu...

1984 y. sonlarında ve 1985 başlarında zorla ulusal kimlik değiştirme politikası doğuruğa ulaştı. Birkaç ay içinde Bulgaristanlı tüm Türklerin adları zorla değiştirildi. Devlet başkanı Todor Jivkov'un yönetimindeki bir grubun kordine ettiği kampanya sonucunda Bulgaristan'da 850 bin Türk resmi belgelere yeni adlarla kayd edildi. Bu sonuca total bir administratif ve psikolojik baskı aracılığı ile ve zor kullanılarak ulaşıldı. Birçok köy ve kasabada polis ve ordu bölükleri silah kullandı, birçok insan öldürülüp yaralandı. Binlerce türk hapislere ve temerküz kamplarına gönderildi. Öte yandan geniş bir propaganda kampanyası yürütülerek Bulgaristan ve dünya kamu oyu yanıtılmaya çalışıldı. Baştan Türkler pasif direnişe başvurdu, kendi aralarında Türkçe konuştu, eski adlarını kullanarak gizlice gelenek ve törelere bağlı kalmaya çalıştı. Bununla birlikte yer yer illegal direniş grubları da belirdi. 1989 ilk baharında Türklerin direniş haraketi yoğunlaştı, Bulgaristan'da oluşan demokratik hareketle birleşti. Bu ortak hareket, totaliter rejimi yeni demokratik bir politik sistemle değiştirmeyi amaçlıyordu.

Demokratik dünya kamu oyu Bulgaristan Türklerinin bu direniş hareketini manen destekledi. Kuşkusuz, en büyük destek Türkiye'den geldi.

Yeni oluşan politik ortamda T. Jivkov ve güruhu asimilasyon yerine etnik arındırma politikasını devreye soktu. Baştan birkaç bin Türkü Batı Avrupa ülkelerine sürgün etti. Sonra da Bulgar-Türk hududunu açık ilan ederek yüzbinlerce Türkü göçe zorladı.

Asimilasyon ve zorla göç politikası çok ciddi sosyo-ekonomik, etno-psikolojik ve politik sorunlar doğurdu. Her şeyden önce Bulgar usulu ile Türk azınlığının arasını açarak etnik gerginlik yarattı. Öte yandan, sosyo-ekonomik bunalımı derinleştirdi, uluslararası alanda Bulgaristan'ı yalnızlığa sürükledi. Ve eninde sonunda nesnel olarak totaliter rejimin iç çelişkilerini derinleştirerek onun çöküşünü süratlandırdı.

Yapıtın sonuç bölümünde demokrasiye geçiş döneminde Bulgaristan Türklerinin politk, sosyal ve kültürel haklarının yavaş yavaş iade edilmesi konusu ele alınmakta.

Ибрахим Ялъмов

ИСТОРИЯ НА ТУРСКАТА
ОБЩНОСТ В БЪЛГАРИЯ

първо издание

Редактор: Нора Хаджиева
Коректор: Нора Хаджиева
Предпечатна подготовка и печат:
"Илинда - Евтимов" ЕООД, София
Печатни коли: 66
Формат 1/32 от 84x108

ISBN 954-771-024-1

Доц. д-р Ибрахим Ялъмов е роден през 1934 г. в с. Градище, Шуменска област. Завършил е Турската гимназия в Шумен през 1953 г. и Философско-историческия факултет на Софийския университет "Кл. Охридски" през 1957 г. Две години е бил на специализация в Института за обществени науки в Москва.

Работил е като учител и директор в училището в родното си село, в централното ръководство на младежката организация и във в. "Йени ъшък".

От 1971 г. до 1992 г. е научен сътрудник в Института за съвременни социални теории (ИССТ) към Президиума на БАН. Бил е преподавател по история на българските мюсюлмани и по ислямска философия в Полувисшия духовен ислямски институт (ПДИИ), а след това и във Висшия ислямски институт (ВИИ). Избиран е за зам.директор на ПДИИ и за ректор на ВИИ в София. Бил е народен представител в VII Велико народно събрание, което приема новата конституция на Република България. Продължава да работи като хоноруван преподавател във Висшия ислямски институт и в Нов български университет.

В Института за съвременни социални теории защитава докторска дисертация и е избран за старши научен сътрудник – II степен (доцент) по философия. В продължение на повече от две десетилетия изследва проблеми, свързани с историята на турската обществено-философска мисъл. През последното десетилетие се занимава с историята на турското малцинство в България и с историята на ислямската философия. Публикувал е редица монографии, студии и научни статии. Участвал е с научни доклади и съобщения на национални и международни форуми.